HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU KLÂSİK ÇAĞ (1300-1600)

ÇEVİREN
RUŞEN SEZER

YKY

HALİL İNALCIK

OSMANLI İMPARATORLUĞU
KLÂSİK ÇAĞ
(1300-1600)

ÇEVİREN:
RUŞEN SEZER

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınları - 1825
Tarih: 20

Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600) / Halil İnalcık
Çeviren: Ruşen Sezer

Redaksiyon: Ahmet Kuyaş
Kitap Editörü: Ayşe Erdem
Düzelti: Fahri Güllüoğlu

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Nahide Dikel
Grafik Uygulama: Süreyya Erdoğan
Baskı: Şefik Matbaası

1. Baskı: İstanbul, Mayıs 2003
ISBN 975-08-0588-7

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 285 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
Bilgi hattı: 0 212 473 0 444
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://www.estore.com.tr/bulvar/yky
www.teleweb.com.tr

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ • 13

I. KESİM: OSMANLI İMPARATORLUĞU TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ 1300-1600

GİRİŞ • Osmanlı Tarihinin Dönemlendirilmesi • 9
1. Osmanlı Devletinin Kökenleri • 11
2. Sınır Beyliğinden İmparatorluğa 1354-1402 • 15
3. Fetret Dönemi ve Toparlanış • 24
4. İmparatorluğun Pekişmesi 1453-1526 • 30
5. Osmanlı Devletinin Dünya Gücü Oluşu 1526-1596 • 40
6. Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerilemesi • 46

II. Kesim: DEVLET

7. Osmanlı Hanedanının Doğuşu • 61
8. Tahta Çıkış (Cülus) • 65
9. Osmanlı Devlet Kavramı ve Sınıf Sistemi • 71
10. Hukuk: Sultanî Hukuk (Kanun), Dinî Hukuk (Şeriat) • 76
11. Saray • 83
12. Merkezî Yönetim • 94
13. Eyâlet Yönetimi ve Tımar Sistemi • 108

III. KESİM: EKONOMİK VE TOPLUMSAL YAŞAM

14. Osmanlı İmparatorluğu ve Uluslararası Ticaret • 127
15. Osmanlı Kentleri ve Ulaşım Ağı, Kentli Nüfus, Lonca ve Tüccarlar • 146

IV. KESİM: OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DİN VE KÜLTÜR

16. Öğrenim, Medreseler ve Ulemâ • 173
17. Osmanlı İlmî Çalışmaları • 181
18. Bağnazlığın Zaferi • 187
19. Halk Kültürü ve Tarikatlar • 194

SOYAĞACI • 210

OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ • 212

SÖZLÜK • 240

AĞIRLIKLAR VE ÖLÇÜLER • 248

KAYNAKÇA • 255

DİZİN • 271

ÖNSÖZ

The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600 ilk baskısı 1973'te Londra'da Weidenfeld and Nicholson Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. O zamandan beri İngilizce olarak üç kez yeni baskılan yapıldı. (New Rochelle, U.S.A. A.D. Carrazas: Orpheus Publishing Inc. 1989; ikinci kez history of Civilization Serisi, London: Phoenix Press, 2000; aynı yayınevi üçüncü kez, 2002). Bu yıllar arasında kitap şu dillere çevrildi: Sırpça, Yunanca, Romence, Arnavutça ve Ukrayna dilinde ve Arapça. Hırvatça çevirisi yayına hazırlanmaktadır. 1973'te İngilizce yayımlandığı zaman *Times Literary Supplement*'te çıkan bir yazıda eser şöyle değerlendirilmiştir: "Çok ustaca yazılmış bir eser. Halil İnalcık, Osmanlı Tarih araştırmacılarının yaşayan, en önde gelenlerinden biridir. Bu kitabı okuyun, eğer daha önce bu alanda geniş bilginiz yoksa bu kitap zihni ufkunuzu genişletecek" Phoenix Press, kitabı seçkin tarihçilerin eserlerini içeren History of Civilization dizisinde yayımlamıştır. Bu dizi okuyucuya şöyle takdim edilmiştir: "Bu dizi tarih alanında herhangi bir tek yoruma bağlı değildir ve standart başvuru eserlerin ötesine geçme çabasındadır.

Bu kitapta, 1300-1600 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu üzerinde kısa bir girişten sonra ana konu olarak, İmparatorluğun klasik dönem kurumlan anlatılmıştır. Osmanlı Uygarlığı'nın sanat, düşünce ve sosyal hayatı konulan başka bir kitapta (*Osmanlı Uygarlığı*, hazırlayan Halil İnalcık ve Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları'ndan, 2003'de yayımlanacak) ele alınmıştır.

1971-1972'de yazılan bu eser daha önce birkaç kez Türkçeye çevrilmeye çalışılmış ve başarılı olunamamıştır. Son kez Ruşen Sezer tarafından Yapı ve Kredi Yayınlan için yapılan çeviriyi gözden geçirdim, düzeltmeler ve ilaveler yaptım. Bu Türkçe baskı, kitabın en son metni sayılabilir.

İlk kez 1973'te yayın alanına çıkan bu kitaptan sonra, burada işlenen konular üzerinde tarafımdan ve meslektaşlarımın kalemiyle pek çok yeni araştırma ya-

yımlanmıştır. Bu yayınlar, bu kitapta ele alınan konuları genişletmeye yarar, fakat esas bakımından değiştirmeyi gerektirecek nitelikte olmadığı kanısındayım. Osmanlı resmî kurumlarını 250 sayfada özetleyen bu eseri genişletmeyi de düşünmedim. Genel okuyucu ve tarih öğrencileri için bu biçimde kalması yararlı olacaktır. Ancak, kronolojiyi imparatorluk tarihinin sonuna kadar getirmek ve bir ölçüler listesi eklemek suretiyle, daha yararlı bir hale getirmek istedim. Ayrıca, konu ile ilgili görsel malzemeyi ekledik ve böylece Türk okuyucuları için kitabı daha cazip kılmaya çalıştık. Çeviriyi bir kez daha dil bakımından gözden geçiren Ayşe Erdem'in değerli çabalarını burada şükranla anmak benim için zevkli bir ödevdir.

Yapı ve Kredi Yayınları'na, kitabı, İngilizce yayımlanmasından bu kadar zaman sonra Türk okuyucularına sunmak imkânını verdiği için ayrıca müteşekkirim.

Halil İnalcık

GİRİŞ

OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLENDİRİLMESİ

14. yüzyıl başında kuruluşu sırasında Osmanlı devleti, İslâm dünyasının sınırlarında kendini "gazâ"ya, yani "Hıristiyanlığa karşı kutsal savaş"a adamış küçük bir beylikti. Bu önemsiz sınır devleti, Anadolu ve Balkanlar'daki eski Bizans topraklarını adım adım alıyor ve kendine katıyordu; 1517'de Arap ülkelerinin fethiyle de İslâm dünyasının en güçlü devleti oldu.

Orta Avrupa'dan Hint Denizi'ne uzanan bir alanda elde edilen sürekli askerî başarılar, Osmanlı İmparatorluğu'na, I. Süleyman'ın saltanatı sırasında (1520-1566) bir dünya gücü konumu vermişti. Ancak, 17. yüzyılın uzun savaşlarıyla denge Avrupa'dan yana döndü. Osmanlı gücü inişe geçti, 18. yüzyılda Batı üstünlüğünün kabulüyle de imparatorluk politik ve ekonomik olarak Avrupa'ya bağımlı hale geldi. İmparatorluğun varlığını sürdürmesi ve olası çöküşü, sonunda bir Avrupa politikası sorunu, Doğu Sorunu oldu ve Osmanlı politik yaşamı 1920'ye dek Avrupaya bağımlı olarak sürdü.

İmparatorluğun yapısıyla kurumları, bu dönemlerin farklılaşan koşulları ile değişmiştir. İç yapısı ve politik gelişimindeki değişiklikler, 16. yüzyıl sonunda, sınır beyliğinden nasıl Sasanî, özellikle de Abbasî İmparatorluğu gibi eski Ortadoğu devletleri geleneğinde bir imparatorluğa dönüştüğünü gösterir. 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu, devlet ve hükümet gelenekleri, maliye politikaları, toprak düzeni ve askerî örgütüyle Ortadoğu imparatorluklarının en gelişmiş örneği idi. Ancak, Avrupa'nın askerî ve ekonomik üstünlüğü, Osmanlılara, Ortadoğu devlet geleneklerinin zamanının geçtiğini, bunların yeni çağa uygun olmadıklarını öğretti.

Bu noktadan sonra Osmanlı tarihi, eski imparatorluk kurumlarının bozulmuş

biçimlerinin tarihçesi, daha doğrusu, bir Ortadoğu devletinin Avrupa'nın ekonomik, politik ve kültürel meydan okuyuşu karşısında kendine çeki düzen verme çabalarının tarihidir. Türkler, söz konusu devlet anlayışından ancak 1924'te köklü bir devrimden sonra vazgeçeceklerdir.

Dolayısıyla 1590'lar, Osmanlı tarihindeki temel ayrım çizgisini belirler. Ortadoğu devletine özgü kurumları Osmanlıların nasıl uyarladıklarını vurgulayan bu kitap, ilk dönemi ve bu kurumların yeni Avrupa karşısında nasıl dağılmaya başladığını betimliyor.

1. Bölüm

OSMANLI DEVLETİNİN KÖKENLERİ

14. yüzyıl başlarında, İran'da İlhanlılar İmparatorluğu, Doğu Avrupa'da Altınordu, Balkanlar'la Batı Anadolu'da da Bizans İmparatorluğu gibi, Ceyhun ve Tuna arasındaki büyük imparatorlukları şiddetli iç bunalımlar sarsıyordu. Aynı yüzyılın sonuna gelindiğinde, bir uc gâzîsi ve Osmanlı hanedanlığının kurucusu olan Osman'ın torunları, Tuna'dan Fırat'a uzanan alanda bir imparatorluk kurmuşlardı. Bu imparatorluğun hükümdârı, Yıldırım diye bilenen I. Bayezit (1389-1402) idi. Yıldırım, 1396 yılında Avrupa'nın en güçlü şövalyelerinden oluşmuş bir haçlı ordusunu Niğbolu'da bozguna uğratmış, o zamanın en güçlü Müslüman devleti olan Memlûk Sultanlığı'na meydan okuyarak Fırat kıyılarındaki kentlerini ele geçirmişti. En sonunda da, Orta Asya ve İran'ın yeni hükümdârı, yüce Timur'a karşı koyuyordu.

Osmanlı tarihinin bu ilk dönemi, Hıristiyan Bizans'a karşı kutsal savaşa adanmış küçük sınır beyliğinin bu güç ve büyüklükte bir imparatorluğa nasıl dönüştüğü sorununu ortaya koyar. Bir kurama göre, Marmara havzasının Rum halkı İslâm'ı kabul ederek ve Müslümanlarla birleşerek Bizans İmparatorluğu'nu Müslüman bir devlet olarak diriltmiştir. Doğu tarihi kaynaklarını tanıyan bilim adamları, günümüzde bu kuramı temelden yoksun bir yaklaşım olarak görüyorlar. Bu tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kökenlerinin 13. ve 14. yüzyıllar Anadolu'sunun politik, kültürel ve demografik gelişmelerinde aranması gerektiğine inanıyor.[1]

Moğolların 1220'lerde başlayan Müslüman Ortadoğu'sunu işgalleri, bu gelişmelerin ilk aşamasıdır. 1243'te Kösedağ Savaşı'ndaki Moğol zaferi sonrasında Anadolu Selçuklu Sultanlığı, İran İlhanlılarına bağımlı bir devlet oldu. Moğol isti-

lâlarının ilk sonucu, güçlü göçebe Türk boylarının, yani Türkmenlerin batıya doğru göçmeleri olmuştur. Bunlar, Orta Asya'dan İran ve Doğu Anadolu'ya gelmişler, 1243'ten sonra bir kez daha batıya doğru göçerek Bizans ile Selçuklu devleti arasındaki sınırda, Batı Anadolu'nun dağlık bölgelerinde toplanıyorlardı. Anadolu'da 1271'de putperest Moğollara karşı bir başkaldırı oldu. Müslüman Memlûk güçleri âsilere yardımda bulunmak için Anadolu'ya girdi, ancak Moğollar isyanı zalimce bastırdı. Ondan sonra Anadolu'da yerleşik birlikler tutarak ülke üzerindeki hâkimiyetlerini sıkılaştırdılar. Gene de sonraki elli yılda sık sık isyanlar ve Moğol misillemeleri olmuştur. Sınır bölgesi Moğol yönetiminden kaçan askerler ve siyasal açıdan önemli kişiler için bir sığınak, aynı zamanda da yeni bir yaşam ve gelecek arayan umutsuz köylü ve kasabalılar için bir yurt oluyordu. Dolayısıyla sınır yörelerinin nüfusu artıyordu. Sınırın Bizans yakasındaki verimli düzlüklere yerleşme için fırsat arayan sınır göçebeleri, halkı Bizans'a karşı kutsal savaşa, gazâya kışkırtıyordu. Savaşçılar, çeşitli kökenlerden gâzî önderlerin (*alp*'ların) çevresinde toplandılar ve Bizans topraklarına akınları gitgide sıklaşmaya başladı.

Savaşçı Türkmenleri örgütleyen bu gâzî önderler, alpler 1260'la 1320 arasında Bizans'tan kopardıkları Batı Anadolu topraklarında bağımsız beylikler kurdular. Dönemin Bizans tarihçisi G. Pachymeres, İstanbul'u ancak 1261'de geri alan Palaeologların, Balkan sorunlarıyla meşgul olmaları dolayısıyla, Asya sınırlarını önemsemeyerek Türkmen akınlarına açık kapı bıraktıklarını yazar. Gerçekten de bu Türkmen gâzîlerinin Batı Anadolu'daki akınları, 13. yüzyılda neredeyse genel bir istilâya dönüşmüştü. Bölgenin en kuzeyinde, Bizans'a en yakın olan topraklar, bu beylerden Osman Gâzî'nin elindeydi. Pachymeres'e göre Osman Gâzî, 1302 dolaylarında eski Bizans başkenti İznik'i kuşatmış, İmparatorun kendisine karşı gönderdiği iki bin kişilik ordusunu pusuya düşürüp 1302 yazında Koyunhisar'da (Bapheus) yenmişti. Bir imparatorluk ordusunu yenmiş olması Osman'ın ününü yaydı. Osmanlı ve çağdaş Bizans kaynakları, Anadolu'nun her yanından gâzîlerin onun bayrağı altında nasıl toplandığını betimler. Bunlar, öteki sınır beyliklerinde olduğu gibi, önderlerinin adıyla, "Osmanlılar" olarak tanınıyordu. Kolay fetih ve yerleşme beklentisi, Orta Anadolu'dan kökenleri değişik yeni yerleşimci dalgaları çekiyordu. Osmanlı Beyliği'nin gerçek kuruluşu bu 1302 zaferinden sonradır.

Osmanlı devletinin kuruluş ve gelişmesinde gazâ ülküsü önemli bir etmendir. Sınır beylikleri toplumunun kültürü, sürekli gazâ ve Dârülislâm'ın bütün dünyayı kapsayana dek sürekli yayılması ülküleriyle kuşatılmıştı. Gazâ, her türlü girişim ve özveri için esin kaynağı olan dinî bir ödevdi. Sınır toplumunda bütün toplumsal erdemler gazâ ülküsüyle uyumluydu. Selçuklu devletinin sünnî mezhep, med-

rese kelâmı, yapay bir edebî dille yazılmış saray edebiyatı ve şeriat hukukundan oluşan ileri uygarlığı, sınır bölgelerinde yerini aykırı dinî tarikatlar, tasavvuf, menkıbe edebiyatı ve örf hukuku ile belirginlik kazanan bir halk kültürüne bırakıyordu. Türkçe, ilk kez Anadolu beyliklerinde yönetim ve edebiyat dili olmuştur. Sınır toplumu hem hoşgörülü hem de karmaşık idi. Ortak tarihsel deneyim, Bizanslı sınır savaşçıları, *akritai*'ı, Müslüman gâzilerle yakın temasa geçirmişti. İslâmiyet'i kabul edip Osman'ın savaşçılarıyla işbirliği yapan Rum beyi Mihal Gâzi, özümseme sürecinin iyi bilinen bir örneğidir.

Gazâ'nın amacı, dârülharbi yıkmak değil, ona boyun eğdirmekti. Osmanlılar imparatorluklarını, Müslüman Anadolu ile Hıristiyan Balkanlar'ı kendi yönetimleri altında birleştirerek kurdular. Her ne kadar gazânın sürekliliği devletin temel ilkesi idiyse de, imparatorluk Ortodoks Kilisesi ile milyonlarca Ortodoks Hıristiyanın koruyucusu olarak doğmuştur. İslâm, itaat etmek ve cizye ödemek koşullarıyla, Hıristiyan ve Yahudilerin mal ve can güvenliğini sağlıyordu. Onlara dinlerini özgürce uygulama izni veriyor, kendi dinlerine göre yaşamalarını sağlıyordu. Sınır toplumunda Hıristiyanlarla beraber yaşayan Osmanlılar, İslâm'ın bu ilkelerini büyük bir cömertlik ve hoşgörüyle uygulamışlardır. Osmanlılar, İmparatorluğun başlangıç yıllarında savaşa başvurmadan önce, Hıristiyanların gönüllü teslim olma ve güvenlerini sağlamaya çalışan bir politika izlemişlerdir. Bu siyaset, yönetenler için gelir kaynaklarını güvence altına almak için zorunlu idi.

Gâzîlerin korkunç akınlarının ardından, dinî yasaları ve hoşgörü güvenceleriyle, İslâm devletinin koruyucu yönetimi gelirdi. Ayrıca, köylünün bir vergi kaynağı olarak korunması, hem Ortadoğu devletinin geleneksel bir tutumu, hem de hoşgörülü davranmayı yüreklendiren bir politika idi. Haraçtan elde edilen gelir, ilk İslâm halifeliğinde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de gelirlerin büyük bir bölümünü oluşturuyordu.

Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Ortodoks Hıristiyan Balkanlar'la Müslüman Anadolu'yu tek bir devlette birleştirecek olan, bütün inanç ve ırklara birmişlercesine davranan, gerçek bir "sınır imparatorluğu", egemenlik şemsiyesi olarak gelişiyordu.

Batı Anadolu'daki gâzî beylikleri çok geçmeden, Selçuklu Sultanlığı'nın gelenek ve kurumlarını benimsediler. Eski Selçuk sınır yörelerinde kurulmuş Kastamonu, Karahisar ya da Denizli gibi kentler, birer Selçuklu uygarlığı merkezi oldular. Yöneticilerle bilginler, İslâm devlet yönetim biçimi ve uygarlık geleneklerini bu kentlerden ve Orta Anadolu kentlerinden kalkıp, Bizans topraklarında gâzi beyliklerin başkentlerine dönüşmüş olan Milâs, Balat, Birgi, İzmir, Manisa ve Bursa'ya getiriyordu. Her beylik küçük bir sultanlığa dönüşüyordu. Örneğin Os-

man'ın oğlu Orhan, ilk gümüş parasını 1327'de Bursa'da bastırmış, 1331'de İznik'te bir medrese kurmuş, 1340'ta ise bir pazar ve bedesten ve değerli malların satıldığı bir kapalıçarşı yaptırarak, Bursa'da bir ticaret merkezi yaratmıştır. Arap gezgini İbn Battuta, 1334 dolaylarında ziyaret ettiği Bursa'yı, "güzel çarşıları ve geniş sokakları olan büyük bir kent" olarak betimler.[2]

Osmanlı ve öteki sınır beyliklerinin kuruluşu, bu genel toplumsal ve kültürel temel üzerinde gerçekleşmiştir. Gazâ ve yerleşme, Osmanlı fetihlerinin etkin öğeleriydi. Fethedilen yerlerde benimsenen yönetim ve kültür biçimleri ise, Ortadoğu uygarlığı ve politika geleneğinden kaynaklanır.

Notlar

1 İlk gruba örnek olarak bkz. Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, çev. Ragıp Hulusi (Özdem) (Ankara, 1998), Bölüm 1; ve Nicola Iorga, "L'interpénétration de l'Orient et de l'Occident au Moyen-Age", *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine*, cilt XIII (Bükreş, 1927); bu yazarların Osmanlı devletinin Bizanslı kökenleri kuramına karşı bkz. Mehmet Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* (İstanbul, 1981) ve Paul Wittek, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu", çev. Güzin Yalter, *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri* (İstanbul, 1971) içinde s. 7-52.

2 Hamilton A. R. Gibb (çev.), *The Travels of Ibn Battuta* (Londra, 1958), cilt I, s. 42.

2. Bölüm

SINIR BEYLİĞİNDEN İMPARATORLUĞA 1354-1402

Osmanlı devleti 1350'lerde bir sıra sınır beyliğinden biri olmaktan öte bir şey değildi. Ancak, 1352 sonrası olayları Osmanlıların üstünlüğünü öylesine sağlam olarak belirledi ki, öteki beylikler otuz yıl içinde Osmanlılara bağımlı oldular. Bunda kilit olay, Osmanlıların Balkanlar'da, batıya doğru sonsuz genişleme olanakları sunan bir köprübaşı kazanmalarıydı. Anadolu'dan Avrupa'ya ilk geçiş güç bir işti. Gelibolu Yarımadası ve Boğazlar Hıristiyanların kontrolünde olduğundan Osmanlılar'ın Trakya'ya çıkaracakları bir birlik Bizanslılarca bozguna uğratılabilirdi. Sorunu Osmanlılardan yana, Çanakkale Boğazı'nın doğu yakasındaki Karesi Beyliği çözdü.

Osmanlı başarısını bir dizi olay hazırlamıştır. Karesi tahtı için bir çekişme, 1345'te Orhan'a bu beyliği topraklarına katma fırsatı verdi. Osmanlı hizmetine girmiş olan Karesili gâzîler, Çanakkale Boğazı ötesine bir sefer yapılmasını istiyorlardı. Orhan'ın, batı sınırını yöneten oğlu Süleyman komutasında sefer için hazırlık yapıldı. Olaylar onlardan yanaydı. Orhan, 1346'da, Bizans tahtında hak iddia eden İoannis Kantakuzenos ile bir ittifak yapmış, İoannis'in kızı Theodora'yla da evlenmişti. Bu durum Osmanlılara Bizans'ın içişlerine karışma ve Trakya'daki iç savaşa katılma fırsatı verdi. Süleyman, Sırp ve Bulgar güçlerine karşı Kantakuzenos'a yardım için 1352'de Edirne'ye gittiğinde, Gelibolu Kıstağının doğu kıyısındaki Çimpe'de (Omurbeyli) yerleşti. Kantakuzenos'un ısrarlı isteklerine karşın kaleyi boşaltmayı reddetti. Hem Anadolu'dan taze birliklerle bu köprübaşını güçlendirmeye, hem de Gelibolu kalesini kuşatmaya koyuldu. 1354 martının 1'ini 2'sine bağlayan gece meydana gelen bir deprem, Gelibolu'nun ve yöredeki öteki ka-

lelerin duvarlarını yıktı. Süleyman'ın güçleri bu müstahkem yerleri hemen işgal ettiler. Kaleler onarılıp Anadolulu askerlerle doldurularak Osmanlıların Avrupa toprağında kesin olarak yerleşmeleri sağlandı. Olay, Bizans ve batı Hıristiyan dünyasında büyük kaygılar uyandırdı. Kostantiniye'deki Venedik elçisi, tehlike karşısında kalan Kostantiniye'nin kendini, güçlü bir Hıristiyan devletinin korumasına teslim etmeye hazır olduğunu yazıyordu. Avrupa, Kudüs'ü geri almak için değil de, Kostantiniye'yi Osmanlılardan kurtarmak için bir haçlı seferi planlanıyor, Latin ve Yunan Kiliseleri'nin birleşmeleri projesi artan bir şevkle yeniden ele alınıyordu. Gelibolu'nun fethinden sonra 1354'te Osmanlıların eline esir düşen Selânik Başpiskoposu Grigoryos Palamas, kendisini tutsak alanların ona İslâm'ın doğudan batıya sürekli ilerlemesinin Tanrı'nın kendilerine yardım ettiğinin ve İslâmiyet'in doğru din olduğunun açık kanıtı olduğunu söylediklerini bildirir[1].

Süleyman, Avrupa'daki ileri mevzilerini güçlendirmek için, Anadolu'dan Avrupa'ya Müslümanları, özellikle de kolay yerleştirilebilecek göçebeleri taşıyordu. Yeni Türk köyleri kurulmuş, sınır bölgeleri de, Süleyman'ın genel komutasında ve her biri gâzî bir beyin yönetiminde sağ, sol ve orta sınır boyları olarak düzenlenmişti. Osmanlı akınları sürüyor, Osmanlı işgal alanı büyüyordu. Ancak, Süleyman'ın beklenmedik ölümü ile Foçalıların Orhan'ın en küçük oğlu Halil'i tutsak etmesi, Orhan'ı Bizans'la barışa zorladı. Olaylar Bizanslıları, Trakya'yı diplomatik yollardan elde etmek için çalışmaya yüreklendiriyordu. Süleyman'ın fetihleri tehlikeye düşmüştü ve sınır güçleri kaygılı ve rahatsızdı. 1359'da Halil serbest bırakıldığında, gâzîler işi geciktirmenin yenilgiye çağrı çıkarmak olacağını ve Avrupa'nın boşaltılmasından başka çare kalmayacağını anlamışlardı. Sultanın oğlu, Gelibolu sınır komutanı Murat ve savaşçılığa baş koymuş Lâla Şahin, Edirne'nin alınmasını amaçlayan bir saldırı başlattılar. İlk yıl, Meriç Vadisi'ndeki ve İstanbul-Edirne yolu üzerindeki kaleleri ele geçirerek kentin askerî yardım ve gerekli ihtiyaç maddeleri yollarını kestiler. 1361'de savunma güçlerinin son yarma hareketi de başarısızlıkla sonuçlandı (Sazlıdere Savaşı) ve Trakya başkenti Edirne aynı yıl içinde teslim oldu.

Trakya'daki fetihler Anadolu'dakilerle aynı biçimde devam etti. Yerli Rumlar, sürekli gâzî akınları karşısında kalelere sığınıyordu. Gönüllü teslim olan kentlilere ilişilmiyor, karşı koyanlar ise kentlerini Türklere bırakmaya zorlanıyordu. Osmanlı yönetimi Anadolulu Türkleri yeni fethedilmiş topraklara yerleşmeye yüreklendiriyor, kimi zaman da zorla göçmen sürüp yerleştiriyordu. Dervişler, sonraları yeni Türk göç ve köylerinin çekirdeğini oluşturacak olan sayısız zaviye kuruyorlardı. Türk göç ve yerleşme hareketi, Trakya'daki fetihlerin hemen ardından gelerek Avrupa'da Osmanlı yayılmasına sağlam bir temel yaratmıştır.

Balkanlar'da Osmanlı fetihlerini coğrafya koşulları da belirlemiştir. Fetihler, Batıya doğru tarihsel *Via Egnatia* doğrultusunu izleyerek, Serez, Manastır ve Ohri yoluyla, 1385'te Arnavutluk kıyısına varıldı. Makedonya ve Arnavutluk'ta yerel beyler Osmanlı egemenliğini kabul etti. Selânik liman ve kentinin 1387'de düşmesiyle Tesalya'ya doğru ikinci bir ilerleme yolu açıldı. Bir üçüncüsü de İstanbul-Belgrat yolunu takip ediyordu. 1365'te de az bir karşı direnişten sonra Meriç Vadisi Osmanlı denetimine girdi[2]. 1385'te Balkan geçitleri yoluyla Sofya ve Niş üzerinden Morava vadisi'ne girildi. Ertesi yıl Sırp Krallığı Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Sağ kol gâzîleri, Tunca Vadisi'ni takip ederek Karnobad geçidi yoluyla Balkan Sıradağlarını aştılar. Dobruca despotu ile Bulgaristan kralı 1371'de Osmanlı haraçgüzarı oldular. Osmanlılar, artık Balkan Yarımadasındaki başlıca yolları denetimlerinde tutuyorlardı. Gelibolu'nun fethinden sonra yaptıkları gibi, Anadolu'dan, aralarında güçlü yörük grupları da olan göçebeler getirip anayollar boyunca ve çevredeki dağlık bölgelerde yerleştirdiler. Balkanlar'daki önemli Osmanlı kentleri, başlangıçta ana ilerleme yolları yakınlarındaki sınır yerleşimleriydi. Trakya'nın sınır bölgeleriyle Meriç ve Tunca Vadileri'nde yoğun nüfuslu Türk yerleşimleri kuruldu. Balkanlar'daki Osmanlı topraklarıyla sınırdaş alanların yerel beyleri, artık yarımadanın efendisi olan Osmanlı sultanının egemenliğini kabul ettiler.

Balkanlar'daki Osmanlı fetihlerinin niye bu kadar kolay olduğunu açıklamak güç değildir. Osmanlı istilâsı, bir yığın bağımsız kral, despot ve ufak beyin kendi yerel çekişmelerinin çözümü için dış yardım aramakta tereddüt göstermediği, politik bir parçalanma dönemine denk düşüyordu. Balkanlar'da hüküm süren bu çözülüş içinde yalnız Osmanlılar tutarlı bir politika izliyorlardı. Bunun uygulanabilmesi için gerekli askerî güç ve merkezî yetki de yalnız onlarda vardı. Avrupa'nın ilk daimî ordusu yeniçeriler, Osmanlılara büyük bir üstünlük sağlıyordu. Doğrudan doğruya kendi buyruğu altında olan bu orduyu sultan, Edirne'nin alınışından sonra savaş tutsaklarından kurmuştu. Ayrıca, her Balkan devletinde biri Macar ya da Latin Hıristiyanlarıyla ittifaka, öbürü de Osmanlılarla işbirliğine hazır iki hizip vardı. Genellikle soylular, üst düzey din adamları, yazar çizer takımıyla saraylılar Batı Hıristiyanlarının yardımından yana idiler. Rum Ortodoks nüfus ise, İtalyan veya Macar hâkimiyetine ve Latin etkisine bağnazca karşıydı. Onlara arka çıkan Osmanlılar ise Ortodoks Hıristiyan halkı haraçgüzar tebaa olarak benimsediler. Osmanlılar Trakya'ya 1346 ile 1352 arasında Kantakuzenos'un müttefiki olarak girmişlerdi; 1365-1366'da, Bizanslılar, Macarlar ve Eflâklılarca sıkıştırılan Bulgaristan kralına da Osmanlı müttefikleri takviye göndermiştir.

Osmanlılar, feodalizm ilkelerine saygılıydı. Önceleri haraçgüzar beyden, İslâm devletine boyun eğmenin bir kanıtı olarak yıllık ufak bir vergi isterlerdi. Daha sonraları haraçgüzar beyin oğlunun rehin tutulmasını, bağımlılık andı vermek için beyin yılda bir kez saraya gelmesini, sultanın seferlerine yardımcı birlikler göndermesini istediler. Haraçgüzar beylerden, sultanın dost ve düşmanlarına kendi dost ve düşmanları gibi davranmaları istenirdi. Haraçgüzar, bu ödevleri yerine getirmezse toprakları dârülharp ilân edilir, gâzîlerin acımasız akınlarına açılırdı.

Papanın, Ortodoks Kilisesi'nin Roma ile birleşmesi koşuluyla Bizansı kurtarmak için haçlı seferi düzenleme çabasının semeresiz kalması ve Sırp beylerinin 1371'de Çirmen'de bozguna uğraması üzerine, Balkan beyleri birer birer Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiler. Paleolog ailesi üyelerinin, Bizans tahtında kalabilmek için sultandan yardım peşinde koşmalarının Bizans imparatorunu bir Osmanlı haraçgüzarı durumuna düşürmesi de (1372) bu zaferden sonradır. Öteki Balkan hükümdârları da Bizans örneğini izlediler.

İlk dönem boyunca Osmanlıların karşısına önemli bir devlet, ne Balkanlar'da ne de Anadolu'da çıkmıştır. Papa'nın, Osmanlılara karşı haçlı seferi ilân eden 25 Aralık 1366 tarihli bağıtına karşın, Avrupalı bir haçlı ordusuyla da karşılaşmadılar. Büyük bir haçlı donanma ya da ordusu, Osmanlı ilerlemesini gerçekten durdurabilirdi. O vakitler Osmanlıların en güçlü rakibi, Balkanlar'daki Osmanlı ilerlemesini, aşağı Tuna havzasında kendi hükmünü yaymak için kullanan Macar Krallığı idi. Başlıca Osmanlı zaafı ise, deniz gücü yokluğu idi. Rumeli ile Anadolu arasında geçiş noktası olan Çanakkale Boğazı'nın denetimi Hıristiyan devletlerin elindeydi. Savoyalı VI. Amadeo, 1366'da aldığı Gelibolu'yu ertesi yıl Bizanslılara vererek Osmanlıları güç bir durumla karşı karşıya bırakmıştı. IV. Andronikos, kendisine Bizans tahtını sağlayan I. Murat'a Gelibolu kalesini 1376 ekiminde vermeye razı olana dek, Rumeli'ndeki Osmanlı güçlerinin Anadolu ile sürekli ilişkileri kesilmişti.

Osmanlı yayılması, Balkanlarda politik koşulların olduğu kadar toplumsal koşulların da yardımını görmüştür[3]. Son araştırmalar, Bizans İmparatorluğu ve ardılı Balkan devletlerinde merkezî gücün inişe geçişi ile feodalizmin doğuşunun eşzamanlı olduğunu gösteriyor. Vergi gelirleri askere ait, devlet denetimindeki *pronoia* topraklarının iyeliği, manastırlarla etkili kişilerin eline geçiyordu. Bunlar, devletten parasal ve yasal ayrıcalıklar koparak bu toprakları yaşamları boyunca mülkleri gibi kullanıyorlardı. Ayrıca, köylüden istenen feodal yükümlülükleri keyfi olarak arttırabiliyorlardı[4].

Doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde olan bölgelerde bu gibi topraklar

yeniden devlet denetimine giriyor, ya tımara dönüştürülüyor, ya da kara ordusunda gördükleri askerî hizmet karşılığında, Türk köylülerinden oluşan yayalara dağıtılıyordu. "Kanûn-ı Osmânî"nin basit vergi hükümlerinde buyurulmamış bütün yerel vergiler kaldırılıyordu. Tek gelir ya da ayrıcalık kaynağı, sultanın fermanıydı. Kanûnların uygulama sorumluluğu, yerel askerî yetkililerden bağımsız çalışan kadıya yüklenmişti. Osmanlı rejimi, bu yolla dağınık feodal yönetim yerine merkezî bir yönetim, feodal beylerin kişisel yetkisinde olagelmiş vergi ve ayrıcalıklar yerine de genel hükümler koyuyordu[5]. Yeni rejimin köylüler açısından, eskisine oranla çok daha iyi olduğu söylenebilir. Osmanlıların yerel Balkan yönetimlerine üstünlüğünü anlamak için Osmanlı yasalarını Sırp kralı Stefan Duşan'ın yasalarıyla karşılaştırmak yeterlidir. Örneğin, Duşan'ın yasalarınca köylü, haftada iki gün beyi hesabına çalışmak zorundaydı; Osmanlı kuralları reâyânın sipahînin toprağında yılda ancak üç gün çalışmasını gerektiriyordu. Köylüleri yerel yetkililerin sömürüsüne karşı korumak, Osmanlı yönetiminin temel bir ilkesi idi. Osmanlılar, aynı zamanda, Ordodoks Kilisesi'ni resmen tanıyarak Katolik Kilisesi'ni bütün ülkede, ilke olarak, yasaklamışlardı. Osmanlıların Balkanlar'da yayılışının hızı ve kolaylığını ve köylünün Osmanlılara direnmekte neden beylerine katılmadığını açıklamakta, bu etmenlerin hepsi önemlidir.

Bunların yanı sıra, Osmanlılar kendilerini belli bir toplumsal inancın temsilcileri olarak görmüyordu. Hıristiyanlara karşı uzlaşmacı bir politika izleyerek ülkelerini büyütüp gelir kaynaklarını arttırmanın daha kolay olacağını biliyorlardı. Yerli soylulara ve askerî sınıfa hoşgörülü davranmak da yayılmacı öğretilerinin bir parçası idi. Osmanlılar, kendilerine açıkça karşı çıkanların dışında askerî sınıf üyelerini kendi hizmetlerinde görevlendirirlerdi. Böylece, Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya ve Tesalya'da, Slavca "voynuk" adıyla bilinen binlerce yerli savaşçıyı kendi askerlik hizmetinde tuttular. Bunlar, devlet topraklarının sabit bir bölümünden yararlanma hakkını ellerinde tuttukları gibi, vergi yükümlüsü de değillerdi ve Osmanlı ordusunda savaş hizmeti görürlerdi. Sırbistan'ın Hıristiyan göçebeleri Eflâklar (Vlahlar), sınır muhafızlığı ve akıncılık hizmetleri karşılığında belli vergilerden yükümlü tutulmazdı. Osmanlılar, üst bir sınıftan olan eski *pronoia* iyelerini tımarlı sipahî yaparlar, ama aynı zamanda feodal ayrıcalıklarına da son verirlerdi. Haraçgüzar devletlerden toplanan askerlerin çoğu, İslâm'ı kabul etmeksizin kendi bey ya da başbuğları komutasında, Osmanlı ordusunda hizmet görürdü. İslâm, zamanla daha çok mühtedî kazanmıştır ama, aileleri üç-dört kuşaktır Hıristiyan kalmış tımarlılara 15. yüzyıl sonlarında hâlâ rastlanıyordu. Fethedilmiş bir bölgenin Osmanlılaştırılması, apansız köklü bir dönüşüm değil, adım adım ilerleyen doğal bir gelişim olmuştur[6].

Osmanlılar, 14. yüzyıl ortalarında Balkanlar'da fetih yoluna girdiklerinde, Anadolu'da Ankara'dan Çanakkale Boğazı'na uzanan güçlü bir devlet kurmuş bulunuyorlardı. 1350'lerde Stefan Duşan'ın Sırbistan İmparatorluğu ile Bulgaristan Krallığı'nın dağılmalarından sonra güç ve büyüklük bakımından hiçbir Balkan devleti Osmanlı devleti ile karşılaştırılamazdı. Osmanlılann Avrupa'daki ilerlemesi Asya'daki topraklarının genişlemesiyle her zaman koşut olmuştur. Bir cephedeki ilerlemeyi ötekindeki bir ilerleme izlemiştir. Osmanlılar, iki cephede birden çarpışmak zorunda kalmaktan kaçınmaya bütün tarihleri boyunca özen göstermiştir. Bu, Çanakkale Boğazı'nı henüz denetleyemedikleri erken dönem boyunca, bir ölüm kalım sorunu idi.

14. yüzyılda Anadolu'da Osmanlılara rakip iki güçlü devlet vardı: eskiden Moğol valilerinin merkezi olan Sivas'ı başkent edinmiş Eretna Beyliği ile o vakit Selçuklu başkenti Konya'yı içeren Karaman Beyliği. Osmanlılar, 1354'te Ankara'yı Eretnalılardan aldılar ama, hâlâ Eretna ve Karaman arasındaki ittifak karşısında bulunuyorlardı.

I. Murat'ın hükümdârlık döneminde (1362-1389) hızla genişleyen Osmanlı devletinde bir geçim kapısı elde etmek, gâzîler ve Anadolulu yerleşimciler için çekici bir olasılıktı. Dönemin Ortadoğu kaynakları, bu sultanı bütün ucbeyliklerinin beyi olarak betimler. Osmanlılar, bu nedenle Germiyan Beyliği'nin başkenti Kütahya ile önemli bir bölümünü ve daha güneydeki Hamidili'ni ilhak etmekte büyük bir güçlük çekmediler. Ancak bu gibi saldırı eylemlerini, Germiyanlı arazisini Şehzade Bayezit'in çeyizi olarak kabul ettikleri, Hamidili topraklarını ise satın aldıkları yollu iddialar ileri sürerek, her zaman meşrûlaştırmaya çaba göstermişlerdi. Hamidili'nin ilhakı Karaman başkenti için ciddi bir tehdit oluşturmuştu. Karamanlı güçleri kendilerine karşı yürüdüğünde Osmanlılar, bunun sürdürdükleri gazâya karşı bir ihanet eylemi olduğunu ilân ederek bu saldırının din düşmanlarına yardım ettiğini, dolayısıyla da şeriata göre Karamanlıları ortadan kaldırmanın dinî bir ödev olduğunu ileri sürdüler. Osmanlılar, bu politikayı doğudaki Müslüman komşularına saldırırken sıkça kullanmışlardır. Aynı suçlamayı daha sonra Mısır Memlûkleri, Akkoyunlu Uzun Hasan ve İran Safevîlerine karşı yineleyecek, fetvâlarla bu iddiayı bütün İslâm dünyasına yayacaklardır.

Murat, 1387'deki Karamanlı saldırısını, Bizans imparatoru, Sırp despotu ve öteki Sırp beyleri gibi Hıristiyan haraçgüzarlarının katkıda bulunduğu güçlerle karşılayıp, ordusu genellikle aşiret öğelerinden oluşan Müslüman rakibini kesin bir yenilgiye uğrattı. Bu zaferden sonra, Orta Anadolu'daki Karamanlılar, Kastamonu'daki Çandarlılar ve Antalya'daki Hamit hanedanının bir kolu gibi bağımsız hükümdârlar, Osmanlı sultanını kendi efendileri olarak tanıdılar. Osmanlı sultanı-

na yalnız Sivas'ta Eretna hanedanının yerine geçen Kadı Burhaneddin karşı koyarak, Osmanlıların ipek yolunda önemli bir kent olan Amasya'ya doğru yayılmasını engelledi.

Murat'ı Anadolu sorunları meşgul ederken Balkanlar'da, Sırbistan, Bulgaristan ve Bosna kendisine karşı birleşmiş, 27 Ağustos 1388'de bir Osmanlı ordusu Ploçnik'te (Bileca) Bosnalılara yenilmişti. Fakat aynı yılın kışında yıldırım gibi bir sefer Tuna Bulgaristan'ını boyun eğmeye zorladı. Ertesi bahar, bağımlı beylerin katkısı yardımcı güçlerle Avrupa'ya geçen Murat, 15 Haziran (Doğu Hıristiyan takvimine göre 20 Haziran) 1389'da birleşik Sırp ve Bosna ordularını Kosova Ovası'nda zorlu bir savaşta yendi. Bu zafer Osmanlı hâkimiyetinin Balkanlar'da iyice yerleşmesini sağlamıştır.

Böylelikle, 1389 yılına gelindiğinde, Osmanlılar Balkanlar'la Anadolu'da, bağımlı haraçgüzar beylikler üzerinde geniş bir imparatorluk kurmuş bulunuyordu. Ancak, bunların Osmanlı yönetimine başkaldırmak için her fırsatı kullandıkları, en sonunda Fâtih döneminde Osmanlıların bu hanedanları ortadan kaldırıp her beyliği doğrudan doğruya yönetilen bir eyâlete dönüştürmek zorunda bıraktıklarını da belirtmek gerekir.

Kosova savaşında bir Sırp knezinin Murat'ı öldürdüğü söylentisi yayılınca, Anadolu'daki beylik hanedanları başkaldırdı. Yeni sultan I. Bayezit (1389-1402), 1389'la 1392 arasında Anadolu beyliklerini ilhak ederek bu bölgelerin yönetimlerine kendi sarayında yetişmiş kulları atadı.

Bayezit Anadolu'da meşgulken Balkanlar'daki Osmanlı etkisi azalmıştı. Macaristan ve Eflâk'ın Tuna Bulgaristan'ı ile Dobruca'ya ilişkin planlar, küçülmüş Bulgaristan Krallığı'nı güç bir duruma sokuyordu. Macarlar Vidin'de sağlam bir konuma gelmeye çalışırken, koruduklan Eflâk Beyi Mirçea da Dobruca ile Aşağı Tuna'nın sağ kıyısındaki Silistre'yi işgal etmişti. Osmanlı etkisi bu tehlikelere karşı koyabilmek için hiç de yeterli değildi. Osmanlı sultanı, Balkanlar'a gelip 1393'te Tuna Bulgaristan'ını doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına aldı. Bulgaristan kralını haraçgüzar bir bey olarak Niğbolu'ya yerleştirdi, Mirçea'yı da Silistre ve Dobruca'dan sürüp attı. Sırbistan Despotluğu da, Macarlarla Osmanlılar arasında tampon bir devlet olarak, güç bir durumda idi, ama benzer bir yazgısı olmadı. Bunların yanı sıra, I. Murat'ın ölümü, Paleologları Bizans ve Mora'da yüreklendirmişti. Onlar iki kilisenin birleşeceği sözünü vererek papayı bir haçlı seferi düzenlemesi için ikna yolları arıyorlardı. Venedik etkisi de Mora'da doruğuna ulaşmıştı.

Bu durum karşısında Bayezit, aralarında Paleologların da bulunduğu, Balkanlar'daki bütün haraçgüzar beyleri, haraçgüzarlık bağlarını bir kez daha pekiştirmek için 1394'te Karaferiye'ye (Verria) çağırdı. Paleologların kaçmaları üzerine Konstan-

tiniye'yi ablukaya aldı, Tesalya'yı işgal etti, Mora'ya akıncılar gönderdi. Başka bir Osmanlı ordusu, yerel beyleri itaate zorlayarak Arnavutluk'u doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına aldı. Bayezit, 1395'te Tuna kıyısında Slankamen'e dek varan bir sefere girişti, sonra da Eflâk'a girerek Argeş'te Mirçea'yı yenilgiye uğrattı. Niğbolu'ya geçerek, Bulgar kralı Şişman'ı tutsak aldı, onu düşmanla işbirliği etmekle suçlayarak idam etti. Böylece, yerel hanedanları ortadan kaldırarak, haraçgüzar devletlerden oluşan bir yönetim yerine merkezî bir imparatorluk yönetimi yaratmakta epey yol aldı. Osmanlı devleti, Bulgaristan Krallığı'nı ortadan kaldırmakla, Aşağı Tuna bölgesinin Macaristan'a karşı savunmasını artık zayıf bir tampon devlete bırakmıyor, doğrudan doğruya kendisi üstleniyordu. Eflâk da haraçgüzar konumuna getirilmişti. Osmanlılarla Macarlar arasında Aşağı Tuna'nın denetimi için verilen savaşın doruk noktası, 1396'da Niğbolu'da noktalanan haçlı seferi oldu. Balkanlar'daki savaşımla Venedik de yakından ilgiliydi. Bu savaşta donanmasını Çanakkale Boğazı'nda, Anadolu ile Balkanlar arasında iletişimi kesmek için kullanmak istiyordu. Batılı şövalyeler için ise, haçlı ordusunun kesin bir yenilgiye uğradığı bu savaş (25 Eylül 1396), yalnızca bir haçlı macerası olmuştur.

Niğbolu'daki zafer yalnız Balkanlar'daki Osmanlı denetimini güçlendirmekle kalmayıp Osmanlıların İslâm dünyasındaki saygınlığını da büyük ölçüde yüceltti. Ününün doruğundaki Bayezit, 1399'da Anadolu'ya döndü ve Karaman ile Kadı Burhaneddin'in topraklarını ilhak ederek Tuna'dan Fırat'a uzanan merkezî bir imparatorluk yarattı. Bu imparatorluğun doğal merkezi olacak Kostantiniye'yi ele geçirmek çabasıyla kentin ablukasını kuvvetlendirdi. Bu sıralarda Timur (1335-1405), Orta Asya ve İran'da güçlü bir imparatorluk kurmuş, kendini de İlhanlıların Anadolu üzerindeki egemenlik haklarının vârisi ilân etmişti. Osmanlı sultanı Timur'a meydan okumuş, ancak 28 Temmuz 1402'de Ankara Savaşı'nda bozguna uğrayıp tutsak düşmüştü. Savaş sırasında Anadolu'nun yerli sipahîleri, Timur'un sarayına sığınmış olan eski beylerinin safına geçmişlerdir. Bu hükümdârlar, Timur'un koruması altında eski beyliklerini her yerde yeniden kurdular. Bayezit'in merkeziyetçi imparatorluk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış oldu. Kalan Osmanlı toprakları, Timur'un egemenliğini kabul eden oğulları, Çelebiler arasında bölüşüldü. Bunlar, Timur'un ölümü üzerine, Osmanlı ülkesinin bütününü denetimlerine almak için amansız bir iç savaşa tutuştular[7].

Notlar

1 G. Georgiades Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI, 1(1951): 104-118.
2 Kostantin Jireček, *Geschichte der Bulgaren* (Prag, 1876), s. 309.
3 bkz. Halil İnalcık, "L'Empire ottoman", *Actes du 1er Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Cilt III (Sofya, 1969) içinde, s. 80-85.
4 bkz. Georges Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, çev. Henri Grégoire ve Paul Lemerle (Brüksel, 1954); Georges Ostrogorsky, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine* (Brüksel, 1956); P. Charanis, "On the Social and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later", *Byzantinoslavica*, XVII(1959): 94-153; D. Angelov, "Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs", *Byzantinoslavica*, XVII(1959): 220-275 ve D. Angelov, "Zur Frage des Feudalismus auf dem Balkan im XIII bis zum XIV Jhr.", *Études historiques à l'occasion du XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm 1960* (Sofya, 1960) içinde, s. 107 ve sonrası.
5 bkz. Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII, 92(1959): 575-610; Halil İnalcık, "Çift Resmi", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.
6 bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", çev. Hamdi Can Tuncer, *Cogito*, 19(1999): 115-135.
7 bkz. , "Bâyezid I", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

3. Bölüm

FETRET DÖNEMİ VE TOPARLANIŞ

Ankara bozgunundan sonra Osmanlı devleti tamamen parçalanabilirdi; fakat 1416'da Osmanlılar, Rumeli ve Anadolu'daki eski konumlarını elde etmişlerdi bile. 1453'te İstanbul'un fethiyle de I. Bayezit'in imparatorluk özlemini gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla, 1402 ile 1453 arasındaki dönemin can alıcı tarihsel sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç savaş, haçlı işgalleri ve başka bunalımlar yüzünden toptan yıkılma tehlikesiyle karşılaştığı bir zamanda bu şaşırtıcı kalkınışı nasıl başardığını açıklayabilmektir.

Bayezit'in küçük oğlu Çelebi Mehmet, egemenliğini önce Amasya'da sonra da Bursa'da olmak üzere, Anadolu'da kurmuş, Rumeli ve Edirne'yi denetimi altına almaya çabalıyor, Edirne'de egemenlik süren büyük kardeşi Süleyman Çelebi (1402-1411) de egemenliğini Anadolu'ya taşımaya uğraşıyordu. Rumeli ya da Anadolu ile sınırlı bir Osmanlı devletinin yaşayamayacağını ikisi de anlamıştı. Yerel devletler ve Balkanlar'la Anadolu'daki hükümdârlar, 1402'de kurulan *status quo*'yu korumaya kalkarak, bu iç savaşta olumsuz bir rol oynuyorlardı. Tıpkı 1402'den sonra bağımsız Anadolu beyliklerinin yeniden kurulması gibi, Rumeli'de de Bizans, Sırbistan, Eflâk ve Arnavutluk beyleri topraklarının bir bölümünü yeniden elde etmiş, bağımsız davranmaya başlamışlardı. Süleyman Çelebi, 1403'te Bizanslılarla bir antlaşma imzalayarak, Selânik'le birlikte, kıyı boyundaki bir miktar toprağı elden çıkardı. Bizans imparatoru, dengeyi korumak için, her zaman Osmanlı şehzadelerinin en güçlüsüne karşı en güçsüzünü desteklerdi. Musa Çelebi'nin (1411-1413) gücü Rumeli'nde artınca Bizans, Mehmet Çelebi'nin Balkanlar'a geçmesine yardım etti. Sırbistan despotu da Mehmet'le bir ittifak yaparak son zaferinde ona yardım etti. Ancak, Mehmet kimi Anadolu beyliklerini ilhak

edip, kimilerini de haraçgüzar konumuna indirince, Bizans ve Balkan beyleri kendisini bir tehdit olarak görmeye başladılar. 1416'da Venedik, Bizans ve Eflâk öylesine saldırgan bir politika benimsemişlerdi ki, Mehmet'in yönetimi altında yeniden birleşmiş Osmanlı devleti bir kez daha parçalanma ve yok olma tehlikesiyle karşılaştı.

Mehmet'in, Bizanslılarca kışkırtılan kardeşi Mustafa, kendisine karşı Rumeli'nde bir başkaldırı yönetirken, Venedik donanması Gelibolu'da bir Osmanlı gücünü yok etti. Eflâk Beyi Mirçea, önce Mustafa'yı yüreklendirmiş, sonra da Batı Anadolu'da ve Rumeli sınırının Dobruca ve Deliorman yörelerinde tehlikeli bir başkaldırı yöneten Şeyh Bedreddin'i korumuştu. Mirçea, bu yörenin denetimini elde etmeye çalışıyordu. Mehmet Çelebi, önce Mustafa'yı Bizans'a sığınmak zorunda bırakıp, 1416 güzünde de Bedreddin ayaklanmasını bastırdı. Bizans'la barış yapmak gerektiğini anlayıp bir antlaşma imzaladı; buna göre imparator Mustafa'yı hapiste tutacak, o da kendi payına *status quo*'yu bozmayacaktı. Bu arada, Timur'un oğlu Şahruh, babasının Anadolu'da kurduğu düzeni tersine çevirmeye kalkışacak herkesi tehdit ediyordu. Mehmet, Şahruh'a bir mektup göndererek kendisini sadık bir bağımlı olarak tanıttı ve beyliklere yalnızca gazâ yapmasını engelledikleri için saldırdığını savladı. Balkanlar'da bir tek Mirçea'nın üzerine yürüyen Mehmet, onu Tuna'nın ötesine sürerek, ırmağın sol kıyısındaki Yerköyü'nü (*Giurgiu*) 1419'da bir Osmanlı ileri karakoluna çevirdi. Mehmet, 1416'dan sonra, Bayezit'in merkezî imparatorluğunu diriltmek için çok erken olduğunu anlamış ve uzlaşmacı bir politika gütmeye başlamıştı.

Bu dönemin olayları, toprağı vakıf ya da emlâk olarak ellerinde tutan etkili Anadolu aileleri ile onların savaş güçlerini oluşturan aşiretlerin, Osmanlıların merkezî yönetimine karşı olduklarını gösterir. Bunlar, Osmanlılara karşı kendi ayrıcalıklarına güvence veren eski hanedanları tutuyordu. Balkanlar'daki yerel hanedanlar da benzer bir konumda idiler. İlk dönem sınır devletinin eski geleneklerini sürdüren, merkezîleşmeye de aynı ölçüde karşı olan Rumeli sınır (uc) halkı, sultan adaylarına destek vererek iç savaşlarda yaşamsal bir rol oynadı. En yoğun yörük nüfuslu sınır bölgesi olan Dobruca-Deliorman, 15. yüzyılda bir isyan yuvası olmuştu.

Ancak, Osmanlı birliği ve merkezî yönetiminden yana çalışan güçlü etmenler de vardı. En güçlü etmen Osmanlı kul sistemi idi. Özellikle de, sayılan altı ya da yedi bine çıkmış yeniçeriler, hasımlarına karşı Osmanlı sultanına tartışmasız bir üstünlük sağlıyordu. Osmanlılar, eyâletlerde kendi konumlarını güvenceye alan ve temsil ettikleri merkezî yetkeyi büyük ölçüde güçlendiren bir sipahî ordusu ve kul kökenli bir askerî yöneticiler topluluğu yarattılar. Köylü ve tüccarlar da, mer-

kezî Osmanlı yönetiminden, önceki feodal rejimde sağladıklarından daha çok yarar elde ediyorlardı. Son bir etmen ise, Osmanlı sultanının Müslüman halk katındaki engin saygınlığıydı. Osmanlı sultanı en büyük gâzî idi; ve bu durum, kendisine çok önemli maddi ve manevî yararlar getiriyordu.

Mehmet'in 1421'deki ölümünü üç yıl süren bir bunalım izledi. Bizanslılar, Gelibolu'yu Bizans'a bırakmayı kabul eden Şehzade Mustafa'yı salıverdiler. Rumeli'nin tümü kendisini sultan tanıdı. Yeniçeriler ve ulemâ ise, tahta Osmanlı başkenti Bursa'da çıkmış olan Mehmet'in on yedi yaşındaki oğlu Murat'ı destekliyordu. Murat, ucbeylerinin başında Rumeli'nden kendisine karşı yürüyen amcasını 1422'de yendi. Daha sonra bütün güçlerini toplayıp, rakibini desteklemiş olan Bizans'ı 2 Haziran'dan 6 Eylül'e kadar, kuşatma altına aldı. Bu sırada Anadolu'daki bağımlı beylerin hepsi ayaklanmış, I. Mehmet'in binbir güçlükle fethettiği toprakları yeniden ele geçirmişlerdi. Murat'ın küçük kardeşi Mustafa'yı da isyana teşvik edip Bursa'yı kuşattılar. Murat, İstanbul kuşatmasını kaldırdı, 20 Şubat 1423'te kardeşini yendi, onu kışkırtan Anadolu beylerini de cezalandırdı. Çandarlılar ve Karamanlılar dışında, Batı Anadolu beyliklerine boyun eğdirdi. Böylece genç sultan, devletin iç sorunlarından kurtulmuş, durumu babasının ölümünden önceki biçimine getirmişti; artık dikkatini Balkanlar'daki topraklarını tehdit eden devletlere çevirebilirdi.

Nüfuzunu Aşağı Tuna'ya yaymak isteyen Macar Krallığı, Balkanlarda Osmanlı baskısından faydalanıyor, Venedikliler de aynı şeyi Bizans topraklarını ele geçirebilmek için yapıyordu. İstanbul kuşatması sırasında Venedikliler, Selânik ve Mora'nın denetimini elde etmek için Bizanslılarla görüşme başlatmışlardı. 1423 yazında Bizanslılar, o vakitler Osmanlı ablukasındaki Selânik'i Venedik'e bıraktılar. İstanbul'u da Venedik'e vermelerinden korkan Osmanlılar, Bizanslılarla bir antlaşma yaptılar. Yıllık bir haraç ödeme ve 1403'te alınan toprakların geri verilmesi karşılığında Bizans'a saldırmamayı kabul ettiler. II. Murat, Anadolu beyleriyle de barış yaparak, bütün güçlerini Selânik'te Venediklilere saldırmak için topladı. Venedik savaşı 1430'da Selânik'in Osmanlılarca alınmasına kadar sürdü.

Osmanlı iç savaşları sırasında Eflâk ve Sırbistan üzerinde Macar etkisi artmış, 1427'de de Macaristan'la Osmanlılar arasında Sırbistan tahtı üzerine çekişme çıkmıştı. Georgi Brankoviç, despotluğun Belgrat'taki Macarlar ve Güvercinlik'teki Osmanlılar arasında tampon bir devlet olması koşuluyla, Sırbistan despotu olarak tanındı. İki taraf, 1428'de bir antlaşma imzaladılar.

Osmanlılar, 1430'da Selânik'in alınmasından sonra, Balkanlar'da daha saldırgan bir politika benimsediler. Tuna'nın güneyindeki bölge, ancak doğrudan doğruya kendi denetimlerinde olursa devletin güvencede olacağını, dolayısıyla

Sırbistan üzerinde Macar, Mora'yla Arnavutluk üzerinde de Venedik'in iddialarına karşı çıkmak zorunda olduklarını görüyorlardı.

1431'de Macar antlaşmasının süresi sona erince, Sigismund sultandan Bosna, Sırbistan ve Tuna Bulgaristan'ı üzerinde Macar hâkimiyetini tanımasını istedi. Bulgaristan tahtında hak iddia eden Frujin adında biri de Sigismund'un yanına sığınmıştı. Macaristan'la Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı iddiaları arasında sıkışıp kalmış tampon devletler, kendi varlıkları için savaş veriyordu. Osmanlılar, Macaristan'ın Eflâk ve Sırbistan'da artan etkisini görerek, 1434 sonrasında daha saldırgan bir politika izlediler. 1437'de Sigismund'un ölümü kendilerine iyi bir fırsat sağladı. Ertesi yıl bir Osmanlı ordusu, sultanın komutasında Tuna'yı geçip Erdel'in yönetim merkezi olan Sibiu'ya kadar ilerledi. Macaristan'a karşı bu güç gösterisinin ardından Osmanlılar, Sırbistan Despotluğu'nu işgal ederek burasını 1439'da Osmanlı eyâleti ilân ettiler. 1440'ta Macarları Belgrat'tan atmak için başarısız bir denemeye kalkıştılar. János Hunyadi, Erdel'e giren Rumeli güçlerini 1441 ve 1442 yıllarında üstüste yenilgiye uğrattı; ertesi yıl onun buyruğu altındaki bir Macar ordusu Tuna'yı geçti, Balkan Dağları'na kadar ilerleyerek Osmanlı tarafında korku yarattı. Anadolu'da da Karamanlılar saldırıya geçerek eski Hamidili topraklarını işgal ettiler. Murat, barışçı bir politikaya dönerek 1444'te Edirne'de Macarlarla bir antlaşma imzaladı. Kral ve Sırbistan despotu, antlaşmayı Szeged'de onayladılar. Macarlar Tuna'yı geçmemeye ve Bulgaristan üzerindeki iddialarından vazgeçmeye razı olurken, Osmanlılar da Sırbistan Despotluğu'nun yeniden kurulmasını kabul ediyordu.

Murat, Anadolu'ya döndü ve 1444 yazında Yenişehir Antlaşması'yla Hamidili'ndeki toprakları Karamanlılara bıraktı. Böyle yaparak, devletin doğu ve batı sınırlarını güvence altına almış olmaktan memnundu. Ancak, Bizans, Bayezit'in torunu Orhan'ı koruyarak Murat'a büyük kaygı veren bir iç savaş tehlikesi yaratıyordu. II. Murat, 1444'te oğlundan yana tahttan çekildi. Böylece oğlunun tahtta yerleşmesini sağlamayı umuyordu. Bizanslılar ve papa, bu fırsatı kaçırmamak için, savaş yanlısı Macar hizbini kışkırttılar. Macaristan ve Polonya kralı VI. Vladislav barış antlaşmasını geçersiz sayarak savaşa hazırlanıyordu. Bütün Rumeli'nde eski yerel hanedanlar Osmanlılara karşı silâha sarıldı. Bunlardan biri, Kuzey Arnavutluk'ta babası İvan Kastriota'nın mirasını elde etmek isteyen, İskender Bey diye bilinen ünlü George Kastriota idi.

Edirne'de paniğe kapılan halkın çoğu Anadolu'ya kaçmaya başladı. Bizanslıların salıverdiği Orhan Dobruca'ya gitmiş, orada bir isyan çıkarmaya çalışıyordu. On iki yaşındaki sultan II. Mehmet olayları denetleyemiyordu. Sadrazam Çandarlı Halil ile sultanın Lâlaları Zağanos ve Rumeli Beylerbeyi Şihabeddin arasında bir

güç savaşı başlamış, Edirne'de çıkan bir yangın ise binlerce evi mahvetmişti. Birleşik bir Eflâk ve Macar ordusu Tuna'yı geçip Osmanlı başkentine doğru ilerlemeye başladığında, bir Venedik filosu da Çanakkale Boğazı'nı kapatmıştı. Eski Sultan bu bunalımın ortasında acele Rumeli'ne çağrıldı. II. Murat, boğazı büyük güçlüklerle geçerek ordunun başında düşmanı 10 Kasım 1444'te Varna'da karşıladı. Varna'da Osmanlı zaferi, Bizans İmparatorluğu ve Balkanlar'ın yazgısını belirlemiştir. Osmanlılar, bunalımdan Bizans'ı sorumlu tutarak, Bizans'a son bir saldırı için planlar yaptılar. Genç sultanın güvence içinde tahtında oturmasını sağlar düşüncesiyle iki eski savaşçı, Zağanos ve Şihabeddin, planı şiddetle savunuyorlardı. Ulemâ sınıfından gelen Çandarlı Halil ise, kendi gücünü azaltır ve devleti yeniden büyük güçlüklerle karşı karşıya bırakır korkusuyla plana karşıydı.

Osmanlıların Bizans politikası, iktidar kavgasıyla böylesine yakından ilintiliydi. Çandarlı Halil, en sonunda, bir yeniçeri isyanı düzenleyerek II. Mehmet ve akıl hocalarını iktidardan uzaklaştırıp, II. Murat'ı 1446 mayısında yeniden tahta çıkardı.

Murat, ikinci saltanatını 1444 bunalımında isyan etmiş Balkan haraçgüzarlarına boyun eğdirmek için savaşlarla geçirdi. 1446'da Mora despotuna, 1448 ve 1450'de İskender Bey'e karşı sefere çıktı. 1448'de Kosova'da şiddetli bir savaştan sonra Hunyadi'nin saldırısını püskürttü. 3 Şubat 1451'de öldüğünde, Osmanlı İmparatorluğu 1402 darbesinden bütünüyle kurtulmuştu.

Murat, babasının 1416 bunalımından sonra yaptığı gibi, tahtta güvenliğinin, *status quo*'nun korunmasına bağlı olduğuna inanmıştı. Batı Anadolu beyliklerinin kimilerini ilhak ettiyse de, Karamanlılar ve Çandarlılarla barışı koruyor, Timur'un oğlu Şahruh'u kışkırtmamaya da özen gösteriyordu. Ancak, uzlaşmacı tutumunun, savaşmayı sürdürmek zorunda kaldığı Balkanlar'da Osmanlı egemenliğini tehlikeye soktuğunu çok geçmeden anladı. Bu savaşlar sırasında Osmanlılar, batının top ve tüfek gibi üstün silâhlarını ve Hunyadi'nin başarıyla kullandığı "tabur cengi" taktiğini alıp benimsediler (Tabur Cengi: orduyu top arabaları ortasına alarak savaşmak). Osmanlılar, 1422 Konstantiniye kuşatmasında büyük toplar, 1444'teki Varna Savaşı'nda da tüfek kullanmışlardır. 1442'de Osmanlılar, Gelibolu'da altmış kadırga, Tuna'da ise seksen yüz kadar hafif tekneli bir ırmak filosu bulunduruyorlardı. Osmanlı donanmasının, artan gücü Venediklileri kendi donanmalarını güçlendirmeye zorlamıştı[1].

II. Murat'ın hükümdârlık süresi önemli bir ekonomik gelişme dönemi olmuştur. Ticaret artmış, Bursa ve Edirne gibi Osmanlı kentleri önemli ölçüde büyümüştü. Casus Bertrandon de la Brocquière, 1432'de yıllık Osmanlı gelirinin 2.500.000 altın dükaya çıktığı, Murat'ın elindeki kaynakları kullansa, Avrupa'yı kolayca istilâ edebileceği gözleminde bulunur[2].

II. Murat öldüğünde Osmanlı İmparatorluğu, genç II. Mehmet ve lâlaları Şihabeddin ve Zağanos'a fetih planlarını gerçekleştirmelerine imkân verecek denli güçlü idi. Mehmet'in temel amacı, Tuna'nın güneyindeki bütün Balkan ülkeleri ile Fırat'ın batısındaki tüm Asya ülkelerini doğrudan doğruya Osmanlı yönetimi altına sokarak atası Bayezit'in merkeziyetçi imparatorluğunu diriltmekti. Ancak büyük dedesinin tersine, onun ilk amacı Konstantiniye'nin fethi idi. Bunun kendisine bir imparatorluk kurmak için gerekli saygınlık ve gücü sağlayacağının bilincindeydi. Tahta geçtikten sonra Çandarlı'yı vezir-i âzamlık makamında tuttuysa da, gerçek iktidar şimdi savaşçı gruba geçmişti. Murat'ın ölümü üzerine 1451 yazında başkaldıran Karamanlılara karşı kısa bir seferden sonra Konstantiniye'nin fethi hazırlıklarına başlandı.

Notlar

1 Nicola Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* (Paris, 1899), s. 486-488.

2 bkz. Halil İnalcık, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt VIII, s. 598-615.

4. Bölüm

İMPARATORLUĞUN PEKİŞMESİ 1453-1526

Timur'un ölümünden sonraki yarım yüzyıl boyunca Osmanlılara karşı Bizanslılar, kimi zaman Osmanlı tahtında hak iddia eden şehzadeleri kullanarak kimi zaman da haçlı tehditiyle dayanabilmişlerdir. Bizans elçileri, II. Mehmet Karamanlılarla savaşırken, tahtta iddiası olan Orhan'ı serbest bırakma tehditiyle birkaç ayrıcalık kazanabilmişlerdi. 12 Aralık 1452'de Papa ile Kiliselerin birleşme anlaşması uyarınca imparatorun huzurunda, Ayasofya'da yapılan ilk tören, Osmanlılara karşı da bir birlik ve tehdit gösterisiydi.

Mehmet'i, dış nedenler kadar iç nedenler de Kostantiniye'yi bir an önce fethetmeye zorluyordu. Çandarlı, kuşkuları dağıtmak için, Macaristan ve Venedik ile antlaşmalar imzaladı. Venedik, 1453 mayısında İstanbul'a yardım için filosunu yola çıkardığında yeterli zaman kalmamış olacaktı. Fâtih, kenti kuşatmadan önce, dedesi Bayezit'in yaptırdığı Anadolu Hisarı'nın karşısına, Avrupa kıyısında Rumeli Hisarı'nı yaptırtarak Boğaz'ın denetimini ele geçirmişti. Artık Boğaz'dan geçmek isteyen bütün gemilere onun izni gerekiyordu. Kostantiniye kuşatması, 6 Nisan 1453'ten 29 Mayıs'a kadar, elli dört gün sürdü. Savunma güçleri 8.500 kişi kadardı; düzenli Osmanlı ordusu ise en az elli bin kişilikti. Fatih, kenti o zamana dek görülmemiş büyüklükte toplarla dövdü. Ortaçağın en güçlü istihkâmları olan kent duvarlarının saldırıyla ele geçirilmesi, bu yeni silâhların zaferidir. Osmanlı ve Batı kaynakları, Türklerin kente, duvarlarda topla açılan gedikten genel bir saldırıyla girdikleri noktasında birleşir. Savunucuların başlıca düzenli gücünü, Cenevizli bir grup paralı asker oluşturuyordu. Cenevizli komutan Giustiniani-Longo yaralanıp gemisine kaçınca da, savunucuların morali çöktü. Surlar üzerindeki

savunmaya Venedik elçisiyle Osmanlı şehzadesi Orhan da katılmıştı. Kuşatma sırasında İmparatorun paralı Rum askerlerinin çoğu evlerine dönüyor, İtalyanlarla yerli Rumlar arasında da çatışma eksik olmuyordu.

Osmanlı ordugâhında, kuşatmanın başarılı olamayacağı ve hemen kaldırılması gerektiği kanısındaki Çandarlı ile gelecekleri kuşatmanın başarısına bağlı olan Sultan ve savaşçı grup arasındaki çekişme sürüyordu. Venedik ve Macaristan'ın güçlerini harekete geçirdikleri haberi geldiğinde kurulan savaş meclisinde bu bir kez daha açığa çıktı. İmparator teslim olmayı reddedince Osmanlılar 29 Mayıs günü için son bir saldırı planladılar. Son saldırı hazırlıklarını Zağanos düzenledi. Osmanlı ordusu, 29 Mayıs sabahında direnmeyi kırarak, "top yıkdığı gedik"ten kente girdi. Sultan, gelecekteki başkentinin yağmalanmasını istemiyordu; ancak dinî hukuka göre üç günlük yağma izni vermesi gerekiyordu. Kent zor kullanılarak alınmıştı; bu yüzden taşınır mallar şeriata göre askerlerin yasal ganimeti idi; halk da yasal olarak köleleştirilebilirdi. Mehmet, fethin ilk günü, kente bir alayla girdi, yağmayı durdurdu, Ayasofya'ya giderek namaz kıldı. Kiliseyi camiye çevirdi ve ilân etti: "Bundan sonra tahtım, İstanbul'dur"[1].

Genç Fâtih, artık kayserlerin tahtında oturuyordu. Gazâ yolundaki bu fetih, öteki tüm Müslüman hükümdârlarınkini geçmişti ve o kendisinde sonsuz bir iktidar görüyordu. Fetihten hemen sonra Çandarlı tutuklanmış, ihanetle suçlanıp idam edilmişti;şimdi iktidar rakiplerinin eline geçmişti. Fâtih Mehmet, yarım yüzyıldır imparatorluğun birliğini tehlikeye düşüren taht üzerindeki iddiaların önünü kesmek için Orhan'ı bulup idam ettirdi, küçük kardeşi Ahmet'i de boğdurttu.

Fethi izleyen yirmi beş yıl boyunca Fâtih, bir savaştan ötekine koşarak Rumeli ve Anadolu'da merkezî imparatorluğunu kurdu. Fetihlerinin önceden belirlenmiş bir plan izlediği savını destekleyecek bir kanıt yok; ancak, Bizans kayser tahtı artık kendisine ait olduğundan, Doğu Roma İmparatorluğu'nun bütün eski topraklarının yasal hükümdârı olduğunu ileri sürüyordu. Papa II. Pius, bu iddianın yasal olabilmesi için, Hıristiyan da olması gerektiğini söylüyordu[2]. Çağın yazarlarından İbn Kemal'e göre Fâtih, egemenlik iddiasında bulunacak hükümdâr ailesinden bütün Rumları idam etmeyi ilke edinmişti.

Fâtih, İstanbul'un stratejik önemini çok iyi anlıyor, donanmasını İstanbul'da tutarsa dünyaya egemen olabileceğine inanıyordu[3].

Rumeli Hisarı'nı yaptırarak 1452'de İstanbul Boğazı'nı kontrol altına alması gibi, 1463'te Çanakkale'de boğazın iki yakasında iki kale yaptırarak Çanakkale Boğazı'nı denetimi altına aldı. Bozcaada'yı tahkim ederek, İstanbul ve Boğazları koruyan savunma sistemini daha da güçlendirdi ve Anadolu ile Rumeli arasındaki iletişimi güvenceye aldı. Donanmayı 1470'lerde otuzdan doksan iki kadırgaya çıkarmıştır.

Osmanlı donanması, 1454'te Karadeniz'e açılarak kıyılardaki Ceneviz kolonileri, Trabzon Komnenos ülkesi ve Boğdan gibi bütün devletleri Osmanlı egemenliğini tanıyarak haraç ödemeye zorladı.

Osmanlılar, Tuna'yı imparatorluğun kuzeydeki doğal sınırı olarak saptamışlardı. Herhangi bir devletin Balkan Yarımadası'nda Tuna'nın güneyinde yerleşmesini engellemek ve daha önce burada bir yer edinmiş olanları atıp çıkarmak Fâtih'in politikası olmuştur; bu, 1460'ta Mora'nın, 1464-1479'da Kuzey Arnavutluk'un, 1463'te de Bosna'nın fethiyle belli oldu. Yerel hükümet ve hanedanların düşmanla işbirliği etme tehlikesi her zaman gündemde olduğundan Mehmet, yerel beyleri emeklilik verip görevlerine son vererek, ya da uzak yerlere valilikle göndererek, Balkanlar'ı bütün yerel beylerden arındırma yoluna gitti. Örneğin, Mora'nın fethinden sonra, Demetrios Paleologos'a 300.000 akçelik bir emeklilik ödedi. Daha sonra tehlikeli gördüğü Trabzonlu Komnenosları ve Bosna kralını toptan ortadan kaldıracaktır.

Balkanlar'da Mehmet'in başlıca amacı Macar etkisini önlemekti. Sırbistan Despotu Brankoviç, 1451'de Macar yardımıyla Kruşevats bölgesini ele geçirerek, Macar etkisini Tuna ötesinde Balkanlar'ın kalbine taşımış oldu. İstanbul'un fethinden sonra Mehmet, Sırbistan'a üst üste dört sefer yapmış, nihayet bölgeyi 1459'da ilhak etmiştir. Ancak, 1456'da Macarlar, kendisini Belgrat kuşatmasında geriye püskürttüler. Eflâk Voyvodası Vlad Drakul, Macarlarla ittifak kurarak, 1461'de Tuna'da Osmanlılara saldırdı. Fâtih, ertesi yıl Eflâk'ı işgal ederek karşılık verdi; Drakul'un yerine Radul'u geçirerek Macar tehdidini zayıflattı. Öte yandan, Balkanlar'daki Venedik etkisi de, Osmanlı'nın Mora ve Arnavutluk'taki kontrolünü tehdit ediyordu.

Mora'da Paleologlar arasında bir anlaşmazlık çıkmış, Demetrios Osmanlılardan, Toma ise Venediklilerden yardım istemişti. O arada Venedikliler, Argos, Anabolu (Nauplion), Koron ve Modon limanlarını işgal etmişti.

Fâtih, 1458 ve 1460 yıllarında iki seferle Mora Despotluğu'nu ilhak etti. Böylece Venediklilerle Osmanlılar birbirleriyle doğrudan doğruya karşılaşmış oluyorlardı. İskender Bey ile ona katılan Arnavut senyörleri, Venedik, papa ve Aragon kralının yardımıyla Kuzey Arnavutluk dağlarında Osmanlılara başarıyla direniyordu. Venedikliler bu durumdan yararlanarak İşkodra ve Draç'ı işgal ettiler. Ancak, denizde üstün olan Venediklilerle karada üstün olan Osmanlılar belirleyiciliği olacak bir savaşa girmekten kaçındılar. 1423'ten 1430'a dek süren Selânik kuşatması böyle bir savaşın nasıl uzayıp gidebileceğini daha önce göstermişti. Fakat, kentin Rum piskoposunun yardımıyla Osmanlılar Argos'u alınca, bu zaman zaman alevlenegelmiş kavga tam bir savaşa dönüşerek 1463'ten 1479'a dek sür-

dü. Mehmet'in 1463'te Bosna ve Hersek'i işgal etmesine karşı Macarlar, Bosna'ya girip başkenti Jayçe'yi işgal ederek, aynı zamanda Venedik'le bir antlaşma imzalayarak tepki gösterdiler. Venedikliler Anadolu ve İran'da müttefik ararken, Arnavutluk'ta İskender Bey de Venedik'le işbirliği yapıyordu. 1463 güzünde, Venedik, Osmanlıların Anadolu'daki en büyük rakipleri Akkoyunlu hükümdârı Uzun Hasan'la görüşmeler başlattı. Karaman tahtı üzerinde 1464'te kavga çıktığında Uzun Hasan Orta Anadolu işlerine karıştı. Mehmet 1468'de Karaman'ı aldıysa da, Akdeniz kıyısına kadar uzanan dağlarda yaşayan Türkmen oymaklarına boyun eğdiremedi. Bu yörükler sonraki elli yıl içinde de denetim altına alınamamış, zaman zaman Karaman tahtında hak iddia edenlerle birlikte başkaldırmışlardır.

Osmanlıların Karaman'ı işgalinden sonra Uzun Hasan daha saldırgan bir politika izlemiş ve 1471 yılı geldiğinde Karaman sorunu Osmanlı egemenliği için ciddi bir tehdit halini almıştı. Şimdi Doğu Anadolu'nun yanısıra İran'ın da hükümdârı olan Uzun Hasan, Timur kadar korkunç bir düşman olmuştu. Venedik'le ittifak halindeydi ve Rodos Şövalyeleri, Kıbrıs kralı ve Alanya beyi ile ilişki kurarak onlara otuz bin savaşçı göndereceğine söz verdi. O sıralarda Türkmen oymaklarının denetiminde olan Toros Dağları'ndan Akdeniz kıyılarına yürüyerek Venedik'le doğrudan doğruya temas kurmayı düşünüyordu. Birkaç Venedik gemisi bu kıyıya, Uzun Hasan'da olmayan ateşli silâhlarla donatılmış bir güç çıkardıysa da, Uzun Hasan'ın kuvvetlerini orada bulamadılar. Bir haçlı filosu 1472'de Osmanlı kıyılarına saldırırken Uzun Hasan kuvvetleri, Karamanlı takviyelerle Osmanlıları Karaman'dan sürmüş, Bursa üzerine yürüyordu.

Venedik'le yaptığı antlaşmaya göre Uzun Hasan, kıyı boylarında kale yapmamak ve denizleri Venedik gemilerine kapatmamak koşullarıyla, bütün Anadolu'yu elde edecekti. Venedik ise Mora, Midilli, Eğriboz ve Argos'u geri alabilecekti. Venedik'in İstanbul'u işgali bile düşünülmüştü.

Mehmet bu durumun üstesinden gelebilecek yeterli güce sahipti. Uzun Hasan ve Karamanlıların saldırısını püskürttü, yetmiş bin kişilik bir ordu toplayarak Uzun Hasan'a karşı olağanüstü önlemler aldı. Düzenli orduya ek olarak Müslüman ve Hıristiyan uyruklulardan paralı asker topladı. Bu süreçte Balkanlar'daki her Hıristiyan köyünden iki adam alınmıştı. Uzun Hasan'ı Fırat'ta karşılayarak 11 Ağustos 1473 tarihinde Başkent Savaşı'nda korkunç bir yenilgiye uğrattı. Venedik'in umutları suya düşmüştü; Mehmet saldırıyı doğrudan doğruya Venedik'e yönelterek 1474'te Arnavutluk'ta İşkodra'yı kuşattı ve 1478'te kuşatmayı kendisi yönetmeye geldi. Venedik'in denizle iletişim yolları kesilmiş, Macaristan'ın söz verdiği yardım ise gelmemişti. 25 Ocak 1478'de yapılan barış antlaşmasına göre

Venedik İşkodra'yı teslim ediyor, Mora'daki Maina limanıyla Limni ve Eğriboz adaları gibi savaşta kaybettiği yerlerden vazgeçiyor, işgal ettiği yerleri geri veriyor ve yıllık on bin düka altın tazminat ödemeyi kabul ediyordu. Sultan ise, Venedik'e ticaret özgürlüğü vermiş ve İstanbul'da daimi bir Venedik balyozu bulunmasına müsaade etmişti.

Mehmet, girdiği savaşlardan zaferle çıkmıştı. Rumeli ve Anadolu'daki imparatorluğu, Bayezit'inkinden daha da büyüktü. Anadolu'da Karaman'ı, 1461'de de Kastamonu'daki Candarlı Beyliği'ni ilhak ederek imparatorluğun sınırlarını Fırat'a kadar genişletmişti. Balkanlar'da Tuna'yı, Belgrat'tan Karadeniz'e dek imparatorluğun kuzey sınırı yapmıştı. Fakat, Mora ve Arnavutluk kıyılarında ve Ege'de, Venedik'in elinde hâlâ önemli noktalar bulunuyordu. Belgrat ve kuzey Bosna hâlâ Macarların elinde idi ve Ege'de Rodos Şövalyeleri, Karadeniz'le Aşağı Tuna'da da Polonya'dan destek gören Boğdanlı Büyük Stefan Osmanlı üstünlüğü için hâlâ tehlike oluşturmakta idi.

Anadolu ve Rumeli'nde imparatorluğunu pekiştirdikten sonra Fâtih Sultan Mehmet, dikkatini bu hedeflere çevirdi. Rodos Şövalyeleri yalnız Akdeniz'e açılışı önlemekle kalmayıp papanın buyruğuyla bir haçlı saldırısı için sürekli bir ileri karakol oluşturuyordu. Mehmet, 1480'de Vezir Mesîh Paşa komutasında Rodos'a karşı bir ordu gönderdi; bu arada Gedik Ahmet Paşa, Arnavutluk kıyısındaki Avlonya'dan Güney İtalya'ya doğru hareket etmişti. Mesîh geri çekilmek zorunda kaldı, fakat Gedik Ahmet Paşa, 11 Ağustos 1480'de Otranto'yu alarak orada bir Osmanlı köprübaşı tuttu. Tüm İtalya'yı istilâ amacıyla büyük bir ordu toplamak üzere Rumeli'ne geri geldi. Roma'dan Fransa'ya kaçmaya hazırlanan papa, bütün batı Hıristiyan devletlerini yardımına çağırdı. Ertesi bahar Mehmet büyük bir ordunun başında Anadolu'ya geçti, ancak ordunun ikinci konağında birden son nefesini verdi.

Fâtih Sultan Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusudur. Avrupa ve Asya'da başkenti İstanbul olmak üzere, dört yüzyıl boyunca büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdeği olacak bir imparatorluk kurmuştur. Fâtih, Sultanu'l-Berreyn ve Hakanu'l-Bahreyn (İki karanın ve iki denizin hükümdân, yani Rumeli-Anadolu'nun ve Akdeniz-Karadeniz'in hükümdârı) lâkabını kullanıyordu. Dünya hâkimiyeti için savaşan, ama aynı zamanda bir hoşgörü ve kültür adamı da olan bir savaşçıydı. Rum Ortodoks patriği olarak atadığı Gennadios'a, Hıristiyan dininin ilkelerini özetleyen bir risâle yazmasını emretmiştir. Ulemâdan seçkin kişiler haftanın belli günleri kendisine ders vermeye sarayına gelirlerdi. Hümanistleri ve Rum bilginlerini huzuruna kabul ederdi; saray duvarlarına freskler yapması ve kendi portresini çizmesi için Venedik'ten Gentile Bellini'yi çağır-

mıştır. Ancak Fâtih Sultan Mehmet'i çağdaş Rönesans hükümdârları arasında saymak biraz abartılıdır. Fâtih, her şeyden önce gâzî bir İslâm hükümdârıdır; amacı da, devletini dünyanın en güçlü imparatorluğuna dönüştürmekti[4].

II. Mehmet'in 1481'deki ölümünü, büyük bir yeniçeri isyanı, oğulları Cem'le Bayezit arasında taht kavgası ve izlediği maliye ve yönetim politikalarına karşı genel bir tepki izledi. Aşırı savaşçı politikası ülkeyi yormuştu. İktidarı sınırsız, sert bir hükümdârdı; kışın bile süren seferlerden bitkin düşmüş yeniçeri ordusu âsileşmişti. Büyük girişimlerine kaynak sağlamak için gümrük vergilerinin yanı sıra köylünün ödediği bazı vergileri arttırmış, akçenin gümüşünü birçok kez düşürmüş, çok sıkı bir malî denetim getirmişti. Son olarak da, önceleri vakıf ya da emlâk haline dönüşmüş yirmi bin (?) kadar çiftlik ve köyü devlet denetimine almış ve tımar olarak askere dağıtmıştı. Bu tedbirler, özellikle eski ve etkili aileler, ulemâ ile şeyhler ve dervişler arasında genel bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Durumdan memnun olmayanlar bir propaganda hareketi başlatıp Mehmet'in büyük oğlu Bayezit etrafında toplandılar. Mehmet'in ölümü üzerine yeniçerileri isyana kışkırttılar. Fâtih'in vezir-i âzamı Karamânî Mehmet Paşa öldürüldü, Bayezit'i tahta çıkarmak için tedbirler alındı. Bayezit yandaşları, yeniçerilerin taptığı Gedik Ahmet Paşa'nın desteğine güveniyorlardı; bu büyük savaşçıyı, İtalya seferi hazırlıklarının tam ortasındayken, Bayezit saflarına çağırdılar. Gedik Ahmet, Cem'i yenerek Bayezit'i tahta geçirdi, ancak gerçek iktidar Gedik Ahmet'le kayınpederi İshak Paşa'nın ellerinde kaldı.

Çeşitli yönlerden gelen baskılar yeni sultanı babasının politikalarından vazgeçmeye zorluyordu. Vakıfların çoğu eski durumuna getirildi, tımara dönüştürülmüş emlâk ta özel iyeliğe geri verildi; ancak tepki toplumsal ve politik yaşamla sınırlı değildi. Güçlü bir topluluk yaşamın her alanında şeriatın uygulanmasını istiyor, yeni sultanı adâlet ve şeriatın savunucusu ilân ediyordu. Bellini'nin fresklerinin sökülüp çarşıda satılması bu döneme rastlar. Kimileri, Mehmet'in fetihlerinde fazla ileri gittiğini iddia edip yeni sultana II. Murat'ın politikasına dönme öğüdü veriyordu.

Gedik Ahmet Paşa ise, Batı Hıristiyan dünyasına saldırıyı sürdürmek istiyor, yeni sultanı eleştiriyordu. Bayezit Gedik'i idam etti, kayınpederi İshak Paşa'yı da azletti. Gedik Ahmet Paşa'nın Otranto'daki silâh arkadaşları 11 Eylül 1481'de teslim olmuş, bazıları paralı asker olarak İtalyan prenslerinin hizmetine girmişti. Bayezit, askerlerini yatıştırmak ve kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak için, Mehmet'in hiçbir zaman bütünüyle boyun eğdiremediği Boğdan'a karşı bir sefer yaptı. Parlak bir zafer kazanarak 1484'te Akkirman ve Kili'yi (Kilia) aldı. Boğdan zaferini, Mısır ve Suriye'nin hâkimi ve İslâm dünyasının en saygın hükümdârı Mem-

lûk sultanına karşı uzun ve yıpratıcı bir sefer (1485-1491) izledi. Memlûkler, Güney Anadolu üzerinde egemenlik iddia ediyor, kendilerini yalnız Türkmen Dülkadir Beyliği'nin değil, Karamanlıların da hâmisi sayıyorlardı. Osmanlılarla Memlûkler arasında açık rekabet, 1468'te Osmanlıların Karaman'ı fethiyle başlamış, Osmanlılar etkilerini Dülkadir Beyliği'ne de yaymaya kalkınca çekişme yeniden alevlenmişti. Ayrıca, Fâtih Sultan Mehmet en büyük gâzî sıfatıyla, İslâm dünyasında öncelik iddia ediyor, dolayısıyla bu sınır beylikleri üzerinde üstün hakları olduğunu ileri sürüyordu. Mehmet'in yanda kalan son Anadolu seferinin, Memlûklere karşı olması mümkündür.

Cem, 1481'de Bayezit'e yenilgisinden sonra, Mısır'a kaçmıştı; ancak 1482'de Memlûklerin yardımıyla Anadolu'ya girdi ve iç savaş yeniden başladı. Bayezit'e yenilerek Rodos'a sığındı. Bayezit, 1485'te Memlûklere savaş açtı, fakat kesin bir sonuç alınamadı. 1491'e gelindiğinde, altı büyük savaş iki tarafı da tüketmişti; savaş öncesi durumu geçerli sayan bir antlaşma imzaladılar. Bu başarısızlık, Bayezit'i ordusunu yeniden biçimlendirmeye ve ateşli silâhların sayısını arttırarak modernleştirmeye yöneltti.

Bayezit'in iç ve dış politikaları ihtiyatlı ve uzlaşmacıydı. Bu, papanın bir buyruğu üzerine Rodos Şövalyelerinin tahtta iddiası olan Cem'i salıvererek bir iç savaş başlatabilecekleri gerçeğinin belirlediği bir tutumdur. Bayezit, Cem'i hapiste tutmaları için önce Rodos Şövalyelerine, sonra da papaya yıllık kırk beş bin düka ödüyordu.

25 Şubat 1495'te Cem'in ölümünden sonra, Avrupa politikası eskisi kadar ihtiyatlı olmayan Bayezit, Venedik'e savaş ilân etti. Venedik'le müttefik olan Macaristan, Sırbistan'a saldırdı, fakat Osmanlılar Mora'da İnebahtı, Modon ve Koron limanlarını ele geçirdiler. 1499-1503 savaşı artık Osmanlı donanmasının Venedik'e açık denizde meydan okuyabileceğini göstermiştir. Osmanlılar savaş sırasında 1.800 tonluk –o dönemde bilinenlerin en büyüğü– iki savaş gemisi yaptılar. Bunda Ceneviz ve Raguzalı gemi mühendislerinden yararlanıldı.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa politikasında rol oynamaya bu dönemde başlamıştır. İtalyan savaşları (1494-1559) sırasında yenilgiye uğrayan her devlet son çare olarak düşmanına karşı Osmanlı yardımı almak tehdidini kullanmıştır. Başlangıçta Osmanlılar, Fransa-Venedik ittifakına karşı Milano ile Napoli tarafını tutuyordu. Bayezit, Napoli kralına yardıma yirmi bin kişilik bir ordu gönderme sözü vermiş, ancak karşılığında Otranto'yu istemiştir. Bundan sonra Avrupa içi mücadelelerinde Osmanlı rolü gittikçe daha önemli olacaktır.

1500'ü izleyen yıllarda Bayezit'in ılımlı yönetimi; eski toprak sahibi aileler, dirliklerini yitirmiş eski askerler, özellikle de göçebe topluluklar gibi Anadolu'daki

gayrimemnun grupları, Osmanlı egemenliğine karşı isyana yüreklendiriyordu. Orta Anadolu bozkırları, Toros Dağları ve Tokat ile Sivas arası yaylalardaki güçlü Türkmen toplulukları, Osmanlı yönetiminin merkezîleştirme eğilimine karşı idiler. Yerleşik nüfusu korumak ve tarım gelirlerini elde tutmak çabasıyla yönetim, bu aşiretleri denetimi altına almak istiyor, onları tahrîr defterlerine geçiriyor, düzenli vergiye tâbî tutuyordu. Osmanlı, göçebe ekonomisi ve göçebelerin töre hukuku ile bağdaşmıyordu. Osmanlı yönetimi sünnî ortodoksluk davasına sarılırken aşiretler, göçebe töresi ve şaman inançlarıyla derinden değişikliğe uğramış bir İslâm biçimini savunan derviş tarikatlarına bağlanıyorlardı. Aşiretler, Osmanlı karşıtı politik ve toplumsal özlemlerini heterodoks din giysilerine bürüyor, giydikleri kırmızı başlıktan ötürü "kızılbaş" diye biliniyorlardı.

Bu Türkmenler, Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu devletinin temelini oluşturmuş, Fâtih Sultan Mehmet 1473'te Uzun Hasan'ı yendikten sonra bunlara acımasız bir baskı uygulamıştı. 1500 dolaylarında, Erdebilli bir şeyh soyundan gelen ve Uzun Hasan'ın akrabası olan İsmail Safevî, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da politik gücü Akkoyunluların elinden aldı. Heterodoks bir tarikatın önderi olarak etkisini bütün Anadolu Türkmenleri üzerinde yaygınlaştırdı. Dâîleri* onun propagandasını bütün Anadolu'da hatta Rumeli'nde yayıyordu. Binlerce Osmanlı uyruğu İsmail'e uymuş, İsmail bütün Türkmenlerin politik ve dinî önderi olmuştu. Osmanlı hükümeti için kızılbaş hareketi artık bir iç sorun olmaktan çok fazlasını ifade ediyordu.

Kendisinden önce Timur ve Uzun Hasan'ın yaptıkları gibi, İsmail de, Anadolu'yu kendi İran imparatorluğunun bir parçası yapacağını açık açık söylüyordu. Doğudan böylesi bir tehditle karşılaşan Osmanlılar, Venedik savaşına son verme yollarını araştırmaya başladılar. Daha sonra İsmail, Venedik'le ittifak arayacak, ateşli silâhlar elde etmek için özel istekte bulunacaktı. Bayezit, İsmail'in meydan okumasına karşı uzlaşmacı bir tutum izliyordu; ancak 1511'de hükümdârlığının sonlarına doğru Osmanlı şehzadeleri taht kavgasında iken, Batı Anadolu kızılbaşları İsmail'in dâîlerinin biri, Şahkulu etrafında isyan bayrağını kaldırdılar. Yolları üstünde bulunan her şeyi yakıp yıkarak Kütahya'yı aldılar, Bursa üzerine yürüdüler. İsyanı, daha önce tımarları ellerinden alınmış sipahîlerin yönetmiş olması kayda değer bir noktadır.

Yaşlı ve hasta sultanın artık durumu denetleyemediği açıktı. İşin başından beri İsmail'e karşı güçlü önlemler alınmasını isteyen Şehzade Selim, yeniçeri desteğini kazanarak 24 Nisan 1512'de babasını tahtı bırakmaya zorladı.

II. Bayezit'in hükümdârlık yılları, istikrar ve güvenlik koşulları içinde büyük

* İsmailî ve diğer batınî mezheplerin inanışlarını yaymaya gönderilen kişiler.

bir ekonomik gelişme ve şehirleşme dönemi olmuştur. Edirne, İstanbul ve Bursa, camilerin yanı sıra kervansaraylar ve külliyelerle imparatorluk başkentlerinin özelliği olan başka büyük yapılar kazanarak hızla gelişmeyi sürdürdüler. Dönemin tarihçisi İbn Kemal, Bayezit'in babası gibi büyük bir Fâtih olmadığını, ancak babasının dönemindeki fetihleri pekiştirdiğini söyler.

I. Selim ve Süleyman'ın büyük fetihleri için gerekli koşulları, bu gelişme dönemi yaratmıştır. Bayezit, Osmanlı ordu ve donanmasını da modernleştirmiştir; Selim'e İran'da İsmail'e ve Mısır Memlûklerine karşı kesin zaferlerini kazandırtan en önemli etmen, Osmanlı ordusunda kullanılan ateşli silâhlardır[5].

I. Selim (1512-1520), tahtta kendisine rakip olan kardeşlerini birer birer ortadan kaldırdı. Şah İsmail'in Anadolu'daki kırk bin kadar yandaşını hapise attırdı veya idam ettirdi, sonra da şiî bir rafızî olarak suçladığı İsmail'e saldırdı. İsmail, Uzun Hasan'ın yaptığı gibi, Selim'e, Timur'u hatırlatarak yanıt verdi. Yavuz Selim, İsmail'in ordusuna Doğu Anadolu'da yetişip 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da kesin bir zafer kazandı. Bu zafer kızılbaş tehlikesini geçici olarak yatıştırdı ve Selim'in Erzurum'dan Diyarbakır'a kadar olan dağlık bölgeyi Osmanlı İmparatorluğu'na katmasını sağladı. Bu bölgenin yerel hanedanları ve aşiret reisleri, 1516-1517 döneminde Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar.

Anadolu artık doğudan gelecek istilâlara karşı güvenliydi, Azerbaycan, Kafkaslar ve Bağdat yolları da Osmanlılara açılmıştı. Buna karşılık, Anadolu'nun, özellikle Doğu Anadolu'nun Türkmen aşiretleri, Safavî ordularında asıl gücü oluşturacakları İran ve Azerbaycan'a toplu bir göç hareketi başlattılar.

Selim'in ertesi yıl Dülkadir Beyliği'ni alması, Mısır Memlûkleriyle çatışmayı kaçınılmaz kıldı. Mısır ve Suriye'yi iki buçuk yüzyıldır yöneten Türk ve Çerkes kölelerin oluşturduğu Memlûk hükümdârları, 1501'den beri Portekizlilerce Kızıldeniz'de saldırıya uğramışlardı ve Osmanlılardan deniz yardımı istiyorlardı.

Kızıldeniz'deki Portekiz saldırılarından korkuya kapılmış bütün Arap dünyası, umutlarını, dönemin büyük gâzî hükümdârı, Osmanlı sultanına bağlamışlardı. İslâmın Peygamberi Muhammed soyundan gelme Mekke şerîfi, 1516'da I. Selim'e bir heyet göndermeyi önermiş, Memlûk Sultanı al-Gavrî bunu önlemişti. O zamanlar Arap ülkelerinin Osmanlı yönetimini kabul etmeye hazır oldukları olasıdır; nitekim Selim, Memlûklerin üzerine yürüdüğünde Araplara, kendilerini Memlûk boyunduruğundan kurtarmaya ve İslâm dünyasını korumaya geldiğini ilân etmiştir.

Selim, önce Halep'e yürüdü. Kentin valisi ve halk Osmanlılar tarafına geçti ve 24 Ağustos 1516'da da Selim Merc-i Dâbık'ta al-Gavrî'nin ordusunu yok etti. Memlûk sultanı savaş alanında düştü. Selim, Halep ulu Camii'nde, Abbasî halife-

si al-Mütevekkil'in huzurunda "Hâdimu'l haremeyn" (Mekke ve Medine Hâdimi) unvanını aldı. Memlûk sultanlarının unvanı "Hamiü'l haremeyn" (Mekke ve Medine'nin Hâmisi) idi. Osmanlı ordusu, geri kalan Memlûk güçlerini yenerek Şam ve Kudüs'ü de aldı.

Mısır'da kendini sultan ilân eden Tuman Bay Osmanlılara teslim olmayı reddetti. Selim, bunun üzerine, Mısır halkıyla köylüsünü bağışlayacağını, savaşın yalnızca Memlûklere karşı olduğunu bildirerek, ordusuyla Sina Çölü'nü geçti. 22 Ocak 1517'de Reydaniye savaşında yenilen Tuman Bay direnişi gerilla yöntemleriyle sürdürmek istedi ise de, yakalanıp idam edildi. Mekke şerifi, kısa bir süre sonra 17 Temmuz 1517'de, kutsal kentlerin anahtarlarını Selim'e gönderip itaatini bildirdi. Suriye, Mısır ve Hicaz böylece Osmanlı egemenliğini tanımış oldu. Selim, aynı zamanda Yemen'in kimi bölgelerinde de hak iddia etmiştir. Halep'in eski Memlûk valisi Hayra Bay'ı Mısır valisi atayan Selim, gemilere yüklenen büyük ganimetlerle İstanbul'a döndü.

Arap ülkelerinin, özellikle de Mekke ve Medine'nin Osmanlı İmparatorluğu'na katılmaları, yeni bir çağın başlangıç noktasıdır. İmparatorluk artık bir sınır devleti değil, bir İslâm halifeliği idi; Osmanlı sultanları da kendilerini artık yalnız sınırların değil, bütün İslâm dünyasının koruyucuları sayıyordu. Bu yeni devlet kavramının politik ve ekonomik yararları, Selim'den sonraki dönemde belli olmuştur.

Osmanlı yöneticilerinin bu yeni bilincinin sonuçlarından biri, İslâm din hukukunun devlet yönetiminde öne çıkarılmasıdır. Selim'in fetihlerinin önemli bir başka sonucu da, dünyanın en zengin ticaret yolunun bundan böyle Osmanlıların denetimine geçmiş olmasıydı. Osmanlı devlet geliri iki katına çıkmış, sarayın ihtiyat hazinesi dolup taşmıştı. I. Süleyman (1520-1566), dünya çapında fetih planlarını bu kaynaklarla destekleyebilmiştir.

Notlar

1 Konstantiniye kuşatması hakkında bkz. Steven Runciman, *Konstantinopolis Düştü*, çev. Derin Türkömer (İstanbul, 1999).

2 bkz. Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (Münih, 1953), s. 212-213.

3 Zorzi Dolfin, *Assiedo e presa di Constantinopoli nell'anno 1453* (Münih, 1868), bölüm 20.

4 II. Mehmet için Babinger'e karşı şu eleştiriye bkz.: Halil İnalcık, "Mehmed the Conqueror (1423-1481), and His Time", *Speculum*, XXXV, 3(1960): 408-427.

5 II. Bayezit'in dış politikası konusunda bkz. Sidney Nettleton Fisher, *The Foreign Policy of Turkey, 1481-1512* (Urbana, 1948) ve Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, XLI(1965): 195-223.

5. Bölüm

OSMANLI DEVLETİNİN DÜNYA GÜCÜ OLUŞU 1526-1596

1596'ya kadar dünyada, Osmanlılan bir biçimde ilgilendirmeyen uluslarası tek bir politik sorun olmamıştır.

1519'da Habsburglardan V. Karl ile Fransa Kralı I. François, Mukaddes Roma-Cermen İmparatorluğu tahtına adaydılar; ikisi de Avrupa'nın bütün güçlerini Osmanlılara karşı seferber etme sözü vermişti. Alman Elektör prensleri V. Karl'ı işe daha uygun buldular; seçimden kısa bir zaman sonra, 1521 martında, bu iki Avrupa hükümdârı birbiriyle savaşa başladı. Avrupa'nın bölünmüş olması Osmanlılara büyük yarar sağlıyordu. I. Süleyman, Orta Avrupa'nın kapısı Belgrat'a yürümek için bu zamanı seçti. 29 Ağustos 1521'de Belgrat düştü; 21 Ocak 1522'de de Doğu Akdeniz'in giriş kapısı Rodos'u Aziz Yahya Şövalyelerinden aldı.

V. Karl, 1525'te François'yı Pavia'da tutsak alınca, Fransızlar son çare olarak Osmanlılardan yardım istediler. François, daha sonra Venedik elçisine Osmanlı İmparatorluğu'nu, V. Karl'a karşı Avrupa devletlerinin varlığını güven altına alabilecek tek güç olarak gördüğünü bildirmiştir. Osmanlılar da Fransa ile ittifakı, Avrupa'ya tek bir gücün hâkim olmasını önleyecek bir araç olarak görüyordu. I. François'nın elçisi 1526 şubatında sultana, François Karl'ın koşullannı kabul etmiş olsaydı, Mukaddes Roma-Cermen imparatorunun "dünya hükümdârı" olacağını söylemişti.

Ertesi yıl Süleyman büyük bir orduyla Macaristan'a doğru ilerledi. 29 Ağustos 1526'da Mohaç'ta kazanılan zafer ve Budin'in alınışı, Habsburglann merkezi Viyana'yı tehdit ediyordu. Ancak Osmanlı ordusu, sadece Srem'i işgal ederek Ma-

caristan'dan çekildi; Macar Diet'i János Zápolyai'ı kral seçti. Tuna'nın ötesinde ve bütünüyle yabancı bir ülkede doğrudan doğruya Osmanlı yönetimini kurmak çok güç ve pahalı görüldüğünden, Osmanlılar Macaristan'ı önceleri, Boğdan gibi, haraçgüzar bir devlet yapmak istediler. Fakat Habsburgların Macar yandaşları Pressburg'da toplanan bir Diet'te V. Karl'ın kardeşi Arşidük Ferdinand'ı Macaristan kralı seçtiler; o da ertesi yıl Budin'i işgal edip Zápolyai'ı sürdü. Süleyman Macaristan'ı yeniden işgal etti ve 8 Eylül 1529'da Zápolyai'a Osmanlı haraçgüzarı olarak krallık tacı giydirdi. Zápolyai yıllık bir haraç ödemeye razı oluyor ve kalede bir yeniçeri garnizonu bulunmasını kabul ediyordu. Sefer mevsimi geçtiği halde Süleyman, Habsburg başkenti Viyana'ya kadar ilerlemeye devam etti. Üç haftalık bir kuşatmadan sonra geri çekildi.

Ferdinand, 1531'de Macaristan'a yeniden girerek Budin'i kuşattı. Ertesi yıl Süleyman, buna karşı, Macaristan'a büyük bir ordu ile girerek Karl'ı meydan savaşına çağırdı, fakat Viyana'nın altmış mil yakınlarındaki Güns kalesi önünde oyalandığından Viyana'yı ikinci defa kuşatma şansını kaybetti. Karl'ın amirali Andrea Doria, Mora'da Koron'u Osmanlılardan almıştı. Akdeniz'de ikinci bir cephe açması gerektiğini anlayan sultan, bütün Osmanlı deniz güçlerini ünlü Türk korsanı ve Cezayir Fâtihi Barbaros Hayrettin'in komutasına vererek onu Fransızlarla işbirliği emriyle kapudan-ı derya atadı. Fransızlar, 1531'den beri Sultan'ı İtalya'ya karşı harekete geçirmeye çalışmaktaydılar; şimdi ise, resmî bir ittifak istiyorlardı. Bu ittifak 1536'da yapıldı. Sultan Fransa'ya, dost bir ülke olarak imparatorluk içinde serbest ticaret izni vermeye hazırdı[1]. Elçiler, ittifakın politik ve askerî ayrıntılarını sözlü olarak karara bağlayıp gizli tuttular. François'nın Osmanlılarla ittifakı, rakibine batı Hıristiyanlık dünyasında bol bol propaganda malzemesi sağlıyordu. Fransızların ısrarı Süleyman'ı, V. Karl'a ancak İtalya'da saldırırsa savaşı başarılı bir sonuca götürebileceğine inandırmıştı. Fransızlar, İtalya'nın kuzeyini Osmanlılar da güneyini işgal edecekti. Süleyman, 1537'de ordusunu Arnavutluk'ta Avlonya'ya getirdi ve Arnavutluk'taki Venedik limanlarını ve Fransız donanmasının da yardımıyla Korfu Adası'nı kuşattı. Ancak ertesi yıl Fransızlar Karl'la barış yaptılar. François, Osmanlı baskısından yararlanarak Milano'yu almak istemişti; ama imparator sözünden dönünce Osmanlılarla olan "gizli" ittifak politikasına döndü.

Akdeniz'de Karl 1535'te Tunus'u aldı; fakat 1538'de Barbaros, Andrea Doria komutasındaki haçlı donanmasını Preveze'de yenilgiye uğratarak Akdeniz'in tartışmasız hâkimi oldu.

François sultana 1540'ta bir kez daha yaklaştığı zaman, Karl'ın barış antlaşması düzenlemeye gelen elçilerine sultan, Fransa'ya toprakları geri verilmedikçe barış yapmayacağını söyledi. Fransa'nın Milano'yu barışçı konuşmalarla elde

edemeyeceğini anladığı 1541-1544 döneminde Osmanlılarla Fransızlar arasında yakın işbirliği gerçekleşecektir.

1541'de Zápolyai öldü; Ferdinand da Macaristan'ı yeniden istilâ etti. Süleyman, bir kez daha ordusuyla Macaristan'a gelerek, bu kez ülkeyi bir beylerbeyi buyruğunda, Osmanlı vilâyeti olarak doğrudan doğruya Osmanlı yönetimine aldı. Zápolyai'ın dul karısıyla çocuğunu o zamanlar Osmanlı haraçgüzan bir ülke olan Erdel'e gönderdi. Ferdinand, sultanın Macar tahtının vârisi olarak hak iddia ettiği batıda ve kuzeyde ince bir şerit halindeki Macar arazisini 1526'dan beri elinde tutuyordu. Süleyman bu bölgeyi fethetmek niyetiyle 1543'te Macaristan'a bir kez daha girdi; aynı zamanda da François'ya yardım için Barbaros komutasında 110 kadırgalık bir filo gönderdi. Fransız-Osmanlı filosu Nice'i kuşattı, sonuç alamadı, Osmanlı filosu ertesi bahar harekâta devam etmek için kışı Fransa'nın Toulon limanında geçirdi. Bunun karşılığında küçük bir Fransız topçu birliği Macaristan'daki Osmanlı ordusuna katılmıştı. Ancak, bu işbirliği pek etkili olmuş sayılamaz. İran'la bozulan ilişkilerden dolayı Süleyman batı cephesinde barış istiyordu. Ferdinand'la, bu kez Karl'ı da içine alan bir ateşkes imzaladı. 1 Ağustos 1547'de imzalanan ve Süleyman'ın Fransa'yı da taraf yaptığı bu antlaşmaya göre Ferdinand, zaten hâkim olduğu Macaristan'ın bir bölümünü, yılda otuz bin dükalık bir haraç karşılığında elinde tutmaya devam edecekti.

Üç yıl sonra Ferdinand, Erdel'i denetimine almaya kalkınca Habsburglarla savaş yeniden başladı. Osmanlılar Ferdinand'ı geri püskürtüp, 1552 yılında Güney Erdel'de yeni Temeşvar Beylerbeyiliğini kurdular.

Fransa'da, yeni kral II. Henri tahta çıkınca V. Karl'a karşı savaşta Osmanlı ittifakının korunması gereğini anladı. Fransız ittifakı, Osmanlıların Avrupa politikasının temeltaşı idi. Osmanlılar, V. Karl'a karşı savaşan Alman Protestan prenslerinin Schmalkalden ittifakını da doğal bir müttefik olarak görüyorlardı. Fransa'nın isteğiyle Süleyman, Lüterci (Luther'ci) prenslere yaklaşarak, bir mektupta papa ve imparatora karşı Fransa ile işbirliğini sürdürmelerini teşvik etmiş, ayrıca Osmanlı orduları Avrupa'ya girerse prenslere genel af çıkaracağına ilişkin güvence vermiştir. Araştırmalar, 1521 ile 1555 arasında Osmanlı baskısının Habsburgları Protestanlara ödün vermeye zorladığını ve Protestanlığın sonunda resmen tanınmasında bir etmen olduğunu göstermiştir[2]. Süleyman, Protestanlara yazdığı mektupta, putları yıkıp papaya karşı çıktıkları için Protestanları Müslümanlara yakın gördüğünü bildiriyordu. Katolikliğe karşı Lütercilerle Kalvencileri (Calvinist) desteklemek ve korumak Avrupa'da Osmanlı politikasının temeltaşlarından biri olacaktı. Osmanlı politikasının amacı, Avrupa'da politik birliği önlemek, Habsburgları güçsüz düşürmek ve birleşik bir haçlı seferini engellemekti. Osmanlı korumasındaki Macaristan, Avrupalıları "Kalventürkçülük"ten söz etmeye başlatacak ka-

dar etkin bir Kalvencilik kalesi olacaktı. 16. yüzyılın ikinci yarısında Kalvenci Fransız bloku, Osmanlı ittifakının Katolik İspanya'ya karşı kullanılmasını da istemiştir. Kalvencilerin Fransa'da Aziz Bartolomeos Günü kıyımları, Osmanlı hükümetinin protestosuna neden oldu.

Martin Luther ve yandaşlarının, Osmanlı tehlikesini Tanrı'nın bir cezalandırması sayarak başlangıçta yansız bir tutum takındıklarını, ancak Türk tehlikesi Almanya'yı tehdit etmeye başlayınca askerî ve malî yardımlarla Ferdinand'ı desteklemekte tereddüt etmediklerini, bunun karşılığında Lütercilik için her zaman ayrıcalık elde ettiklerini de söylemeliyiz. Dolayısıyla, Osmanlılar yalnız Fransa'daki gibi ulusal krallıkların değil, Avrupa'da Protestanlığın da yerleşmesinde önemli bir etmen olmuştur.

V. Karl, Venedik örneğine uyarak, Safavîlerle diplomatik ilişkiye girdi; böylece Süleyman, aynı zamanda hem Doğu hem de Batıda savaşmak zorunda kalmamak için, Safevîlerle çatışmaktan kaçınıyordu. Ancak, sınır bölgesinde Bitlis'in yerel beyi Şeref Han'ın 1533'te İran himayesine girmesi; aynı zamanda şahın Bağdat valisinin Osmanlılarla bir anlaşmaya varması üzerine savaş kaçınılmaz oldu. Süleyman, Ferdinand ile bir ateşkes imzalayarak ordusunun başında İran üstüne yürüdü. Bu 1534-1535 seferinde Süleyman, Tebriz ve Bağdat'ı aldı ve Azerbaycan ile Irak'ı ilhak etti. İpek üreten Geylân (Gilân) ve Şirvan bölgelerinin yerel hanedanları da Osmanlı hâkimiyetini tanıdılar. Basra emiri 1538'de bağlılığını bildirdi. Osmanlılar, Kızıldeniz'in yanı sıra Basra Körfezi'nin de egemenliğini ele geçirmekle, Ortadoğu'dan Hindistan'a giden bütün yolları denetimleri altına almış oldular. 1546'da Basra, Portekizlilere karşı deniz seferleri için Süveyş'ten sonra ikinci bir üs haline getirildi; ancak 1552'de bir Osmanlı seferi, Portekizlileri Basra Körfezi'ni denetleyen Hürmüz adasından atmayı başaramadı.

Osmanlılar Orta Avrupa'da savaşı yeniden başlatınca, İranlılar karşı saldırıya geçtiler. Süleyman bunun üzerine, 1548'de ikinci kez İran üstüne yürüdü. Bu savaş aralıklı olarak yedi yıl sürdü. 29 Mayıs 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması'yla Bağdat Osmanlılara bırakıldı.

Bu Osmanlı girişimleri, 16. yüzyıl ortalarında, Orta Asya ve Atlas Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na kadar uzanan kıtalararası bir alanda bulunan devletler arasında yeni ittifaklar yaratmıştır. Avrupa'nın güçler dengesi sistemi, bu yolla, büyük ölçüde genişlemiş oluyordu.

16. yüzyıl ortalarında Rus Çarı IV. Ivan, Ejderhan'a kadar Volga havzasını işgal etmiş, yalnız Osmanlıları değil, Orta Asya hanlıklarını da tehdit ediyordu. Bunun üzerine Osmanlılarla Özbekler birbirlerine daha da yaklaştılar. İran yolundan Ortadoğu ile temas kuramayan Orta Asya hanlıkları genellikle Hazar Denizi-

'ni kuzeyden geçip Kırım limanlarına giden yolu kullanırlardı. Bu yolun denetimini Ruslar ele geçirince Orta Asya hanlıkları, özellikle de Harzem hanı, bu hac ve ticaret yolunu Rus denetiminden kurtarması için Osmanlı sultanından birçok kez istekte bulundu.

Doğu Avrupa'da 1530'lara kadar ikinci derecede bir güç olan Moskof Büyük Knezliği'nin yayılışını Osmanlılar, o zaman kuzeyde bir tehlike olarak görmemişler, Kırım'da Osmanlı egemenliğini tehdit eden Jagellonlara karşı Moskova ve Kırım Hanlığı arasındaki ittifaka destek bile vermişlerdi. 1497'de Moskovalılara Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret özgürlüğü de verildi. Fakat, 1530'larda Moskof Büyük Knezi ile Kırım hanı, Altınordu'nun Volga havzasındaki eski topraklarını ele geçirmek için savaşa girdikleri zaman han, Osmanlıları tehlike hakkında uyarmaya başladı. Osmanlılar, Rus yayılmasının Karadeniz havzası ve Kafkaslar'daki konumlarını tehdit ettiğini ancak 16. yüzyıl ortalarında anlamaya başladılar. IV. İvan, 1547'de Çar (imparator) unvanını aldıktan sonra, 1552'de Kazan, 1554-1556'da da Ejderhan olmak üzere, Volga havzasının Müslüman hanlıklarını işgal ve ilhak etmiş, Kuzey Kafkaslar'da Terek Irmağı'na kadar ilerleyerek Rus imparatorluğunun temellerini atmış bulunuyordu. Çar, bölgede Nogaylar ve Çerkesler arasında müttefikler de bulmuştu. Batı'da ise, Boğdan Voyvodası Petru Rareş Moskova'dan 1543'te himaye istemişti. Bir de, Osmanlıların Azak kalesini ele geçirmeye kalkışan Kazak başbuğu Dimitraş vardı. Bu başarılardan sonra, Rus Çarlığı, Doğu Avrupa'da birinci sınıf bir güç olarak Altınordu'nun yerine geçmiş, etkisini Kafkaslar ve Karadeniz yöresindeki Osmanlı topraklarına kadar yaymıştır.

Osmanlılar dikkatlerini kuzeye, ancak 1566'dan sonra, Habsburglarla savaş kaçınılmaz olmaktan çıktığı zaman çevirebildiler. Ordu ve donanmayı Don Irmağı boyunca kuzeye çıkarma, sonra bu ırmağın Volga'ya en yakın aktığı yerde iki ırmak arasında bir kanal kazarak donanmayı Volga boyunca Ejderhan'a indirmek gibi görülmemiş bir plan geliştirdiler. Ordu ve donanma Rusları Ejderhan'dan çıkarmak için işbirliği yapacak, sonra da donanma Hazar Denizi'ne girerek İran'da Osmanlı ordusuna yardım edecekti. Plan, bu bakımdan, Rusları Volga havzasından sürme ve İran'ı geriden kuşatma amacı güdüyordu. Bu ortak tehlike iki gücü birleştirdi. Çar, 1568 kışında İran'a elçi göndererek Osmanlılara karşı ittifak öneriyor, aynı anda Papa XIII. Gregorio da Osmanlılara karşı yapılacak bir haçlı seferi planına Çar ve Şah'ı da katıyordu. 1569'da Osmanlıların kanal kazma ve Ejderhan'ı kuşatma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Planı vezir-i âzam Sokollu Mehmet Paşa geliştirmişti; rakipleri ise imparatorluğun kuzeyde güç ve pahalı bir savaş sürdürmektense, güçlerini Akdeniz'de yoğunlaştırmasını öneriyordu. Çar ise, Osmanlılara açıkça meydan okuma umudunun şimdilik başarılı olmadığını biliyordu.

Çar, Volga havzasındaki konumunu korumak için sultana karşı barışçı hatta dostça bir tutum takındı. Sultan, Kazan'la Ejderhan'ı Ruslara bırakıyor, ancak Kırım Hanlığı, Çerkez illeri ve Kafkaslar üzerinde Osmanlı egemenliği iddiasını sürdürüyordu. Sultan, Ruslardan bu alanlardan çekilmelerini ve Orta Asya-Kırım yolunu açık tutmalarını istedi. Ancak Osmanlılar, tam bu sırada Venedik ile Akdeniz'de savaşa tutuştuğundan bu politikayı tutarlı ve güçlü bir biçimde izleyemediler; 1570'te Kıbrıs'ı aldılarsa da, 1571'de İnebahtı'da (Lepanto) ezici bir yenilgiye uğradılar.

Papa, Rusya'yı Avusturya ve Polonya ile birleşerek Türklere saldırmaya teşvik ettiyse de, çar barışı bozmadı; Volga havzasında yerleştikten sonra oyalama politikasını benimsedi. Kuzey Kafkaslar'da yaptırdığı kaleleri de hiçbir zaman boşaltmadı.

Osmanlı yönetimi Rusya'ya karşı mücadeleyi, iki bağımlı devlete, Kırım hanı ile Erdel voyvodasına bıraktı. Çar, 1572'de Polonya krallığına aday olduğunda, Osmanlılar önce Fransız Valois hanedanından Henri'yi, sonra da Osmanlı haraçgüzarı olan Erdel Voyvodası István Báthori'yi desteklediler. Moskova'ya karşı amansız bir savaş başlatarak çarın batıda fethettiği bütün yerleri alan István'ı Polonya tahtına çıkarmayı başardılar.

Notlar

1 I. Selim, 1517'de Mısır'dayken, Memlûklerin vermiş olduğu kapitülasyonları yenilediğini Fransız ve Katalan konsoloslarına bildirmişti. I. Süleyman da tahta geçtiğinde bunları yenilemiştir. Ancak Sultan, I. François'nın 1536'da yolladığı elçi J. de La Forest ile İbrahim Paşa'nın üzerinde anlaştıkları kapitülasyonları onaylamadığı için, "1536 kapitülasyonları" diye bir şey yoktur. Fransızlara verilen ilk Osmanlı kapitülasyonları, 1569 tarihlidir; bkz. "İmtiyazat", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.

2 bkz. E. Benz, *Vittenberg und Byzanz* (Marburg, 1949); Stephen A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism, 1521-1555* (Cambridge, MA, 1959) ve Kenneth M. Setton, "Lutheranism and the Turkish Peril", *Balkan Studies*, III, 1(1962): 136-165.

6. Bölüm

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEMESİ

Kanunî Sultan Süleyman, bütün dünyayı kapsayan gücünü, Bender kalesinde 1538 tarihli bir yazıtta şöyle dile getirmiştir:

> Ben, Tanrı'nın kulu, bu dünyanın sultanıyım. Tanrı'nın inayetiyle ümmet-i Muhammed'in başındayım. Adına Mekke ve Medine'de hutbe okunan Süleyman'ım ben. Ben, Bağdat'ta şah, Bizans diyarlarında kayser, Mısır'da sultanım, donanmalarını Akdeniz, Mağrip ve Hind'e yollayan sultanım. Macar taht ve tacını alan ve onları bir kuluna bağışlayan sultan benim. Voyvoda Petru başkaldırdı, ancak atımın ayakları onu toz eyledi; Boğdan'ı da fethettim[1].

Ancak Süleyman'ın son yıllarında uluslararası koşullar Osmanlılar için elverişsiz hale geldi ve Süleyman'ın dünya hâkimiyeti girişimi belirleyici ilk başarısızlıklarla tanıştı.

1559'da Cateau-Cambrésis Barışı, Avrupa'ya İspanyol üstünlüğünü getirmiş, Fransa iç savaşa girmiş olduğundan bu krallık Avrupa politikasında Osmanlıların başlıca müttefiki olmaktan çıkmıştı. 1565'te Malta başarısızlığı ve 1566'da Süleyman'ın son Macaristan seferi, Osmanlıların Orta Avrupa ve Akdeniz'de ilerlemelerinde bir duraklamanın başlangıcını simgeler.

1570-1571'de Kıbrıs'ın fethi Osmanlıların son büyük askerî başarısıdır. Bu çok iyi tahkim edilmiş adanın alınması; Akdeniz'deki en güçlü Hıristiyan donanmasının iletişim hatlarının kesilmesini, adaya büyük bir ordunun götürülüp orada bakımının sağlanmasını gerektiriyordu. Kara ordusu ve donanmanın işbirliği ile

kazanılan bu zafer, Osmanlı silâhlannın en büyük başansıydı; fakat sefer sırasında bir Hıristiyan ittifakının oluşması da, Osmanlılann büyük korkulannın gerçekleşmesiydi. Don Juan komutasındaki güçlü müttefik donanması, Osmanlı donanmasını 7 Ekim 1571'de, Akdeniz'de o zamana dek yapılmış en büyük deniz savaşında yenilgiye uğrattı. Savaşa 438 tekne katılmış, Osmanlılar iki yüz otuz gemiden iki yüzünü kaybetmiş, iki yanın toplam kayıplan da elli dokuz bine varmıştı. Bütün Avrupa, bu büyük zaferi Türk tehlikesinin sonu olarak kutladı. Üç yıllık bir ittifakla bağlı olan İspanya, Venedik ve Papalık İstanbul'a doğrudan doğruya bir saldın bile düşünür oldular. Fakat 1572'de Kıbns'a doğru yola çıktıklarında bir mevsimde inşa edilmiş bir Osmanlı donanmasıyla karşılaştılar. Kış boyunca bütün Osmanlı tersaneleri, İnebahtı'da yitirilen gemileri yeniden yerlerine koymak için dur durak bilmeden çalışmıştı. Bunu gören Venedik, 7 Mart 1573'te Osmanlılarla barış yaparak Kıbns üzerindeki bütün haklanndan vazgeçti ve büyük bir savaş tazminatı ödedi.

1578 - 1606 arasında Osmanlılar Doğu'da İranlılarla, Batı'da Orta Avrupa'da Habsburglarla bir dizi tüketici savaş yaptılar. 1578 ve 1590 arasında İran savaşlannda Osmanlılar, Kafkaslar'dan Nihavend'e dek İran'ın bütün batı eyâletlerini ilhak ettiler. 1588'de Osmanlılann Orta Asyalı müttefiki Özbek Hanı Abdullah, Horasan'ı istilâ etti. Bu savaş sırasında, Batı İran'da ordugâhını Derbend'de kuran Osmanlı komutanı Osman Paşa, kuzey stepleri yoluyla Kınm'dan askerî yardım almış, Hazar Denizi'nde de bir deniz gücü oluşturma girişiminde bulunmuştur. Fakat İran'a Kırım'dan gönderilen takviyelere Ruslann Kuzey Kafkaslar'da saldınsı ve Rus-İran diplomatik ilişkilerinin yinelenmesi Osmanlılan endişelendirmiştir.

Osmanlılar, Habsburglann elinde kalan küçük bir Macar toprağını hep sultana ait olarak görmüşlerdi; 1590 İran barışından sonra bu sorunu çözmeye karar verdiler. Sınır olaylan iki imparatorluğu 1593'te savaşa sürükledi. Şaşırtıcı olaylarla dolu ve uzun süren bu savaş, dünya koşullannın ne denli Osmanlılara karşı gelişmiş olduğunu gösterdi. Papa, Avusturyalılar için doğuda güçlü müttefikler buldu. Boğdan, Eflâk ve haraçgüzar Erdel Voyvodası Osmanlılara karşı isyan ederek Avusturya yanında savaştılar; öte yandan kara ve denizden geniş bir cephe boyunca Dinyeper Kazaklan da saldınyordu. Osmanlılar büyük çaba gösterdiler ve sultan III. Mehmet'in kişisel komutasındaki ordulan, 23-25 Ekim 1596'da Haçova'da büyük bir zafer kazandı. Fakat bunun hiçbir kalıcı sonucu olmadı. İmparatorun güçleri saldınyı sürdürerek gelip Budin'i kuşattı.

İran Şahı Büyük Abbas, 1599'da Avrupa'ya elçiler göndererek Osmanlılara karşı ekonomik ve askerî görüşmeler başlattı. İmparator, elçi heyetini Viyana'da

çok sıcak karşıladı. Onlara, doğuda Rus ve Gürcülerle Osmanlı karşıtı bir ittifak kurmak istediğini ve Avrupa'nın Hıristiyan krallarını kutsal bir haçlı ordusunda birleştirmeye çalıştığını bildirdi. Şah, Osmanlılara öykünerek, ordusuna ateşli silâhlarla donatılı yeni kul birlikleri kattı. 1603'te hücuma geçti. Osmanlılar, imparatorluğu iç karışıklıkların sarstığı bir zamanda, doğu ve batı cephelerinde aynı anda savaşmak zorunda idiler. Şah Abbas, Osmanlı birliklerini Azerbaycan ve Kafkaslar'dan Anadolu içlerine sürdü. Osmanlı hükümeti bu durumda Habsburglarla barış yapabildiği için kendini talihli sayıyor ve 1606 Zsitvatorok Antlaşması'yla Habsburgların elinde olan Macar toprakları üzerindeki bütün haklarından vazgeçiyordu. Habsburglar yıllık otuz bin dükalık haracı artık ödemeyecekti. Savaş Osmanlılara kendi askerî zayıflıklarını göstermiş ve 1595'ten sonra birkaç kez barış istemek zorunda bırakmıştır.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük sıkıntıya sokan karışıklık ve huzursuzluğun temel nedeni, İran ve Avusturya savaşlarının getirdiği yüktür. İnebahtı'dan sonra Osmanlılar, Akdeniz'de üstünlüklerini de koruyamadılar. Avrupa'da, İspanya Kralı II. Felipe konumunu sağlamlaştırmıştı. Fransa'da, Osmanlıları destekleyen Kalvencileri Aziz Bartolomeos kıyımı yok etmişti. İspanyollar, Hollanda'da isyancılara karşı savaşlarını şiddetlendirmiş, İngilizlere karşı baskılarını arttırıyorlardı. Felipe, 1580'de Portekiz Krallığı'nı ve sömürgelerini ilhak etti. Osmanlı Sultanı, 1578'de imparatorluğun bütün kaynaklarını İran'a karşı toparlamak için gerekli bir adım atarak İspanya ile ateşkes yapıyor, öbür yandan Hollandalılara Felipe'ye karşı yüreklendirici mektuplar gönderiyor, 1580'de kapitülasyonlar vererek İngilizlerle dostça ilişkiler kuruyor ve Portekiz Krallığı'nı canlandırma çabalarına ilgi gösteriyordu. İspanyol armadasının İngiltere'ye karşı 1588'de bozguna uğramasının Akdeniz'de önemli sonuçları oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük rakibi İspanya, gücünün düşmesi nedeniyle, Akdeniz'de artık büyük girişimler üstlenemeyecekti. Ancak, bundan yararlanan Osmanlılar olmadı.

Osmanlılar, Akdeniz'deki üstünlüklerinin kaybıyla, Kuzey Afrika eyâletlerinin denetimini de yitirdiler. Trablusgarp, Tunus ve Cezayir deniz güçleri artık sultanın donanmasının düzenli bir parçası olmayıp, kendi önceliklerine göre davranan korsan yuvalarına dönüşmüştü. İnebahtı yenilgisi, Doğu Akdeniz'de artan Hıristiyan korsan etkinliğinin de habercisi olmuştur. 1570'ten sonra Malta Şövalyeleri ile Aziz Stefan askerî tarikatı, Doğu Akdeniz'deki Osmanlı deniz trafiğini ciddî olarak tehdide başlamıştı. Çok geçmeden İngiliz ve Hollandalı korsanlar da onlara katılarak yalnız İspanyol değil, Osmanlı gemilerine de saldırmaya başladılar. Osmanlı hükümeti Mısır ve Suriye ile olan önemli iletişim yollarını güçlükle

açık tutabiliyordu. 17. yüzyıl başlarında Mısır'da yerel Memlûklerin etkileri artıyor, Osmanlı yönetimi zaafa düşüyor, Lübnan'da ise Emir Fahreddin bağımsız bir hükümdâr gibi davranmaya başlıyordu. Bütün bunlar merkezî hükümetin, uzak eyâletler üstündeki denetimini kaybetmekte olduğunu gösteriyordu.

Osmanlı donanmasının Karadeniz'de Kazaklara etkili bir biçimde karşı koyamaması da, gerilemenin daha az kaygı verici bir göstergesi değildi. Dinyeper'den küçük teknelerden oluşan filolarıyla inen Kazaklar, 1590'lardan sonra Karadeniz kıyılarına baskınlarını yoğunlaştırdılar. Gittikçe artan bir cüretle 1614'te Sinop'u, 1625'te de Boğaziçi'nde Yeniköy'ü yaktılar. 1637 ile 1642 arasında bir süre Azak'ı bile ellerinde tuttular. Osmanlı ekonomisinin yaşam damarı Karadeniz'de güvenlik kalmamıştı, Osmanlı ticareti ve limanları da çökmeye başlamıştı.

Osmanlı deniz gücünün zayıflamasının birkaç nedeni vardır. İnebahtı Savaşı sırasında Osmanlı donanması hâlâ, düşmanın güçlü borda atışları yapan büyük yelkenli gemilerine karşı etkisiz kadırgalardan oluşuyordu. Özellikle, 16. yüzyılın sonlarına doğru Hollandalılar ve İngilizlerin gelmeleriyle Akdeniz'e bu tür gemiler hükmedecekti. 1607'de Sir Thomas Sherley, bir İngiliz savaş gemisinin on Türk kadırgasını yenebileceğine dikkat çekmiştir. Osmanlı donanması yeni gemileri ancak çok geç ve büyük güçlüklerle edinebildi. Başka bir önemli etmen de, Hıristiyan Akdeniz devletlerinin birleşik donanmalarının karşısına çıkacak kadar güçlü bir Osmanlı donanmasının donatım ve bakımının güçlüğü idi. Ayrıca, donanmaya malî destek sağlamak için salınan olağanüstü vergiler ülkede geniş çapta hoşnutsuzluk ve huzursuzluk yaratmış, İnebahtı'dan sonra eyâlet askerî güçleri deniz savaşlarına katılmaktan kaçınmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. İmparatorluğun, maddî olanaklarını yitirmiş olduğu bir gerçekti.

Osmanlılar, 16. yüzyıl boyunca Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle savaşarak Hindistan'la Ortadoğu arasındaki ticaretin denetimini ele geçirmelerini önlediler. Osmanlılar, Hint Okyanusu'nda 1580'den sonra Portekiz'in yeni hükümdârı İspanya kralının güçleriyle karşılaşıyordu. II. Felipe, Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarını keserek Osmanlılara öldürücü bir darbe indirebileceği kanısındaydı. Osmanlılar da, Portekiz kralının 1578 Alcazar savaşında başına gelen felaketten yararlanmaya kalktılar; küçük bir Osmanlı filosu Süveyş'ten yelken açarak Doğu Afrika kıyısındaki Portekiz kalelerini birer birer ele geçirdi. 1585'te Mombasa Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Ancak bu Osmanlı başarıları çok sürmedi.

İspanyol ve Portekizliler, güçlü bir donanma göndererek, Osmanlıları tanıyan yerel başbuğları cezalandırdılar; üstün bir Portekiz gücü ve yerel bir zenci saldırısıyla karşılaşan Osmanlı amirali teslim olmak zorunda kaldı. Afrika projesi başarısızlıkla son bulmuştu. Çok geçmedi, Akdeniz gibi Hint Okyanusu'nu da daha üs-

tün gemileriyle Hollandalılarla İngilizler denetlemeye başladılar; Osmanlılar da, kendilerinden önceki Portekizli ve İspanyollar gibi bu denizden sürüldüler. 1613'te Kızıldeniz'de bile Hollandalı ve İngiliz korsanlar faaliyette idi.

16. yüzyılın sonlarına doğru İngilizler biber ve diğer baharatları, hâlâ Kahire'den satın alıyordu; fakat 1600'de East India Company'nin kurulmasıyla doğrudan doğruya Hindistan'dan almayı tercih etmeye başladılar. Osmanlı limanlarında alınan gümrük vergileri ve kara yolundaki büyük masraflar, biber fiyatlarının Ortadoğu limanlarında üç kat daha yüksek olması sonucunu verdi[2]. Osmanlı tarihçisi Âlî, Hindistan'dan Kızıldeniz'e bir yılda gelen gemi sayısının yirmiden üç ya da dörde düşüşünü öncelikle gümrük memurlarının açgözlülüğüne yorar. İngilizler, 1614'ten sonra, Cava ya da Sumatra'dan getirdikleri biberi doğrudan doğruya Osmanlı limanlarında satmaya başladılar. İngiliz gemileri, 1618'de Yemen'de Moka'ya Hint ürünleri getirmeye başladı; kahve ticareti önem kazanınca da orada bir ticaret üssü kurdular. En sonunda Hint baharat ticareti Ortadoğu'yu tümüyle terk etti. Deniz üstünlüğünün yitirilmesi, Osmanlı ekonomik çöküntüsünde, böylesine önemli bir etmen olmuştur.

Aynı dönemde İran ipeğinin Avrupa'ya ihracı için yeni yollar aranması, Osmanlı ekonomisi için bir başka tehdit oluşturdu. Küçük Asya, İran ipeği ve Avrupa yünlüleri için başlıca geçiş yoluydu. 16. yüzyılın sonlarına kadar İngiliz kumaşları, Orta Asya'ya Anadolu'dan geçerek gönderilirdi. Yalnız bu transit ticaretinin Osmanlı hazinesine, yılda 300.000 dükalık gümrük geliri sağladığı hesaplanmıştır.

Şah Abbas, 1603'te Osmanlılara saldırdığı zaman Osmanlı İmparatorluğu'na ipek satışını yasaklamış, ülkesinde bu ticaretten sağlanan altın ve gümüş kıtlığını önlemek için de ipeği, Hint Okyanusu yoluyla Avrupa'ya doğrudan doğruya satmaya kalkışmıştı. 1603'te Lizbon'a giden bir İran elçi heyeti yanında iki yüz balya ipek taşıyor ve denizden gönderildiğinde ipeğin çok daha ucuz olacağını kanıtlamaya çalışıyordu. Şah tarafından 1617'de yalnız İngiltere ikna edilebilmişti; iki yıl sonra Hint Okyanusu yoluyla gönderilen ilk İran ipeği İngiltere'ye ulaştı[3].

Bir ipek ticareti merkezi olarak Osmanlı pazarlarının bütünüyle bırakılmasını, Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki savaşın 1617'de sona ermesi ve İngilizlerin gümüş ya da altınla ödemek yerine ipeği yünlüyle takas etmekte israr etmeleri önlemiştir. Gene de İngiltere ve Hollanda arasındaki ticaretle Basra Körfezi'ndeki Bender-Abbas limanı hızla gelişti. Hindistan ticaretinin, Hollanda ve İngiltere'nin hüküm sürdüğü Atlas Okyanusu yoluna kayması gibi Avrupa ve Orta Asya arasındaki ticaret yolu da Rus denetimine girdi. Politik ve ekonomik olarak Osmanlı İmparatorluğu, artık Küçük Asya, Balkanlar ve Arap ülkeleriyle sınırlı, bölgesel bir imparatorluk durumuna düşmüş olup sınırlarını bu alan içinde bile

güçlükle savunabiliyordu. Akdeniz'de, Kızıldeniz'de ve Karadeniz'de, Hıristiyan dünyası Osmanlı ülkelerinin yaşam damarlarına her yerde saldırıyordu. Bütün bunlara karşın Osmanlı gerilemesinin baş nedeni gene de içeridedir.

Osmanlı devlet ve toplumu, 1580'lere dek, kendi sistem ve ülküleri içinde uyumlu ve dengeli görünüyordu. Toplum değişimle değil, düzeni korumakla var oluyordu. İmparatorluğun yönetici, yani askerî ve ulemâ sınıflarının güvenli, sürekli ve yeterli gelirleri vardı. Bunların lüks eşya tüketimi artıyordu. Yalnız sultan ve vezirler değil, daha az zengin olan kişiler bile büyük mimarî yapılar ısmarlıyor, vakıflar kuruyorlardı. Yetmiş yıl süreyle gümüş akçe ile altın para arasındaki oranı koruyabilmiş olmak, ekonomik ve toplumsal istikrarın bir göstergesidir. Nitekim, 1510'da bir altın 54, 1580'de ise 60 akçe değerinde idi. Hükümet hizmetindeki binlerce saraylı, asker, müderris, kadı ve bürokrat açık bir terfi sistemi içinde düzenli maaş ya da tımar geliri alıyordu. Üretici sınıf, ne gibi vergiler ödeneceğini tamı tamına biliyor ve etkin merkezî yetkililer, yerel yolsuzluklara karşı oldukça etkin bir koruma sağlıyorlardı. Her sınıfın üyeleri uzun yıllardır divân defterlerine kaydedilmişti ve devletin elinde bu sınıf yapısını çok sıkı denetleyecek güç vardı. İmparatorluk, temel ihtiyaç maddeleri bakımından da kendine yeterliydi ve başlıca ithalat, Avrupa yünlüleri, Hint dokumaları, Rus kürkleri ve İran ipeği gibi lüks eşyaydı. İmparatorluk yöneticileri, dünyayı fethedebileceklerine inanıyor, yabancıların gözlerini kamaştıran bir ihtişam ortasında sonsuza dek sürecek bir imparatorluktan bahsediyorlardı.

Buna karşın, yirmi-otuz yıl sonra bütün bu göz kamaştırıcı yapı, temellerinden sarsılacaktır. Keşmekeş ve kargaşa ortasında, geçim ve geleceklerinden kaygılı aynı yöneticiler, sultanın yetkisine karşı çıkmaya, hukuku göz ardı etmeye, devlet hazinesini soyup savunmasız halkın malını talan etmeye başlamıştı. Şiddet, vurgunculuk, rüşvet ve daha başka yolsuzluklar yaygınlaşırken iç karışıklıklar artıyordu. Felâket tellâlları imparatorluğun yıkılacağı tahmininde idiler. Dönemin tarih yazarı Selânikî, yayılmakta olan anarşiden şöyle bahseder:

> Reâyâ padişahın buyruklarına artık itaat etmiyor, askerler sultana karşı geliyordu. Yetkililer hiç saygı görmüyor ve sözlerin değil yumrukların hedefi oluyordu. Herkes keyfince hareket ediyordu. İstibdad ve adâletsizlik artarken eyâletlerdeki halk İstanbul'a akın etmeye başladı. Eski düzen ve uyum yok oldu. Bunlar yıkılınca arkadan felâketin geleceği kesindir.

Kıyametin, hicretin bininci yıldönümüne (1591-1592) geleceği kehanetinde bulunanlar, korkularının haklı olduğuna inanıyordu. Fakat modern tarihçinin, nedenleri başka yerde araması gerekir.

Nedenlerin biri nüfus artışıydı. Arşiv araştırmaları, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun köylerde yüzde 40, kentlerde yüzde 80 arttığını göstermiştir[4]. Hükümet, binlerce topraksız ve işsiz Anadolu köylüsünü, 1570'ten sonra Kıbrıs'a gönderdiği zaman nüfus fazlasının farkındaydı. 16. yüzyılın ikinci yarısındaki devlet kayıtlarında, "levent" ya da "gurbet taifesi" diye bilinen topraksız ve işsiz gençlerden gittikçe daha sık söz edilir. Yeni fetih alanlarına gönderilemeyen leventlerin artan sayısıyla Anadolu'daki eşkıyalık artışı arasında açık bir ilişki vardır.

Klâsik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun iki temel kurumu, kul ve tımar sistemleriydi. Bunlar, devletin askerî ve politik düzenini, vergi sistemini ve toprak kullanma biçimlerini tanımlayarak, devletin bütün toplumsal ve politik yapısını belirliyordu. 16. yüzyılın sonuna doğru bu kurumlar hızla bozulmaya başladı. Dönemin Osmanlı yorumcuları da, bu çözülüşü imparatorluğun gerilemesinin temel nedeni olarak görürler. Yöneticiler, klâsik dönemde Hükümet ve askerlik hizmetlerini yalnız sultanın kullarının yapması gerektiği görüşündeydiler. 1575'ten başlayarak reâyâ, yani vergi ödeyen uyruklar, bunların arasına sızıp ayrıcalıklarını paylaşmaya başladılar ve bu şekilde saray ve devlet sistemine girmiş oldular. Kul sisteminin temeli böylece tahrip edilmiş oldu. Çağdaş gözlemciler de bunun itaat ve disiplindeki çöküşün nedeni olduğuna inanırlar. Sultanın iktidarı sarsılıyor, reâyâ da kılıcı sabana yeğ tuttuğundan tarım bırakılıyor, vergi geliri azalıyordu.

Tımar sistemi de bozuluyordu. Birçok tımar saraylıların eline geçmiş ve özel mülk ya da vakfa dönüştürülmüş, toplam tımar sayısı azalmış, diğerleri de rüşvet karşılığında reâyâya verilmişti. Sonuçta, imparatorluk ordusunun belkemiği olan tımarlı sipahî sayısı azalmıştı. Kalanlar ise Avrupalı ateşli silâhla donanmış asker karşısında savaşa yaramıyordu.

Çöküş nedenlerini arayan Osmanlı yazarları, eski Osmanlı kurumlarının bozulduğunu, "tagayyür ve fesadı" anlamışlardır; fakat bu bozulmayı sultanın iktidarının azalması ve parçalanmasına yorarlar. Sultanın mutlak iktidarını, önceleri yalnız vezir-i âzamın temsil ettiğini, fakat zayıf sultanların iktidarlarını sorumsuz kişilere verdiklerini, devlet yönetiminin birliğini böylece yitirdiğini iddia ederler. Belli kişiler, sultanın iktidarını kişisel amaçları için kullanmaya başlamış, rüşvet ve yolsuzluk korkunç artmıştı. Ayrıca Osmanlı yazarları, rüşveti devlet örgüt ve yönetiminin bozulmasındaki temel nedenlerinden biri olarak görürler.

Bu yazarların çoğu, çöküşün çözümünü yaparken, devleti hükümdârın mutlak iktidarıyla özdeş gören geleneksel Ortadoğu devlet ve toplum kavramlarından yola çıkar ve bu iktidarın bütünlüğünü ve mutlak olma gereğini savunurlar.

Önerdikleri çareler de bu kavramın ötesine gitmez. Zaten alınan önlemler de, istenenin karşıtı sonuçlar doğuruyordu. Değişen koşulları görmezden gelip "eski yasa ve kuralların", yani klâsik Osmanlı kurumlarının diriltilmesinin çürümeyi durduracağı savındaydılar. Bu görüşün yanlış olduğu, 17. yüzyıl ortalarına dek anlaşılamamıştır. İbn Haldun'un determinist tarih görüşünden etkilenmiş olan bu dönemin siyasî düşüncesi, gerilemenin ancak uzatılabilir olduğunu, bütünüyle durdurulamayacağını ileri sürüyordu.

16. yüzyıl Osmanlı yazarları ile modern tarihçilerin imparatorlukta temel değişiklikleri aynı nedenlere dayandırması beklenemez. İşe, tımar sisteminin bozulma nedenlerini çözümleyerek başlamalıyız.

Yay ve ok, mızrak kılıç ve kalkan gibi geleneksel ortaçağ silâhlarıyla donatılı tımarlı sipahî, ateşli silâhlarla donanmış Avusturya ve Alman piyadesiyle karşılaştırıldığında geri kalmış bir ortaçağ askeriydi. Bu atlı ordusu kendini ortaçağ geleneğinde gerçek bir askerî sınıf sanıyor ve ateşli silâh kullanmayı mertlik anlayışlarına yakıştıramıyordu. Bundan dolayı Osmanlı hükümeti Alman piyadesiyle rekabet edebilecek bir ordu oluşturmak için başka yollar aramıştır. I. Süleyman zamanından beri ateşli silâhlarla donanmış yeniçeri sayısı sürekli arttırılmıştır. Süleyman döneminde on altı bin olan yeniçerilerin sayısı 1609'da otuz yedi bine ulaşmıştı. Buna karşılık, Süleyman döneminde en az seksen yedi bin olan sipahîlerin sayısı, 1609'da kırk beş bine inmişti. Koçi Bey, 1630'da sadece sekiz bin dolaylarında sipahî kaldığını yazar.

Kapıkulu ordusu büyüdüğünden, Türkler de yeniçeriliğe kabul edilerek devşirme sistemini bozan bir uygulamaya geçiliyordu. Osmanlı hükümeti ateşli silâh kullanmasını bilen Anadolulu gençleri paralı asker olarak tutmaya başlamıştı. Ateşli silâhlarla donanımlı, "sanca" ve "sekban" diye bilinen bu atlı ve yaya askerler, genellikle yurtlarından ayrılmış, topraksız genç köylülerden oluşuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu reâyâsı, 16. yüzyıl sonuna doğru ateşli silâh yapmaya ve kullanmaya başlamıştı; hükümet de Anadolulu bu keskin nişancıları, genellikle sultanın kulları buyruğu altında, yüz kişilik sekban ve sanca bölükleri halinde örgütleyerek Orta Avrupa savaş alanlarında kullanmaya başladı. 1590'dan sonra bunlar, Osmanlı ordusunun en etkili birimleri olacaktı. Eyâlet valileri de bunları kendi hizmetlerinde kullanmaya başladılar. Bunun bir sonucu da eyâletlerdeki eski askerî örgütlerin ihmal edilmesi oldu. Artık sipahî ordusu, çoğunlukla, yol ve kale yapımında kullanılıyordu. Yaya, voynuk ve müsellem gibi öteki eski örgütler ya kaldırılmış ya da başka görevlere verilmişti. Bir vakitler imparatorlukta çok önemli yeri olan klâsik askerî örgütlerdeki bu değişikliklerin, politik, ekonomik ve toplumsal yaşam üzerinde derin bir etkisi oluyordu. Biz, burada, bu çok

karışık değişikliklerin ancak genel bir özetini verebiliriz. Önce, devlet maliyesinin ve tımar sisteminin temeli olan toprak kullanım ve vergi salma biçimlerindeki değişiklikleri inceleyeceğiz.

Yeniçerilerin aylıklarıyla sekbanların günlüklerini ödemek için devlet, merkezî hazinede durmaksızın çoğalan miktarda para biriktirmek zorundaydı. Bunları karşılamak için tımar olarak ayrılmış kimi topraklar doğrudan doğruya hazine denetimine alınmış ve gelirlerini toplama hakkı mültezimlere verilmişti; ancak kimileri, hileli yollardan, saray ve devlet memurlarının ellerine geçmiş, ötekilerse vakfa döndürülmüş, gelirleri de devlet için yok olmuştu. Vergiyle toplanan para miktarı yetersizdi; dolayısıyla hazine kendini sürekli bir açık karşısında buluyordu. 1580'lerde gümüş akçenin değer yitirmesi, daha sonra da dolaşımda sahte ve gümüş içeriği eksik sikkelerin artması, malî bunalımı daha da ağırlaştırdı.

16. yüzyıl ortalarında Avrupa pazarını Meksika gümüşü istilâ ederek çok büyük fiyat artışlarına neden olmuştu; aynı durum 1580'lerde altının gümüşe oranla daha ucuz olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nda yinelendi. Doğu'daki görece ucuz altın fiyatları, Avrupa gümüşünün imparatorluğa ihracını öylesine arttırdı ki 1584'te "Türkiye'ye giden başlıca ticaret metalarından birinin sandıklar dolusu gönderilen İspanyol *reali* olduğu" kayıtlara geçmiştir[5]. Osmanlı pazarı Avrupa gümüş sikkelerinin akınına uğradı, fiyatlar da kısa bir zamanda iki katına çıktı. Tımarlı sipahîler, kapıkulları gibi topluluklar ya da vakıf gelirleriyle yaşayanlar, birdenbire yoksullaştılar. Sipahîler çok masraflı buldukları uzun seferlere gitmektense tımarlarını bırakıyor, başkentteki yeniçeriler de gittikçe daha sık başkaldırıyordu. Devlet görevlileri, asker ve kadılar arasında rüşvet ve haksız mal mülk edinme artıyordu. Devlet korkunç bir hızla yükselen hazine masraflarını, akçeyi tağşiş edip değerden düşürerek karşılamaya çalışıyor, ancak bu yetersiz önlemler durumu kötüleştirmekten başka bir işe yaramıyordu.

Hazinenin yıllık geliri, 1534'te beş milyon altın dükaya ulaşmıştı; fakat 1591'e gelindikte, verginin çoğu akçe olarak salındığı için, gerçek değeri yarı yarıya düşmüştü. Paranın değer yitirmesi ile sahte para ve karaborsacılıkta bir çoğalma, faiz hadleri, tefecilik ve vurgunculukta aşırı bir artış başgösterdi. 1593'te Avusturya ile savaşa girilmesiyle durum daha da kötüleşti. Bu sefer, kısmen isyancı yeniçerileri sefere göndererek başkenti onlardan kurtarma amacıyla açılmış bir savaştı. Ancak savaş beklenenden çok daha uzun sürdü; ordu ve deniz güçlerinin masrafları devlet bütçesinde büyük ve kalıcı bir açık yarattı. Hükümet geleneksel vergileri, örneğin cizyeyi, reâyâ arasında hoşnutsuzluğun artacağını düşünmeden beş ya da altı kat arttırdı; ancak gelir hâlâ yetmiyordu. Önceleri ancak

olağanüstü olarak, "avânz" adı altında salınan vergiler çoğaltılmış ve nakden ödenmesi gereken düzenli yıllık vergilere çevrilmişti.

Olağanüstü vergi yani avânz sisteminde, vergilemek amacıyla aileler 10-15 hanelik birimlere ayrılmıştır. 1576'da her birime 50, 1600'de ise 280 akçe biçilmiştir. Para vergileri böylece devlet gelirinin temel bir kaynağı oldu. Bu, vergi sisteminde devrim yaratan bir gelişme idi. Aynî ödenen vergiden nakdî ödemeye geçiş ileri bir adımdır; fakat vergilendirme imparatorluk halkları üzerinde, özellikle Hıristiyan uyruklar üzerinde ağır bir yük olmuş, hoşnutsuzluk yaygınlaşmıştır.

Devletin malî sıkıntısına çare olmak niyetiyle alınan önlemler, yıkıcı sonuçlar doğurdu. Beylerbeyilerine, sekban birliklerine asker almak için vergi toplama yetkisi verildi. Bu durum, küçük rütbeli komutanları, sekban ve sarıca birimlerinin komutanlarını halkı kendi hesaplarına soymaya götürdü. Dahası, devlet bu askerlere sefer için ücretlerini ödeyemediği ya da görevlerine son verdiği zaman, bunlar celâlî çeteleri halinde kırlık alanda dolaşarak gittikleri yerlerde halktan zorla azık ve para toplamaya başladılar. Anadolu, ülkeyi talan eden celâlî çeteleri yüzünden, Yüz Yıl Savaşları'ndan sonraki Fransa'nın perişan durumuna düştü.

Osmanlı hükümeti, bu eşkıyaya karşı şiddetle eyleme geçerek onları "celâlî" yani devlete karşı asî ilân etti. Bunlarla savaşmak için, devlet başlangıçta halkı kendi milis güçlerini kurmakta özgür bıraktı; ancak bu önlem, durumu daha da kötüleştirmekten başka bir işe yaramadı, çünkü milisler çoğu kez celâlîlere katılıyordu. Hükümet onlarla, sonunda, ancak ateşli silâhlarla donatılmış sekban ve sarıca birlikleriyle savaşabildi. Tımarları ellerinden alınmış ya da yetersiz gelirleri olan sipahîler ve talan peşinde koşan göçerler, asî sekban ve sarıca bölüklerine katılıyordu. 1598 dolaylarında Kara Yazıcı'nın güçlü önderliğindeki asî güçlerin sayısı yirmi bin kişiyi aşıyordu. Hükümet güçleri, Kara Yazıcı'yı 1602'de güçlükle yenebilmiş, eşkıyalar Anadolu'nun dört bir yanına dağılmıştı. Zengince Anadolulular Balkanlar, Kırım, İran ve Arap ülkelerine göçe başladı; tarlalar boş kalıyor, ardından da açlık ve kıtlık geliyor, hazine ise gelir kaynaklarını tümüyle yitiriyordu.

1595'le 1610 arasında bu silâhlı eşkıya, Anadolu'nun her yerini allak bullak etti. Şah Abbas, 1603'te, hüküm süren bu karmaşadan yararlanarak karşı saldırıya geçti ve Osmanlı birliklerini eski İran eyâletlerinden Anadolu'ya sürdü. Osmanlı yönetimi, İran'la savaşmadan önce bütün güçlerini Anadolu'daki celâlîlere karşı toplamak zorunda kaldı. Bütün Anadolu celâlîlerinin önderi Canbulatoğlu, 1607 ile 1610 arasında yenilgiye uğratıldı, binlerce eşkıya da kılıçtan geçirildi. Bir çoğu İran'a sığındı ya da Suriye ve Irak'a kaçtı.

Bu dönemde haydutluk yaygın bir hal almıştır. Reâyânın ilk büyük çapta isyanlarına ağır vergiler, yolsuzluk ve güvensizlik duygusu yol açmıştır.

Celâlîler dönemi büyük bir malî bunalım zamanına rastlamış, imparatorluğu içinden hiçbir zaman çıkamadığı bir çöküntüye sürüklemiştir. İngiliz elçisi, 1607'de İstanbul'dan, "Görebildiğim kadarıyla Türk imparatorluğu büyük bir çöküşte; yıkıldı yıkılacak", diye yazıyordu. 17. yüzyılda da, özellikle de savaş zamanlarında, buna benzer kargaşalar çıkacaktır.

Celâlî isyanlarının bir sonucu olarak, yeniçeriler eyâletlere yerleştirildi ve zamanla yeni bir üst sınıf biçiminde şehirlerde örgütlendi. Kentler ve büyük kasabaların yanı sıra küçüklerine de, Celâlîlere karşı başlıca düzenli güçler, yani yeniçerilerle sultanın merkez sipahîleri yerleştirildi. Bunların sayıları artınca, taşra toplumunun en etkili sınıfı olarak, ulemâ, lonca başları ve tüccarlara katılarak etki ve güçlerini, genellikle mültezim olarak edinilmiş büyük servetler toplamakta kullanır oldular. Çeşitli yollardan devlet topraklarından geniş alanlar edindiler, bu topraklardaki köylüler ortakçı konumuna düştüler. Merkezî iktidar zayıflarken bunların güç ve etkisi artıyordu; sonraları eyâletlerde boy gösterecek yerel hanedanların çoğunu oluşturan ve 18. yüzyılda eyâletlere hükmedecek âyan sınıfının kökeni bu sınıftır.

Devletin maaşlı, daimî ordusunu oluşturan kapıkulları ile sekban ve sarıcalar arasında şiddetli bir düşmanlık vardı. Bunlardan kimileri kendilerini kapıkulu kılığına sokuyor, bu yüzden bütün imparatorlukta, ama özellikle Anadolu'da, yeniçerilik taslayan binlerce asker bulunuyordu. Geri kalan sekban ve sarıca askerleri asî önderler çevresinde toplanarak acımasızca kapıkullarına saldırıyordu. 1623'le 1628 arasında Abaza Mehmet Paşa komutasında bütün Anadolu'yu denetimleri altına aldılar.

Özetle, klâsik Osmanlı İmparatorluğu'nun temel kurumları, hızla yükselen Avrupa'nın etkisiyle dağılmıştı; Osmanlılar kendilerini değişen koşullara uyduramıyordu. Osmanlı, modern ekonomik sorunları anlayamıyor, Ortadoğu devletinin geleneksel formüllerine bağlı kalıyordu. Çağdaş Avrupa güçlerinin merkantilist ekonomi düşüncesinin tersine Osmanlı devlet adamları serbest pazar politikasına bağlı idiler; temel sorunları, iç pazarda ihtiyaç maddelerinin bolluğunu sağlamaktı. İmparatorluk için kapsamlı bir ekonomi politikası düzenlemekten geri kalıp, kapitülasyonlarla pazarı Avrupalılara açmakta bir tehlike görmüyorlardı; öyle ki, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra imparatorluğun Akdeniz limanları arasındaki taşımacılığını bile Avrupalılar üstlenmeye başladılar. Geleneksel anlayışa bağlı olan Osmanlı devleti, imparatorluğa mal ithalini teşvik ediyor, ihracatı ise köstekliyordu. İthalata da ihracata da eşit gümrük vergisi koyuyor, iç pazarda sıkıntı yaratabileceği kaygısı ile, belli metaların ihracını yasaklıyordu. Lonca kısıtlamalarını muhafaza ederek kimi üretim ve ihracat dallarının gelişmesi önleniyordu.

Hızla gelişen hümanist bir Avrupa kendisini her türlü ortaçağ engelinden kurtarırken, Osmanlı İmparatorluğu Ortadoğu uygarlığının geleneksel kurumlarına sıkı sıkı sarılmakta idi. Bu kurumların olgunluğa eriştiği I. Süleyman döneminde, Osmanlı ekonomi ve toplumu kendi halinden memnun, içedönük ve dış etkilere kapalı bir duruma gelmişti. Osmanlılar, tarihleri boyunca, teknolojik, tıbbî ve malî birkaç modern keşfi benimsemişlerse de, ancak askerî ve pratik bir dizi amaç için kullanmışlardır. Şeriatla kutsanmış Ortadoğu kültürünün görüş ve değerlerinden ayrılmamış, Avrupa araç ve yöntemlerini yaratan anlayışı kavramaya çalışmamışlardır. Daha 15. yüzyılda, Osmanlı devlet, din ve kültürünü tarafsız olarak tasvir etmeye çalışan Avrupalı gözlemciler vardı[6]; kendi dinsel ve politik üstünlüklerine inanmış Osmanlılar ise gözlerini dış dünyaya kapatmışlardır. Meselâ Amerika üzerinde bir tek tercüme eser yazılmış, ama bunu okuyan pek az insan görülmüştür.[7]

Böylece, 16. yüzyılın son on yılında Avrupa'nın ekonomik ve askerî etkisi ve onu izleyen derin bunalım, Osmanlı imparatorluğunu kökten dönüştürerek tarihinde yeni bir çağ açmış oldu. Geleneksel Ortadoğu devletinin kurumları çağdışı hale gelmiş, yeni koşullara uyma çabaları ise imparatorluğun geleneksel temellerini sarsmaya başlamıştır. İmparatorluk, 17. yüzyıl ortalarında bir kez daha görece sakinleştiğinde, 1600 öncesindeki durum kökten değişmiş bulunuyordu.[8]

Notlar

1 Mihail Guboglu, *Paleografia şi diplomatica Turco-Osmana* (Bükreş, 1958), 167, tıpkıbasım 7.
2 H. Wood, *A History of the Levant Company* (Londra, 1935), s. 37.
3 A. B. Hinds (yay.), *Calendar of State Papers, Venedik*, cilt XV (Londra, 1909), belge 194, 299, 352, 587 ve 903.
4 Ömer Lütfü Barkan, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1, 1(1958): 23-25.
5 P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle* (Paris, 1896), s. xix-xxiii.
6 bkz. B. La Brocquière, *Voyage d'Outremer*, yay. Ch. Schefer, Paris, 1892; Clarence Dana Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature, 1520-1660* (Paris, 1941) ve Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)* (New York, 1967).
7 bkz. Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and The New World*, (Wiesbaden, 1990).
8 bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337; H. İnalcık, "Adaletnâmeler", *Belgeler* (Türk Tarih Kurumu), II, (1965), s. 49-145.

II. KESİM

DEVLET

7. Bölüm

OSMANLI HANEDANININ DOĞUŞU

Tarih kayıtları, Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gâzî'yi Kastamonu emirinin buyruğu altında, sınırlarda savaşan yarı-göçer bir Türkmen başbuğu olarak gösterir. Bir hanedan kurucusu olarak nasıl ortaya çıktığı önemli bir tarih sorunudur.

Uc geleneği, Selçuklu sınır düzeninde bağımsız bir önder olabilmesi için Osman'ın Hıristiyanlara karşı önemli bir zafer kazanmasını ve Selçuklu sultanından "bey" sanını almasını gerektiriyordu. Geleneksel Osmanlı anlatılarına göre Osman, önemli bir Bizans kalesini Karacahisar'ı alır, zaferden sonra da sözde, sultan kendisine onur hil'atı, bayrak, at ve davul gibi geleneksel yetke simgeleri göndererek onu bey ilân eder. Aynı gelenek, Osman'ın yetkesi için yasal bir İslâmî temel gösterme çabası da sergiler. Anlatıya göre, Osman bağımsızlığını Bapheus'da (Koyunhisar) Bizans ordusuna karşı ünlü zaferinden sonra, 1302'de ilân etmiş, kendi adına hutbe okutmuştur. Bu da Osmanlı hanedanının sultanlık yetkesini meşrûlaştırmak için sonradan çıkartılmış bir söylentidir; ancak Bapheus zaferinin Osman'ın tarih sahnesine çıkmasında en önemli olay olduğundan kuşku yoktur.

Ucların toplumsal ve tinsel yaşamına, aynı zamanda, derviş tarikatları hükmederdi. Dolayısıyla, Osmanlı politik gücü için sûfî bir köken de aranmıştır. En eski öyküler, Osman'ı, ahî örgütü ile ilişkide bir Vefâiyye şeyhi, Ede Balı'dan kut alırken gösterir. Şeyh, sözde Osman'ın ahfadının dünyayı yöneteceği kehanetinde bulunarak ona bir gâzî kılıcı kuşandırır. Osman'ın uctaki en etkili din adamı olan Ede Balı'nın kızıyla evlendiği de ileri sürülmüştür.

Osman'ın ölümü üzerine (1324), yerine geçecek olanı seçmek için yapılan toplantı Ede Balı'nın yeğeni Ahî Hasan'ın zâviyesinde olmuş; Orhan ve oğlu Sü-

leyman yeni fethedilen alanlarda bu ahîler ve öteki dervişler için vakıflar yaptırarak Osmanlı devlet ve hanedanının kuruluşunda ahîlerin ve dervişlerin önemli rol oynadıklarını teyid etmiştir. Osmanlı beyliğinin kurucusu kuşkusuz Osman Gâzî'dir. Osmanlı sultanlığının kurucusu ise Orhan'dır, o sultan sanını taşımış, bir bağımsızlık belgesi olarak da ilk Osmanlı sikkelerini bastırmıştır.

Öbür Anadolu beylikleri Orhan'ın oğlu Murat'ın hükümdârlığını tanıyınca Murat, "Hüdavendigâr" ve ondan önce Selçuklu sultanlarının kullandığı ve imparatorlukta hak iddiasını açıkça gösteren "sultan-ı âzam" unvanlarını aldı. Halefi I. Bayezit, çağdaş Batı kaynaklarının *imperetor* olarak betimlediği ilk Osmanlı sultanıdır. Bayezit, 1395'te Kahire'deki Abbasî halifesinden Anadolu Selçuklu hükümdârlarının özel unvanı "sultanü'r-Rûm", yani "Bizans ülkeleri sultanı" unvanının resmen tanınmasını istemiştir. Fakat bundan kısa bir süre sonra Anadolu'daki eski Moğol toprakları üzerinde Timur hak iddia edecek, yalnızca bir ucbeyi olarak gördüğü Osmanlı hükümdârının kendisini tanımasını isteyecekti. Daha sonra Timur'un oğlu Şahruh'un ileri süreceği aynı iddiaya Osmanlılar, kendi soylarını eski Orta Asya Türk hanlarına bağlayan bir soyağacı uydurarak ve efsanevî Oğuz Han soyundan geldiklerini iddia ederek karşılık verdiler. Osmanlılar bu dönemde Orta Asya Türk söylencelerini bilinçli olarak canlandırıp benimsediler. II. Murat zamanında yazan Yazıcıoğlu Ali, "Kayı boyundan Ertuğrul, oğlu Osman Bey ve ucbeyleri bir kurultay kurdular. Birbirlerine danışıp Oğuz Han töresini anlayınca Osman'ı han atadılar" der. Orta Asya hanlık kavramı, böylelikle bir gâzî önderinin kişiliğinde İslâmî sultanlık kavramıyla birleşiyordu.

Kostantiniye'nin fethiyle, II. Mehmet en saygın Müslüman hükümdâr oldu. Osmanlılar onu, ilk dört halifeden bu yana en büyük Müslüman hükümdâr olarak görüyordu. İslâm dünyası da gazâya, en büyük güç ve etki kaynağı olarak bakmaya başladı. Fâtih Sultan Mehmet kendini, bütün Müslümanlar adına çarpışan bir gâzî olarak görüyordu: "...bu zahmetler Allah içindir. Zira elimizde İslâm kılıcı vardır. Eğer bu zahmeti ihtiyar etmeyevüz bize gâzî demek layık olmaz. Ve hem yarın Hak hazretinde hacil oluruz"[1]. Memlûk sultanına Kostantiniye'nin fethini bildirdiği mektubunda Mehmet, "Müslümanlar için hac yollarını açık tutmak senin görevindir; bizim görevimiz de gazâ sağlamaktır", diye yazmıştı.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Kostantiniye'yi aldıktan sonra Mehmet aynı zamanda kendini Roma İmparatorluğu'nun tek yasal vârisi olarak görüyordu. Giacomo de Languschi onun, "Dünya İmparatorluğu, tek bir din ve hükümdârla, tek olmalıdır. Bu birliği gerçekleştirmek için İstanbul'dan daha uygun bir yer yoktur", dediğini bildirir[2]. Sarayındaki Rum bilginleri ve İtalyan hümanistleri kendisine Roma tarihi okurlarmış. Bir Rum olan Yorgos Trapezuntios,

bir şiirinde kendisine şöyle hitap etmiştir: "Kimse kuşku duyamaz; Romalılann imparatorudur o. İmparatorluk tahtını kim elinde tutuyorsa gerçek imparator odur; İstanbul da Roma İmparatorluğu'nun merkezidir"[3].

Özetle, Fâtih, İslâm, Türk ve Roma evrensel egemenlik geleneklerini kendi kişiliğinde birleştirdiğini iddia ediyordu; İstanbul'u bir dünya imparatorluğu merkezi yapmak gayesiyle Gennadios'u 1454'te Rum Ortodoks patrikliğine atadı, Ermeni patriği ile haham başını da İstanbul'a getirtti.

Osmanlı sultanının yasal durumu, I. Selim'in saltanatı döneminde köklü bir değişikliğe uğramıştır. Selim, hilâfetin eski merkezî alanları olan Suriye ve Arabistan'ı imparatorluğa katarak İslâm dünyasının sınırlarında yalnızca bir gâzî sultan değil, aynı zamanda Mekke ve Medine'nin hâmisi ve hac yollarının koruyucusu oluyordu. Bu, o zamanlar her Müslüman hükümdârın kullandığı halife unvanını taşımasından daha anlamlıdır. Selim, hilâfetin simgeleri sayılan Peygamber'in kutsal eşyalarını İstanbul'daki sarayına göndermişse de, Abbasî halifesi el-Mütevekkil'in halifeliği Selim'e devir ettiği, ya da Selim'in, geleneksel anlamda, bütün İslâm dünyasının halifesi olduğunu iddia ettiği doğru değildir. Sünnî öğretiye göre halife, Peygamber'in kabilesi Kureyş'ten olmalıydı, üstelik bütün İslâm ümmeti için tek bir halife kavramının, 13. yüzyıldan beri hiçbir anlamı kalmamıştı.[4]

I. Süleyman, "yüce hilâfet"te hak iddia ettiği ve "halîfetü'l-Müslimîn" unvanını kullandığında, yalnızca İslâm hükümdârları arasındaki üstünlüğünü ve İslâm'ın koruyuculuğunu vurgulamak istemiştir. Tahta çıkışında Süleyman'ı kutlamak için gönderilen bir mektupta Mekke şerîfi, gazâdaki başarısının onu bütün öteki Müslüman hükümdârlardan daha yüce bir konuma yükselttiğini yazmıştır. Osmanlı sultanları hep gâzî sultan olarak kalmışlardır; ancak gazâ kavramını genişleterek bütün İslâm dünyasını himayeleri altına alıyorlardı. Onlar klâsik öğretilerden değil de, gazâ ilkelerinden yola çıkarak hilâfet kurumuna yeni bir anlam verdiler.

İslâm dünyası Osmanlıları, Batı Hıristiyanlığının saldırısına karşı savunan tek güç olarak görüyor ve Osmanlı üstünlüğünü kabul ediyordu. 1517'de Selim henüz Kahire'de iken, bir Portekiz donanması Cidde ve Mekke'ye saldırmak için Kızıldeniz'e girmişti. Mekke şerîfi malını ve hazinelerini toparlayarak tepelere kaçmaya hazırlanıyordu; Hicaz halkı Osmanlı amirali Selman Reis'e kendilerini bırakmaması için yalvardı. Limanı savunan Selman Portekizlileri kaçırttı.[5] 16. yüzyıl ortalarında Sumatra ve Hindistan'ın Müslüman hükümdârları Portekizlilere karşı Osmanlı yardımı isterlerken, mektuplarında açıkça sultanın "İslâm'ın Koruyucusu" unvanını kullanmışlardır. Türkistan hanları da sultana, Volga havzasını işgal eden ve hac için Mekke'ye Kırım yoluyla ulaşımlarını engelleyen Ruslara

karşı benzer ricalarda bulundular. Hac yollarını açık tutmak için sultanın Hindistan ve Volga havzasına sefer düzenlendiğini biliyoruz. Osmanlılar, doğal olarak, bu durumu kendi politik yararları için kullandılar. Geleneksel hilâfet öğretisini de ancak 18. yüzyılda ve gene politik çıkarlar yüzünden canlandırdılar.

Süleyman'ın İslâm dünyasının koruyuculuğunu üstlenmesi onun evrensel politikasının ancak bir yüzüydü. Avrupa'da V. Karl'ın imparator sanını tanımayı reddederek, onu yalnız İspanya kralı olarak tanıyor ve Karl'ın Hıristiyan Avrupa'nın bütünü üzerine egemenlik iddiasına karşı çıkan her gücü destekliyordu.[6]

1532'de Süleyman Venedik'te kendisi için Batı stilinde muazzam bir imparatorluk tacı yaptırmış ve o yıl Viyana'yı almak amacıyla sefere çıkmıştı.

Notlar

1 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, F. R. Unat ve M. A. Koymen edisyonu, II. cilt (Ankara, 1949-1957), s. 752.
2 Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, (Münih, 1953), s. 168.
3 *Ibid*, 226.
4 Thomas Arnold, *The Caliphate*, (Londra, 1965).
5 H. İnalcık (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, I, Cambridge 1994.
6 bkz. Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of power", *Süleyman the Second and his Time*, haz. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, (İstanbul: ISIS, 1993), s. 163-194.

8. Bölüm

TAHTA ÇIKIŞ (CÜLÛS)

Altı yüz yıllık hükümranlık süresinde Âl-i Osman otuz altı hükümdâr çıkarmıştır. İmparatorluğu, bu hanedansız düşünebilmek olanaksızdır. Örneğin, İngiltere'de hanedan değişikliği İngiltere'nin bir devlet olarak dağılmasına neden olmamıştır; fakat Osmanlı ailesi olmaksızın bir Osmanlı İmparatorluğu olamazdı.

İslâm geleneğinde sultanın olgun yaşta, aklı başında bir erkek olması gerekir; fakat tahta çıkışı düzenleyen bir yasa ya da töre yoktur. Eski Türk inançlarına göre, hakanın atanması Tanrı'nın elinde olduğundan, değişmez bir hanedan yasası koymak, ya da tahttaki sultana eylemle meydan okumak Tanrı'nın istencine karşı çıkmaktır. I. Süleyman, tahtı ele geçirmek için düzen kuran oğlu Bayezit'e, "geleceğe ilişkin her şeyi Tanrı'ya bırakmalısın; çünkü hükümdârlıkları ve yönetimlerini düzenleyen, kişiler değil, Tanrı'nın istencidir. Tanrı ülkenin benden sonra senin olmasını istemişse, yaşayan hiç kimse bunu engelleyemez", demiştir. Hangi Osmanlı şehzadesi imparatorluk başkentini, hazine ve arşivlerini ele geçirmekte ve yeniçerilerin, ulemâ, bürokrasi ve saray görevlilerinin desteğini kazanmakta başarı gösterirse, yasal sultan olurdu. Gerçekte, tahta geçişte temel etmen, 1421'den sonra yeniçerilerin desteği olmuştur.

Taht için yapılan ölümcül kardeş kavgalarının sonucu, Tanrısal bir buyruk olarak görülürdü. Yenik düşen şehzadeler genellikle düşman topraklarına sığınırlardı; dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu sürekli iç savaş tehlikesi karşısındaydı. Bu yüzden Fâtih Sultan Mehmet, "Tanrı'nın saltanatı bağışladığı oğlum, devletin iyiliği için kardeşlerini yasal olarak öldürebilir. Ulemânın çoğu bunu mübah buluyor", dediği "kanûnnâme"siyle, gerçek imparatorluğun ilk günlerinden beri yaygın olan bir âdeti kanûnlaştırmıştır. Ancak, bu bile iç savaşları önleyememiş-

tir. Bunun temel nedenlerinden biri, padişah oğullarının, on iki olan erginlik yaşına eriştiklerinde, Anadolu'nun eski yönetim merkezlerine, lâlaları eşliğinde vali olarak gönderilme âdetiydi. Orada başkenttekine benzer bir saray ve yönetim kurarlardı. Selçuklu döneminde bu şehzadeler kendi eyâletlerinde neredeyse bağımsızdılar; ancak Osmanlılar, şehzadelerin lâlaları ve öteki yöneticileri büyük bir dikkatle saray içinden seçerler, bunlar da merkezî hükümetin buyruklarına göre davranırlardı. Şehzadeler, yalnız kendilerine ayrılan gelirleri alır ve yakından denetlenirlerdi.

Bu şehzade valiler, daha babaları yaşarken, başkente yakın bir valilik elde etmeye, saray içinde ve kapıkulu askerleri arasında destek bulmaya girişirlerdi. Şehzadelerin sabırsızlığı kimi zaman iç savaşa yol açardı. 1511'de Selim, kardeşlerine karşı silâha sarılmış, Süleyman ise 1553 ve 1561'de oğulları Mustafa ve Bayezit'i kendi hükümdârlığına karşı çıkmaları nedeniyle idam ettirmiştir. Bu olaylardan ders alarak II. Selim (1566-1574) ve III. Murat (1574-1595), sadece en büyük oğullarını valiliğe atamışlardır. Bunlar babalarının ölümü üzerine direnişle karşılaşmadan tahta çıkmışlar, saraya hapsedilmiş kardeşlerinden kolayca kurtulmuşlardır. Saraya girer girmez, III. Murat'ın ilk işi beş kardeşini boğdurmak olmuştur. III. Mehmet (1595-1603) ise, on dokuz kardeşini öldürtmüş ve şehzadeleri vali atama âdetine son vermiştir. Onları haremde, sonradan "kafes" diye bilinen özel bölmelere yerleştirtmiştir. Şehzadeler kafesten ayrılamaz, çocuk sahibi de olamazlardı. Sürekli olarak idam korkusu ile yaşamaktan çoğunda ruhsal bozukluklar belirmiştir. II. Süleyman (1687-1691), tahta çıkmak üzere çağrıldığında kendisini kafesten almaya gelen saray görevlilerine, "Ölüm fermanım çıkmışsa söyleyin. Namazımı kılayım da aldığınız buyruğu öyle yerine getirin. Çocukluğumdan beri, kırk yıl hapislik çektim. Hemen ölmek, her gün biraz ölmekten yeğdir. Tek bir nefes için ne korkulara katlanıyoruz!" diye ağlamıştır[1]. Padişah, kafesten güçlükle alınıp tahta oturtulmuştu.

Önceleri, eyâletlerdeki şehzadeler taht için açıkça savaşa girişirlerdi. Yenilgi takdir-i ilahî olarak görülürdü. Kafes sistemi ise, eski Türk geleneğine aykırıdır, bu da bize söz konusu geleneğin, 16. yüzyıl sonlarında gücünü yitirdiğini gösteriyor. Bu dönemde padişah, artık bölünmez bir devlet ve iktidarın simgesi olmuştur. Saray entrikaları, özellikle de vâlide sultanların entrikaları, saltanatın yazgısında önemli bir rol oynamaya başladı. Ancak, kamuoyu savunmasız çocukların öldürülmelerini hiç onaylamamıştır. III. Mehmet'in tahta çıkışında, babasının cenazesinin ardından, içinde kardeşlerinin cesetleri olan on dokuz tabut Saray'dan çıktığı zaman, dönemin bir tarihçisinin deyişiyle, "göklerdeki melekler İstanbul halkının iç çekmelerini ve hıçkırıklarını işitiyordu". III. Mehmet'in ölümü üzerine

tahta çıkan en büyük oğlu I. Ahmet (1603-1617), birtakım yüksek rütbeli görevlilerin ricalarına uyarak özürlü genç kardeşi Mustafa'yı öldürtmedi. Ahmet öldüğünde oğulları olgunluk yaşına erişmemiş olduklarından, tahta Mustafa çıktı. Üç ay sonra tahttan indirilen Mustafa'nın yerine I. Ahmet'in oğlu II. Osman (1618-1622) tahta çıkarıldı.

Mustafa örneğine karşın, kardeş katli 17. yüzyıl boyunca da sürmüştür. II. Osman, Polonya seferine çıkmadan önce en büyük kardeşi Mehmet'in idamını onaylayan bir fetvâ almıştır. 1622'de yeniçeriler Osman'ı öldürünce tahta yeniden amcası Mustafa çıktı. Mustafa tahttan bir kez daha indirildi ve Osman'ın kardeşi IV. Murat sultan oldu (1623-1640). Murat, kardeşlerinin üçünü öldürttü, dördüncüsü İbrahim'i ise, Murat'ın hiç çocuğu olmadığından, bağışlandı. Murat ölünce İbrahim sultan oldu. IV. Mehmet (1648-1687) yedi yaşında tahta çıktığında kardeşleri Süleyman ile Ahmet'i bağışladı. Mehmet'in hal'i üzerine Süleyman padişah oldu; bunun ölümünden sonra ise yerine II. Ahmet (1691-1695) geçti. Bunlar, IV. Mehmet'in çocuklarını öldürtmediler. Böylece, II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmet (1703-1730) sırayla hükümdârlık edebildiler. Saltanatın babadan oğula geçmesi âdetinin yerine böylece Batı'daki gibi hanedan içinde *Senioratus* kuralına, yaşa göre tahta çıkma geleneği yerleşti. Ancak, 1876'da Kanûn-ı Esâsî'nin ilânına dek cülûsu belirleyen resmî bir kural olmamıştır.

Bir sultan öldüğünde bütün görev ve yasal kurallar, yeni sultanca teyid edilene dek geçersiz sayılırdı. Bu fasıla sırasında yasal olarak atanmış bir hükümet olmadığı için de, kapıkulları kimseye itaat etmez, yağma ve yakıp yıkmaya kalkarlardı. Bazen ara rejim iki hafta kadar sürer, saray halkı yeni padişah tahta çıkana dek sultanın ölümünü gizli tutmaya çalışırdı. Kafes sistemine geçilmesi, doğal olarak, bu duruma son verdi.

Tarihçi Selânikî, III. Mehmet'in 1595'te tahta çıkışını ayrıntılarıyla betimlemiştir. Onun bir özeti tahta çıkış sürecini göstermek bakımından yararlı olur:

III. Murat öldüğünde vâlide sultan olayı sakladı, Manisa'da vali olan oğluna gizlice haber yolladı. Mehmet hızla İstanbul'a gitti, saraya girdiğinde top atışı yeni sultanın tahta çıkışını kente bildirdi. Camilere gönderilen bir fermanla hutbede Mehmet'in adının anılması buyuruldu. Bütün devlet erkânı saraya çağrıldı, namazdan sonra törenle sultana biat edildi. Çavuşlar, matem elbiseleri içindeki sultanı, Enderûn girişindeki Bâbü's-saâde önünde tahtta otururken, "sultanım, sen de ülken de bin yaşa" diye bağırarak selamladılar. Devlet erkânı, ulemâ ve kapıkulu bölüklerinin ağaları birer birer öne çıktılar ve tahtın önünde eğilerek biatlarını sundular. Daha sonra sultan kendi odasına çekilerek matem elbiselerini değiştirdi. Babasının cenaze namazında ve defninde bulundu. Eski sultanın yirmi yedi

kızı, yedi gebe cariyesi ve sultanla yatağını paylaşmış öteki cariyelerinden oluşan ailesi, lâla ve hadımlarıyla birlikte Bayezit'teki Eski Saray'a götürüldüler. Saraydaki önemli görevlerin çoğunu Manisa'dan beri yeni padişahın yanında olan görevliler üstlendi. Cülûstan üç gün sonra geleneksel cülûs ulûfesi için Enderûn hazinesinden çekilen bir milyon üç yüz bin altın düka, beş yüz elli bini yeniçerilere olmak üzere, sultanın askerine dağıtıldı (II. Selim'in tahta çıkışından sonra, cülûs ulûfesi olarak, her yeniçeri iki bin akçe, her kapıkulu sipahîsi bin akçe almıştır). Enderûnun kıdemli oğlanları saray dışı görevlere getirildi. Sultan, halka görünmek için Ayasofya Camii'nde cuma namazına katıldı. Yeni bir hükümet kuruldu. Sultan, Ferhad Paşa'yı vezir-i âzam atadı, defterdârları değiştirdi, öğretmenini de vezir yaptı. Yeni sultan, tahta çıktıktan iki hafta sonra, vezirler eşliğinde debdebeyle Haliç'e, Eyyûb el-Ensârî'nin türbesine giderek Osman'ın kılıcını kuşandı. Yoksullara kurban eti dağıtıldı. Sultan, karadan dönerek, ataları I. Selim, II. Mehmet, Şehzade Mehmet, I. Süleyman ve II. Bayezit'in türbelerini ziyaret etti. Dua edilmesi ve sadaka dağıtılması ile cülûs töreni son buldu. Biat edildikten, yani bağlılık andı içildikten sonra sultan yasal olarak tahta geçmiş sayılırdı. Eski bir İslâm kurumu olan biat, yeni halifenin tanınmasını ve Müslüman ümmetini temsil eden bir grubun itaat sözü vermesini simgeler. Yeni bir Osmanlı sultanı, tahta çıkışını yabancı hükümdârlara parlak ifadelerle yazılmış nâmelerle bildirirdi. İmparatorluğundaki vali ve kadılara gönderdiği fermanlarda ise genellikle şöyle bir ifade bulunur:

> Tanrı'nın yardımıyla saltanat benim oldu. Bugün, vezirler, ulemâ ve büyük, küçük her makamdan kişilerin tam icma'ı ile bana atalarımdan kalan sultanlık tahtına oturdum. Adıma hutbe okunmuş ve sikke kesilmiştir. Bu fermanı alır almaz bütün kent ve kasabalarda halka cülûsum bildirilsin, adım hutbelerde okunsun, kalelerden selâm topları atılsın, kent ve kasabalar bayram şenlikleriyle aydınlatılsın.

Sonra bütün atama beratları yeni sultan adına yenilenir, bütün ülkede vergi kaynaklarını, uyrukların yasal durum ve vergiden muafiyetliklerini gösteren genel bir tahrîr buyurulurdu.

Ucbeyleri, yeniçeriler, ulemâ ve saray hizipleri gibi çeşitli güç odakları, tahta kimin geçeceğinin belirlenmesinde etkili olurdu. Bu konuda etkili olanlar, devletin bir ucbeyliği olduğu dönemde ahîler, 1402-1413 fetret döneminde ise ucbeyleri idi. Daha sonra, II. Murat'ın tahta çıkışına amcasıyla kardeşi karşı çıkmışlar, ancak genç Murat, yeniçerilerin ve Bursa'da büyük nüfuz sahibi şeyh Emir Sul-

tan'ın destekleri ve uc beylerini yanına çekebilmesiyle iki rakibini yenilgiye uğratabilmiştir. Yeniçeriler, 1446'da, vezir-i âzam Halil Paşa'nın kışkırtmasıyla II. Mehmet'i tahtı bırakmaya zorlamışlar, babası Murat tahta ikinci kez geçmeye, ancak yeniçerilerin onayını aldıktan sonra rıza göstermişti. İshak ve Gedik Ahmet Paşaların buyruklarına göre davranan yeniçeriler, 1481'de II. Bayezit'in tahta geçmesinde etkili olmuş, kendisini yönetime ilişkin bazı koşulları kabul etmeye zorlamışlardı. 1511'deki taht kavgası sırasında şehzadeler, maaşlarına zam vaadiyle yeniçerileri kendi yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Sultan ve vezir-i âzam, Şehzade Ahmet'i yeğliyor idiyse de, en sonunda babasını tahtı bırakmaya zorlayıp yerine geçen, yeniçerilerin desteklediği Selim oldu.

Sultan ve vezirler, yetkelerini ellerinde tutabilmek için yeniçerilere hoş görünmek zorunda idiler; ancak Fâtih Sultan Mehmet ve I. Selim gibi güçlü sultanlar yeniçerileri etkili olarak denetleyebilmişlerdir. Öte yandan, yeniçeri desteğini elde etmiş Çandarlı Halil, Gedik Ahmet ya da Yemişçi Hasan Paşa gibi vezirlerin idarede mutlak iktidarları olmuştur.

Kafes kurumunun ortaya çıkmasıyla yeniçeriler, vâlide sultanla haremağasının çevirdiği dolapların maşası, vezir-i âzam da bu iki gücün oyuncağı olmuştur. 17. yüzyıldan başlayarak şeyhülislâmlar da çoğun yeniçeri ve ulemâ ile işbirliği yaparak vezir ve sultan devirme gücü elde ettiler. Yeniçerilerin, isyanlarına yasal bir görünüm verebilmek için şeyhülislâmın fetvâsına ihtiyaçları vardı. İktidar savaşlarına şeyhülislâmlar, bazen yalnızca alet olurlardı; ancak onların fetvâları çoğu kez kamuoyunu yansıtmıştır. Sultan İbrahim'in (1640-1648) tahttan indirilmesi buna iyi bir örnektir.

Tahta uzun bir kafes hapsinden sonra çıkan İbrahim, iktidarını kanıtlamak için aşırı keyfî buyruklar vermeye başlamıştı. Venedik savaşı bunalımı ve sultanın çılgın aşırılıkları kamuoyunu kendisine karşı çevirdi ve yeniçeriler başkaldırdılar. Başlarında şeyhülislâm olduğu halde Sultan Ahmet Camii'ne giden ulemâ, asîlerle birleşerek yönetimi kendi ellerine aldı ve bir vezir-i âzam seçti. Sarayda vâlide sultanın asîleri desteklemekten başka seçeneği kalmadı. Ulemâ, saraya giderek İbrahim'in tahttan inmesini önerdi. Bir fetvâyla onu, şeriatı ihlâl etmek, devlet işlerini ihmalle kendi zevklerine bağlanmak, yolsuzluğa tepki göstermemek, düşman karşısında hareketsiz kalmak, tüccarların malına yasadışı el koymak ve haremin hükümeti etkilemesine göz yummakla suçladılar (Sonraları, IV. Mehmet, III. Ahmet ve III. Selim de aynı biçimde suçlanarak tahttan indirilmiştir). Vâlide sultanın işbirliğiyle İbrahim'in yedi yaşındaki oğlunu (IV. Mehmet) tahta çıkardılar. İbrahim, kendini hal'eden şeyhülislâma, "Bu yüce makama seni ben atamadım mı?" diye direnmiş, şeyhülislâm da, "hayır, beni Tanrı atadı!" yanıtını ver-

miştir. Sultan, yardım almak için yeniçeri ağasına başvurduysa da ondan yalnızca, bütün halkın kendi aleyhine döndüğü yanıtını aldı. Bunun üzerine İbrahim, "Ey Tanrım, kahret bu zalimleri! Hepsi bana karşı bir olup başkaldırmış", diye lânet okumuştur. İbrahim Sarayda küçük bir odaya kapatıldı, sonra da, saray görevlilerinin onu bir kez daha tahta çıkarmaya kalkışmasından korkularak, şeyhülislâmdan idamını onaylayan bir fetvâ alındı. Ulemâ, bir kez daha saraya geldi, olaya dahil olmak istemeyen saraylılar ağlaşıp kaçtılar. İbrahim, elinde *Kur'an* bağırdı: "Bakın! Tanrı'nın Kitabı! Hangi emirle katledeceksiniz beni?" Cellatlar emri yerine getirmekte tereddüt ettiler, fakat ulemânın direnmesi üzerine sonunda sultanı yay kirişiyle boğdular.

Notlar

1 Fındıklılı Mehmet Ağa, *Silâhdâr tarihi*, Ahmet Refik edisyonu, II (İstanbul, 1928), s. 297.

9. Bölüm

OSMANLI DEVLET KAVRAMI VE SINIF SİSTEMİ

İmparatorluğun gelişme dönemlerine bağlı olarak Osmanlı devlet kavramı da değişmiştir. İmparatorluğun temel ve değişmez ilkesi olan gazâ kavramını, Osmanlıların nasıl genişlettiklerini daha önce göstermiştik. İslâm'ın korunma ve yayılmasını en önemli işlevi olarak gören bir devletin, şerîatı özenle uygulaması da doğaldır. Devlet henüz bir sınır beyliği iken, hükümet ve hukuk işleri, iç bölgelerin yüksek kültür odaklarından gelmiş ulemânın elindeydi. İlk Osmanlı vezirleri ulemâdan idiler; 14. yüzyılın ilk yarısından kalan belgeler de, Ortadoğu devletlerine özgü bürokratik geleneklerin daha bu dönemde Osmanlı yönetiminde yer aldığını ve yüzyıl sonuna doğru artarak egemen olduğunu gösterir. 15. yüzyılın başlarında uc geleneklerine uygun olarak yazılmış anonim tarihler (*Tevârîh-i Âl-i Osmân*), I. Bayezit zamanında kayıt ve muhasebe sistemlerine geçilmesi, hazine gelirini arttırmayı amaçlayan bir malî politika ve kul sisteminin benimsenmesi gibi bürokratik gelişmeleri sert bir biçimde yerer. Bu dönemde yöneticiler, Anadolu'daki Selçuklu merkezleriyle İran ve Mısır'dan gelerek, eski Ortadoğu devlet ve yönetim kavramlarını bu yeni ve hızla büyüyen devlete sıkıca yerleştiriyordu. Hint-İran kaynaklı bu devlet ve idare kavramı, İslâm öncesi dönemde gelişmiş, İranlı ve Hıristiyan kâtiplerin istihdamı yoluyla da Abbasî Halifeliği'ne geçmişti. 11. ve 13. yüzyıllar arasında Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle değişmiş haliyle de Osmanlılara geçmiştir.

Taberî'ye göre, Sasanî hükümdârı Parviz (459-484), ağır vergilerle halkı yoksullaştırmakla suçlandığında, "hükümdârı ayakta tutan ve gücünü güvenceye alan, Tanrı'dan sonra, para ve ordudur", demiştir[1]. I. Hüsrev (531-579) ise başka bir görüş öne sürmüş: "adâlet ve denge olursa halk daha çok üretir, vergi geliri artar, devlet de zenginleşip güçlenir. Güçlü bir devletin temeli adâlettir". Kara-

hanlı Türk hakanı için 1069'da yazılmış *Kutadgu Bilig*, politik kuram üzerine yazılmış tüm İslâm yapıtlarına girecek olan bu devlet kavramının aynısını ileri sürer: "Devleti denetlemek büyük bir ordu gerektirir. Orduyu beslemek büyük servet ister. Bu serveti elde etmek için halk zengin olmalı. Halkın zengin olması için yasalar adil olmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılır"[2].

Bu devlet kuramında adâlet, uyrukların iktidar temsilcilerinin kötü davranışlarına karşı, özellikle de yasadışı vergi salınmasına karşı, korunması demektir. Bu korumayı sağlamak hakanın en önemli ödevidir. Hanlık iktidarı bütün toplum yapısının dayanağı sayıldığından, bu politikanın temel amacı, son analizde gene hükümdârın güç ve iktidarını korumak ve güçlendirmekti.

Özetle, devletin gelirleri ve gücünü arttırma gereği, adâletin uygulanmasını gerektiriyordu. Sasanî kralları ve Abbasî halifeleri bu gereği çeşitli idare kurumlarıyla gerçekleştiriyordu. Hükümdâr, belli zamanlarda bir imparatorluk divânı toplar, orada yüksek memurlarıyla çevrili halde halkın yetkililerden şikâyetlerini dinler ve derhal karar verirdi. Avlanıyorsa ya da savaştaysa, halkın yazılı şikâyetlerini bizzat kabul ederdi. Ya da, her doğulu hükümet içinde temel bir kurum olarak, çok gelişkin bir gizli örgüt bulunurdu ve zulüm idddialarını araştırmak için eyâletlere gizli ajanlar gönderilirdi. Bu tür adâleti daha da çarpıcı olarak sergilemek için Sasanî hükümdârları yılda iki gün dinsel önder Ulu Magi'nin huzurunda sıradan kişiler gibi durur ve yönetimine ilişkin her çeşit şikâyeti dinlerdi. Bin yıl sonra aynı kurumu, yılda bir kez başkentte kadı mahkemesine giden Anadolu Selçuklu sultanlarınca sürdürülmüş buluyoruz. Sultandan davacı olan biri varsa, sultan kadı önünde hazır dururdu.

Gâzî geleneğinde eski bir Osmanlı halk destanı aynı devlet kavramını yansıtır. Derviş Sarı Saltuk, Osman Gâzî'ye şu öğüdü verir: "Adil ol, yan tutma; yoksulun ahını alma; uyruklarına kötü davranma,... kadı ve valilerini denetle ki iktidarda kalasın ve uyruklarının, bağlılığını yitirmeyesin". Osmanlılar, bu devlet kavramının 11. yüzyıldan itibaren Selçuklu ve İlhanlı İmparatorlukları tarafından değiştirilmiş bir biçimini almışlardır.

Hint-İran devlet geleneği, adâleti hükümdârın mutlak iktidarının bir lütuf ve keremi olarak gördüğünden, hükümetin yansızlığını ve adâleti temelde hükümdârın ahlakî niteliklerinde bulur. Orta Asya Türk geleneği ise, adâleti, devlet kurucusunun bir araya getirdiği kanûnlar dergisi "törü", ya da "yasa"nın taraf tutulmaksızın uygulanması olarak görür. Egemenlik ve törü ayrılmaz iki kavramdır. İran Moğol hanları, İslâm'ı kabul ettikten sonra bile, Cengiz Han'ın yasasını özel bir sandıkta saygıyla saklayıp devlet işlerinde onun yol göstericiliğine başvurmuşlardır.

Bozkır yaşamını yansıtan eski Türk devlet gelenekleri, maliye ve vergilendirme karşısında değişik bir tavır takınmıştır. 735 yılında yazılmış Göktürk yazıtlarına göre ideal hükümet, törüye uygun yönetilen hükümettir. *Kutadgu Bilig*, hükümdâra şu öğüdü verir: "Hazineni aç ve servetini dağıt. Uyruklarını sevindir. Uyrukların çoğalınca gazâ yapar, hazineni doldurursun" çünkü "halkın aklı fikri hep karnındadır... Yiyip içmeyi esirgeme onlardan"[3]. 8. yüzyıl GökTürk yazıtları da aynı düşünceyi dile getirir. Türk hakanları uyruklarına açık alanlarda, büyük toy ve şölenler sunmayı kendilerine ödev bilirdi. Böyle toplu toy vermeyen hakanların saygınlığı olmazdı. Eski Osmanlı kaynaklarına göre Osmanlı sarayında, "ikindi vakti, halk gelsin yesin diye nöbet çalınırdı". Saray mutfakları saraya her gelene yiyecek verirdi. Fâtih Sultan Mehmet'in vezir-i âzamı, "devlet hazine biriktirmelidir; ancak hükümdâr, parayı esirgeyerek askeri mahrum etmemek için cömert hareket etmelidir", demiştir. Osmanlı devlet kavramı, temelde eski Ortadoğu'dan geliyorduysa da, eski Türk geleneklerini de sürdürüyordu.

Eski Hint-İran "nasihatnâme" edebiyatı, çoğu kez, hükümdârı bir çobana, uyruklarını ise sürüye benzetir. Tanrı, uyrukları korusun ve doğru yola gütsün diye çobana emanet eder; hükümdâra mutlak itaat de uyrukların görevidir.

Bütün İslâm hükümdârları gibi Osmanlılar da uyruklarını, Müslüman olsun olmasın, "reâyâ" yani "sürü" sayar, fermanları reâyâyı Tanrı'nın emanet olarak verdiğini sık sık tekrarlardı. Reâyâyı, Tanrı'nın buyurduğu şeriat yolunda gütmek, İslâm ümmetinin başı olarak sultanın ödeviydi. Müslüman hukukçuların geliştirdiği biçimiyle hilâfet kuramı, birçok bakımdan eski Ortadoğu devlet kuramının aynısıdır; ancak şeriatın uygulanmasını hükümdârın temel görevi yapmakla, Ortadoğu kavramlarında temel bir değişiklik yapar. Artık, hükümetin görevi İslâm'ın ideallerini gerçekleştirmektir; iktidar kendi başına bir iktidar olmaktan çıkmıştır. Gerçek uygulamada ise, İslâm devletleri, hükümeti etkin bir biçimde denetleyen bürokratların sürdürdüğü eski Ortadoğu devlet geleneğine bağlı kalmışlardır. Osmanlı bürokrat ve tarihçisi Tursun Bey, 15. yüzyılın ikinci yarısında şöyle yazıyordu:

> Yalnız akla dayanan hükümete sultanî yasak denir; bu dünyada ve öbüründe mutluluğu sağlayacak ilkeler üstüne kurulan hükümete ise tanrısal politika ya da şeriat denir. Peygamber şeriat telkin etmiştir. Fakat bu politikaları ancak bir hükümdârın iktidarı kurumlaştırabilir. Bir hükümdâr yoksa insanlar uyumlu yaşayamaz ve topluca yok olup gidebilirler. Tanrı bu iktidarı yalnız bir kişiye vermiştir ve düzenin sürekliliği için, bu kişiye mutlak itaat gerekir[4].

İran devlet felsefesini izleyen Tursun Bey, devleti hükümdârın mutlak iktidarıyla özdeş kıldığı gibi, devletin kalıcılığı için de adâleti temel olarak görür. Devlet ve toplum, Tursun Bey'in her şeyde ılımlı ve bağışlayıcı olmak, zulme son vermek diye tanımladığı hukuk ve adâlet prensiplerine dayanır. adâletsiz bir toplum ayakta kalamaz.

Ortadoğu devlet kuramının bu temel ilkeleri, şeriat ve Hellen politik düşüncesinin etkisine karşın, Osmanlı zamanına dek değişmeksizin kalmıştır. Osmanlı yönetimi, bütün hükümet dairelerinde ve bütün devlet faaliyetlerinde apaçık görülen bu ilkeler üzerine kurulu idi.

Sasanî Şehinşahı I. Hüsrev'e atfedilen altı maddelik yasa, âdil bir hükümetin ilkelerini özetler. Bunlar, köylünün ödeme gücüne göre vergi salmak ve toplanmasında yolsuzlukları engellemek, ayrıcalıklıların zayıfları ezmesini ve halkın can ve malıyla oynamasını önlemek, kamu yollarını koruyup kervansaray ve köprü yaptırmak ve sulamayı teşvik etmek, ordu kurmak, eyâletlere âdil yargıç ve valiler atamak, yabancı düşmanların saldırılarını engellemektir[5].

Bu yükümlülükleri yerine getirmek için Sasanîler, dört yönetim bölümü kurmuşlardı: politik bölüm, yargı, hazine ve genel divân. Fakat hükümetin en önemli bölümü, yetkililere karşı şikâyetleri dinlemek ve adâletsizlikleri önlemek için toplanan devlet divânı idi. Ortadoğu devletinin bu temel işlevleri değişmeden Osmanlı dönemine kadar gelmiştir.

Ortadoğu devletindeki sınıf sistemini de aynı kavramlar düzenler. Toplum iki ayrı sınıftan oluşur: ilki hükümdâr ve iktidarını devrettiği vezir ve valiler, ikincisi ise vergi verenler yani reâyâ. Nasireddin Tûsî, eski İran geleneklerine uyarak, hükümdârın adamlarını askerî sınıf ve bürokrasi olarak iki gruba daha bölmüştür. Bu gruplar vergi ödemezlerdi. Vergi verenler, ekonomik etkinliklerine göre, çiftçi, tüccar ya da yörük alt gruplarına ayrılırdı. Kimileri bunlara kent esnafını da katar. Hint kaynaklı bir yapıt olan *Kelile ve Dimne*, bu sınıf ayrımları çok sıkı korunmazsa felâket ve kargaşa çıkacağını ileri sürer. 11. yüzyıl devlet adamı Nizâmü'l-Mülk'ün *Siyasetnâme*'sine göre, hükümet kargaşayı, ancak her kişinin resmî defterlerde yazılı olduğu sınıfında kalmasıyla önleyebilirdi[6]. Büyük İslâm fakihlerinden İbn Taymiyya (1263-1328), *Kur'an*'dan alıntılar ve Peygamber'in hadisleriyle destekleyerek, bu toplumsal sınıflama görüşünü şeriata dahil etmek istemiştir.

Osmanlılar aynı sınıflamayı sürdürerek, yeni fethedilmiş bölgelerin halklarını, Müslüman olsun olmasın, askerî sınıf ya da reâyâ diye ikiye ayırıyor. 15. yüzyılda Osmanlılar Balkanlar'da binlerce Hıristiyan soylu atlı sınıfını, dinlerine karşın, askerî sınıfa kabul ettiler. İmparatorluğa ilhak edilen Anadolu beyliklerindeki askerî topluluklar da Osmanlı askerî sınıfının ayrıcalıklarını aynen uyguluyordu;

ticaret ve tarımla uğraşanlar ise, ister Müslüman olsun ister Hıristiyan, ister Anadolu'da isterse Balkanlar'da, reâyâ sayılıp reâyâ vergileri ödüyordu.

Askerî sınıf, doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan herkesi, üretimle uğraşmayan bütün askerî grupları, din adamlarını ve bürokratlarla ailelerini, akrabalarını, uyruk ve kölelerini içerir. "Muâf reâyâ" diye bilinen bir grubun, devlete yaptıkları belli hizmetler karşılığında belli vergi muafiyetleri ve ayrıcalıkları olurdu.

Reâyâ durumundan çıkmak ve askerî sınıfa girmek için özel ve nadiren verilen bir sultan beratı gerekirdi. Reâyâdan birinin askerî sınıfa girmesi için, genellikle, bu sınıfla belli bağlantıları olması, ya sınırda ya da sultanın seferlerinde gönüllü savaşması gerekirdi. Hizmetlerinin değeri karşılığında sultan, ona askerilik tanıyan bir berat çıkarabilirdi. Ancak I. Süleyman, ataları askerî olmayıp da askerî sınıfa bu yolla girenlere verilmiş vergi muafiyetlerini geri almıştır. Vergi ödeyicisi ve üretici olarak reâyânın vazgeçilmezliği nedeniyle, reâyâlıktan askerîliğe geçmek devletin temel ilkelerini çiğnemek sayılırdı. 17. yüzyıl başlarında Osmanlı yazarları, bu usûlden vazgeçilmesini, imparatorluğun başlıca çökme nedeni olarak görürler.

Notlar

1 Ebu Cafer Muhammed ibn Cerir et-Taberî, *Chronique*, çev. Hermann Zotenberg, 4 cilt (Paris, 1958), cilt II, s. 340.

2 bkz. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Reşit Rahmetî Arat edisyonu (Ankara, 1959), 155, beyit 2057-2059.

3 Hâcib, 393, beyit 5479-5490.

4 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Mertol Tulum edisyonu (İstanbul, 1977), s. 12-13.

5 Taberî, II: 218-232.

6 M. Minovi (yay.), *Kalîlah wa Dimnah* (Tahran,), s. 319, Nizâm al-Mulk, *Siyar al Mulûk*, H. Darke edisyonu (Tahran, 1962), s. 178-179; Sasanîler hakkında bkz. Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides* (Kopenhag, 1936), s. 93-94, 362 ve 383.

10. Bölüm

HUKUK: SULTANÎ HUKUK (KANÛN), DİNÎ HUKUK (ŞERÎAT)

15. yüzyıl sonlarında yazan Tursun Bey'e göre sultan, tamamen kendi yetkesiyle kural koyabilir ve yasa çıkarabilirdi. Şeriattan bağımsız olan ve kanûn diye bilinen bu yasalar, dinî değil, akılcı ilkelere dayanır ve öncelikle kamu ve yönetim hukuku alanlarında konurdu.

Aralarında İbn Haldun'un da bulunduğu kimi İslâm hukukçuları, İslâm'ın dinî hukuku olan şeriatın bütün yasal sorunları çözebileceğini savunarak, yalnızca sultanın buyruğuna dayanan bir yasa olan kanûnu gereksiz bulurlardı. Öteki hukukçular ise, söz konusu durumlar hakkında şeriat bir şey söylememiş ise kanûnun hem gerekli hem de yasal olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yasa, genellikle kamuca kabul edilen âdete, ya da kıyas için temel olabilecek ilkelere uymalı, İslâm ümmetinin iyiliği için gerekli olmalı, şeriata karşıt hiçbir şey içermemeli ve hükümdâr yasayı etkin biçimde uygulayabilmelidir.

I. Süleyman'a atfedilen, ama gerçekte 15. yüzyılın sonlarına doğru çıkarılan gelişmiş kanûnnâmenin önsözünde, "sultan Osmanlı kanûnunun düzenlenmesini buyurdu, çünkü bu kurallar dünya işlerinde başarılı olmak ve ahalinin işlerini düzene koymak için gereklidir" denir[1].

Türk geleneğinde egemenlik ile hanın koyduğu yasalar bütünü (törü) birbirlerinde ayrılmaz esaslar olduğundan, 11. yüzyıl ortalarında Türk yönetiminin yayılmasıyla beraber İslâm hukuk uygulamalarında şeriat yanında kanûn ilkesi de kabul görmüştür. Ayrıca, hükümdârlar, politik güçlerinde herhangi bir sınır tanımak da istemiyordu. Osmanlıların ortaya çıkışından önceki dönemde sultanın kanûn koyma hakkı, Ortadoğu'da iyice kök salmış bir ilkeydi.

Osmanlı kanûnu, ferman şeklinde ortaya çıkmıştır –Sultan ne buyurursa, o sultanın yasasıdır– böylelikle sultanların, koşullar gerektirdikçe çıkardığı kurallar bütünü bir kanûnnâme oluşturmuştur. Bu yüzden, tahta yeni bir sultan çıktığında teyid edilmeleri gerekirdi. Temel ve değişmez hukuk, İslâm'ın dinî hukuku şeriat idi. Fermanlarda, her zaman, konulan yasanın şeriata ve daha önce konmuş kanûnlara uygunluğunu ifade eden bir ifade bulunur.

Üç kanûn türü vardır. Önce, sultanların belli konularda çıkardığı yasa özelliğinde fermanlar vardı. Dağınık belge koleksiyonlarında, "Kanûn-i Osmânî"nin büyük bölümünü oluşturan bu yasal buyruklardan yüzlerce bulunur. İkinci olarak, belli bir bölge ya da toplumsal grupla ilgili kararlar gelir[2]. Üçüncü olarak da, bütün imparatorluğa uygulanabilir genel kanûnnâmeler vardı.

Kâtiplerin ferman biçiminde hazırladıkları yasaların çoğunu, merkezî hükümet, genellikle yönetim sorun ve ihtiyaçlarına bir yanıt olarak hazırlardı. Vezir-i âzam ya da nişancının inceleyip imzaladıktan sonra padişaha sundukları bu belgeler, sultanın sözlü ya da yazılı teyidinden sonra yasa haline gelirdi. Bütün yasaların çıkarılışında, önce kimlerce önerildiğine bakılmaksızın, aynı işlem uygulanırdı. Ancak, arada başka aşama olmaksızın, sultanın doğrudan doğruya yasa yaptığı nadir durumlar da vardır. Kanûnnâme derlemek ya da bir yasa konusunu şerh etmek her zaman nişancının yetki alanındaydı.

Özellikle vergi ve nüfus tahrîrleri yeni yasalar önerilmesine yol açardı. Osmanlılar yeni fethedilen bir bölgede böyle bir tahrîre giriştikleri zaman attıkları ilk adım, bölgenin fetih öncesi yasa ve örflerini öğrenmek olurdu. Osmanlı idaresi fethedilen toprakların tüm yasa, örf ve kurumlarını ortadan kaldırmaya çalışmaz, birçok yerel kanûnları muhafaza ederlerdi, böylece yeni idarenin gelmesi ardından sökün edebilecek kargaşadan kaçınılırdı. Bunun yanında, deneyimler Osmanlıya, köklü değişikliklerin vergi gelirlerinde azalmaya neden olduğunu öğretmişti. Tahrîr emini bu alanlarda yalnızca şeriat ve Osmanlı hukuk ilkelerine karşıt olan uygulamaları kaldırırdı. Öteki kuralları kaydeder ve sultanın onayı için İstanbul'a yollardı. Sonraki tahrîrlerde, değişiklikler yapılabilir ya da eski kuralların yerini Osmanlı yasaları alabilirdi. 1517-1518'de Doğu Anadolu'nun, 1537'de de Irak'ın fethinden sonra Osmanlılar, Akkoyunlu hükümdârı Uzun Hasan'ın yasalarını muhafaza etmişlerdir. Gene bunun gibi, Mısır ve Suriye'de Memlûk Sultanı Kayıt Bay'ın yasaları muhafaza olundu. Ancak 1540'tan sonra Akkoyunlu yasalarının yerini Osmanlı kanûnu aldı. 16. yüzyılın ikinci yarısında Macaristan vergi yasaları temelde Osmanlı yasalarıydıysa da, kimi ana vergiler Macar kralları zamanlarından kalma vergilerdi ya

da uyarlama idi. Kıbrıs ve Gürcistan'ın fethinden sonra da, büyük ölçüde Osmanlı yasaları konmuştur. Ancak, yerel uygulamaların erken dönemde Osmanlı düzenlemelerinde daha önemli bir yer tuttuğu, gerçekte de Kanûn-ı Osmânî'nin gelişmesinde büyük bir etkisi olduğu kesindir[3].

Osmanlılar, fetih öncesi dönemden kalma, belli grupların toplumsal konumlarını belirleyen kuralları da değiştirmeden bırakmıştır. Sırbistan ve Bosna'da, Osmanlı madencilik yasaları, Eflâkların örgütlenmesiyle ilgili fermanlar, olduğu gibi daha önceki yerli yasalardan aktarılmıştır. 16. yüzyıl ortasında bu bölge artık bir sınır bölgesi olmaktan çıkınca Eflâklar, olağan Osmanlı reâyâ yasalarının hükmü altına alındı[4].

Tahrîr emîni, gerekli nedeni göstererek, sultana bir yasanın kaldırılması ya da düzeltilmesi tavsiyesinde bulunabilirdi. Bu ihtiyaç genellikle, yerel halkın şikâyetlerinden ya da gelir arttırma gereğinden çıkardı. Sultan önerileri kabul edip bir ferman çıkarırsa, bölgenin yasaları ona göre değiştirilirdi. Bu bakımdan, yeni tahrîrler bir bölgenin hukukî kurallarını belirlemek ve değiştirmekte çok önemli bir süreç oluşturur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ana yönetim birimi olan sancakların her biri için bir tahrîr defteri bulunur[5]. II. Bayezit zamanından başlayarak bu defterlerin yazımına, yerel anlaşmazlıkların çözümlenmesinde başvurulan, ilgili sancağın kanûnnâmesi ile başlamak âdet olmuştur. Sancak kanûnnâmelerinin başlıca amacı tımar vergilerinin değerini ve toplanma biçimini göstermekti. Bu kanûnnâmeler toprağı kullanma ve devrine ilişkin yasaları ve reâyânın yasal konumuyla muafiyetlerini belirlerdi. İçlerinde, daha da seyrek olarak, kentlerdeki pazar ve gümrük vergilerini gösteren listeler, bâc kanûnları da eklenirdi. Sancak kanûnnâmelerinde ceza yasaları ya da askerî sınıfın durumunu yöneten yasalar nadiren eklenmiştir. Zira bu konular genel kanûnnâmede yer alır.

Her sancağın kendi kanûnları olmasına rağmen, esasta hepsi Kanûn-i Osmânî'ye uygunluk gösterir. Gerçekte, Osmanlılara özge rejim için temel bir yasal sistem vardı ve Osmanlılar bu sisteme karşıt her örfü kabul edilemez bir bidat olarak görürdü. Fâtih Sultan Mehmet'in iki kanûnnâmesi, bir yasa derlemesi olan Kanûn-i Osmanî'yi düzenli bir hale sokmuştur.

Kostantiniye'nin fethinden hemen sonra çıkarılan bu derlemelerin ilki, reâyâ ile ilgilidir. İlk bölüm, bütün reâyâya uygulanabilir bir ceza hukuku yasası içerir, fakat vergi salmayı düzenleyen bölüm Müslümanlarla Hıristiyanları ayrı ayrı ele alır. Bu bölüm öncelikle reâyânın tımar sahiplerine ödemesi gereken vergilerden söz eder; tahrîr defterlerine uygun olarak reâyâ vergisi, öşür vergisi, hizmetler,

son olarak da pazar rüsûmunu düzenler. Bu kanûnnâme, Fâtih Sultan Mehmet'in zamanına kadar geçerli olan yasaların bir derlemesidir, bundan ötürü de içinde birçok yerel etkilerin bulunması doğaldır.

Fâtih'in 1476 dolaylarında çıkardığı ikinci kanûnnâmesi saltanatının son yıllarından kalma olup devlet örgütleriyle ilgilidir. Bunu derleyen nişancı, giriş bölümünde, padişahın buyruğuyla sultanın atalarının yasalarını topladığını, sultanın kendisinin de kimi eklemeler yaptığını yazmıştır. Yasayı, sultanın yapıtın başlangıcındaki yazılı buyruğu (Hatt-i Hümâyûnu) geçerli kılar; sonunda da sultan "Devlet böyle düzenlenmiştir. Gelişmesi için benden sonra gelecek oğullarım çaba göstereler" der. Bu ikinci kanûnnâme, yetkileri, terfileri, rütbeleri, maaşları ile hükümet ve sarayın başlıca görevlilerini, emeklilik, protokol ve cezaları gösterir. Yönetimin merkezi ve iktidarın kaynağı olarak bir mutlak hükümdâr kavramını, sultana yakınlık derecesine dayalı bir protokol sistemiyle yansıtır. Bunlar, sanıldığının tersine Bizans kökenli olmayıp bütünüyle Türk İslâm kavram ve biçimleridir[6].

Fâtih, bu iki genel kanûnnâmeden başka, para dolaşımı, darphane, gümrükler, tekeller ve belli vergilerin toplanması ile belli grupların toplumsal konumlarını yöneten kurallarla ilgili bir yığın yasama fermanları çıkarmıştır[7]. Küçük değişikliklerle 17. yüzyıla kadar geçerli kalan bu yasa ve kurallar, güçlü yerel etkiler sergiler.

Reâyânın konumunu belirleyen Fâtih reâyâ kanûnnâmesi, uygulama alanı sonraki ek ve değişikliklerle genişlemişse de, Kanûn-i Osmânî'nin özü olarak kalmıştır. İlk büyük eklemeler, II. Bayezit zamanında ve 1501'den önce yapılmış olmalıdır.

Kanûn-i Osmanî'nin temel ilkeleri, Fâtih Sultan Mehmet'in kanûnnâmesinden ve Rumeli ve Anadolu sancak kanûnnâmelerinden önce, 14. yüzyıl sonlarında düzenlenmiş olmalıdır. Anadolu ve Rum (Amasya-Sivas) Beylerbeyiliklerinin kanûnnâmeleri, 16. yüzyılda genişletilerek Doğu Anadolu, Suriye, Kıbrıs ve Gürcistan eyâletlerini de kapsamına almıştır. Gene bunun gibi, Macaristan'da yasamanın temelini, Rumeli'nin sancak kanûnnâmeleri oluşturmuştur.

15. yüzyıl kanûnnâmelerine göre, Kanûn-i Osmanî'nin temel ilkesi, "reâyâ ve ülke sultanındır" kuralı idi. Bu bakımdan hiç kimsenin, sultandan özel bir izni olmadan, toprak ve köylü üzerinde bir hakkı, ya da yetki kullanma gücü yoktu. Bu ilke, sultanın imparatorluktaki mutlak hâkimiyetini güvenceye alıyor, eyâletlerde her tür yerel beyliği ve sömürüyü ortadan kaldırıyordu. Bu ilke, sultana tımar sistemini kurma imkânı, vakıf ve özel çiftlikleri de bir

dereceye kadar denetleyebilme gücü sağlıyordu. Gerçekte bu ilke, mutlak ve merkezî Osmanlı rejiminin temel taşıydı. Kânûn-i Osmanî, angarya iş ve hizmetleri ilke olarak kınar ve bunları çoğunlukla paraya çevirir. Böylece, önceki feodal hizmetler sisteminden genellikle daha basit ve yolsuzluğa daha az açık bir vergi sistemi getirmiştir[8]. Olağanüstü zahire vergisi ve angarya yani avârız salgını, ancak devlet yararına ve ancak sultanın özel bir ferman çıkarmasından sonra alınır, başka durumlarda görevliler reâyâdan yalnız pazar fiyatlarına göre zahire alabilirdi. Bu kurallar, askerî sınıfın köylüyü sömürmesini önleme amacını güdüyordu, dolayısıyla ödeme gücüne göre değerlendirmek ve yasaya göre toplamak, vergi sisteminin temel ilkeleriydi. Kanûn-i Osmânî, her verginin miktarını ve toplanma zaman ve biçimini belirlemeye büyük önem verir ve bir verginin değişik adlar altında iki kez toplanmasını önleyecek hükümler içerirdi. Maaşsız papazları, yaşlılar, sakatlar, kadın ve çocukları vergi dışı bırakırdı.

Ceza yasası bütün imparatorlukta geçerli olup kadıların şeriatı tamamlayıcı olarak uyguladığı bir kanûndu. Öldürme, ırza geçme, şiddet kullanarak hırsızlık, eşkıyalık gibi şiddetli suçlar için idam ve sakatlama emrediyor, kamu yetkililerine de bunların yerine para cezası kabul etmeyi yasaklıyordu. Cezası para ya da falaka olan bölümde zina, fizikî saldırı, içki içme ve değişik tür hırsızlıklar ele alınmıştır. Ceza yasası, şeriat hukukunun da temelini oluşturan *lex talionis* gibi ilkelere göre yazılmış olup, şeriatın açıkça emretmediği para ve disiplin cezalarını belirlerdi. Örneğin bir at hırsızı, ya elinin kesilmesine razı olur, ya da bunun dengi, iki yüz akçe (yaklaşık beş altın düka) olarak saptanmış bir para cezası öderdi. Şarap içmenin cezası, kadıların emrettiği kadar falaka ve sultan yasasının belirlediği bir para cezasıydı. Zina işleyenler, zenginler üç yüz, orta gelirliler iki yüz, yoksullar da yüz akçe olmak üzere, varlıklarına göre para cezasına çarptırılırdı. Yasadışı cinsel ilişkiler için evli olmayan kişilerden, varlıklarına göre yüz, elli, kırk ya da, otuz akçe para cezası alınırdı.

Bedensel cezaların yaygın biçimleri bir el ya da bacağın kesilmesi, küreğe mahkûm olmak ve değnekle dövülmekti. Sopa ya da bunun yerine para cezaları hafif suçlar içindi. Yetkililer suçluları itirafa zorlamak için işkence kullanır, işkence sonucu ölümler araştırma konusu olmazdı. Bir suçlu bulunamazsa bütün topluluk, örneğin bir köy, cezalandırılabilirdi. Cezanın şiddeti suçlunun erkek ya da dişi, özgür ya da köle, evli ya da bekâr, Müslüman ya da gayrimüslim olmasına göre değişir, ikinciler ceza miktarının yarısını öderdi.

Askerî sınıf üyelerini, başkentteki Divân-i Hümâyûn, ya da ait oldukları askerî örgüt önderinin başkanlığındaki divânlar yargılardı. Kamu düzenini ilgi-

lendiren konularda sultan, vezirleri ya da iktidarının diğer temsilcileri, kanûnnâme ile sınırlanmamış hükümler verebilir ya da af çıkarabilirlerdi. Hanedan üyeleriyle yüksek rütbeli görevlilerin idamı, yayla ve kan çıkartmadan yerine getirilirdi.

Osmanlı hukuku, âdet ve misâle büyük önem verir, fermanların sık sık yalnızca "uygulanagelmiş âdete göre" davranmalarını buyurduğu kadılara böylece geniş kişisel karar yetkisi vermiştir. I. Süleyman döneminin Silistre Kanûnnâmesi, der ki: "Kanûnnâmenin açık, yazılı bir buyruğunun olmadığı bir durumda, kadı konuyu resmen başkente danışmalıdır. Gelen buyruğa göre hareket ederek sorunu çözen bir karar vermelidir. Bu kararı defterine kaydetmeli ve benzer durumlarda ona göre karar vermelidir".

Kadı, hem şeriatı hem de devlet kanûnunu uygulamak üzere Sultan tarafından bir beratla atanırdı. Kadıların elinin altında, sultanî kanûn derlemeleri bulunurdu. Bunun resmen onaylanmış olması gereği yoktu. Kadılar, yükümlü oldukları yasama buyruklarını resmî sicil defterlerine geçirirdi yalnızca. Veya, bu değişiklikleri ellerindeki kanûnnâmelere kaydederlerdi. Osmanlı hukuku, böylece, sürekli bir gelişme durumundaydı ve bize kadar gelmiş şerhli yüzlerce kanûnnâme, bu hukukun tarihi için değerli birer kaynaktır.

Hiçbir sanık, kadının yazılı hükmü olmadan cezalandırılamazdı. Hükümleri yerine getirme ancak bey sıfatı taşıyanların hakkıydı; fakat kadının hükmü olmadan en küçük para cezasını alamazlardı. Yasa, sultanın buyruğu üzerine bir ceza vermek için gelmiş kapıkullarının dahi, sanığı kadının huzuruna çıkarıp davasının görülmesini gerektirirdi.

Şeriat alanı içindeki medenî hukuk davalarında kadı kararlarına sultanın dahi saygı göstermesi zorunluydu. Miras davalarında görünürde bir vârisin olmadığı durumlarda tevârüs edilecek mülk bir yıl süreyle vasînin elinde kalır, hazine ona ancak bu süreden sonra sahip çıkabilirdi (beytülmâl). Ölmüş bir gayrimüslimin malını bir vâris çıkana dek kadı saklardı. Hazinenin bu tür mülklere el koymasını yasa yasaklıyordu.

Bunlar, Osmanlı hukukunun ideal biçimlerinin bir betimlemesidir. Gerçekte, sultanlar kimi zaman adâletnâmeler, yani eyâlet yetkililerinin yanlış işlemlerini düzeltmek için buyruk çıkarmak zorunda kalırdı. Adâletnâmeler, en çok, kadı ve öteki görevlilerin reâyâya angarya ya da yasadışı salgınlar uyguladıkları, ya da para cezalarını ve rüsûmları kanûnsuz arttırdıkları durumlarla ilgilidir.

Notlar

1 Mehmet Arif (yay.), *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'na ek.

2 bkz. Joseph von Hammer, *Das osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, 2 cilt (Viyana, 1815) ve Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVIncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (İstanbul, 1943).

3 bkz. İnalcık, "Râiyyet Rüsûmu", *Belleten*, no. XXIII (1959), s. 575-608.

4 Halil İnalcık, "Adâletnâmeler", *Belgeler*, II, 3-4(1965): 65-67.

5 bkz. not 2.

6 Bu konuda bkz. Mehmet Fuat Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II (1932-1939), s. 165-298.

7 Bu tür bir kanûn derlemesi için bkz. Robert Anhegger ve Halil İnalcık, *Kânûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî* (Ankara, 1956).

8 bkz. not 3

11. Bölüm

SARAY

Osmanlı Devlet Yapısının Temel Örgütü: Kul Sistemi

Kul (Gulâm) sistemi Osmanlı devlet idaresinin temel kurumlarından biridir. Sarayda ve devlet hizmetinde kullanılmak üzere kölelerden gençler yetiştirilmesi Osmanlılara, Ortadoğu İslâm devletlerinden gelen eski bir gelenektir.[1] Anadolu Selçuklularında Şerefeddin Ghulâm, Khass Balaban ve Karatay kardeşler gibi kul aslından ünlü kumandanlar biliyoruz.[2] Kullar yalnız askerî hizmetlerde kullanılıyordu. II. Keykavus, büyük emirlikleri kölelere verince Türk aslından emirler ona karşı cephe aldılar.[3]

Osman Gâzî Bursa ablukasına "kulu Balabancık Bahadırı" atamıştır.[4] Osmanlılarda kölelerden saray ve idare adamları yetiştirildiği hakkında Orhan Gâzî devri belgelerinde kayıtlar vardır.[5] I. Murat devrinde yeniçeri ordusu savaş esirlerinden kurulmuştur.[6] Osmanlı idaresi, kendi tebaası Hıristiyan halkından aynı amaçla çocuk toplama yöntemini getirmiştir. Devşirme oğlanı denilen bu çocuklar, esir sayılmazdı. Devşirme, Osmanlıların kul sistemine getirdikleri önemli bir yeniliktir.

Merkeziyetçi bir imparatorluk kurmaya çalışan I. Bayezit devrinde kul sistemi tam bir gelişme gösterdi. Tahrîr defterlerinde bu devre kadar inen kayıtlar, onun İmparatorluğun her tarafında yalnız yüksek idarî-askerî makamları değil, tımarları da kullara verdiğini göstermektedir. Bu radikal hareket, gâzî çevrelerinin duygularını aksettiren anonim tarihlerde tepkiyle karşılanmıştır. Kul yöntemi ve devşirme, çağdaş Bizans ve batılı kaynaklarda anılır. Dukas, Bayezit'in sarayında seçilmiş çocuklardan bahseder. Devşirme için 14. yüzyıl sonunda *Chronique du Religieux de Saint-Denys* der ki *"Ils enlèvent les enfants pour les instruire dans leurs impures croyances"* (Aykırı inançlarında yetiştirmek için çocukları devşirirler).

II. Murat devrinde bu sistem hakkında çağdaş kroniklerde olduğu kadar resmî

arşiv kayıtlarında da geniş malzemeye sahip bulunuyoruz.[7] Musa Çelebi'nin (1411) kapıoğlanını yedi bin kişiye, II. Murat'ınki dört beş bin kişiye[8] varmakta idi. Arvanid sancağı defterine göre de orada askerî sınıfın her kademesinde Padişah kulları ve Bey kulları tımarlı sipahîler arasında çoğunluğu oluşturmakta idi.

Çağdaş yerli ve yabancı gözlemcilerin açık ifadeleri, bu sistemin Osmanlılar tarafından beklenen sonuçları bilinerek uygulandığını kanıtlamaktadır.[9]

Zamanla Osmanlı Padişahları kendi icra gücünü, yalnız kendi kullarına emanet etmeyi bir prensip olarak kabul etmişlerdir. 15. yüzyılda fethedilen bölgelerde yüksek sınıfa mensup Beyzâdeler Osmanlılar tarafından saraya alınmakta, orada ayrıcalıklı muamele görmekte ve saraydan göreve çıkma zamanı çoğu kez bey unvanıyla en önemli mevkilere getirilmekte idiler. Böylece Osmanlı öncesi Rum, Bulgar, Sırp ve Arnavut aristokrasilerine mensup birçok kişizâdeler, bu devirde Osmanlı beyleri ve vezirleri olarak hizmet etmişlerdir. Ancak Anadolu Selçuklularında olduğu gibi, kul sisteminden gelenlere yanlız askerî makamlar verilmiş, maliye ve yazı işleri şefliklerine genellikle ilmiye sınıfından Türk-Müslüman unsurlar getirilmiştir. Kul aslından olanları küçümseme ve onlara karşı haset ve düşmanlık olduğu anlaşılmaktadır.[10] Mutlak merkeziyetçi İmparatorluğunu kurarken II. Mehmet kul sistemini geliştirdi ve vezir-i âzamlık dahil olarak devletin icra makamlarını kulların eline verdi. Bu devirde ulemâ vezirliği, yalnız Padişah kullarına mahsus bir makam saymakta idiler.[11]

16. yüzyılda da ehl-i örf, padişah adına emir verme yetkisine sahip kullar anlamına geliyordu. Kullardan oluşan kapıkulu, ilk devirde devlet içinde üstün nüfuzu olan kudretli ucbeyleri karşısında, Osmanlı padişahlarının merkezî otoritesinin kurulmasına başlıca faktör olmuştur. Koçi Bey[12] kapıkulunun eyâlet askeri karşısında bir denge oluşturduğunu ve kendi zamanında bu dengenin yıkılmış olduğunu ifade etmiştir.

Kul sistemi, Kanunî Süleyman (1520-1566) ve ilk iki halefi zamanında en geniş uygulama aşamasına erişmiştir.

Kulların menşei başlangıçta en çok savaş esirleri idi. Sarayda Balkan senyör çocuklarından rehine olarak tutulanları, buna katmak gerekir. Büyük şehirlerde esir pazarlarından en iyi esirler padişah için satın alınırdı. I. Bayezit devrinden itibaren kullara devşirmeden gelen çocuklar katılmıştır. 16. yüzyılda her menşeden toplanan kulların toplamı yılda 7-8 bine yükseliyordu. Bunun ortalama üç bin kadarı devşirme idi. Devşirme oğlanları İstanbul'a getirilince, vücut ve karakter itibariyle en iyileri seçilir, bazen sultanlar seçimde bizzat hazır bulunurlardı. Saray için seçilenler İstanbul'da Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarına, taşrada Edirne ve Manisa saraylarına gönderilirdi. Kalanların çoğu yeniçeri olmak üzere Anadolu'da Türk köylülerinin yanına gönderilir, küçük bir kısmı Padişah bahçelerinde hizmet için bostancı yapılırdı. Saraya ayrılmış olanlara içoğlanı, yeniçeri olacaklara acemioğlanı de-

nirdi. Ayrıca fethedilen yerlerde asil ailelerin çocukları seçilerek saraya gönderilirdi. 16. yüzyıl başlarında Galatasaray'da 300, Edirne sarayında 300 içoğlanı vardı. Bu oğlanlar, 2 ile 7 yıl arasında bu saraylarda sıkı bir disiplin altında eğitim gördükten sonra çıkma denilen ikinci bir elemeden geçer ve en uygun görülenleri seçilerek Padişahın oturduğu sarayda, yani Yeni Saray'da Büyük Oda ve Küçük Oda denilen dairelere alınırlardı. Saraya alınmayanlar kapıkulu sipahî bölüklerinden alt kademede bulunan ulûfeciler ve garîbler bölüklerine verilirdi. 1537'de Yunus Bey'e göre,[13] Padişahın sarayında 8 ile 20 yaş arasında 700 içoğlanı vardı. Büyük Oda'da ve Küçük Oda'da oğlanlar yalnız okuma-yazma ve bedenî idmanlarla uğraşırlardı. İslâmî eğitimden sonra içoğlanı kendi özel eğilimine göre özel bir alanda uzmanlaşmak imkânına sahipti. Odalarda türlü fenler, hat, inşa, siyakat, hesab, musikî öğretilirdi. Bunlar kâtip sınıfına geçebilirlerdi. II. Bayezit oğlanların tahsili ile şahsen ilgilenirdi. Bayezit, dinî ilimlerde derinleşenlerin ilmiyeye girmesine izin vermişti. Odalarda oğlanlara beden kuvvetini geliştirme, binicilikte ve silâhşorlukta beceri kazanma imkânı verilirdi. Başlıca sporlar, ağırlık taşımak ve çekmek, güreş, ok atma, süvarilik, kılıç talimi, tomak ve cirit oyunları idi. Bundan başka her içoğlanı bir hizmette veya sanatta maharet kazanmak zorunda idi. Enderûnda minyatür, nakş, ciltçilik, hattatlıkta birçok üstat yetişmiştir. Bu lüzumlu bilgiler ve maharetler yanında saraydaki terbiyenin en önemli amacı, Padişahın hizmetinde kendisine mutlak bağlılık ve itaat duyguları aşılamaktı. Odalarda mutlak bir disiplin uygulanırdı. Yatma, kalkma, yemek ve istirahat için belli saatler belirlenmişti. Her istedikleri zaman konuşamazlar, dışarı ile ve aileleri ile ilişkide bulunamazlardı. Saraydan çıkıncıya kadar bir manastır hayatı yaşar, kadın yüzü göremezlerdi. Hadımlar aralarında yatar, onların gece gündüz her türlü hareketlerini gözetlerlerdi. Saraydan ayrılan Menavino[14] Enderûnda verilen terbiyeden güdülen gayeyi şöyle özetler: Dini bütün, kibar konuşmasını ve hareket etmesini bilen, edebiyata âşinâ, namuslu, nefsine hâkim çelebiler, centilmenler yetiştirmek. Odalarda oğlanlar, onar kişilik gruplara ayrılmış olup her grubun başında yetişkin bir oğlan lâla unvanı ile arkadaşları arasındaki disiplinden sorumludur. Oğlanlar, birbirlerine lâladâş derler. Fakat odaların asıl gözetimi, kapıoğlanı kethüdasına verilmiştir. O, kendi emrindeki hadımlarla (sayıları 16 ile 30 arasında değişmiştir) bu görevi yerine getirir.

Sarayda devamlı personeli hadımlar teşkil eder. Bunlar, bu maksatla hadım edilmiş kölelerdir. Disiplini koruyan ve oğlanları terbiye eden onlardır. Bu hadımlar veya akağalar, Fâtih devrinde 20, I. Selim devrinde 40 kişi idiler. Bütün hadımların başı kapıağası, bir diğer adıyla Bâbü's-saâde ağası'dır. Onun altında sırasıyla üç odabaşı; has odabaşı, hazinedârbaşı (serhâzinîn), kilercibaşı gelirdi. Bunlar padişahın kişisel hizmetleri ile görevli olup dışarıda ve içerde daima yanında bulunurlar, gece nöbet tutarlardı. Onların padişaha doğrudan doğruya arzda bulunmak yetkisi

vardı. Arz ağalarının sayısı sonraları artmıştır. Kapıağası Padişah adına sarayın mutlak âmiridir. Sarayda Fâtih döneminde içoğlanı olarak bulunmuş J.M. Angiolello, onun için, sarayda "Sultandan maada herkesin âmiridir" der. Padişah, yalnız saray işlerinde değil, dışarıya ait devlet işlerinde de onun fikrini alırdı. II. Selim ve III. Murat devirlerinde kapıağası Gazanfer ağa, devlet işlerinde nüfuz kazanan ağalardandı. 1584'de Habeşî Mehmet Ağa, haremin şefi Dârü's-sâade ağalığını bağımsız hale getirmiştir. Hazinedârbaşılıktan Kapıağalığına geçilirdi. III. Ahmet, Silâhdar Ali Ağayı (sonra Vezir-i âzam) sarayın genel âmiri tayin ettikten sonra Kapıağaları ikinci dereceye düşmüşlerdir. Kapıağaları, çıkmada, vezirlik, beylerbeyiliğine, daha sonraları 16. yüzyılda Mısır valiliğine tayin edilegelmişlerdir.

Has odabaşı, hazinedârbaşı ve kilercibaşı Padişahın doğrudan doğruya kişisel hizmetlerine bakan yukarı odaların (koğuşların) âmiridirler. Oğlanlar, Büyük Oda ve Küçük Oda'da normal olarak dört yıl tahsil ve terbiyeden sonra yeni bir elemeden geçerler. Buna çıkma denir. Çıkmada en uygun görülenler, hazine ve kiler odalarına alınırlar, kalanlar kapıkulu süvari bölüklerinden sipahîoğlanları ve silâhdârlar bölüklerine verilir. Yukarı odalar arasında en yükseği, Padişahın şahsî güvenliğine ve şahsî hizmetlerine bakan Has Odadır. I. Selim'den sonra bu odanın bir görevi, Peygambere ait eşyanın muhafaza edildiği Hırka-i Şerîfe dairesine bakmaktı. Fâtih kanûnnâmesine göre Has Oda'da 32 odaoğlanı ile bir silâhdâr (Padişahın silâhını taşır) bir rikâbdâr (ayakkabılarına bakar), bir çokadâr (dış elbiselerine bakar), bir dülbendoğlanı (iç çamaşırlarını saklar) vardır.

17. yüzyıl başlarında bazı özel hizmetler için seferli odası adıyla dördüncü bir oda ihdas olunmuştur. Burada, berberler, tellaklar, soytarılar, pehlivanlar, musikişinaslar, şairler, hanendeler toplanmıştır. Personel 1686'da 149 kişiyi bulmuştur. Enderûn mehterhanesi bu odada idi. Seferli odasında çeşitli sanatlara, ulûm ve fünûna önem verilmiş, buradan birçok değerli sanatkârlar yetişmiştir.

Oğlanlara ait terfi, nakil gibi bütün işler kapıağasının veya has odabaşının arzı üzerine bizzat Padişahın emriyle yapılırdı. Padişahlar zaman zaman odaları ziyaret eder, yarışmalarda hazır bulunurlar ve oğlanları ödüllendirirlerdi.

Padişah sefere çıktığı zaman Enderûn halkı kendisiyle beraber gider, kendilerine at ve silâh verilirdi.

Osmanlı sarayı başlıca Enderûn (iç) ve Bîrun (taşra) olarak iki kısma ayrılmıştır. Enderûn'da Padişahın kişisel hizmetleri ile gulamların eğitimine yer verilmiştir. Enderûn, Padişahın özel hayatının geçtiği bir yer olduğu kadar aynı zamanda bir mekteptir. Bîrun ise, onun dış dünya ile ilişkilerine ait hizmetlerin bulunduğu bölümdür. Fâtih kanûnnâmesine göre, Birûndaki teşkilâtın âmirleri derecelerine göre şöyle sıralanmıştır: Yeniçeri ağası, mîralem, kapıcıbaşı, mîrâhûr, çakırcıbaşı, kapıcılar kethüdası, cebecibaşı, topcubaşı. Bu son ikisi dışında ötekilere,

Padişahın yanında gitmek ayrıcalığına sahip oldukları için, özengi ağalan veya rikâb ağalan denirdi. Bu ağalara bağlı gruplardan başka, Birûnda; müteferrikabaşı'ya bağlı mütefferikalar, çavuşbaşıya bağlı çavuşlar, Dârü's-saâde ağasına bağlı baltacılar, bostancıbaşıya bağlı bostancılar bulunurdu.[15]

1527 yılında Birûndaki kapıkulları hakkında şu resmî liste[16] bir fikir verir.

	Kişi adedi	Maaşların tutarı (akça)
Müşâherehorân (aylıklılar: çavuşlar, çaşnigirler, şairler, tabibler, vesaire)	424	4.381.458
Yeniçeriler	7886	15.423.426
Sipahîoğlanları	1993	14.509.398
Silâhdârlar	1593	10.069.884
Sağ ulufeciler	589	2.343.480
Sol ulufeciler	498	1.897.086
Sağ garibler	211	1.104.834
Sol garibler	204	1.032.618
Kapıcılar ve teberdârlar	319	758.622
Cebeciler	524	1.016.688
Topcular	695	975.624
Terziler	301	641.094
Aşçılar	277	654.900
Alem mehterleri	185	466.570
Çadır mehterleri ve divân sakaları	277	562.860
Ehl-i hiref (atölyelerde eşya yapan sanatkârlar)	585	1.422.726
Top arabacıları	943	985.890
Atmacacılar, şahinciler, çakırcılar	259	509.760
Istabl-i âmire	2830	5.133.000
İstanbul acemioğlanları ve bostancılar	3553	1.993.020
Toplam	24.146	65.882.938

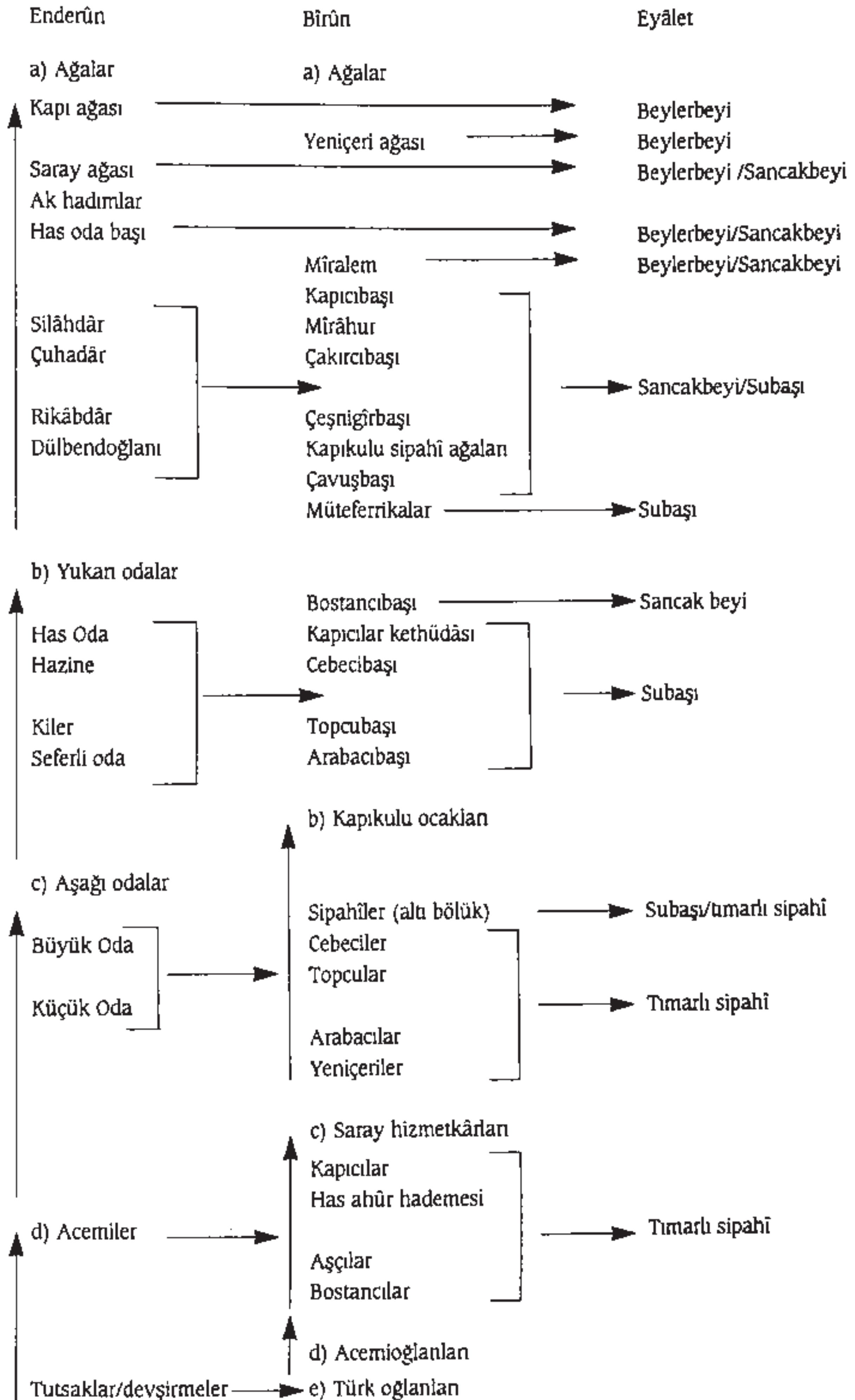
Bu tarihte tüm devlet gelirleri 538 milyon akçadır. Kapıkulu mevcudu 1527'den sonra bir yüzyıl içinde üç katından fazla bir artış göstermiş, zaman zaman kısıtlamalar yapılmıştır.

Kul sisteminde bu gruplann ve eyâletler idaresinin ahenkli bir bütün halinde işlemesini sağlayan sistem *çıkma*'dır; yani belli aralarla, 2-7 yılda bir veya her Padişahın cülûsunda, yapılan terfi ve nakillerdir. Çıkmada büyük ve küçük odalardaki oğlanlann eskileri, yani kıdemlileri, yukarı odalara, sırasıyla, Seferli, Kiler, Hazine odalanna, kalanları da sipahî oğlanları ve silâhdâr bölüklerine nakledilir, seferli, kiler ve hazine adalanndaki kabiliyetli eskiler ise, Has Odaya yükseltilirdi.

Çıkma'da Enderûn ve Birûnda bütün gruplar hareketlenirdi. Bîrundaki ağalardan özengi ağaları, sancak beyliği veya beylerbeyiliği ile, oğlanlar ise zeâmet ile eyâletlere çıkarlardı. Çaşnigir ve müteferrikalar ile bölüklerdeki sipahîler zeâmete, çavuşlar, kapıcılar ve yeniçeriler umumiyetle tımara çıkarlar, yani eyâletlerde zeâmet ve tımar tasarruf eden sipahî sınıfına geçerlerdi. Bostancı ve aşçılar ise, çıkma'da, ileri gelenleri süvari bölüklerine ve kapıcılığa, kalanları yeniçeri ocağına çıkarılırdı. Özetle, Enderûn ve Birûndaki içoğlanlarının eriştikleri son mertebe, eyâletlerde tımar teşkilâtındaki askerî hizmettir. Eyâletlerde yalnız sancak beyliği ve beylerbeyiliği değil, zeâmet ve tımarlar, daha 15. yüzyılın ilk yarısında, Padişah ve bey kullarına verilmekte idi.[17] Tımarlı sipahîlerin yalnız Türk aslından Müslüman gönüllü ve akıncılardan ibaret olduğu görüşü yanlıştır.

17. yüzyıla kadar klâsik devirde tımar dirliklerinin, yani İmparatorluğun idarî-askerî temel teşkilâtının kadrosunda bey kulları (gulâmlar) da önemli bir yer tutmaktadır. Beylerbeylerinin, sancak beylerinin ve subaşıların da kanûna göre belli sayıda maiyetleri, kapıkulları olması gerekirdi. Hatta tımarlı sipahîlerin de cebelü ve gulâm (oğlan)lardan ufak bir maiyeti, "kapısı" vardı. Her kademede tımar tasarruf eden bey veya sipahî, tımarının miktarına göre belli sayıda cebelü ve gulâm (oğlan) beslemek zorunda idi. Paşalar ve beyler kanûnla yükümlü olduklarından fazla cebelü ve gulâm beslemeye çalışırlardı. Cebelü, gulâm ve nökerler, efendileri gibi askerî sınıf statüsüne tâbîdirler, böylece onlar toplumdaki reâyâdan ayrılırlar, imtiyazlı bir üst katman oluştururlardı. Devşirme çocuklarından bir kısmının önemli kişilerin konaklarında hizmete verildiğini de biliyoruz. Beyler ve paşalar, kullarını, padişah sarayının ufak bir örneği olan konaklarında belli hizmetlerde yetiştirdikten sonra arz edip doğrudan doğruya askerî sınıfa sokabilirlerdi. Tımar sahipleri, yararlık gösteren cebelülerini Padişaha arz ederek onlar için tımar tevcih ettirebilirlerdi. Bey ve paşaların yalnız çocukları için değil, gulâmları için de hâs veya tımar miktarına göre belli sayıda tımar verilmesi kanûndu. Tımar sipahîleri hizmetindeki cebelüler askerlik hizmeti gören kölelerdi, gulâm (oğlan)lar ise,

Tablo 1: Kul Sisteminde Çıkma: İdare ve Ordu Hizmetlerine Geçiş

sipahînin atına ve şahsi hizmetlerine bakardı. Gulâmlardan cebelü, cebelülerden tımarlı sipahî olmak mümkündü. 15. yüzyılın ilk yarısında ucbeyleri kendi sancaklarında tımarları, genellikle kendi gulâmlarına ve nökerlerine verebilmekte, böylece merkezî otorite karşısında oldukça bağımsız bir duruma sahip olmakta idiler. İdam edilen paşaların gulâmları, malları gibi padişahın olur, bazen doğrudan doğruya saraya alınırdı. Özetle, kul sistemi, askerî-idarî sınıf mensuplarının her kademesinde uygulanan bir sistem idi. Bunlar, Avrupa'da olduğu gibi, babadan oğula geçen irsî bir aristokrasiye dönüşmediler, zira verilen hâs ve tımarlar irsî değildi ve sistem böyle bir gelişmeye meydan bırakmayacak biçimde merkezî bürokrasi tarafından kontrol ediliyordu.

Osmanlılarda klâsik dönemde bu kurum sadece idare sınıfının kaynağı olmakla

Tablo 2: Çeşitli Tarihlerde Kapıkulu Örgütlerindekilerin Sayıları

Yıl	1480	1568	1609	1670
Yeniçeriler	10.000	12.789	37.627	53.849
Acemioğlanlar	?	7.745	9.406	4.372
Bostancılar	?	?	?	5.003
Cebeciler	?	789	5.730	4.789
Topcular	100	1.204	1.552	2.793
Top arabacıları	?	678	684	432
Ahur hademeleri	800	4.341	4.322	3.633
Aşçılar	120-160	629	1.129	1.372
Ehl-i hiref	?	647	947	737
Terziler	200	369	319	212
Çadır mehterleri	200	620	871	1.078
Alem mehterleri	100	620	228	102
Sipahîler	3.000	11.044	20.869	14.070
Kapıcılar	400 (?)	?	2.451	2,146
Kapıcı başıları	4	?	?	83
Müteferrikalar	?	40	?	813
Çavuşlar	400	?	?	686
Tersâne neferleri	?	?	2.364	1.003
Şikâr halkı	200	?	592	?
Çaşnigîrler	20	?	?	21
Sakkâlar	?	25	?	30

kalmamış, başlangıçtan beri özellikle şehirlerde toplumun sosyal ve ekonomik yapısında da birinci planı işgal etmiştir. 15. ve 16. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde tutulmuş kadı sicilleri incelendiğinde, varlıklı halkın servetini en fazla kölelere yatırdığı görülür. Ordu ile beraber esir tacirleri gider ve savaş sonunda derhal esir pazarları kurulurdu. 17. yüzyılda yalnız İstanbul gümrüğü kayıtları 20 bin esirin girdiğini göstermektedir,[18] 15. yüzyıl ikinci yarısında ortalama esir fiyatı 40-50 Venedik altını idi. Köle kullanılması, birçok hukukî ve iktisadî avantaj sağlamakta idi. Meselâ, Bursa'da kadifeciler ve kemhâcılar, bunları esir işçi olarak *mukâtebe* usûlüyle işletmekte idiler. Tüccarlar, esirleri ve atîkleri (azâd edilen köle) ticari ajanları olarak kullanmakta fayda görmekte idiler (mukâtebe, belli hizmet karşılığı köleye özgürlük veren bir sözleşmedir). Osmanlı örfî hukukunda kölelerle ilgili oldukça etraflı hükümler şeriatı tamamlamaktadır. Osmanlılarda köle, şeriatın köleye sağladığı elverişli şartları daha da genişletmiştir. Devlet hizmetindekilere olsun, özel kişilere ait gulâmlar olsun toplumda aşağılık bir unsur olarak bakılmaz, hatta bazı hallerde kul sıfatı bir nüfuz ve itibar vesilesi olurdu. İş hayatında yetişen, içtimaî engellerle karşılaşmayan zenginleşmiş atîklerin Osmanlı toplumunun yüksek katmanları arasında dikkati çekecek kadar kalabalık olduğunu kadı sicilleri ortaya koymaktadır.

Harp esirlerinin daha Orhan Gâzî zamanından beri Padişah (devlet) tarafından ortakçı-kul adıyla tarım topraklarına, köylere yerleştirildiğini ve servaj usûlüyle kullanıldığını da biliyoruz. Bunların askerî sınıfa mensup gulâmlar ile hiçbir benzerliği yoktur.

Gulâm (kul) sistemine dayanan klâsik Osmanlı idare sistemi 16. yüzyılın ikinci yarısında son derece gelişti, kapıkullarının sayısı 80 bini aştı. Bu devirde, Padişahın otoritesi zayıfladığından onlar sarayda, hükümette ve eyâlet idaresinde mutlak şekilde hâkim oldular; dirlikleri ve devletin ve toplumun gelir kaynaklarını tekelleri altına geçirmeye çalıştılar. Kapıkulu askeri, padişahları tahttan indirip çıkarmaya, hatta katletmeye (II. Osman) kadar zorbalığı ileri götürdüler. Saray gulâmları bazen onlarla işbirliği yapmakla beraber genelde çıkarları padişah otoritesini korumaktı. Bu amaçla yeniçerilerle süvariler birbirlerine karşı kullanılmak istendi. Bu devri ele alan çağdaş Osmanlı tarihçileri ve Koçi Bey gibi lâyiha yazarları anarşiyi başlıca gulâm sisteminin bozulmasına atfederler.

Bu kullar tahakkümüne karşı Abaza Mehmet Paşa isyanı (1623-1628) Anadolu'da uyanan direnç ve tepkiden başka bir şey değildir. Bundan sonra sarayın ve hükümetin kapıkulu askerini azaltma ve disiplin altına sokma girişimleri sonuç vermemiş, ancak Köprülü Mehmet Paşa'nın diktatör yetkileri alması üzerine kapıkulu askerinin zorbalığı bir dereceye kadar önlenebilmiştir. Kapıkulu arasındaki

disiplinsizlik Enderûnda da görülmüş, IV. Mehmet'in cülûsunda çıkma'nın gecikmesi üzerine saraylardaki içoğlanları ayaklanmış, nihayet 1675'de Büyük Oda ve Küçük Oda ile Galatasaray ve İbrahim Paşa saraylarındaki teşkilât kaldırılmıştır. 1683-1699 savaşlarından sonra kapıkulu ve gulâm sistemi devlet içinde eski önemini kaybederek yeni bir nitelik kazanmıştır.

Sistemin bozulmasında çeşitli nedenler vardır. İlkin gulâmların ve kapıkulu askerinin disiplinsizliği sebebiyle eski işleyişini kaybetmesi, esir kaynaklarının ve devlet maliyesinin daralması gibi sebepler göze çarpar. Fakat asıl derin nedenler, İmparatorluğun çöküşünü doğuran, kurumları değiştirmeye zorlayan sebeblerde aranmalıdır. Eyâletlerde gulâm sisteminden gelmeyen unsurlar, paşaların kapılarına girerek o yolla idarede ve orduda yer almaya başladılar. Devlet, paşa kapılarında türlü adlarda toplanan (sarıca sekban, gönüllü, levent) gruplara resmî sıfat tanımak zorunda kaldı. Bu da, padişahın icra yetkilerini yalnız kapıkullarının temsil etme prensibinin terk edilmesi demekti.

Öbür yandan, Hıristiyan zimmî tebaa arasında devşirme'nin uygulanması 17. yüzyıldan itibaren güçleşti. 17. yüzyılda bir devşirmede ancak iki üç bin oğlan toplanabiliyordu. Nihayet eski Enderûn mensupları ve büyük ricâl, devşirmeler yerine kendi çocuklarını saray mekteplerine ve Enderûndaki odalara yerleştirme imkânını buldular. 18. yüzyılda icra makamlarına gittikçe daha ziyade kalemlerden yetişenlerin geçmeye başlaması ve eyâletler idaresinde âyanların hâkim olması üzerine gulâm sisteminin önemi büsbütün azaldı. III. Ahmet (1703-1730) zamanında Enderûnun yeni baştan örgütlenmesi, silâhdâr Çorlulu Ali Paşa'nın getirdiği değişiklikler[19] bir dereceye kadar yeni eğilimin bir ifadesi idi. Odalarda bu devirde tahsile ve maarife daha çok önem verilmeye başlandı. Ocak yolu denilen terfi için belirli hizmetlerden geçme mecburiyeti kaldırıldı ve müstaitlerin kısa yoldan birden Has Odaya geçebilmesi yöntemi kabul edildi. Galatasarayı ve Yenisaray, hazine ve kiler odalarına doğrudan doğruya oğlan yetiştiren bir mektep olarak yeniden açıldı. Gulâm sisteminin son büyük mümessili Hüsrev Paşa'dır. Tanzimat'tan önce, kendi konağında satın almış olduğu 50 kadar köleyi hocalar vasıtasıyla okutup yetiştirmiş, devlet kapısında mühim mevkilere yerleştirmiş ve bunlardan birçoğu paşalığa yükselmişlerdir.[20] II. Mahmut Batı Avrupa saraylarını taklit ederek eski Osmanlı saray teşkilâtını temelinden değiştirdi, 1831'de Enderûn Nazırlığı, 1832'de Mâbeyn Müşirliği kuruldu ve 1833'te odalar tamamıyla kaldırıldı.

Notlar

1 bkz. İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, (İstanbul, 1941), 85-94, 108-122, M.F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, *THİM*, I, s. 208-221, 242-46; M. F. Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, No. 28, s. 275.
2 bkz. *Tarih-i Âl-i Selçuk*, tıpkı basım neşri, F. Uzluk, (Ankara, 1952), s. 52, 57, 66, 71.
3 *Ibid*. s. 52-53
4 *Neshri*, Fr. Taeschner neşri, I (Leipzig, 1951), s. 35.
5 Onun Şaban 761/Haziran 1360 tarihli vakfiyesinde, Uzunçarşılı neşri, *Belleten*, No. 107, 422, levha 16; Evrenkuş Hadım ve Şahin b. Abdullah; Orhan'ın bir temliknâmesinde, *Belleten*, No. 19, s. 280; tavaşî Mukbil.
6 bkz. Aşık Paşazâde Tarihi, F. Giese neşri, (Leipzig, 1928), s. 50.
7 Özellikle, *835 Hicri Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, yay. H. İnalcık, (Ankara, 1954).
8 *Neşrî*, s. 135, 140; B. de La Broquirère, s. 182-83.
9 II. Murat devrinde Yazıcızâde Ali (*Tarih-i Âl-i Selçuk*) Topkapı Sarayı Kütüphanesi. Revan 1390, s. 23 Padişahlığın kullara sahip olmakla mümkün olduğunu ifade etmiştir (krş., Machiavelli, *The Prince*, Bölüm IV). Kemal Paşazâde (Millet Kütüphanesi. İstanbul, No. 25, v. 11-12), gılmanın hepsi Padişah kapısında eşit olduklarından hiçbiri diğerleri üstüne çıkmayı ve saltanat iddiasında bulunmayı aklından geçirmez, der.
10 bkz. Dukas, 63; H. Hüsameddin (*Amasya Tarihi*, III, İstanbul) yerli Türk ricali ile dönmeler arasında bu rekabeti mubalâğa etmekle beraber, devlet siyasetine ilk devrede bunun önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Karamani Mehmet Paşa ile İshak Paşa rekabeti, II. Bayezit devrine Amasya'dan gelen ricâl ile Gedik Ahmet arasındaki rekabet, Çandarlı Halil ile Zaganuz ve Şihabeddin Paşa arasındaki rekabet bir bakıma böyle yorumlanabilir.
11 bkz. *Shakaik-i Numaniyye*, Mecdî tercümesi, s. 102; Ahmet Gürânî'nin sözü; Fâtih'in sarayında hizmet görmüş J.M. Angiolello'ya göre (*Historia Turchesca*, Bükreş, 1909) kumandan ve başka yüksek mevki sahiplerinin çoğunluğu kul sistemine göre yetişmiş kimselerdendi.
12 *risâle*, Yay. A.K. Aksüt, s. 51.
13 A. H. Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*, (Cambridge, 1919), s. 263.
14 B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, (Cambridge, 1941), s. 63.
15 Bu hizmet grupları hakkında tafsilât için bkz. Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 388-464.
16 Ö.L. Barkan, "Sürgünler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, cilt XV, s. 300.
17 bkz. *H. 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (Ankara: TTK, 1954).
19 M. Atâ, *Tarîh-i Atâ*, I, s. 162-165.
20 M. Süreyya, *Nuhbetü'l – Vekayi*, İstanbul, H. 1290, s. 269.

12. Bölüm

MERKEZÎ YÖNETİM

Divân-i Hümâyûn ve Üyeleri

Klâsik İslâm halifeliğinde olduğu gibi Osmanlılarda da, hükümetin örgütlenmesi, belli başlı organları ve işlevleri; egemenlik ve icranın meşruluğu üzerinde Ortadoğu'da hâkim devlet felsefesince belirlenmiştir. Buna göre, egemenlik ve icrayı meşru kılan temel prensip adâlettir. Yukarıda anlatıldığı gibi, vergi verenlerin korunması anlamında adâletin sağlanması, Mezopotamya uygarlıklarından beri Ortadoğu devletlerinde en önemli hükümet işlevi olarak görülürdü. Hükümdârın kendi otoritesini temsil edenlere karşı halkın şikâyetlerini dinlemek ve haksızlıkları düzeltmek için belli zamanlarda kendi huzurunda kurulan yüce divân, bütün Ortadoğu devletlerinde en önemli hükümet organı olarak var olmuştur. Osmanlı Dîvân-i Hümâyûnu temelde bir yüce mahkeme işlevi görüyor, aynı zamanda hükümet işlerine bakıyordu. Ortadoğu devlet ve adâlet anlayışıyla uyum içinde olan bu kurum, İran'da Sâsâniler zamanından beri önemini koruyagelmişti. Osmanlı örneğine en yakın uygulamanın görüldüğü Selçuklu Anadolusu'nda sultan, haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini dinlemek için haftada iki kez yüce divâna gelirdi. Şeriatı ilgilendiren davalar kadıaskere, yönetimle ilgili sorunlar ise, öteki divân üyelerine gönderilirdi. Yıldırım Bayezit'in Mısırlı tabibi Şemseddin'in yazdığına göre[1]

> Osmanlı hükümdârı, sabahları erkenden geniş ve yüksek bir sedirde oturur. Halk sultanı görebilecekleri bir yerde, biraz uzakta durur ve haksızlığa uğramış herkes gelip şikâyetini bildirir. Dava hemen karara bağlanır. Ül-

> kede güvenlik öyledir ki, hiçbir yerde kimse sahibinin bırakıp gittiği yüklü bir deveye el süremez.

1432'ye doğru Edirne'de II. Murat'ın sarayını ziyaret eden Bertrandon de La Brocquière de, dönemin divân toplantısını şöyle anlatır:[2]

> Birinci kapıdan geçtik. Kapı içeri doğru açılıyordu ve hepsi elinde değnek, otuz kadar kul (kapıcı) tarafından korunuyordu. Biri izinsiz girmeye kalkarsa önce uzaklaşması için uyarırlar; direnirse ellerindeki değneklerle onu uzaklaştırırlar... Milano elçisi girince kapının yanında oturtuldu. Ne zaman bir elçi gelse (hemen her gün bir elçi gelir), sultan kapıda divân kurar ("il fait porte" "Faire porte" için Fransa'da "kralın huzuruna kabul edilmek" denir.) Bizim "court du roy" dediğimiz şeye Türkler "Padişah Kapısı", derler. Sultan içeri girdi ve yandaki bir divânhaneye gitti. Oturması için hazırlanmış kadife döşeli beş basamakla çıkılan bir sedirde, âdetleri üzere, terzilerin çalışırken oturdukları biçimde, oturdu. Sonra, divânhanenin yanında başka bir yerde beklemekte olan paşalar gelip sultanın önünden geçtiler. Divânhâneye girdiler ve divâna katılması âdet olan herkes yerini aldı. Divânhânenin duvarı boyunca sultandan olabildiğince uzakta idiler.

Başlangıçta sultanın dava dinlediği ve hükümet işlerini yönettiği yer demek olan Kapı, Dergâh-i Âlî veya Bâb-i Âlî, sonradan Osmanlı hükümeti anlamında kullanılır, olmuştur.

Devlet protokolünde değişiklikler yapan Fâtih Sultan Mehmet, 1475 dolaylarında Divân-i Hümâyûn toplantılarına şahsen başkanlık etmeyi bırakmıştır. Ancak, şikâyetleri şahsen işitmek sultanın ihmal edemeyeceği temel bir görev olduğundan kasr-ı adâlet'te divân odasına bakan kafesli bir pencere açtırttı. Perde arkasında toplantılarda daima hazır olduğu hissini vermekle beraber istediği zaman dava ve tartışmaları izleyebilirdi.

Bu pencere bir batı kaynağında şöyle betimlenmiştir:[3]

> Gizli bir koridorun sonunda, dinleme yeri olarak kullanılan küçük, dörtgen bir pencere var. Bu, bürümcük ya da siyah taftadan bir perdeyle örtülü, sepet gibi örülmüş bir kafestir. Adı "tehlikeli pencere"dir, çünkü hünkâr her istediğinde görülmeksizin ve orada olup olmadığı bilinmeksizin bütün olanı biteni görüp dinleyebilir. Bu toplantılarda genel veya kişilere ait her türlü iş konuşulduğundan, herhangi bir şeyi saklamak ya da sonraya bırakmak son derece tehlikeliydi.

Devlet ricâli Divân-i Hümâyûnda yerlerini alınca, şikâyetçilere girme izni verilir ve işe başlanırdı. Divân-i Hümâyûn, kökenindeki yüce mahkeme özelliğini hep korumuştur. III. Murat, bir keresinde halkın işlerinin ihmal edildiğini gördüğünde, işlerin anında dikkate alınmasını sağlamak üzere dinleme penceresini bırakıp divânda vezirler yanında yer almıştır. I. Ahmet, divân tartışmalarının kimi durumlarda huzurunda yapılması düzenini getirmiş ve halkı ezmekle suçlanan Kasım Paşa'nın divânda yargılanmasında, önde gelen ulemânın bu davada hazır bulunmasını istemiştir.

Divân-i Hümâyûn, 18. yüzyılda sarayda divânhânede toplanmayı bırakmış, hükümet işleri vezir-i âzamın konutunda görülmeye başlamıştır. III. Mustafa, 1766'da "başlangıçta sultanın haksızlığa uğrayanların şikâyetlerini işitmesi için kurulduğunu" ileri sürerek, Divân-i Hümâyûnun haftada en az bir kez sarayda toplanmasını buyurmuştur.

Osmanlı sultanları, cuma namazına, ava ya da sefere giderken halkın şikâyetlerini şahsen dinler, yahut rik'a denilen dilekçelerini alırdı; çünkü, "halk, sultanın onların huzur ve rahatıyla ilgilendiğini hissetmeliydi". 1591 nevruzunda III. Murat, deniz kıyısındaki yazlık sarayında kalırken, Galata ahalisinden bir grup kayıklarla gelerek Galata kadısından şikâyetlerini bildirmişlerdi. Sultan kadıyı derhal azletmiştir. (Eski İran'da hükümdârlar, kutsal bir gün olan nevruzda halkın davalarını dinlemek için yüce divân kurarlardı. Abbâsî halifeliğinde şikâyetlere bakan özel bir divan, *dîvân al-mazâlim* vardı).

Toplumsal konumu ne olursa olsun, herkes Divân-i Hümâyûna doğrudan doğruya başvurabilirdi. Reâyâ önemli işler için İstanbul'a heyet halinde temsilcilerini gönderirdi. Dolayısıyla, adâlet ve güvenliğin en emin olduğu yerler, başkente en yakın yörelerdi. Uzak bölgelerde davacılar daha çok şikâyetlerini bildirmek icin kadı mahkemelerine giderler; orada kadı, şikâyetleri defterine kaydeder, İstanbul'a resmî bir şikâyet mektubu gönderirdi. Dava ivediyse, İstanbul'a bir sözcü yollanırdı. Kadı yoluyla topluca yapılan başvurulara arz-ı mazhar denirdi. 17. yüzyılda divâna gelen şikâyet arzları dolayısıyla yazılan fermanlar, *şikâyet defteri* denilen ayrı defterlerde kaydolunmaya başlanmıştır. Bütün bu bürokratik ilgi, reâyânın himayesine verilen önemi vurgular.

Şikâyetler genellikle, ağır vergi yükü, vergi toplanmasına ilişkin yolsuzluklar, eşkıya ya da yerel yetkililerin baskısıyla ilgiliydi. Kimi zaman sultan, halkı gözalıcı davranışlarla memnun etme yolunu seçerek, hukukun inceliklerini bir yana bırakır, hazinenin çıkarlarını gözardı ederdi. Özetle, ister Anadolu Türkü olsun ister Balkan Hıristiyanı, halk sultana her türlü haksızlığı ortadan kaldırabilecek en yüce adâlet makamı, bir şefkat simgesi olarak bakmalıydı.

1661'de Denizli'den bir grup, yöre eşrafından birinin zulmünden şikâyet için İstanbul'a bir temsilci heyeti göndermişti. Ancak, sanığın etkisinde kalan Divân-i hümâyûn üyeleri suçlamaları önemsememiş, bunun üzerine davacılar "adâleti burada da bulamazsak nereye gidelim?" diye bağırmışlardı. Perde arkasından davayı dinleyen sultan, ertesi gün için Divân-i Hümâyûn'un özel olarak toplanmasını emretmiş, davacılar haklı bulunarak sanık derhal idam edilmişti.

Yabancılar da son çare olarak sultana başvururdu. Örneğin, 1648'de gümrük vergilerindeki artıştan şikâyet etmek isteyen İngilizlerin doğrudan doğruya sultana çıkmalarını vezirler engelleyince, İngilizler, saraydan görülecek biçimde, yedi İngiliz gemisinin direklerine asılı bakır kazanlar içinde zift yakmışlardı. Hükümdâr ateşi görmüş, şikâyeti dinlemek için çavuşbaşını göndermişti.

Yerel kadıların kararlarına karşı Divân-i Hümâyûn'a başvurmak da olanaklıydı. Bu durumda dava, mahiyetine göre, ya yeniden görülmesi için aynı mahkemeye gönderilir, ya da aynı bölgedeki başka bir mahkemeye aktarılırdı. Yöneticilere karşı şikâyetlere, doğrudan doğruya Divân-i Hümâyûn bakardı.

Sultan, himaye ve adâletin yerine getirilmesi için çoğu kez, Ortadoğu devletine özgü bir gelenek olarak, müfettiş veya gizli ajan gönderme ve adâletnâme ilânı gibi başka yöntemlere de başvururdu.

Bazen sultan tebdil-i kıyâfetle bizzat teftiş yapardı. I. Süleyman sipahî, II. Ahmet ise mevlevî dervişi gibi giyinir, halk arasına karışırlardı. IV. Murat, tanınmadan yaptığı gezintilerde birçok belalıyı acımadan idam ettirmiştir. Böylece sultan, halkın saraya ve kendi gücüne güvenini pekiştireceğini umardı.

Vezir-i âzamın temel ödevlerinden biri, zaman zaman başkentteki güvenlik önlemlerini ve pazar fiyatlarını teftiş ederek durumu sultana bildirmekti. Padişah, saray kullarını haber toplamak için gizlice göndererek, ordu ve eyâletleri yakından denetlerdi. Eyâletlerde kadıların, genellikle resmî denetim yetkisi ve rapor verme görevleri vardı.

Yeniçeri ve sipahîlerin de şikâyet hakları vardı ve bunlar devlet adamlarından şikâyetlerini bildirmek için sarayın önünde toplanırlardı. Bu protesto gösterilerinin kimi zaman sultanın tahtını bile tehdit ettiği olurdu. 1588'de sipahîler, maaşları değeri yarıya düşmüş mağşûş sikkeyle ödendiğinde, şeyhülislâmdan bunun adâletsizlik olduğunu kanıtlayan bir fetvâ almış, sonra da saraya giderek malî reformun sorumlusu Mehmet Paşa'nın başını istemişlerdir. Perdeyle örtülü penceresinde dinleyen sultan, bu şikâyeti işitmiş ve kulak asmak istememişti; ancak vezirleri bunun çok tehlikeli olacağını söyleyince, Mehmet Paşa'yla başdefterdârın idamlarını emretmiştir.

Adâletin güç kullanılarak sağlanması tehlikeli bir örnek oluşturmuştur. Nitekim, 1632'de kapıkulu askerleri ayaklanarak saraya girdiler. Sultanın şikâyetleri doğrudan dinleyebilmesi için Babü's-saâde önünde bir taht kuruldu. Bütün devlet ileri gelenleri, ulemâ, ordu komutanları, başkaldırının nedenlerini tartışmak için sultanının çevresinde yerlerini almışlardı. Ancak askerler, vezir-i âzamı sultana ve devlete ihanetle suçlayarak hünkârın gözleri önünde paramparça ettiler. Bu eylem, sultanın otoritesini çiğnemek anlamına geliyordu, çünkü adâlet dağıtma gücü yalnız ona aitti.

II. Mehmet'in Divân-i Hümâyûn görüşmelerine bizzat başkanlık etmekten vazgeçmesinden sonra, şikâyetleri ve davaları dinleme görevi doğal olarak vezir-i âzama geçmişti. Kendileri de Divân-i Hümâyûn üyesi olan Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, şeriat alanına giren davalarda ona yardım ederlerdi. Divân-i Hümâyûn toplantısından sonra sultan, divân üyelerini Bâbü's-saâde arkasındaki Arz Odası'nda kabul ederek kararlarını onaylardı. Dîvân üyeleri, padişahın huzuruna belli bir sırayla girerdi. İlk önce yeniçeri ağası girer, doğrudan doğruya sultana bağlı olan yeniçeri ocağına ilişkin işleri arz ederdi. O ayrıldıktan sonra kadıaskerler girer, özellikle kadıların atama listelerini sunardı. Onlardan sonra sıra ile vezir-i âzam, öteki vezirler, defterdârlar ve nişancı arzda bulunurlardı. Defterdârlar, malî işler hakkında bilgi verdikten sonra ayrılır, günün konuları üstüne bilgi vermek ve sultandan özellikle önemli atamalar ve kararlar hakkında onay almak için vezir-i âzam sultanla başbaşa kalırdı.

Sultan, yabancı elçileri, yeni atanmış valileri, yeni atanmış ordu komutanlarını ve kadıları da Arz Odası'nda kabul ederdi. Doğrudan doğruya bir buyrukta bulunmak istediği zamanlarda bunu kendi eliyle özel bir fermanın üzerinde onaylar, *Hatt-i Hümâyûn* denilen bu emri kapıağasıyla vezir-i âzama yollardı. Hatt-i Hümâyûn doğrudan doğruya bir emir ("beyaz üzerine") olabilir, yahut çok önemli bir konuda bürolarda Padişah adına hazırlanan ferman kanûn veya vezir-i âzamın sunduğu telhis üzerine bizzat sultanın eliyle koyduğu emir biçiminde olurdu. Aslında her türlü bürokratik işlem, "bâkî emr ü ferman sultanındır" formülüyle, her hususta son kararın padişaha ait olduğunu vurgulardı. Hatt-i Hümâyûn kurumu, sultanın devlet iktidarının tek ve mutlak sahibi olduğunu vurgular. Ama gerçekte durumun farklı olduğu aşağıda görülecektir. Sultan, önemli kararlar almadan önce, tartışmak için vezir-i âzam ya da şeyhülislâmı gâh tek başlarına gâh güvendiği başkalarıyla birlikte saraya çağırırdı. Örneğin III. Mehmet, 1597'de bir kez divân dağıldıktan sonra vezir-i âzam ve bir başka veziri, Avusturya'yla savaş üzerine gizli bir konuşma yapmak için deniz kıyısındaki köşküne çağırmıştır. Sultan, bu gizli danışmanların yanı sıra, başka

önemli kararlar öncesinde, kendisinin ya da vezir-i âzamın başkanlık ettiği *meşveret meclisi* toplayabilirdi. Meşveret, *Kur'an* ve hadisin emrettiği dini bir ödevdir. Bu divânlara şeyhülislâm, kıdemli vezirler, emekli askerler ve görüşlerini özgürce söyleyebilecek başka danışmanlar çağrılabilirdi. Meşveret, genellikle savaş kararlarından önce toplanırdı. I. Murat Kosova Savaşı'ndan önce, I. Selim Memlûklere karşı saldırıdan önce böyle bir toplantı yapmış ve savaş kararı orada alınmıştı. Bu yöntem bilgi edinme ve sorumluluğu paylaşma için gerekli bir yöntemdi. Vezir-i âzam kendisi böyle bir toplantı yapmak istediğinde, önce sultanın iznini almak zorundaydı. Ancak, birtakım olağanüstü meşveret meclislerinin, sultân-ı tahttan indirme ve geçici hükümet kurma kararları aldığı da olmuştur. Büyük siyasî buhranlarda bu gibi kararlar, şeyhülislâmın huzuruyla Şeriat adına alınırdı.

Devletin en önemli işlevi adâletin sağlanması olduğundan, Divân-i Hümâyûn herşeyden önce yüce bir mahkemeydi; divânın aynı zamanda bütün devlet işleri ve atamalar hakkında tartışan ve karar alan bir hükümet işlevi de vardı. Bu alanda Divân-i Hümâyûn'da verilen kararlar, padişah hükmü şeklinde çıkar ve fermanlar *mühimme* denilen ana divân defterlerine kaydolunurdu.

Hükümetin asıl etkinlikleri, geleneksel Ortadoğu devlet anlayışına uygun olarak, siyasî, adlî ve malî üç ayrı bölümün ilgi alanlarındaydı. Devlet iktidarını korumak, iç güvenliği sağlamak ve ülke çıkarlarını yabancı düşmanlara karşı savunmak; politik sorunlar olarak vezirlerin sorumluluğu altında idi. İslâm kamu hukukunda, hilâfetin tanımlanmasında bu görevler, devletin veya halifenin temel görevleri olarak saptanmıştır. İki kadıasker adlî, defterdârlar malî yetkiyi temsil ederdi. Bunların yanısıra Divân-i Hümâyûndan çıkan buyruk ve yazışmaların kanûnlara ve geleneğe uyduğunu kontrol eden bir hükümet görevlisi sıfatıyle bir nişancı, öbür adıyla *tevki'î* vardı. Bir belgeye padişah adına yasallığını sağlayan tuğrayı nişancı çekerdi (resmi bir yazıyı onaylayan yazı veya alâmete tevkî denirdi). Örfî kanûnnâmeleri hazırlama görevi de nişancıya aitti. Devletin kuruluş ve gelişme dönemlerinde nişancıların hükümette büyük otoriteleri vardı. Kanûnları yazıp düzenleyen Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa, bu nişancıların en tanınmışıdır. Beylik bürolarından çıkan belgelerin son kontrolünden sorumlu olarak Osmanlı divân dilinin oluşmasında da nişancılar önemli bir rol oynamışlardır. Erkân-ı Devlet diye bilinen bu dört makamı işgal eden kişiler, Divân-i Hümâyûn'da sultanın otorite ve iktidarını temsil ederlerdi ve doğrudan sultanın huzuruna çıkma hakları vardı. Bunlar sadece sultana karşı sorumluydular ve ancak kişisel davaları söz konusu olduğunda kadı mahkemelerinde yargılanırlardı. Resmî görevlerine ilişkin durumlarda sadece sultan hüküm ve-

rebilirdi. 1596'da başdefterdârın rüşvet almaktan yargılanması için yapılan bir öneri, "başdefterdâr, sultanın yetkesiyle iş görür ve hazineyi sultan adına yönetir. Bugüne dek bu makam hakkında hiç soruşturma olmamıştır" iddiasına dayanılarak geri çevrilmiştir.

Başlangıçta, eyâletlerdeki bütün tımarlı sipahîlerin başkomutanı olan Rumeli beylerbeyinin her zaman Divân-i Hümâyûn'da oturma ve tartışmalara katılma ayrıcalığı vardı. Bu ayrıcalık, I. Süleyman tarafından vezir-i âzam İbrahim Paşa için onaylanmıştır. Rumeli beylerbeyiliği görevi vezir-i âzamlıkla birleştirilmiş, böylece ordu komuta birliğinin sağlanması düşünülmüştür.

16. yüzyılın ikinci yarısında donanmanın önemi artınca, *kapudan-ı derya* vezirlerden seçilir olmuş, böylece kapudan-ı derya'nın Divân-i Hümâyûn'a katılması sağlanmıştır. Yeniçeri ağası ve öteki komutanlarla şeyhülislâm, ancak olağanüstü toplantılara katılırlardı.

Şeyhülislâmın siyasî bir iktidarı yoktu. I. Selim'in saltanatında hırsızlıkla suçlanan 150 hazine görevlisine ölüm cezası verilmesi tartışma konusu olmuş, şeyhülislâm Ali Cemâlî Efendi hükmün şeriata aykırı olduğunu ileri sürerek sultanla görüşme talep etmişti. Otoriter bir padişah olan Yavuz Sultan Selim, onun araya girmesine öfkelenerek, şeyhülislâma, sözlerinin, "padişahın siyasî iktidarını çiğneme" anlamına geldiğini, "kimsenin sultanın emir ve yasaklarını sorgulama hak ve yetkisine sâhip olmadığını" söylemiştir.

Sonuç olarak, imparatorluğun klâsik döneminde sultan, mutlak politik ve idarî yetkisini yalnız vezirlere devrederdi. Eyâletlerde ya da seferdeyken yalnız vezirin olağanüstü divân kurarak dava dinleme ve hüküm verme hakları vardı. Bu arada ölüm cezası bile verebilirlerdi. Onlar, Divân-i Hümâyûnda yetkelerini vezir-i âzamın rızası, ya da emriyle kullanırlardı. Sultan, kendi siyaset ve yürütme yetkisini, mutlak temsilcisi olarak kullanma hakkını, yalnız vezir-i âzama vermiştir.

Fâtih Sultan Mehmet'in kanûnnâmesi vezir-i âzamı şöyle tarif eder:[4]

> Vezir-i âzamın herşeyden önce vezir ve komutanların başı olduğu bilinmeli. O herkesten büyüktür: her konuda sultanın mutlak vekilidir. Hazineye vekil olan defterdar, vezir-i âzamın denetimindedir. Bütün toplantı ve törenlerde herkesten önce vezir-i âzam yerini alır.

Kural gereği vezirler, valiler, askerler, ulemâ ve reâyâ, dilekçe ve isteklerini vezir-i âzama sunar, o da bunları, gerekli görürse, sultana iletir, işin önemine göre sultanın onayını aldıktan sonra onun tuğrası ile bir ferman çıkarırdı.

Bütün atamaların, önce vezir-i âzamın onayına sunulması gerekirdi. O, padişahın mutlak vekili olarak hükümdâra danışmadan karar alabilirdi. "Vezir-i âzamın sultanla ilişkilerine ve kararlarına hiç kimse, hattâ öteki vezirler bile karışmamalı"ydı. Hükümdâr ona, mutlak vekillik işlevinin simgesi olarak kendi mührünü teslim etmiştir. Mührün geri alınması vezir-i âzamın azline işarettir. Bir sefere padişahın özel bir beratıyle *Serdâr-ı ekrem*, yani başkomutan tayin olduğunda, vezir-i âzamın iktidarı doruğuna ulaşırdı, çünkü o zaman sultana danışmadan her hususta karar verebilir, atama ve azletmekte istediği gibi davranabilirdi. Bu yetkilerle doğu seferine serdar tayin edilen vezir-i âzam İbrahim Paşa, defterdâr İskender Çelebi ile yetki çatışmasına düşmüş, onu idam ettirmiş, kendisinin saltanatta gözü olduğu dedikoduları yayılmış, düşmanları padişahı kandırarak idamına sebep olmuşlardır. Askerî komuta ve sivil idare yetkilerinin bir elde toplanması, Osmanlı Devleti'nde Çandarlılardan beri normal bir gelenek haline gelmiştir. Önceki İslâm devletlerinde normal olarak bürokrasinin başı olan vezirle ordu kumandanı ayrı kişilerce temsil olunurdu. Çok güçlü olan Çandarlı ailesini hükümetten uzaklaştırarak vezir-i âzamlarını kulları arasından seçen ve onlara kendi mutlak vekâlet yetkisini vererek klâsik Osmanlı vezir-i âzam tipini yaratan Fâtih Sultan Mehmet'tir. Görevi 1455'ten 1468'e kadar sürekli elinde tutan Mahmut Paşa, çok güçlü hale gelince Fâtih onu kolayca bertaraf edebilmiştir. II. Murat'ın saltanatı sırasında, ulemâdan gelme bir bürokrat devlet adamı olan Halil Paşa'yla eyâlet ordusunun komutanı Rumeli beylerbeyi Şihabeddin arasında rekabet vardı. Fâtih, vezir-i âzamlıkla Rumeli beylerbeyiliğini bir süre Mahmut Paşa'nın şahsında birleştirmiştir. (Devlet içinde statü grupları ve temsilcileri arasında iktidar çatışmaları için ileride ayrıntılı bilgi verilecektir). Sultanın mutlak iktidarı, vezir-i âzamın yetkisi üzerine konan bazı kısıtlamalarla korunmuştur. 1536'da İbrahim Paşa ve 1614'te Nasuh Paşa, saltanata göz diktikleri iddiasıyla idam edilmiştir. Gerçekte güçlü bir vezir-i âzam sultanın tahttan indirilmesine neden olabilirdi. Ancak onun da yetkileri sınırsız değildir. Örneğin, önemli bir karar almadan önce Divân-i Hümâyûnun öteki üyelerine mutlaka danışmak zorundaydı. Nitekim, İbrahim Paşa'nın idam hükmü giymesinde bir etmen de, öteki vezirlere danışmadan hareket etme âdetiydi. Ayrıca, devletin malî ve adlî bölümlerinin başkanları olan başdefterdâr ve kadıaskerler, kendi alanlarında sultanın dolaysız temsilcileriydiler, fakat bu makamlara yapılacak atamaların mutlak denetimini vezir-i âzam elinde tutmakta idi. III. Murat, Vezir-i âzam Sokollu'nun aşırı nüfuzunu önlemek için yakınlarından Üveys Paşa'yı deftardarlığa atamıştı. Vezir-i âzamın defterdârı denetleme hakkı vardı; ancak Fâtih Sultan Mehmet kanûnâmesinin diliyle, "Defterdâr emretme-

dikçe hazineye ne tek bir akçe girer, ne de hazineden tek bir akçe çıkar". Buna karşı defterdâr, vezir-i âzama aylık bir rapor sunmak zorundaydı. Defterdârın azli istenirse, doğrudan doğruya sultana sunulması gerekirdi.

İkindi vakti vezir-i âzam, defterdâr ve kadıaskerler, saraydaki Divân-ı Hümâyûn toplantılarından sonra kendi bürolarına ait işleri görmek üzere kendi konutlarında divân kurarlardı. En önemli askerî birlik olan yeniçeri ocağının ağası, vezir-i âzamın yetkisi dışında idi, ona emredemezdi. Doğrudan doğruya sultanın atadığı yeniçeri ağası, kendi konutunda ayrı bir divân kurar, yeniçerilere ilişkin sorunlarla orada ilgilenir ve davalara bakardı. Sonraları, Ağa'nın ocak hiyerarşisinden değil, saray görevlilerinden atanması yöntemi getirilerek sultanın ocak üzerinde kontrolü arttırılmıştır. Yeniçeriler, devlet içinde sultanların ve vezir-i âzamların değişmesinde ağır basan bir güç odağı olarak politikada birinci derecede rol oynamışlardır. Öte yandan, sultana sunacağı her dilekçe hakkında yeniçeri ağası, vezir-i âzama önceden bilgi vermek zorundaydı. Bundan başka, Ocağın personel memurluğunu yapan yeniçeri kâtibi'ni vezir-i âzam seçer, böylece yeniçerilerin yönetiminde denetimi olurdu. Savaşa Sultan kendisi gitmiyorsa, yeniçerilerin bir bölümü pâyitahtta kalırdı. Bütün yeniçeri ordusunun vezir-i âzamın komutasına verildiği seferler enderdi.

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kapudan-ı derya da, denizcilik sorunları ve donanmada ortaya çıkan davalara bakan ayrı bir divâna başkanlık eder, atamalar için aday gösterir veya atama ve aziller yapardı. Ancak vezir-i âzamın ara sıra tersaneyi ziyaret ve teftiş etme hakkı vardı. Böylece, vezir-i âzam padişahın mutlak vekili olarak bütün idare kolları üzerinde kontrol yetkisine sahipti.

Saray personel ve yönetimine, vezir-i âzamdan bağımsız olan kapıağası, bir diğer adıyla Bâbü's-saâde Ağası veya Akhadım Ağa bakardı. Öte yandan, saraydan *çıkma* sırasında vali ve kumandanların atanmasında başlıca yetki sahibi olan kapıağası, devlet içinde çok önemli bir mevki sahibi idi. Hariçten sultanla temas kurmak isteyenler, onun aracılığına başvurmak zorunda idiler. Sultanın en yakın adamı olan kapıağası, II. Bayezit döneminde çoğu kez vezir-i âzamlık ve önemli valiliklere getirilmiş, hükümet sarayda odaklanmıştır; zira Sultan Cem'in geri gelmesi kaygısıyla yaşayan II. Bayezit, bu makamlara yalnız kendine en yakın kimseler sıfatıyla akhadım ağalarını atıyordu. Devlet içinde yetkilerin dengesi prensibi sonucu, sultan hepsinin üstünde otorite birliğini sağlamış oluyordu. Fakat bu sistem, I. Selim gibi kiyaset, azim ve çalışkanlık sahibi padişahlar sayesinde işlerlik gösterebilmiştir. Vezir-i âzam kapıağasının azli veya kendi adayının atanması için sultana başvurabilirdi.

Devlet içinde vezir-i âzamdan bağımsız olan en büyük siyasî gücü ulemâ temsil ederdi. Kadı ve din görevlilerini atama ve azletme yetkisi elinde olan Ana-

dolu ve Rumeli kadıaskerleri, İslâmî hukukun uygulanmasından sorumlu devlet memurlarıydılar. Şeriat alanına giren davalarda son hükmü onlar verirdi. Ulemânın başı olan şeyhülislâm, hükümet üyesi sayılmazdı; idarî-icraî yetkisi yoktu. İdarede tarafsız kalmak mümkün olmadığı inancıyla İslâm hukukunun tarafsız yorumlanması görevi, bağımsız müftülere bırakılmıştı. Medrese hocalarının ve müftülerin başı şeyhülislâmdı. Gene de Şeyhülislâmın zamanla devlet işlerinde büyük etkisi olmaya başlamıştır. Yeni bir şeyhülislâm atanmasına ilişkin dilekçeyi sultana vezir-i âzam verirdi. Tabii sultan, adayı kabul etmeyebilirdi. Örneğin, 1598'de Vezir-i âzam Yemişçi Hasan'ın bütün baskılarına karşın sultan şeyhülislâmlığa kendi öğretmenini getirmişti. Şeyhülislâmlarla sürekli çatışma halinde olan Hasan Paşa, bunlardan birinin, Su'ullah'ın azledilmesini sağlamıştı. Öte yandan, uyumu sürdürmek isteyen vezir-i âzam Cerrah Mehmet Paşa bütün önemli devlet sorunlarında şeyhülislâma danışırdı. Şeyhülislâmın fetvâsıyla sultanlar tahttan indirilmiş; birçok vezir-i âzam da yerinden atılmıştır.

Şeyhülislâm, ulemânın başıydı. Medrese üyelerinin atanma, terfi ve azillerine ilişkin dilekçeyi vezir-i âzama o verirdi. 16. yüzyıldan sonra molla derecesindeki büyük kadıların atanma ve azline ilişkin öneride bulunma yetkisini elde ederek, bütün ulemâ örgütünün denetimini şeyhülislâm gerçekten ele geçirmiştir. Vezir-i âzam nasıl sultanın yürütme yetkisinin mutlak temsilcisi ise, şeyhülislâm da sultanın İslâm cemaatinin başı imam sıfatıyla dinî yetkilerinin mutlak temsilcisi sayılmıştır.

Çeşitli kısıtlamalar, vezir-i âzamın sultanınkine eşit bir güç kazanmasını önlemiştir. Fakat sultanın mutlak temsilcisi sıfatıyla bütün devlet birimlerini denetim ve gözetim hakkı vardır. Bu da, bürokrasinin bağımsızlığını ve denetim birliğini sürdürmeye yeterli sayılmıştır. Vezir-i âzamın onayı olmadan hiçbir makamda azil, ya da atama işlemi olamaz, Hatt-i Hümâyûn dışında herhangi bir sultan fermanı da çıkmazdı. Vezir-i âzam tarafından sultanın onayına sunulan Divân-i Hümâyûn kararlarının reddedilmemesi bir gelenek olarak yerleşmiştir. Vezir-i âzamın bu bağımsızlığı, Ortadoğu devletlerinin değişmez bir ilkesidir. III. Murat'tan başlayarak bu prensibin gözetilmemesi, sorumsuz saray mensuplarının araya girmesiyle güçler dengesinin ve vezir-i âzam yetkilerinin zayıflaması, Koçi Bey ve öteki lâyiha sahipleri tarafından devlette "tagayyür ve fesadın" kaynağı sayılacaktır.

Murat Paşa'yı vezir-i âzamlığa atayan I. Ahmet, kendi eliyle yazdığı bir fermanda, "sana vezir-i âzamlığı kimsenin tavsiye ve görüşüne başvurmadan verdim ve mührümü gönderdim", demiştir. 1656'ya doğru devletin derin bir bunalıma düştüğü sırada Köprülü Mehmet Paşa vezir-i âzamlığı, şu şartlarla kabul etmişti: Sunduğu önerilerden hiçbirini sultan reddetmeyecek, bütün atama ve azilleri kendisi ya-

pacak, sultanın vezir-i âzamdan başka danışmanı olmayacak, hiçbir karşıtını saray benimsemeyecek ve kendisine karşı yapılan bütün iftiralar gözardı edilecek.

Yerleşmiş bir kurala göre vezir-i âzamlığa aday ikinci vezirdi. Fakat kapıağası, vâlide sultan ya da sultanın hocası, vezir-i âzamın seçiminde önemli bir rol oynardı. Böylece bağımsızlığını koruyamaz duruma düşen yeni vezir-i âzam, yeniçeriler ya da ulemânın yardımına güvenir, ya da etkili bir saray grubuna kendini sevdirerek görev süresini uzatma yollarını arardı.

Yavuz Sultan Selim gibi müstebit sultanların yanında kimi vezir-i âzamlar gölgede kalırken, Gedik Ahmet (1474) ya da Köprülü Mehmet (1656-1661) gibi vezir-i âzamların diktatörce güçleri olmuştur. Gedik Ahmet Paşa'nın güç kaynağı yeniçeri ordusu, Köprülü Mehmet Paşa'nınki ise Vâlide Sultan'dı.

Kafes sistemi uygulanmaya başlamadan önce tahta yeni çıkan sultanlar, başkente, eyâlet valiliği süresince taşrada sarayında hizmet etmiş olan adamlarıyla birlikte gelirlerdi. Bunların iktidarı tam olarak kendi ellerine geçirme çabaları, Osmanlı iç politikasını daima büyük ölçüde etkilemiştir. Fâtih Sultan Mehmet'in lâlası Zağanos, vezir-i âzam Çandarlı Halil'e şiddetle karşı çıkarak yeni hükümdârı Konstantiniye'yi kuşatmaya teşvik etmişti. Fetihten sonra rakibini idam ettirmiş ve vezir-i âzam olarak yerine geçmiştir. II. Selim tahta çıktığında, eski hocasının tavsiyeleri üzerine hareket ederek vezir-i âzam Sokollu'yu güç durumda bırakmıştı. 1579'la 1599 arasında III. Murat ve III. Mehmet'in hocası ulemâdan tarihçi Hoca Sa'deddin, devletin iç ve dış politikasına yön veren başlıca kişi idi. Resmî saray tarihçisinin yorumunca, "umur-i saltanat külliyen onun reyine bağlı idi". Kafes sistemi getirildikten sonra vezir atamalarında vâlide sultan temel etmen olmuştur. 1596'da İbrahim Paşa, ancak III. Mehmet'in annesi Safiye Sultan'ın ısrarıyla vezir-i âzam kalabilmişti. Fakat vâlide sultanların hiçbiri Kösem Sultan kadar etkili olmamıştır. Yeniçeri ocak ağalarıyla ittifak halinde, her vezir-i âzam değişikliğinde ve IV. Mehmet'in tahta çıkışına (1648) kadar her cülûsta önemli bir rol oynamıştır. IV. Mehmet küçük yaşta tahta oturtulunca da, eski egemenliğini sürdürmek istemiştir. Ancak, IV. Mehmet'in annesi, rakibi Turhan Sultan, 1651'de Kösem'i boğdurtmuş ve vâlide sultan sıfatıyla onun yerini almıştır.

Perde arkasından hükümet kararlarını etkileyebilen bir başka kişi de, sultanın şeyhidir. Her sultanın bir şeyhi vardır. Tarikatlardan birinin şeyhi olan mürşit sıfatıyla, sultanın manevî rehberi sayılır, geleceği bildirerek Tanrı'nın yardımını sağladığına inanılırdı. Bu durumuyla şeyh, Orta Asya Türk hakanlarının yanındaki şamanlara yakın bir benzerlik gösterirdi. Konstantiniye kuşatması sırasında Fâtih Sultan Mehmet sürekli olarak Bayramiye şeyhi Akşemseddin'in manevî kı-

lavuzluğuna başvurmuştu. Fethin tarihi hakkında gaibten verdiği haber geçekleşmeyince şeyh, çoğu dönme olan askerin imandan nasipleri olmadığını ve başlarına sert, acımasız bir komutan atanmasını önermişti.[5] III. Murat'ın manevî danışmanı, Halvetî tarikatından şeyh Şüccâ o denli etkiliydi ki, yüksek bir makam isteyen herkes ister istemez önce onu ziyaret etmek zorunda kalmıştır.

Bu adamların en ünlülerinden biri, sultanın dinî duygularını körüklemekle kalmayıp politikaya da karışan, I. Ahmet'in şeyhi celvetî tarikatı şeyhi Üsküdârî Mahmut Hüdaî Efendi'dir. Örneğin, Ruslarla barış antlaşması yapılmasını, Rusların Terek, Ejderhan ve Kazan kalelerini bırakmaları koşuluyla, barış tavsiye etmiş; hapisteki kadıların salıverilmesi için uğraşmış ve Ahmet Paşa'nın Mısır valisi atanması öğüdünü vermiştir.

Osmanlı politikasını belirlemekte kamuoyunun da, genellikle kabul edildiğinden daha büyük bir etkisi vardır. Daha 16. yüzyılın ikinci yarısında kapıkulu askeriyle zanaatkârlar arasında bir çıkar birliği vardı. Kapıkullarının birçoğu zanaatkâr ya da tüccar olmuş, bazıları da paralarını ticarî girişimlere ya da faize yatırmıştı. İstanbul halkı her zaman ayaklanmaya hazırdı; bu tür karışıklıklar genellikle malî ve ekonomik sıkıntı zamanlarında patlak vermiştir. Hükümetin kötü önlemleri sonucu sıkıntıya düşen halk ulemâyı başlarına alarak harekete meşru bir görünüm verirdi. 1648'de Sultan İbrahim'in, 1687'de IV. Mehmet'in, 1703'te II. Mustafa'nın, 1730'da III. Ahmet'in ve 1807'de III. Selim'in tahttan indirilmelerine yol açan ayaklanmalar bu türdendi.

Halk ayaklanmaları ancak kapıkulu askerlerinin ve ulemânın işbirliğiyle başarılı olabilirdi. 1651'de, İstanbul halkı yeniçeri cuntasının iktidarına karşı ayaklanmıştır. Yasalar reâyânın silâh taşımasını yasakladığından, eyâletlerde köylü ayaklanmaları seyrekti. Köylülerin toprağı bırakıp dağılması devlete ayaklanmalar kadar kaygı veren bir çeşit eylemsiz direnişti; çünkü bu durum, devlet hazinesini ve tımar sahiplerini gelir kaynaklarından yoksun bırakarak imparatorluğu güçten düşürürdü. Köylünün topraklarını terk edip dağılmasından, "perâkende" olmasından korkan devlet, zaman zaman köylüyü kayıran önlemler alır, kimi zaman vergileri azaltmaya veya affetmeye mecbur olurdu.

Osmanlı sultanlarının kamuoyunu kendilerinden yana çekme zorunluluğu, onları âdil düzen politikasını yenilemeye iten önemli bir faktördür. Hükümdâr sevilmezse, halk arasında, şeriata saygı göstermediği, şarap içtiği ya da başka uygunsuz davranışlarda bulunduğu söylentileri ortalığa çıkardı. Bir despot olan IV. Murat, kendisi hem içki düşkünü, hem de içki yasağının en acımasız destekçisiydi. Osmanlı sultanları şeriata sadık görünmek için, namazlarını savsaklayanların ya da oruç tutmayanların cezalandırılması için zaman zaman genel emirler çıka-

rır, meyhane ve genelevlerini kapattırırlardı. Kendileri Cuma günleri camiye giderek cemaatle namazı hiç aksatmaz, yoksullarla dervişlere sık sık sadaka dağıtırlardı. Kurban Bayramlarında, yalnız İstanbul'da üç bin olmak üzere, binlerce kurban kesilip yoksullara dağıtılırdı. Sultan, Mekke ve Medine'ye her yıl on binlerce altın dükalık hediye gönderir, sürre alayı denen bu hazine katarı Mekke ve Medine'ye varış yolu boyunca büyük merasim ve gösterilere neden olurdu.

Sultanlar dinî önderlerden, özellikle halkça tutulan şeyh ve dervişlerden her zaman çekinmişler ve bunları kendilerine yaklaştırmaya, ya da sert önlemlerle onlara boyun eğdirmeye çalışmışlardır. Bu şeyh ve dervişler, genellikle muhalif halk hareketlerinin baş propagandacılarıydılar. Örneğin, III. Mehmet'in saltanatı sırasında hükümet, camilerde vaazlarıyla İstanbul halkını kışkırtan bir şeyhi kentten sürmüş, fakat halkın gösterileri sonucu geri gelmesi için izin vermek zorunda kalmıştır. IV. Murat, nüfuzlu bir nakşibendî şeyhi olan Mahmut'u 1639'da idam ettirmiş, yanına yedi sekiz bin kadar yandaş toplamış olan Sakarya Şeyhi'ni de Ilgın'da öldürtmüştür.

Çağdaş eleştirilerde, 17. yüzyılın ilk yarısındaki politik bunalımın temel sebebi, otorite birliğinin, vezir-i âzamın bağımsızlığının yitirilmiş olması ileri sürülmüştür. Köprülü Mehmet Paşa'nın, 1656'da diktatörce yetkilerle vezir-i âzam atandığına yukarıda değindik. Kendisinden sonra bu makama, oğlu Fazıl Ahmet (1661-1676) geçmiştir. Saraylılar ve yeniçeri cuntasının iktidarı yerine Köprülüler yönetimi boyunca hükümet işleri vezir-i âzamın konağından yönetilmiş, sonuçta saraydaki Divân-i Hümâyûn toplantıları eski önemini yitirmiştir. Sultan, arz ve telhis denilen raporlarla durum hakkında bilgi alır, emir ve isteklerini Hatt-i Hümâyûn denilen kendi eliyle yazılmış bir notla geri gönderirdi. Bu Hatt-i Hümâyûnlar, genellikle Bâb-i Âlî'nin kararlarını değiştirmeyen kısa yinelemelerden ibarettir.

Hükümetin vezir-i âzamın konutuna, Bâb-i Âlî'ye taşınmasıyla Divân-i Hümâyûn vezirleri arka plana düşmüş; doğrudan doğruya vezir-i âzamın hizmetindeki üç görevli önem kazanıp öne çıkmıştır. Bunlar, vezir-i âzamın politik ve askerî konularda temsilcisi olan Kâhya Bey, Divân-i Hümâyûn'da şikâyet ve davalara bakan çavuşbaşı ve uzun bir süredir Divân-i Hümâyûn'un başkâtipliğini yapmakta olup, devlet antlaşmalarıyla nizamnâmeleri muhafaza eden reîsü'l-küttâb idi. 1720'den sonra bu görevliler, Paşa kapısı veya Bâb-i Âlî'deki toplantılarda, vezir unvanıyla devletin birer üyesi haline gelmişlerdir. Makamları 19. yüzyılda, sırasıyla, içişleri, adâlet ve dışişleri bakanlıkları olacaktır.

Bu süreçte defterdâr kapısı da gelişerek, malî işler için bağımsız bir bölüm durumuna gelmiştir. Başdefterdâr, haftanın belli günlerinde Bâb-i Âlî'de yapılan toplantılara katılırdı. Vezir-i âzam, önemli kararlar almadan önce genel danışma divânları toplardı.

Notlar

1 V. Grecu (ed.), *Istoria*, (Bükreş, 1950), s. 178; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara, 1948), s. 1.

2 *Le voyage d'outremer*, ed. Ch. Schefer, (Paris, 1392), s. 140.

3 *Histoire de la décadance de l'empire grec et l'établissement de celvy des turcs*, içinde: Chalcocondyle tarihi üzerine resimler, (Rouen, 1660), s. 19.

4 *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, ek, s. 10.

5 bkz. Halil İnalcık, *Fâtih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, (Ankara, 1954), s. 217-19.

13. Bölüm

EYÂLET YÖNETİMİ VE TIMAR SİSTEMİ

Eyâlet Yönetimi

Osmanlı sultanları, bir bölgeyi yönetmek için ilk dönemlerden itibaren hep iki yetkili atamışlardır: askerî sınıf kökenli ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden bey, ulemâ kökenli ve sultanın yasal yetkisini temsil eden kadı. Bey, kadının hükmü olmadan hiçbir ceza veremez, kadı da hiçbir kararını kendisi icra edemezdi. Kadı, kararlarında, yani şeriat ve kanûnu uygulamada beyden bağımsızdı. Emirlerini doğrudan doğruya sultandan alır, sultana doğrudan doğruya dilekçe verebilirdi. Eyâlet yönetimindeki bu güçler ayrımını, Osmanlılar âdil bir yönetimin temeli olarak görürlerdi.

Henüz bir Uc Beyliği olduğu zamanlarda Osmanlı ülkesi, bir "hünkâr sancağı"yla, beyin oğullarının yönetimine bıraktığı sancaklara bölünmüştü. Sancak, hükümdârdan iktidar simgesi olarak bir sancak (bayrak) almış, askerî bir vali olan sancakbeyinin emrindeki yönetim birimidir. 1361'den sonra Osmanlı topraklarının Balkanlar'da hızla genişlemesi üzerine, denetimi elde tutabilmek için, bütün sancakbeylerinin başına bir beylerbeyi atamak gerekmişti. Selçuklularda eyâletler, sultanın *melik* unvanı taşıyan yarı bağımsız oğulları arasında bölüşülürdü. Uc (serhad) eyâletleri beylerbeyi unvanı taşıyan uc emirlerinin idaresi altında idi. I. Murat, 1362'de tahta çıkmak üzere Bursa'ya hareket ettiği zaman, güvendiği lâlası Şahin'i bu göreve atayarak, ilk beylerbeyiliğini Rumeli'nde kurmuştur.

I. Murat, daha sonra oğlu Bayezit'i, doğuda Anadolu'da yeni fethedilmiş bölgelerin valisi olarak Kütahya'ya yerleştirdi. Bayezit, 1393'te Rumeli'ne geçtiğin-

de, başkenti Kütahya olan ve bütün Batı Anadolu'yu kapsayan bir Anadolu Beylerbeyiliği kurma gereği duymuştu. Osmanlı şehzadesinin oturduğu Amasya başkent olmak üzere, üçüncü bir beylerbeyilik oluşturuldu. Bunlar, 15. yüzyılın ortasına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun üç beylerbeyiliği olarak kalmış ve imparatorluğun her zaman omurgasını oluşturmuştur.

Fetih döneminde Osmanlı yönetiminin Rumeli eyâletlerinde kuruluşunun, iki aşamalı bir süreçten geçtiğini görmüştük. Doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde sancak olarak örgütlenmiş alan ile gazâya açık alan arasında, ya bir uc, sınır bölgesi ya da vasal bir devlet olarak tampon bir bölge bulunurdu. Uclardaki beyler, merkezî hükümetten, başkente görece yakın olanlara oranla daha bağımsızdı ve beylikleri babadan oğula geçen Evrenosoğulları, Mihaloğulları, Paşayiğitoğulları, Malkoçoğulları gibi ailelerdendi. Bu beylerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumları, tıpkı Selçuklu hükümranlığındaki Osman Gâzî'nin konumu gibiydi. Ucbeylerinin bölgelerindeki sipahîler genellikle kendi kulları ya da hizmetkârlarıydı. Sırp despotluğu, Eflâk ve Boğdan Voyvodalığı gibi vasal devletlerdeki hanedanlara Osmanlılar, bazen içişlerinde özerklik verir, ama onları yıllık bir haraç vermek ve seferlerde yardımcı güç sağlamakla zorunlu tutardı. Bazı bölgeleri ucbeyliği, bazılarını da vasal beylik olarak tutmayı yeğlerlerdi.

15. ve 16. yüzyıllarda ise, hükümet yeni fethedilen yerleri sancak beylerinin doğrudan yönetimlerine vermiş, bunların başına da bir beylerbeyi atamıştır. Böylelikle yeni beylerbeyilikler ortaya çıkmıştır. Yeni beylerbeyiliklerinin oluşturulması, askerî düşüncelerle belirlenen uzun bir süreçten geçerdi. Örneğin, önceleri Rumeli beylerbeyine bağlı olan Bosna'nın Avusturya'ya karşı askerî bir önlem olarak ayrı bir beylerbeyilik biçiminde örgütlenmesi, 1463'ten 1580'e kadar sürmüştür. Özü Beylerbeyiliği, 16. yüzyılda Kazaklara karşı bir önlem olarak, Batı Karadeniz bölgesi sancaklarından oluşturulmuştur. 1533'te imparatorluktaki beylerbeyilik sayısı altı idi; Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının sonlarına gelindiğinde on altıya varmıştır.

1533'te, bütün deniz güçlerini V. Karl'a karşı birleştirme çabasıyla, Cezayir beylerbeyiliği kurularak Barbaros Hayrettin'e verilmiştir. Barbaros, *kapudan-ı derya* unvanıyla, kendi fethettiği Cezayir'le Akdeniz kıyı ve adalarındaki on üç sancağı kendi yönetiminde birleştirmiştir. 1590'dan sonra genişlikleri sınırlandırılan beylerbeyilikler, o zamandan başlayarak "eyâlet" diye adlandırılmıştır. 1610'a doğru imparatorlukta böyle otuz iki eyâlet vardı (bkz. ileride liste, s. 110).

Devlet, tımar sistemini, ancak sancak sistemiyle Osmanlı yasa ve yönetiminin yeterince yerleştiği bölgelerde uygulayabilirdi. Tımar sistemi; Mısır, Bağdat, Habeşistan, Basra ve Elhasa eyâletlerinde uygulanmamıştır; dolayısıyla bunların

Tablo 3

Beylerbeyilikler (Eyâletler)	Başkent	Fetih tarihi	Beylerbeyilik olma tarihi
Rumeli	Edirne; sonra Sofya ve Manastır	1361-1385	1362 dolayları
Anadolu (Batı Anadolu)	Ankara ve Kütahya	1354-1391	1393
Rum	Amasya ve Sivas	1392-1397	1413
Trabzon	Trabzon	1461	1578 dolayları
Bosna	Saraybosna	1463	1580
Karaman	Konya	1468-1474	1468-1512
Kefe	Kefe	1475	1568
Dülkâdir (Dulgadır)	Maraş	1515	1522
Erzurum	Erzurum	1514	1533
Diyarbakır	Diyarbakır	1515	1515
Musul	Musul	1516 dolayları	1535
Halep	Halep	1516	1516
Şam	Şam	1516	1517-1520
Trablus-Şam	Trablus (Lübnan)	1516	1570 dolayları
Mısır	Kahire	1517	1517-1522
Yemen	Zebit, Sanaa	1517-1538	1540
Cezâir-i Bahr-i Sefîd	Gelibolu	1354-1522	1533
Cezâir-i Garp	Cezâyir	1516	1533
Kars	Kars	1534	1580
Bağdad	Bağdad	1534	1535
Van	Van	1533	1548
Tunus	Tunus	1534	1573 dolayları
Basra	Basra	1538-1546	1546
Elhasa	Elkatîf	1550 dolayları	1555
Budin	Buda	1526-1541	1541
Trablus garp	Trablus (Libya)	1551	1566
Temeşvar	Temeşvar	1552	1552
Şehrizor	Şehrizor	1554	?
Habeş	Suvakin ve Cidde	1555-1557	1557
Kıbrıs	Lefkoşe	1570	1570
Çıldır	Çıldır	1578	1578
Rakka	Urfa	1517	1600 dolayları

bir derece özerklikleri tanınmıştır. Sultan, bu eyâletlerin her birine kalabalık bir yeniçeri garnizonu yerleştirir, birer vali, defterdâr ve kadı atardı. Eyâlet gelirleri sipahîlere tımar olarak dağıtılmaz, vali bütün askerî ve idarî giderleri karşıladıktan sonra başkente her yıl "salyâne" denen, sabit bir miktar vergi gönderirdi. Bu eyâletlere "salyâne eyâletleri" denmiştir.

Doğu Anadolu'nun bazı yörelerinde, aşiret reislerinin elinde babadan oğula geçen sancakların yönetimi de değişikti. "Hükümet" diye bilinen bölgelerde ise bütün gelirler aşiret beyine aitti; ancak bey, sultanın buyruğu üzerine orduya belli sayıda asker vermek zorundaydı. Sultan, bu bölgelerde yörenin önemli kentlerine bir kadı atar ve bir yeniçeri birliği yerleştirirdi.

İmparatorlukta böylece, doğrudan doğruya Osmanlı yönetiminde olanlardan ayrı, birçok özerk yönetim birimi vardı. Sâlyâne eyâletleri ve hükümetlerin yanı sıra, vasal birer Hıristiyan beylik olan Boğdan, Eflâk, Erdel, Ragusa (Dubrovnik), Gürcistan ve Çerkezistan ve 17. yüzyılda Kazak Hetmanlığı'yla, Kırım Hanlığı, Mekke şerîfliği ve Geylân gibi tâbî Müslüman beylikleri vardı. Ayrıca, deniz gâzî levent (korsan) beylerin fethettikleri Trablusgarp, Tunus ve Cezayir beylerbeyilikleri uc sınır eyâleti niteliklerini korumuşlardır.

16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, hepsi bir ara haraç ödeyen Venedik, Polonya, Habsburg İmparatorluğu üzerinde kuramsal egemenlik iddiasındaydı.

Tımar Sistemi

Ancak, tipik Osmanlı eyâletlerinde tımar sistemi geçerliydi. Bu sistem, büyük bir imparatorluk ordusunu ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısından doğmuş ve imparatorluğun eyâlet yönetimiyle malî, toplumsal ve tarımsal politikalarına biçim vermiştir. Nitekim bu politikaların hemen hemen hepsi, devletin askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmişti.

Para darlığı Ortadoğu devletlerinin temel sorunlarından biriydi. Altın ve daha da önemli olan gümüş, para sisteminin temeliydi. Bu metallerin kıtlığı karşısında devlet, büyük çaplı girişimler, özellikle de beslediği büyük bir ordu için para bulmakta zorlanırdı. Öte yandan, aynı nedenlerden ötürü, köylüler de en önemli vergi olan tahıl öşrünü nakit olarak ödeyemedikleri için, aynî olarak öderlerdi. Ortaçağ devleti ise, aynî ödenen vergiyi toplayıp paraya çevirme olanaklarından yoksun olduğundan, bu gelir kaynaklarını mültezimlere satardı. Böylece devlet gelir kaybeder, ordunun maaşlarını ödeyebilmek için gereken parayı toplayamazdı. Bu yüzden, devletin tarım gelirlerini askerlere tımar olarak tahsis etmesi, Ortado-

ğu'nun Müslüman imparatorluklarının en eski geleneklerinden biri haline gelmiş, askerlerin maaş yerine doğrudan doğruya bu gelirleri köyde oturup toplaması gerekmiştir. Başlıca gelirleri askerlere maaş olarak bırakılan bu toprak birimleri, Bizans'ta *pronoia*, İslâm ülkelerinde ise *iktâ'* veya tımar diye bilinirdi.

Bu sistemde sipahî, gelir kaynağı olan köyde yaşar, aynî olarak ödenen ürün vergisi öşrü de kolayca toplayabilirdi. Böylece asker, mültezimin yerini alır, öşrü nakde çevirme sorumluluğunu da üstlenirdi. Böylesi bir sistemin bir üstünlüğü de, ortaçağ ordularının temel öğesi sipahînin, yaşadığı köyde atına kolayca bakabilmesiydi.

Bizans İmparatorluğu ve daha sonra Balkan devletlerinde köylüler, tarım vergisiyle beraber sipahîlerine yılda birer araba odun ve yem, yarım araba da saman vermekle yükümlüydüler. Buna ek olarak sipahîlerinin toprağında çalışmak ve arabalarıyla hizmet etmek zorundaydılar. Osmanlılar, Balkanlar'ı fethettiklerinde karşılarına çıkan bu angarya hizmetleri nakit paraya, çift resmine çevirmekte zorlanmadılar. Zamanla, zengin Hıristiyan beylerin elindeki geniş mülklerle bazı manastır topraklarını da tımara dönüştürdüler. Tımar sistemi, daha ilk dönemlerden başlayarak Osmanlı rejiminin ayırıcı bir niteliği olmuştur.

İmparatorluğun klâsik döneminde Osmanlı ordusunun en büyük bölümünü eyâletlerdeki *tımarlı sipahîler* oluştururdu. Sipahî, geleneksel silâhlar kullanan tipik bir ortaçağ atlısıdır; Osmanlı ordusunda ateşli silâh kullananlar genellikle yeniçerilerdi. Bir tahmine göre, 1475 dolaylarında ulûfe, yani nakit maaş alan, kapıkulu sipahîlerinin sayısı üç bin, yeniçerilerinki de altı bin iken, Rumeli'nde yirmi iki bin, Anadolu'da on yedi bin tımarlı sipahî vardı[1]. Yüz yıl sonra I. Süleyman zamanında ise, altı bin kapıkulu sipahîsi, on-on iki bin yeniçeri, kırk bin eyâlet sipahîsi olduğu hesaplanmıştır. 1503'de 12 bin yeniçeri, 50 bin tımarlı sipahî, 10 bin sekban solak ve 700 çavuş vardı (Firdesî, *'kutbnâme* 90-92).

Tımar sistemini kurmak ve sürekli bir merkezî denetim sağlamak için hükümet, eyâletlerdeki bütün gelir kaynaklarını ayrıntılı olarak saptamak ve bu kaynakların tımar olarak dağılımını gösteren defterler düzenlemek zorundaydı. Bir bölgenin fethinin hemen ardından, *tahrîr* yapılır, o sancağın gelir kaynaklarını belirlemek üzere "*tahrîr* emîni" veya "il yazıcısı" denilen bir görevli gönderilirdi. Sonraları, her yirmi otuz yılda bir veya bölgenin vergi gelirlerinde değişiklik göze çarptığında il yazıcısı gönderilirdi. İl yazıcısı, köylerdeki bütün aile reislerinin ve bekârların (mücerredlerin) adlarını ve ellerindeki toprağın yaklaşık miktarını ayrıntılı bir tahrir defterine, "mufassal deftere" kaydederdi. Deftere, her köyün adının altına, öşür ve çift resmine ek olarak, Hıristiyanlardan alınan "ispençe" denilen ve nakit olarak ödenen bir çift vergisi para cezaları, yani cerîmeler ve gerdek

resmi gibi başka resimlerden elde edilecek paranın tahminî toplamları geçirilirdi. Her köyün ödemesi gereken gelir miktarı böylece belirlenirdi. Tahrîr tamamlanınca, sultan, yani devlet hazinesi, vezir ve beyler için ayrılan hâslar çıkartılır, geri kalanı da sipahîler arasında tımar ve zeâmet olarak dağıtılırdı. Zeâmet, resmî anlamda, yıllık değeri yirmi ile yüz bin akçe arasında olan bir subaşı tımarıydı. Yıllık değeri yüz bin akçeden çok tımarlara hâs denirdi.

Mufassal defterin başına sancak sipahîlerinin söz konusu gelirleri hangi oran ve koşullara göre toplayacağını gösteren bir kanûnnâme konurdu. Mufassal defterlerin yanı sıra, bir de gelirlerin hâs, zeâmet ve tımar olarak dağılımını gösteren ikinci özet bir defter, icmâl defteri hazırlanırdı. Köylüler, kanûnnâmelerdeki kurallara göre vergilerini öder, yeni bir tahrîre kadar durumları değişmezdi. Anlaşmazlık başgösterdiğinde, kadılara kararlarında bu tahrîr defterleri yardımcı olurdu. Her tımar, bölünmez ve değiştirilemez bir birimdi, buna "kılıç tımar" denirdi.

Merkezî hükümette, nişancının dairesinde bu defterlerin her birinden birer nüsha bulundurulurdu. Öteki nüshayı eyâletin beylerbeyi saklardı. Değişiklikler, bu defterlere nişancı tarafından "derkenar" olarak kaydolunurdu.

Tımar sistemi, yüzeysel olarak ortaçağ Avrupa feodalizmine benzer; ancak ikisi arasında temel ayrılıklar vardır. Devlet, tımar sistemini uygulayabilmek için, toprak üzerinde hiçbir özel iyelik hakkıyla engellenmeksizin kendi mutlak denetimini kurar. Osmanlı devleti, daha önceki İslâm devletleri örneğine uyarak, bütün tahıl ekilen tarım topraklarının "mirî," yani devlete ait olduğunu ilân etmiştir. Yalnız mülk ve vakıf toprakları bu kuralın dışında tutulmuştur. Tahrîrde toprakların mülk ve vakıf nitelikleri sürebildiği gibi, sultanın iradesiyle gözden geçirilebilir, mülk ve vakıf nitelikleri kaldırılabilirdi.

Bu sistemde genellikle tarım arazisi devlete aitti. Toprağı işleyen köylüler babadan oğula geçen kiracılık konumundaydılar. Tapu resmi denilen bir para ödeyerek tasarruf hakkı kazanırlardı. Köylünün toprak üzerindeki hakları yalnız babadan oğula geçer, köylü toprağı satamaz, hediye olarak bağışlayamaz veya izinsiz olarak başkasına aktaramazdı. Ancak, unutmamalıdır ki mirî topraklar üzerinde etkili kişiler, özel mülkiyet hakları edinmek için uğraşırlardı. Abbasî Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu'nda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da devletle bireyler arasında, toprak iyeliği savaşı, imparatorluk toplumsal tarihinin en önemli sorunlarından biri olmuştur. Devletin zayıf olduğu zamanlarda özel mülk ya da vakıf olan toprakların alanlarında bir artış olur, hükümdârlardan biri güçlü bir merkezî otorite kurduğunda bu gibi topraklar üzerinde özel mülkiyet haklarıyla vakıfları kaldırarak devlet denetimini yeniden sağlardı. I. Bayezit, özellikle de Fâtih Sultan Mehmet bu tür reformlarla ünlüdür.

Fâtih Sultan Mehmet, 1476 yılında bütün imparatorlukta toprak vakıf ve mülkiyet haklarını gözden geçirdiği zaman, sultanın onayından geçmemiş ya da binaları yıkılmış veya amacına hizmet etmeyen bütün vakıf topraklarının devlete geri verilmesi ilkesini uygulamıştır. Bu yolla bir tahmine göre, yirmi binin üstünde köy ve çiftlik mirî arazi haline getirilmiştir. Sultan bu reformu, tımarlı sipahî sayısını arttırmak için yapmıştır. Anadolu'da bir bölüm derviş ve toprak sahiplerinin önceki Müslüman devletlerden kalma iyelik haklarını tanımış, ancak bunları orduya tam donanımlı bir sipahî, eşkünci göndermekle yükümlü tutmuştu. Halefi II. Bayezit döneminde, Mehmet'in reformlarına karşı güçlü bir tepki oluşmuştur. Reform karşıtları reformun şeriata uygun olmadığını iddia etmiş, böylece özel mülk ve vakıfların bir çoğu asıl sahiplerine geri verilmişti. Büyük çaplı askerî girişimleri gittikçe daha çok sipahî gerektiren I. Selim ile I. Süleyman, yeniden Fâtih Sultan Mehmet'in politikasına dönmüşlerdir.

1528 yılında toprağın yaklaşık yüzde 87'si mirîydi, devletin yüksek "rakabesi", yani kontrolü altında idi. Bu dönemde, sipahî sayısının artmasıyla mirî topraklar, toprak sahibi eski aileler ve ulemânın aleyhine artmıştır. Devlet, askerî sınıftan kişilerin tımar beklentileri karşısında özel topraklara el koymuş, ancak 16. yüzyılın sonlarına doğru devlet mirî toprakların denetimini yeniden yitirmeye başlamıştır. Koçibey gibi Osmanlı yazarları, bunu imparatorluğun çöküşünün başnedenlerinden biri sayarlar.

Tımar sistemi, devlet, sipahî ve köylünün toprak üzerinde eşzamanlı haklarının bulunduğu, parçalı bir iyelik türüydü. Tımarı elinde tutan sipahînin toprak üzerinde kanûnlarla tespit edilmiş bazı denetim hakları vardı; bu niteliğiyle de kendisine "sâhib-i arz" yani toprak sahibi denirdi. Gerçekte ise sipahînin devletten aldığı, toprağın kendisi değil, belli ölçüde bir toprak üzerinde yaşayan halktan sabit miktarda bir devlet geliri toplama yetkisiydi. Devlet ona, toprak üzerindeki denetim haklarını, gelirini güvenceye alabilmesi için vermiştir.

Sipahînin toprak üzerinde birkaç hakkı vardı: Devletin toprak yasalarını uygular, boş toprakları, sözleşmeyle ve peşin ödenen bir kira, "tapu resmi" karşılığında talep eden köylünün tasarrufu altına verirdi. Köylü ise, toprağı sürekli işlemeyi ve zorunlu vergileri ödemeyi üstlenirdi. Ekinlik, bostan ya da çayır olarak aldığı toprağın kullanımını değiştiremezdi. Toprağı üç yıl boyunca bir neden olmaksızın boş bırakırsa, sipahî toprağı başkasına verebilirdi.

Tımar sınırları içindeki boş toprağa biri yerleşmişse, sipahî ondan yalnızca yasal vergileri alırdı. Devlet, verimli toprak alanını arttırmak için, tımarına köylü yerleştirerek ekilen toprağı arttıran sipahîyi ödüllendirirdi.

Kendisinin ve hayvanlarının ihtiyaçları için sipahî, bir çift öküzün sürebildi-

ği, dolayısıyla yerine göre altmışla yüz elli dönüm arasında değişen bir "çift" veya çiftlik toprak ya da bir bağ veya meyve bahçesi alırdı. Ne sipahi ne de akrabaları köylünün elindeki toprağın iyeliğini ele geçirilebilirdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında bu sipahî çiftlikleri de toptan köylülere verilmiştir. Dolayısıyla tımarlı sipahî, ancak devletin toprak yasalarını uygulayan bir devlet görevlisi durumundaydı.

Reâyâdan bir aile reisi, tek bir aileyi geçindirecek büyüklükte bir çiftlikten daha çoğunu elinde bulunduramazdı. Ölümü üzerine çocukları bu toprağı ortaklaşa çalıştırabilir, fakat bölemezlerdi. Çifti olan bir köylü, sipahîye toprak ürünlerinden sekizde bir alınan öşrün yanı sıra bir de yıllık yirmi iki akçe çift resmi öderdi. Başlangıçta bazı hizmetler yerine alınan bu nakdî vergi, Bizans zamanında köylünün *pronoia* sahibine borçlu olduğu saman, yem, odun ve diğer hizmetlerin karşılığı bir ödeme idi. Gördüğümüz gibi, Osmanlılar, bu gibi feodal hizmetleri, ellerinden geldiğince, nakit olarak belirlenmiş vergilere dönüştürmeye çalışmıştır. Çift resmi zamanla bölgesine göre, 33, 50, 100 akçe olarak tespit edilmiştir.

Reâyâ ve tımar

Devlet, sipahîye gelirini garantilemesi için reâyâ karşısında birtakım haklar tanımıştı. İster Müslüman ister Hıristiyan olsun reâyâ, sözcüğün en geniş anlamıyla, askerî sınıftan tamamıyla ayrı, üreten ve vergi veren tebaa idi. Daha dar bir anlamda ise, kanûnî konumları kentli ve göçebelerden ayrı köylü halktı.

Sipahîye verilen tımar, hem toprağı hem de üzerindeki köylüleri kapsardı. Ekilebilir toprak, üzerinde çalışacak emekten daha bol olduğu için 15. yüzyılda reâyâ bütün tarımsal girişimlerin vazgeçilmez öğesiydi. Köy nüfusunun azlığı ve tımarlarda kullanılmayan toprak bolluğundan dolayı, tımarlılar birbirlerinin reâyâlarını kandırmak için sürekli savaş halindeydiler. Reâyâsı kaçan sipahi gelirini kaybederdi. Bu nedenle de yasa, reâyânın yerleşim yerini bırakıp başka yere gitmesini yasaklamıştı. Sipahî, kaçak bir köylüyü on beş yıl içinde toprağına dönmeye zolayabilirdi; fakat bunun için kadının hükmü gerekliydi. Başka biri gelip bırakılmış toprağı işler ve öşrünü öderse sipahî kaçak köylüyü dönmeye zorlayamaz, ondan ancak "çift resmi" alabilirdi. Köylü, kentte bir iş edinmişse, sipahîye yılda bir altın dükadan biraz fazla tutan "çift bozan akçesi" denen tazminatı ödemek zorundaydı; ancak sipahî onu toprağına dönmeye mecbur edemezdi.

Bu koşullar, 16. yüzyılda değişmeye yüz tuttu. İmparatorluk nüfusu hızla artarak ekilen toprakların da artmasına neden olmuş görünüyor. I. Süleyman dönemi tahrîr defterlerinin gösterdiği gibi ekili alan, büyük ölçüde genişlemiştir. Bu dö-

nemde ekimde kullanılan alan, zamanın teknolojisinin izin verdiği sınırlara ulaşmışa benzer. Ayrıca, toprağın değeri arttığı gibi toprak gelirleri de artmıştır. Toprağı bırakan köylülere karşı yasaların gevşemesi de, köyden kente doğru nüfus akışını teşvik etmiştir.

Devlet sipahîye başka yetkiler vererek onu köydeki düzenden sorumlu kılmıştır. Ufak suçlar için köylüden toplanan para cezalarının yarısı sipahînin, yarısı da sancakbeyinin olurdu; ancak, para cezası verme yetkisi sadece kadıya aitti. Sipahî, kanûnsuzluk eden birini tutuklayabilir ama para cezası alamazdı. Sipahî, tımarını oluşturan köyde oturur ve seferde askerî görevlerini yerine getirir, ancak tarımsal üretimle kendisi uğraşmazdı. Sipahînin köyde yaşamasını sağlamak için Osmanlı kanûnnâmeleri köylüye bir dizi ufak tefek hizmetler yüklemişti. Sipahîye ev yapmakla yükümlü olan köylüler, ona öşür mahsûlünü koymak için bir ambar yapmak, sipahînin öşrünü ambara ya da satmak için bir günlük yoldan uzak olmayan pazara taşımak zorundaydılar. Sipahînin çayırındaki otların biçilmesine de katılmak durumundaydılar, ama kanûnnâmeye göre samanı ambara taşımaya mecbur değillerdi. Sipahî tımarına ait başka bir köyden gelmişse, köylü üç gün süreyle konukseverlik göstermek, sipahîye ve atına bakmakla yükümlüydü. Yasalar köylünün bayramlarda sipahîye armağan verme âdetini de onaylamıştır. Köylünün bir günden üç güne kadar sipahînin çiftliğinde çalışma geleneği ise, bazı bölgelerde süregelmiştir.

Her sancağın kanûnnâmesi, köylünün vermesi gereken vergi ve hizmetleri tek tek saymıştır. Sipahî bunlara yenilerini ekleyemezdi. Devlet buna o kadar önem verirdi ki, gerçekte kanûnnâmelerin başlıca maddeleri, sipahîyle reâyâ arasındaki ilişkileri düzenleyen maddelerden oluşmuştur. Kurallara aykırı hareket eden sipahî, tımarını yitirebilirdi. Bu bakımdan reâyâ, hiç kuşkusuz, ortaçağ Avrupası'nın serflerinden daha şanslı bir durumdaydı. Aradaki başlıca fark, Osmanlı köylüsünün merkezî bir devletin ve merkezî bir hukuk sisteminin koruması altında yaşamasındaydı. Gene de, 15. yüzyıl gibi erken bir dönemde reâyânın durumuyla ilgili sultan fermanları, sipahîlerle beylerin ayrıcalıklarını kötüye kullandıklarını gösterir. Kanûnsuzlukların temel nedenlerinden biri, sipahîlerin eski feodal gelenekleri sürdürme çabalarıydı. Sultana köylüler, yasadışı ve aşırı para cezalarından yakınmış, özellikle sancakbeyleriyle kadıların asayiş ve şüphelileri takip bahanesiyle köylülerin evlerinde kalmalarından, maiyetlerini ve hayvanlarını bedavadan beslemeye zorlamalarından şikâyet eden dilekçeler göndermişlerdir. Ayrıca, sipahîlerin yasadışı vergiler icat ederek para toplamalarından ve öşrü, ürün yerine nakde çevirerek alma çabalarından da yakınmışlardır. I. Süleyman, bu tür uygulamaları yasaklayan birçok ferman çıkartmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu reâyâsının büyük çoğunluğu, tımar ve hâs topraklarına bağlı çiftçiler olmakla birlikte köylü sınıfı içinde farklılıklar da vardır. Bizans hukuku gibi Osmanlı hukuku da, köylüleri bir ya da yarım çifti olanlar diye ayırmış, az topraklıları evlilik durumlarına göre sınıflandırmış, reâyâ vergilerini de bunlara göre koymuştur. Osmanlılar, fethettikleri Bizans ve Balkan ülkelerinde *elefteroi* yani "özgürler" diye bilinen, kayda geçirilmemiş topraksız bir grup köylü bulmuşlardı. Osmanlı döneminde, topraktan kaçan ya da deftere geçirilmemiş reâyâ, baba ocağını bırakmış oğullar ve kaydedilmemiş göçebeler de aynı biçimde, tek bir sınıf olarak görülmüştür. Bu topraksızlar, genellikle tımar topraklarında geçici tarım işçisi yani "ırgad" ya da çiftçi olarak çalışır, öşür ve dönüm başına hesaplanan reâyâ vergilerini tımar sahiplerine öderlerdi. Aynı yerde üç yıl süreyle kalırlarsa o tımarın reâyâsı olurlardı. Devlet topraksızlarla göçebeleri yerleştirmeye çaba göstermiştir.[2]

Durumları Batı Avrupa serflerininkine benzeyen "ortakçı kullar" da başka bir sınıf oluşturmakta idi. Bunlar genellikle, sultanların ve yönetici sınıf üyelerinin mülk ve vakıflarında çalıştırdıkları savaş tutsakları ya da satın aldıkları kölelerdir. Bu tür toprakların iyeliğini ellerine geçirenler, tarım emekçisi olarak tahrîr defterlerine kayıtlı reâyâyı çalıştıramayacağı için, kayda geçirilmemiş reâyâyı topraklarına çekmeye ya da köleler satın alıp toprağa yerleştirmeye çalışırlardı. Yönetici sınıfa ait mülklerin çoğu böyle kurulmuştur. Bu sistem Osmanlı devletinin ilk yıllarından beri vardı; ama ancak 16. yüzyılın sonundan sonra yaygınlaşmıştır.[3]

Saray ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere, pirinç ekimi ve başka tarımsal girişimlerde devlet ortakçı kul kullanmıştır. Fâtih Sultan Mehmet, İstanbul çevresindeki boş köyleri şenletmek için yüz kadar köye savaş tutsaklarını ortakçı olarak yerleştirmişti. Bunlar kendi durumlarında olmayanlarla evlenemez, hasatlarının yarısını devlete verirlerdi. Ortakçıların çoğu 16. yüzyılda reâyâ olmuşlardır.

İngiliz gezgini H. Blount, 1634 dolaylarında, tımar sisteminin, "bulundukları eyâlet topraklarını kontrol altında tutup, iyi ekilip biçilmelerini sağlamayı" amaçladığı gözleminde bulunmuştur[4]. Bu kurumun esas amaçlarından biri, gerçekten de, kamu düzenini ve toprağın işlenmesini sağlamaktı. Köylere kadar uzanan güvenlik sistemi, reâyânın eşkıyalığa karşı korunmasına ve suçluların izlenip cezalandırılmasına olanak sağlıyordu. Subaşı ve sancakbeyi, kendi bölgesindeki güvenlikten sorumluydular ve sancaklarını dönem dönem dolaşarak haydutlardan temizlerlerdi. Kadıların verdikleri bedensel ceza hükümlerini yerine getirme görevi yalnız sancakbeyine aitti.

Tımarlı sipahî ordusu

Tımar sistemi, her şeyden önce, merkezden denetlenen büyük bir sipahî gücü besleyerek, sultanın ordusuna asker sağlamak için tasarlanmıştır. Tımarlı sipahî köyde kendi atına kendi bakardı; silâhları yay, kılıç, kalkan, mızrak ve gürzdü. Tımar geliri belli bir miktarı aşıyorsa, cebe de (zırh) giyinmek zorundaydı. Sipahîler, her üç bin akçelik tımar geliri için bir "cebelü", yani tam donanımlı bir atlı asker sağlamak zorundaydı. Beyler ise her beş bin akçeye karşılık bir cebelü sağlardı. Böylece 16. yüzyıl başlarında dokuz bin akçelik tımarı olan bir sipahî cebe giyer ve orduya üç cebelüyle, bir de çadır getirirdi. Sipahîlerin maiyetleri ne kadar büyük olursa saygınlıkları da o kadar büyük olurdu. Dolayısıyla, bütün cebelüleri kapsayan sipahî ordusunun tam sayısını belirleyebilmek güçtür.

Sultan beylerbeyine sefer fermanı gönderdiğinde sipahîler, subaşıların kumandasında, sancakbeyinin sancağı altında toplanırdı. Sancakbeyleri de beylerbeyinin bayrağı altında toplanır, sonra her beylerbeyi emredilen zamanda ve yerde sultanın ordusuna katılırdı. Daha sonra sultan, bir tür teftiş olarak, ordusuna geçit resmi yaptırırdı. Tımarlılar hafif süvari birlikleriydi. Savaş düzeninde ordunun iki kanadında yer alır, düşmanı hızla çevirmelerini sağlayacak bir yarım ay oluştururlardı. Bu birlikler, hem merkezî hazineden herhangi bir ödenek almadıklarından hem de atları yaz sonunda yorgun olduğundan, güz başlangıcında yurtlarına dönmek isterlerdi. Böylece sefer mevsimi marttan ekime kadar sürer, Osmanlı ordusu da güze doğru en zayıf durumunda olurdu. Bu durumu bilen Hunyadi gibi bazı Avrupalı generaller hep bu vakitlerde saldırıya geçmiştir. Hafif zırhlı süvari, Orta Asya'dan beri tüm Türk-Moğol ordularının temel kuvvetini oluşturmuş ve batı orduları karşısında üstünlük sağlamıştır.

Tımarlar, komutan olan subayın "ariza"sı yani dilekçesi üzerine verilirdi. Sultan, dilekçe uyarınca bir fermanla belli değerde bir tımara atar, sancakta bu değerde bir tımar boşalınca da beylerbeyi başvuran kişiye bir tezkere verirdi. Tezkereyle merkeze gelen aday sultanın beratıyla o tımarın sahib olurdu. İlk kez tımar alınırken zorunlu olan işlem buydu; daha sonra beylerbeyileri doğrudan doğruya kendi beratıyla Rumeli'nde 5.999, Anadolu'da da 2.999 akçeyi aşmayan tımarlara atama yetkisine sahipti. 15. yüzyılda, özellikle de sınır bölgelerinde, birçok sipahî yalnızca beylerbeyi veya sancakbeyinin beratıyla, hatta subaşının tezkiresiyle tımar edinebilmiştir. 16. yüzyılda merkezî yönetim tımar dağıtımı üzerindeki denetimini sıkılaştırmıştır. Sultanın buyruğu olmadan bir tımarlının tımarı geri alınamazdı. Osmanlı tımar sistemini Avrupa feodalizminden, bu sıkı merkezî denetim ayırır. Ayrıca, Osmanlı devletinde Avrupa örneğine benzer herhangi bir Hiye-

rarşik bağımlılık ya da vasallık bağı yoktu. Ancak ilk dönemde, hıristiyan bağımlı beylerle sultan arasında benzeri vasallık ilişkileri olmuştur.

Tımara hak kazanan kişi ancak askerî sınıftan olabilirdi. Reâyâya tımar vermek mutlak olarak yasaktı. Babası askerî sınıftan olanlar ya da sultan veya bey kulu olanlar, askerî konum kazanırlardı. Osmanlılar, yeni fethedilen ülkelerin Osmanlı askerî sınıfınınkine benzer konumdaki sınıf üyelerini kendi askerî sınıfına kabul etmiştir. Bu yolla birçok feodal Hıristiyan beyi zaîm veya tımarlı sipahî olmuştur. Bunlar ya da oğulları, zamanla, İslâm'ı kabul etmiştir. 15. ve 16. yüzyıllarda tımarlı sipahîlerin büyük bir bölümü, yeniçeriler gibi kul aslından idi. Müslüman Türkler arasında yalnız gönüllü asker olup savaşta üstün hizmet gösterenler, bir de ucbeylerinin yandaşları tımar alabilirdi. Arnavutluk bölgesinin 1431 yılı istatistikleri, sipahîlerin % 16'sının önceki feodal Hıristiyan beyleri, % 30'unun Anadolu Türkleri, % 50'sinin de sultan ya da bey kulları olduğunu gösterir. Tımarların kalan % 4'ü de kadı, piskopos ve saray gözdelerinindi. Daha sonraları, Türk kökenli sipahî oranı yavaş yavaş düşmüştür. Ölen sipahîlerin oğullarına, miktarı babalarının tımarlarının değerine göre belirlenen başka bir tımar verilirdi. Örneğin, tımarının değeri on bin akçeyle yirmi bin akçe arasında olan bir sipahî öldüğünde, birinci oğul dört bin, ikincisi üç bin akçe değerinde bir tımar alırdı. Asıl tımarın değeri yirmi binle elli bin akçe arasında idiyse, ilk üç oğula, sırasıyla, altı, beş ve dört bin akçe değerinde tımarlar verilirdi. Babalar tımarlarını, Batı feodalizmindeki gibi, vasiyetle oğullarına bırakamazdı. Oğullar, yedi yıllık bir süreyle askerî görev yapmazlarsa sipahî konumlarını yitirir, reâyâ kaydedilerek vergiye tâbî olurlardı. Bu bakımdan, tımar sisteminde kan soyluluğu sorunu hiç olmamıştır. Sipahîliği kaldırılan bir mazûl sipahî yedi yıl içinde savaşa giderse, komutanının dilekçesiyle yeniden tımar alabilirdi.

Tımar sınıfı içinde büyük ayrımlar vardı. Hâs ve zeâmet toprakları alan beyler, genellikle saray hizmetlileriydi. Beylerbeyilerinin gelirleri yılda altı yüz binle bir milyon akçe arasında değişirdi. Sancakbeylerinin iki yüz binden altı yüz bine varan değerde hâsları vardı. Subaşıların ellerindeki hâs ve zeâmetlerin değerleri de yirmi binle yüz bin akçe arasında değişirdi. Bu kurallar kesinlik göstermez. Tımarlı sipahîlerin tımarları 15. yüzyılda yılda ortalama iki bin akçe dolayında idi. Bu miktar, 16. yüzyılda üç bine çıkmıştır.

Bir sancakbeyinin 1500'lerdeki yıllık geliri altın hesabıyla dört binle on iki bin arasında altın dükaya eşitti. Kadı sicilleri göstermiştir ki, aynı dönemde Bursa'nın en zengin sarraf ve tüccarlarının serveti dört bin dükayı nadiren geçiyor. Dolayısıyla, beyler ve zeâmeti olanlar, klâsik Osmanlı toplumunun en zengin kesimini oluştururlar. Buna karşılık 15. yüzyılda ortalama bir sipahînin yıllık geliri

otuz-kırk altın dükaydı. Aynı dönemde bir yeniçeri ya da bir yapı ustasının da geliri hemen hemen aynıydı. Bir sipahî, üstün hizmetler karşılığında yeni eklerle tımarını arttırabilir, böylelikle yıllık gelirini dört yüz altın dükaya kadar çıkarabilirdi. Ancak, bir zeâmet elde edebilmek için çok istisnaî hizmetlerde bulunmaları gerekirdi, çünkü bu topraklar hemen hemen bütünüyle sultan kullarına ve bey oğullarına ayrılmıştır.

Sonraları beyler yetkilerini kötüye kullanmışlar, rüşvet karşılığında hak etmeyen kişilere tımar sağlamışlardır. Sonuç olarak, 16. yüzyılda aslında reâyâ konumundaki birçok kişi sipahî olmuştur. I. Süleyman, sisteme bu yabancı akışını yasallaştırdığı zaman, başka bir seçeneği yoktu; ama sonradan politikasını değiştirmiş, sipahî oğlu olmayanların gelecekte tımar alamamaları için sert tedbirlere başvurmuştur. Sürekli tımar talepleri, klâsik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerinde can alıcı bir etmendi. Tımarlarını yitirmiş ma'zûl sipahîler, kapıkulu askerleri ve sınır bölgelerindeki gönüllüler tımar edinebilmek için sürekli baskı yaparlardı. Birçok ayaklanmaların altında bu gerçek vardır.

Öte yandan, tımar olarak dağıtılacak toprak ihtiyacı, devleti sürekli olarak yeni fetih girişimlerine zorluyordu. Ayrıca, savaşta kahramanlık gösterdiklerinde tımar ve zeâmet alabildikleri için, kapıkulu askerleri toprak kazanma yolunda bir vasıta olarak savaş yanlısıydılar. Tımar ihtiyacı, böylece, Osmanlı yayılmasında itici bir güç oluşturuyordu. Tımar ve zeâmet bekleyen sınır bölgelerindeki Anadolulu gönüllülerle iç bölgelerin tımarlı sipahîleri arasında da çetin bir rekabet vardı. Bu gerilim, 15. yüzyılın ilk yarısında Rumeli'ndeki sınır güçlerinin merkezî iktidar karşısında niçin sık sık uzlaşmaz bir tutum takındığını açıklar. Dobruca'da Şeyh Bedreddin ayaklanmasında bunlar aktif rol almış görünmektedir.

Tımar sorunu, Anadolu beyliklerinden devralınan sipahîlerle yeni kurulan Osmanlı rejimi arasındaki gerginliği de açıklar. Osmanlılar, bazı eski sipahîleri kendi topraklarının iyeliğinde bırakmış, güvenmediklerini de emekliye ayırmıştı. Ancak, yerel sipahîlerle Osmanlı sultanının atadıkları arasındaki düşmanlık sürmüştür. Nitekim 1416 İzmir ve Saruhan isyanlarıyla 1468-1511 Karaman ayaklanmalarında yerel sipahîler önderlik etmişti.

I. Süleyman'ın şehzadelerinin isyanları sırasında yoksul ya da tımarları alınmış sipahîlerle, tımar ya da emeklilik isteyen başkaları da isyancı şehzadelerin çevresinde toplanmıştır.

Devlet gelirinin ancak bir bölümü tımar olarak ayrılmıştı. 1528 yılında 9.650.000 altın dükaya çıkmış olan devlet gelirinin ancak %37'si tımar olarak dağıtılmıştı. Bu miktarın % 50 kadarı doğrudan doğruya sultanın, yani devlet hazinesinindi. Bu gelirin büyük bir bölümü ise hükümdârın hâssı olarak ayrılmış

topraklardan, gerisi de pazar ve ticarî vergilerle gümrük ve madenlerden geliyordu. 1528'de 750.000 altın düka tutan ve Müslüman olmayanların ödediği cizyeyi toplama yetkisi yalnız hazineye aitti. Sultan, hazine gelirinin büyük bölümünü, nakit olarak ödenen maaş biçiminde yeniçerilere ve kapıkulu sipahîlerine dağıtır, kalanını da kaleleri koruyan askerlere, sarayın masraflarına ve kamu yapılarının inşa ve onarımına harcardı.

Tımar yalnız askerlere değil, bir tür maaş ya da emeklilik maaşı olarak saray ve hükümet görevlilerine de verilirdi. Örneğin çavuş, müteferrika ve devlet dairelerindeki kâtipler tımar ve zeâmet alabilirdi. Hatta sultan, gözdelerine "paşmaklık" ya da "arpalık" gibi adlarla tımar ve hâs gelirleri verebilirdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında askerlik dışı amaçlar için ayrılan tımarlardaki artış, sistemin bozulmasında önemli bir etmen olmuştur.

Yönetim ve tımar sistemi

Bir yönetim kurumu olarak tımar sistemi, beylerbeyinden sipahîye kadar, sultanın eyâletlerdeki yürütme gücünü temsil ederdi. Sipahîlerin çeşitli yöneticilik görevleri vardı. Kırsal alandaki reâyânın korunmasıyla yükümlü bir tür polis gücü oluşturdukları gibi, tımar olarak tahsis edilmiş vergilerin toplanmasında ve mirî tımar topraklarına ait yasaların uygulanmasında önemli görevler üstlenirlerdi. Eyâlet yönetiminin başında, sultanın eyâletteki temsilcisi olan beylerbeyi (mîrmîrân) bulunurdu. Beylerbeyi sipahîlerle ilgili davaları dinleyip hakemlik eder, sultanın fermanlarını uygulardı. Mısır gibi önemli eyâletlerin beylerbeyileri vezir rütbesinde olur; yetkilerini mutlak bir biçimde kullanabilir, kadıları azledip suçlulara ölüm cezası verebilirlerdi.

Beylerbeyinin emrinde bir tımar defderdân, tımar ve zeâmetlerle ilgili işleri düzenleyen bir defter kethüdâsı ile hazineye ait gelir kaynaklarını yöneten bir hazine defterdân vardı. Bu görevlilerin her birinin kendi daireleri olurdu. Beylerbeyinin emrindeki görevliler ve daireler başkenttekilerin örneğince düzenlenmişti. Beylerbeyinin divânı, vekili olan kethüdâsı, yazışma işlerine bakan tezkerecisi, yani kâtibi ve sultanın atadığı yukarıda anılan görevlilerden oluşurdu. Bu divân, genellikle tımar işleri, sipahîlerle ilgili davalar ve halkın şikâyetleriyle ilgilenirdi. Gerektiğinde kentin kadısı da görüşmelere katılırdı.

Mısır, Budin gibi bazı beylerbeyilikler malî bakımdan özerkti. Hazine defterdân bütün masrafları eyâletin gelirlerinden karşılar, her yıl sonunda bir bilanço yaparak artan parayı hazineye gönderirdi[5].

Başlangıçtan beri sancak, imparatorluğun temel yönetim birimiydi. Birkaç sancak bir beylerbeyilik (eyâlet) oluştururdu. Eyâlet terimi 16. yüzyıl sonlarından itibaren kullanılmıştır. Sancaklardan "paşa sancağı" diye bilinen biri, doğrudan doğruya beylerbeyinin yönetiminde olurdu. *Subaşılık* diye bilinen birkaç küçükçe birim birarada bir sancak oluştururdu. Kendileri kasabalarda oturan subaşılar, bölgelerindeki köylerde oturan sipahîlerin komutanlarıydı. Her subaşılığın büyükçe bir köyünde, sipahîleri sefer için örgütleyen ve subaşının bayrağı altında toplayan *çeribaşı* adlı bir görevli olurdu. Sancağın tüm tımarlı sipahîleri üzerinde bir alaybeyi bulunurdu.

Beylerbeyinin hâs toprakları tüm sancaklara, sancakbeylerininkiler de tüm subaşılıklara dağılmış olurdu. Gene bunun gibi, çesitli köylerdeki hisseler, subaşıların zeâmetleriyle sipahîlerin tımarlarını oluştururdu. Bu sistem görevlinin denetim alanını genişletmek ve tek bir kişinin bir köyün tümüne hâkim olmasını engellemek için tasarlanmıştı.

Eyâletler, kadıların idarî ve kazaî bölgeleri olan kadılıklara göre ikinci bir taksime konu olmuştur. Kadının kendisi kasabada oturur, bölgedeki çeşitli topluluklara *nâib*'lerini gönderir ve nâhiye mahkemeleri açardı. Kadı, öncelikle şerîat ve kanûnu uygulayan bir yargı hâkimi idi; ama aynı zamanda sultanın idarî ve malî emirlerinin yerine getirilmesini gözetmekle de görevliydi. Bu niteliğiyle malî işler denetçisiydi ve yöneticilerin yasadışı etkinliklerini derhal hükümete bildirmek yetkisine sahipti. Sultanın emriyle bazen eyâlette teftiş gezileri yapardı. Osmanlı yönetiminin omurgasını oluşturan kadılar, 15. yüzyılda yükselerek sancakbeyi ve beylerbeyi olabilmişlerdir. Kimi kadıların geniş yetkilerini kötüye kullandıkları olurdu. Kadı sayısı sınırlı olduğundan kadılık görevi için, tıpkı tımarlar için olduğu gibi, büyük rekabet vardı. Ülkede kadılık sayısı sınırlı olup kadı namzetleri birkaç katına vardığından kadılık iki yıla, hatta zamanla daha kısa dönemlere indirilmiştir. Kadılar, yıllarca adaylıkta bekleyebilir, atanır atanmaz da çok para kazanmak için yolsuzluktan çekinmezlerdi. Diğer bir taraftan 16. yüzyıl ortalarında yüzlerce Anadolu medresesinde o kadar çok öğrenci kadı olmak için okuyordu ki onlara yer bulmak imkânsız hale geldi. *Softa* denen bu öğrencilerin çeteler oluşturup kent yaşamını felce uğrattıkları ve köyleri talan ettikleri sıkça görülmüştür.

Eyâlet yönetiminin üçüncü direği hazine defterdârı idi. O da tıpkı merkezî hükümetteki benzeri gibi, hazinenin çıkarlarını temsil ederdi. Kadı gibi, o da bağımsızdı. Doğrudan doğruya başkentle haberleşebilir, beylerbeyi ve öteki yöneticileri şikâyet edebilirdi. Öte yandan, beylerbeyileri yetkilerini kötüye kullanan kadılarla defterdârları azledebilirdi; ancak bunu hemen başkente bildirmek zorundaydılar. Bu bakımdan eyâletlerde gerçek bir denetim ve denge sisteminden söz

edilebilir. İdarenin merkezîleştirilmesi, eyâletlerdeki paşaların fazlasıyla güçlü olmasını önleyecek biçimde tasarlanmıştı.

Önemli kentlerde hisarlara yerleştirilmiş yeniçeri garnizonları, yerel yetkilileri gelişigüzel güç kullanmaktan alıkoyan başka bir etkendi. Bu birlikler, kentin büyüklüğüne göre, üç yüzle binle beş yüz arasında değişir ve yalnız sultanın emriyle eyleme geçerdi. İç ve dış düşmanlara karşı sultanın gücünü temsil eden bu birlikler üzerinde beylerbeyilerin yetkisi yoktu. Bunlar, şehirlerde kargaşayı, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında çatışmaları önler, yolculukları sırasında elçilere refakat eder, kervanları ve hazineye taşınan paraları korurdu.

16. yüzyılın ikinci yarısında eyâletlerde karışıklığın artmasıyla, yeniçeri birlikleri irili ufaklı bütün kentlerde yerleştirilmiştir. 17. yüzyılda merkezî iktidar zayıflarken, Cezayir, Mısır ya da Bagdad gibi uzak eyâletlerde gerçek güç bu yeniçeri birlikleri eline geçmiş ve eyâletlerde yeni bir yönetici sınıfın oluşmasında ilk adım atılmıştır.

Notlar

1 bkz. Franz Babinger, *Die Aufzeichnungen den Genuesen Jacopo-de-Promontorio über des Osmanenstaat um 1475,* Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, 1956, 8 (Münih, 1957).

2 bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Göçebeleri İskân Teşebbüsleri* (İstanbul, 1960).

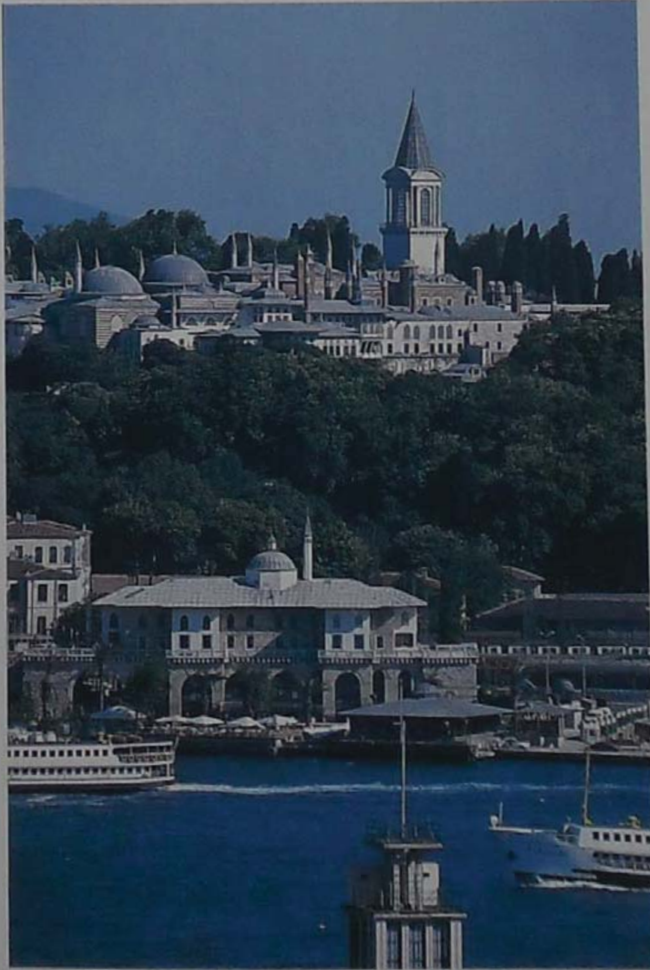
3 Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon şekilleri, I: Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, I, 1(1939): 29-74; 2(1940): 14-44; 4 (1940): 448-456. Yeni baskı için bkz. Ö.L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi* (İstanbul, 1980), s. 575-716.

4 *A Voyage into the Levant, A Collection of Voyages and Travels ... Compiled from the Curious and Valuable Library of the Late Earl of Oxford* (Londra, 1745) içinde, s. 533.

5 Bir örnek için bkz. S. J. Shaw, *The Budget of Ottoman Egypt, 1005-1006/1596-1597* (Lahey, 1969).

Topkapı Sarayı, Matbah-ı Hümâyûn'un kubbeli fenerleri, tüteklik ve bacaları
Fotoğraf: Murat Germen

Kasr-ı adâlet
Fotoğraf: Murat Germen

18. yüzyıl sonunda yapılmış bir resimde Süleymaniye'nin Haliç'ten görünüşü

Süleymaniye Câmii
Fotoğraf: Samih Rifat

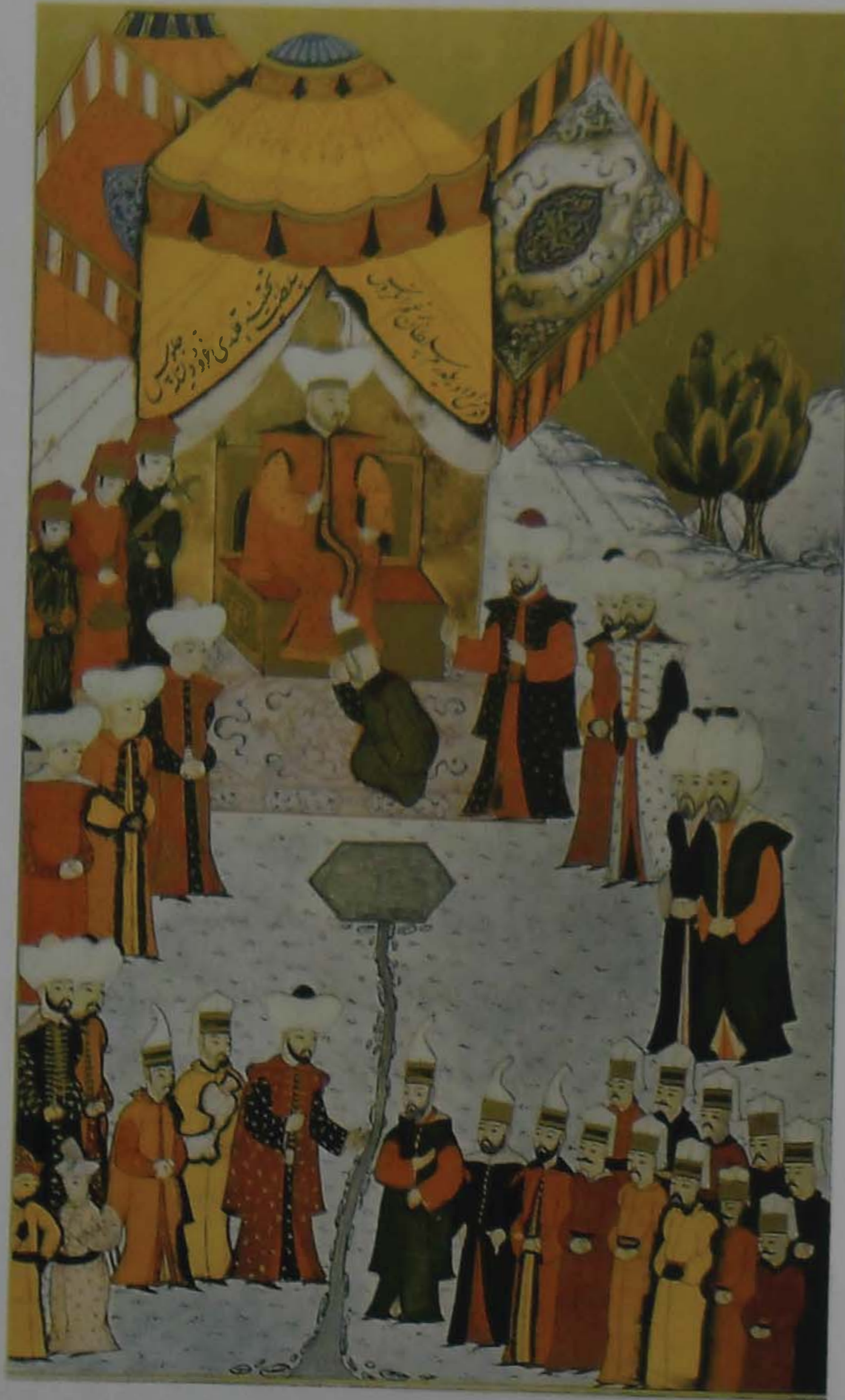
Bellini'nin Fâtih Sultan Mehmet portresi

Yavuz Sultan Selim
Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan Kebir Musavver *Silsilenâme*'den

Genç Osman'ın minyatür portresi
Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine no: 2169

Nakkaş Ali'nin *Hünernâme*'deki minyatüründe Yıldırım'ın cülûsu

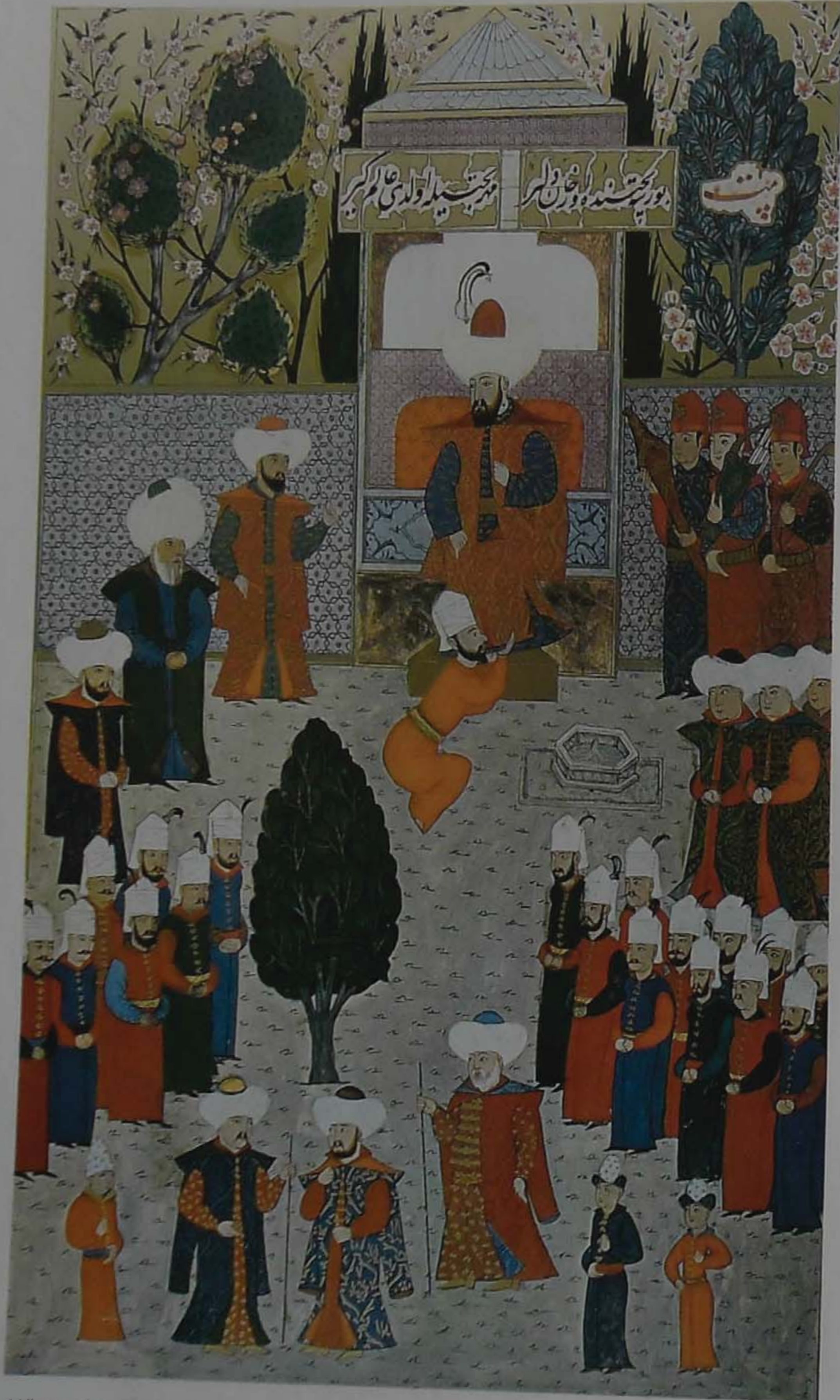

Rasathâne, *Şehinşahnâme,* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi F 1404

Jean Baptist Hilaire

Avrupalı bir elçinin Divanda Sadrazamla yediği bir akşam yemeği
Tableau Générale'den

Hünernâme'de I. Murat'ın cülûsu

Savaşa giderken, kılıç ve tüfek kuşanmış Acemioğlanlar

Barış zamanında müzik aletleri çalan Acemioğlanlar

Osmanlı kadınları

Yemek masasında Lavta çalan Yeniçeri

Vezir-i âzam Sinan Paşa ve diğer vezirler bir cenazede

Yeniçeriler

Sipahiler

III. KESİM

EKONOMİK VE TOPLUMSAL YAŞAM

14. Bölüm

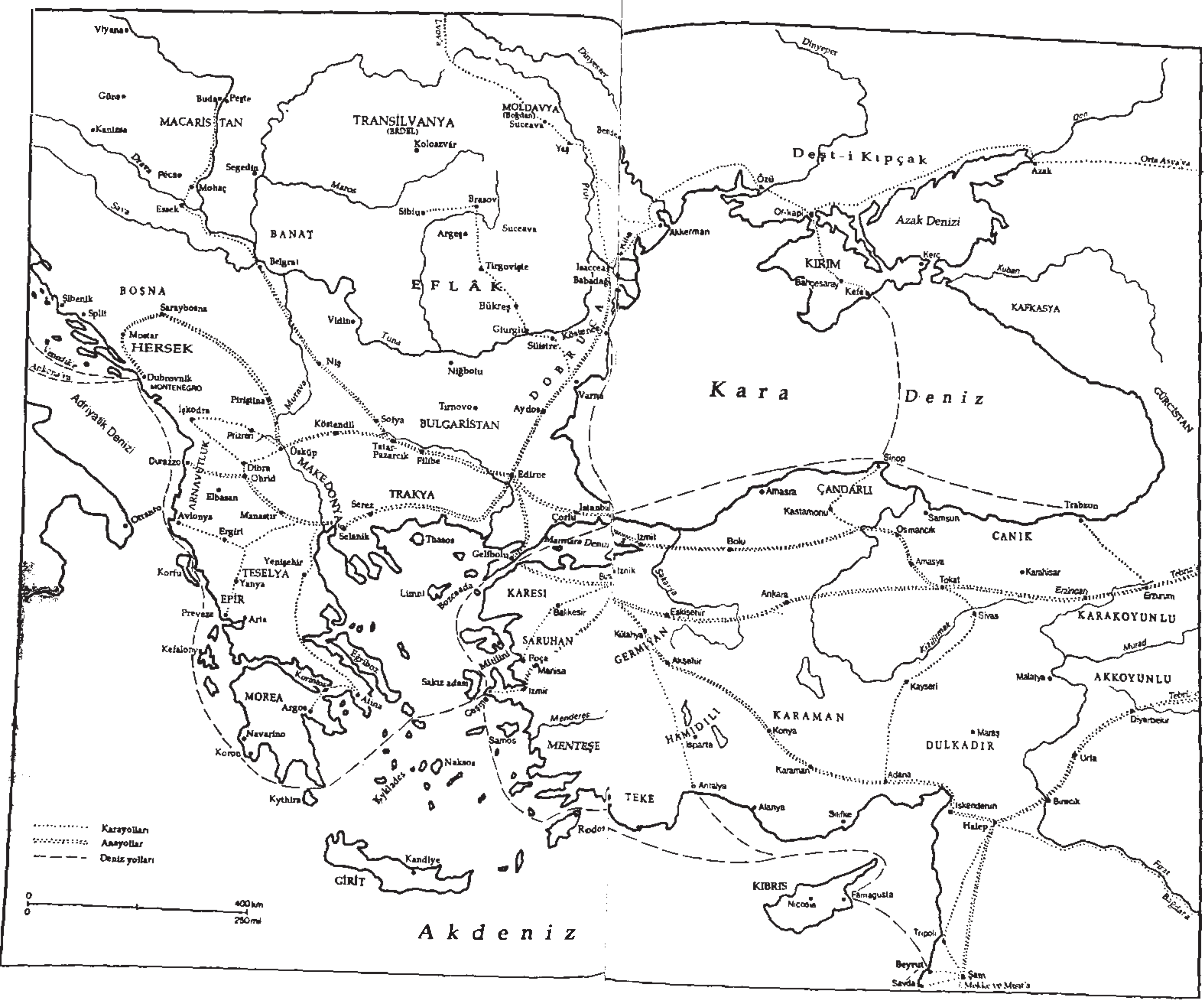
OSMANLI İMPARATORLUĞU VE ULUSLARARASI TİCARET

Bursa'nın uluslararası bir ticaret merkezi oluşu

13. yüzyılda büyük Moğol İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Anadolu doğu-batı ticaretinde anayol olmuştu. Denizci İtalyan devletlerinin tüccarları, Uzak Doğu ve İran kervanlarını artık yalnız güneydeki Ayas ve kuzeyde Trabzon'da karşılamıyor, içerideki Sivas ve Konya'ya kadar da gidiyorlardı. Moğollar zamanında Erzurum, Erzincan ve Sivas yoluyla Tebriz'i Konya'ya bağlayan ana bir yol (Şahrâh) vardı. Sivas'la Konya arasında 13. yüzyıldan kalma yirmi üç kervansaray hâlâ durmaktadır. Bu imparatorluk yolunun Sivas'tan Kostantiniye'ye giden bir kolu, Trabzon'dan Kostantiniye'ye denizyoluyla yarışıyordu. Bu dönemde doğu-batı ticaretinin temel maddeleri, doğuda genellikle üst sınıfın giydiği ince Flaman, Fransız ve Floransa kumaşlarıyla Çin ve İran ipeklileriydi.

13. yüzyılda Anadolu, Avrupa'yı doğuya bağlamakla kalmamış, Doğu Avrupa'daki Altın Ordu'yla Arap ülkeleri arasındaki kuzey-güney ticaretine de merkez görevi görmüştür. Güneyin çeşitli kumaşlarıyla baharat ve şekeri kuzeyin kürk ve köleleriyle Anadolu'da değiş tokuş edilirdi. İtalyan tüccarların deniz yoluyla taşıdığı bu malları Müslüman tüccarlar karayoluyla Antalya'dan Konya ve Sivas'a, ya da Halep'ten Kayseri, Sivas, Sinop ve Samsun'a taşırdı. Bu dönemde Sivas, Kayseri, Aksaray, Konya, Amasya ve Ankara gibi Orta Anadolu kentleri önemli ticaret merkezleri olmuştur.

14. yüzyılda İran'da İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesi (1335) ve Batı Anadolu'da Osmanlıların ortaya çıkmasıyla (1300-1360) politik ve ticarî ağırlık merkezi Batı Anadolu'ya kayarak ticaret yolları düzeninde bir değişikliğe neden ol-

Kara Deniz
Akdeniz
Azak Denizi
Adriyatik Denizi
Marmara Denizi
Deşt-i Kıpçak
MACARİSTAN
TRANSİLVANYA (ERDEL)
MOLDAVYA (Boğdan)
EFLÂK
BANAT
BOSNA
HERSEK
MONTENEGRO
ARNAVUTLUK
MAKEDONYA
BULGARİSTAN
TRAKYA
DOBRUCA
TESELYA
EPİR
MOREA
KIRIM
KAFKASYA
GÜRCİSTAN
ÇANDARLI
CANİK
KARESİ
SARUHAN
GERMİYAN
HAMİDİLİ
MENTEŞE
TEKE
KARAMAN
DULKADIR
KARAKOYUNLU
AKKOYUNLU
KIBRIS
GİRİT
Viyana
Güns
Kanisa
Buda
Peşte
Segedin
Peçse
Mohaç
Esek
Belgrad
Drava
Sava
Maros
Tuna
Morava
Prut
Dinyester
Dinyeper
Özi
Kuban
Sakarya
Kızılırmak
Erzincan
Murad
Menderes
Fırat
Koloşvar
Sibiu
Braşov
Argeş
Suceava
Tirgovişte
Bükreş
Giurgiu
Yaş
Bender
Akkerman
Isakçea
Babadağı
Köstence
Silistre
Vidin
Niş
Niğbolu
Tırnovo
Aydos
Varna
Sofya
Köstendil
Tatar-Pazarcık
Filibe
Edirne
İstanbul
Çorlu
Gelibolu
Bozcaada
Limni
Thasos
Selanik
Serez
Üsküp
Dibra
Ohrid
Prizren
Piriştina
İşkodra
Dubrovnik
Mostar
Saraybosna
Split
Şibenik
Venedik
Ankona
Durazzo
Elbasan
Avlonya
Otranto
Manastır
Ergiri
Yenişehir
Yanya
Korfu
Preveze
Arta
Kefalonya
Eğriboz
Atina
Korintos
Argos
Navarino
Koron
Kythira
Kyklades
Naksos
Kandiye
Sakız adası
Midilli
Samos
Rodos
Çeşme
İzmir
Foça
Manisa
Balıkesir
Bursa
İznik
İzmit
Kütahya
Eskişehir
Akşehir
Isparta
Antalya
Alanya
Silifke
Konya
Karaman
Adana
Kayseri
Maraş
Malatya
Sivas
Tokat
Amasya
Osmancık
Samsun
Sinop
Kastamonu
Amasra
Bolu
Ankara
Karahisar
Trabzon
Erzurum
Tebriz
Diyarbekir
Urfa
Birecik
Halep
İskenderun
Tripoli
Beyrut
Sayda
Şam
Mekke ve Medine
Bağdat
Nicosia
Famagusta
Özü
Or-kapı
Bahçesaray
Kefe
Kerç
Azak
Orta Asya
Karayolları
Anayollar
Deniz yolları
0
400 km
0
250 mi

du.[1] 14. yüzyıl sonunda Osmanlı devletinin hem politik hem de ticarî merkezi olan Bursa, Anadolu'nun en önemli ticaret merkezi ve doğu-batı ticareti için bir ambar olmuştu. 1391 yılı geldiğinde Batı Anadolu'nun Balat, Efes ve Foça gibi ticaret merkezleri de Osmanlı denetimine geçmiş ve Bursa'ya bağlanmışlardı. Artık İran kervanları bu limanlara Bursa yoluyla ulaşıyordu. Üstelik, I. Bayezit hâkimiyetini Amasya ve Tokat yoluyla doğuda Erzincan'a kadar yayarak bu kervan yolunun denetimini de elde etmişti. İran ipek kervanları artık Trabzon'dan geçen denizyolunu kullanmıyor, karadan Bursa'ya gitmeyi yeğliyordu. Bu yol üzerindeki Amasya ve Tokat, 15. yüzyılda ekonomi ve kültür bakımından Bursa'dan sonra Anadolu'nun en önemli kentleri olmuştur.

Bayezit, 1399 yılında Hint ve Arap mallarının Güney Anadolu'daki başlıca giriş limanları olan Antalya'yla Alanya'yı aldı. Bu ticaret, Adana ve Konya yoluyla, Halep'ten Kostantiniye'ye kadar Anadolu'yu çapraz geçen eski kara yolunu izliyordu. Osmanlılar Bursa'yı güneyle bağlayan bu yolun tam denetimini ancak 1468'de Karaman Beyliği'nin fethinden sonra ele geçirebilmiştir.

Müslüman tüccarlar artık Arabistan ve İran'dan Osmanlı toprakları üzerinden Bursa'ya güvenlik içinde gidebiliyordu. Doğu Akdeniz ticaretinin en önemli iki merkezi Konstantiniye ve Galata'da yerleşmiş Venedik, Ceneviz ve Floransa tüccarları için Bursa, doğu mallarını satın almak ve Avrupa yünlüleri satmak için en yakın pazardı. İbn Battuta, daha 1334'te Orhan'ın Anadolu Türkmen sultanlarının en zengini olduğunu yazabilmiş,[2] Cenevizliler 1352 gibi erken bir tarihte Osmanlılarla bir ticaret antlaşması imzalamıştır. 14. yüzyıl sonunda Schiltberger, Bursa'nın ipek ticareti ve endüstrisini, Şam ve Kefe'ninkilerle karşılaştırarak, İran ipeğinin o zamanın Avrupa ipek endüstri merkezleri, Venedik ve Lukka'ya (Lucca) Bursa'dan gönderildiğine dikkat çekmiştir.[3]

İran ipeği ticareti, Bursa'nın gelişmesinin ve zenginliğinin temel dayanağıydı. 16. yüzyılda Avrupa ipek endüstrisi büyük boyutlarda gelişmiş ve Bursa Kuzey İran'daki Esterabad ve Geylân'ın son derece ince ipeğinin uluslararası pazarı olmuştur. Medici'lerin ve Floransalı başka firmaların Bursa temsilcisi Francesco Maringhi, 1501'de İran'dan Bursa'ya her yıl çok sayıda ipek kervanı geldiğini söylemiştir. Onun mektupları, İtalyan tüccarların kervanların gelişini sabırsızlıkla bekleyişini, mal alabilmek için yapılan koşuşturmayı ve şiddetli rekabeti yansıtır.[4] Kazanç gerçekten de hayli yüksekti. İtalya'da bir *fardello* (= 79,821 kg) ipek, yetmiş-seksen dükalık bir kâr getiriyordu. Bursa'da bin dolaylarında ipek tezgâhı günde beş *fardello* ipek işliyordu. İpek fiyatları sürekli yükselmiş, 1467'de *fardello* başına elli akçeden 1488'de yetmişe, 1494'te de seksen iki ak-

çaya çıkmıştır. Orta büyüklükte bir kervan yaklaşık iki yüz *fardello* ipek getirirdi. Bursa'da çeşitli yıllarda ipekten alınan gümrük resimlerini gösteren Tablo 4, ithalatın hacmi hakkında bir fikir verebilir:

Tablo 4

Yıllar	Altın düka olarak gümrük resmi
1487	40.000
1508	33.000
1512	43.000
1521	13.000
1523	17.000
1557	24.000

1512'den sonra gelirlerdeki düşüş, İran savaşlarının sonucudur. 1555 barışından sonra bir yükselme görülüyorsa da, toplamlar 15. yüzyıl ölçülerinin çok altında kalıyor.[5]

İstanbul Osmanlı başkenti olduktan sonra bile Bursa, imparatorluğun başlıca ticaret merkezlerinden biri olmayı yüz yıl daha sürdürmüştür. Halep uzun bir süre önemli bir ipek ticareti merkezi ve Bursa'nın rakibi olmuştur. İpek kervanları Halep'e, Erzurum yoluyla ve Fırat Vadisi boyunca ya da, daha çok, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Birecik yoluyla, Tebriz'den gelirdi. Osmanlılar, 1516-1517'de Halep'i alarak bu yolların denetimini ellerine geçirdiler. O tarihten sonra İran ipeğinin Avrupalılara açık bütün çıkış noktaları artık Osmanlıların eline geçmiş bulunuyordu. 16. yüzyıl sonlarında Osmanlılar, Şirvan ve Geylân'daki Kuzey İran ipek üretim merkezlerini doğrudan doğruya kendi yönetimlerine katmayı denemişlerdir.

Bursa ticaretinde ipek tek kalem değildi. Misk, ravent ve Çin porseleni Orta Asya'dan Bursa'ya gelen malların önemli bir bölümünü oluştururdu. İranlı tüccarlar, yanlarında Avrupa yünlüleri, değerli Bursa işlemeli kumaş ve kadifeleri, özellikle de değeri İran'da daha yüksek olan altın ve gümüş sikkelerle dönerlerdi.

Casus Bertrandon de la Brocquière, 1432 yılında Şam-Bursa karayolunu betimlemiştir. Şam'da üç bin develik bir kervanla Mekke'den dönmekte olan bir hacı ve tüccar grubuna katılmıştı. Kafiledeki Türk grubunda, başlarında sultanın atadığı Bursalı bir tüccar bulunan birçok önemli kişi vardı. De La Brocquière, elli günlük bir yolculuk sonunda geldiği Bursa'da Floransalı tüccarların yanı sıra baharat almaya gelmiş Galatalı Cenevizliler bulmuştu.[6]

Bu kervan yolunda taşınan mallar genellikle baharat, çivit çeşidi, boyalar,

ilaç ve dokuma gibi yükte hafif pahada ağır şeylerdi. 1487'ye doğru Bursa'ya ithal edilen safran, lök boyası ve biberden alınan gümrük resmi yaklaşık iki bin altın düka tutuyordu. Bu kervan ticareti bütünüyle Müslüman tüccarlann, genellikle de çoğu büyük sermaye yatırmış Halepli ve Şamlılann elindeydi. Örneğin, Ebû Bekir ed-Dimeşkî adlı zengin bir tüccar, 1500 yılında dört bin altın düka değerinde baharat satmıştı.

1480'lerde, Hindistan'daki Behmanî sultanlığının güçlü veziri Mahmut Gâvân, adamlarını her yıl Hint mallarıyla Bursa'ya gönderirdi. Bunların bazıları, 1481'de Balkanlar'a geçerek orada Hint dokumaları ve başka mallar satmıştır.

Benedetto Dei adlı bir Floransalı, kendisinin ve tüccar arkadaşlarının 1470 dolaylarında Bursa'da pamuk ve balmumunun yanı sıra baharat satın alabildiklerini kaydetmiştir. F. Maringhi'nin raporları, Bursa'nın İtalya'ya, az da olsa, baharat ihraç ettiğini gösterir. Maringhi 1501'de Floransa'daki ortağına üç çuval biber gönderdiğini, istiyorsa daha da gönderebileceğini yazmıştır. Ancak Floransa ve Bursa arasındaki fiyat farkı, ipek ticaretinden elde edilebilecek kâra oranla yeterince büyük değildi. Maringhi, 1503'te yeni mal gelmezse bir kantar (yaklaşık 56,5 kg) biberin fiyatının Galata'da yirmi yedi altın dükaya çıkabileceğini yazmıştır. Bir kantar biberin 1501'de Edirne'de resmî fiyatı on sekiz altın dükaydı; ancak Portekizliler baharatı Avrupa'ya doğrudan doğruya Hindistan'dan, Atlantik üzerinden taşımaya bu tarihten önce, 1500'de başlamışlardı.

Osmanlılar ve Hindistan ticaret yolu

16. yüzyılda Portekizliler, bütün çabalarına karşın Hindistan ve Endonezya'dan Basra Körfezi ve Kızıldeniz yoluyla Ortadoğu'ya ulaşan ticaret yollarını kesememişlerdi. 16. yüzyılın ikinci yarısında Hürmüz'den Ortadoğu'ya baharat satışını serbest bırakmak zorunda kalmışlardır.

1509'da, Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda bir Memlûk filosunu imha etmesi üzerine Memlûk Sultanı yardım için Osmanlı sultanına başvurduğu zaman, Osmanlılar gemi inşası için Süveyş'e derhal malzeme ve usta göndermişti. Yavuz Sultan Selim 1516-1517'de Suriye, Mısır ve Hicaz'ı fethetti. Portekizliler o sıralarda Kızıldeniz'e girmiş, ortalığa Mekke ve Medine'yi ele geçirecekleri korkusu yayılmıştı. I. Selim, 1517'de hâlâ Kahire'deyken, Portekizlileri Hint Okyanusu'ndan çıkarmak amacıyla Süveyş'te bir filo inşası için emir verdi. 1517'de Osmanlı amirali Selmân Reis, Cidde'ye saldıran Portekizlileri püskürttü, sonra 1525'te donanmayla Hint Okyanusu'na çıkmak üzere Yemen'e gitti.

Portekizliler Osmanlılarla açık çatışmaya girmekten genellikle kaçınmış, Osmanlılar bunu görerek onlara Hindistan'da saldırıya karar vermiştir. Portekizlileri Kuzey Hindistan'da Diu'dan çıkarmak için 1538'de otuz gemilik bir filo Hadım Süleyman Paşa kumandasında Süveyş'ten hareket etti. Ancak girişim başarısızlığa uğradı. Yerel Müslüman yönetici, Gücerat Sultanı Osmanlıların ona yardım için değil de, yörede hâkimiyetlerini kurmak için geldikleri korkusuyla işbirliği yapmayı reddetti; bu başarısızlığın en önemli nedeni oldu. Fakat bu tarihte Osmanlılar Yemen ve Aden'de yerleşmeyi başarmışlardı.[7]

Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyıl boyunca doğrudan doğruya Hindistan ve Endonezya'dan baharat almayı sürdürmüştür. Ara sıra başgösteren darlıklara karşın Halep, Kahire, İstanbul ve Bursa pazarlarında Avrupalı tüccarlarla Hint malları değiş-tokuşu etkin olabilmiştir. 1554'te sadece Venedikliler, İskenderiye'de altı bin kantar baharat satın almıştı. 1560'la 1564 arasındaki yıllık on iki bin kantarlık alımları da, Vasco da Gama'nın Hindistan denizyolunu keşfinden önceki miktara ulaşmıştı. Bunun bir sonucu olarak Lizbon pazarı dönem dönem bunalıma girmiştir. Mısır'daki bir Portekiz casusu, 1564'te hükümetine, İskenderiye'ye otuz bin kantar baharat geldiğini bildirmiştir.[8] Mekke'nin limanı Cidde'ye her yıl baharat yüklü yirmi gemi gelir, Osmanlı hacıları Mekke'den baharat, boya ve Hint kumaşı taşıyarak yurda dönerlerdi.

Hacı kervanlarının getirdiği baharattan Şam'da alınan gümrük rüsûmu 1562'de 110.000 bin altın dükaya yükselmiştir. Avrupalı tüccar, baharatın bir bölümünü Şam'da satın alarak Beyrut'tan ihraç ederdi. Gelen baharat ve boyaların büyük bir bölümü de Bursa ve İstanbul'a, oradan da Balkanlar'a ve kuzeye yollanırdı. 1545 yılında Bursa için yapılan gümrük düzenlemeleri, Avrupalı tüccarların orada baharat satın aldığını göstermektedir. 1582'ye gelindiğinde, Bursa'da baharattan alınan gümrük rüsûmu, 1487'dekinin dört katına, 7.250 altın dükaya çıkmıştı. Belgeler, Venediklilerin 1590 gibi geç bir tarihe kadar İstanbul'a kumaş getirip baharat aldıklarını gösteriyor. 1547'de bir Macar tüccarı, Bursa'ya ucuz Kersey yünlüsü getirmiş ve 110 kantar baharat almıştı. Ancak 16. yüzyıl ortalarından sonra Macarlar baharatı batıdan almaya başladılar.

16. yüzyıl boyunca, Kızıldeniz gibi Basra yoluyla da Hindistan'dan baharat gelmeye devam etmiştir. 1583'te Basra'yı ziyaret eden J. Eldred, "Hürmüz'den bu Basra limanına her ay, baharat, çivit ve basma kumaşlar gibi her türlü Hint eşyası yüklü birçok gemi geliyor" diye yazar.

Suriye ve Mısır limanlarıyla Antalya, Alanya ve İstanbul arasındaki denizyolları da karayollarından daha önemsiz değildi. 1470'lerde yazan Venedikli Malipiero, Antalya'yı Anadolu baharat ticareti için hâlâ bir ambar olarak görür. 1559

yılı Antalya gümrük kayıtlarına göre, o yıl limana her biri yirmi-otuz tüccar taşıyan elli gemi uğramıştır. Bu gemilerin çoğu Müslümanlarındı. 15. ve 16. yüzyıl gümrük kayıtlarına göre, Anadolu'nun Suriye ve Mısır'a başlıca ihracatı kereste, demir ve demir eşya, Bursa ipeklileri, Ankara sofları, pamuklu dokumalar, halı, kilim, afyon, kuru yemiş, kürk, balmumu ve ziftti. Suriye ve Mısır gemileri, Hint baharatı, çivit, Mısır keteni, pirinç ve şekerle Suriye sabunu getirirdi. O dönem, Antalya ve Antalya'ya bağlı limanlarda gümrük geliri yılda yedi bin altın dükaya yükselmişti.

Güney Anadolu limanlarından Mısır'a kereste ihracı eskiden beri önemli olmuştur. Toros dağlarında, asıl aşiret adlarının yerine "tahtacı" diye ün salmış, büyük bir Türkmen göçebe grubun kestiği kereste, Antalya, Alanya, Finike ve diğer bazı limanlardan Mısır ve Suriye'ye gönderilirdi. Kereste ihracatı hükümet tekelindeydi. Kereste ve ziftten alınan gümrük rüsûmu 1477'de yıllık 3.500 altın dükaya varmıştı.

Antalya, ayrıca köle ticaretinde de merkezdi ve beyaz köle ihraç ettiği güneyden zenci köle ithal ederdi. Transit ticaretiyle meşgul pek çok Bursalı tüccar da Antalya'da otururdu.[9] 1516-1517'de Mısır'ın fethinden sonra, İstanbul'a doğrudan denizyolu ile giden malların hacmi artmış, Antalya-Bursa yolu da eski önemini yitirmiştir. Antalya 17. yüzyılda önemsiz bir yerel liman durumuna düşmüştür.

Mısır ve Suriye, İstanbul ve imparatorluk ekonomisi için yaşamsal önem taşıyordu. Pirinç, buğday, arpa, baharat ya da şeker gibi, sultanın sarayı için gerekli erzak kalyonlarla Mısır'dan gelirdi. 16. yüzyılda Suriye saraya, yılda 50.000 kg sabun gönderirdi. Sudan altını İstanbul'a Mısır yoluyla gelirdi. Mısır bütçesinin yılda yarım milyon altın dükaya varan fazla geliri sultana gönderilirdi. Merkezî hükümet bu miktarı, altın olarak almakta daima ısrar ederdi. Mısır bütçesinden başka istekler de olurdu. Örneğin, 1532'de, Mekke ve Medine'ye on dört bin altın düka sadaka gönderilmiş, saray için şeker ve baharata 13.866, mücevher ve dokumalara ise 12.053 altın düka harcanmıştı. 1528'de imparatorluk gelirinin üçte birini sağlayan zengin Mısır ve Suriye eyâletleri, imparatorluk hazinesinin temel kaynaklarındandı.

Bu gelişmeler dolayısıyla, genellikle Rodos, Kıbrıs ve Girit'teki üslerinden hareket eden Hıristiyan korsanların İskenderiye'yle İstanbul arasındaki denizyolunu sürekli tehdit altında tutmaları pek yadırganamaz. 15. yüzyılda Doğu Akdeniz'deki en etkin korsanlar, Katalonyalılardı. Fetih yılı olan 1522'ye kadar İstanbul'la İskenderiye arasındaki yol, Rodos'taki Aziz Yahya Şövalyeleri kontrol altına almışlardı. 1517'de Mısır'ın fethinden sonra Rodos'un da alınması mutlak bir

gereklilik olmuş, adayı sonunda uzun ve çetin bir kuşatmadan sonra 1522'de I. Süleyman almıştı.

Osmanlılar, kendilerini korsanlara karşı korumak için, her zaman savaş gemilerinin eşlik ettiği konvoylarla yolculuk ederdi. Samuel adlı bir Yahudi, 1641'de elli gemilik bir konvoyun İstanbul'dan nasıl kalktığını, Çanakkale'de nasıl on iki savaş gemisiyle karşılandığını ve Ege'de kapudan-ı deryâ eşliğinde yol alışını tasvir etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu ve Karadeniz ticareti

Karadeniz ticareti, Osmanlı ekonomisinin en önemli parçalarından biriydi ve uzun bir süre de yabancı rakipler olmaksızın sürmüştür. Osmanlılar Çanakkale'yi denetlediklerinden, İtalyanları kolayca Karadeniz ticaretinin dışında tutabilmiş ve bölgeyi, Mısır ya da Suriye gibi, imparatorluk ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olarak geliştirebilmişlerdir. İstanbul ve Ege bölgesinin ihtiyacını karşılayan buğday, balık, yağ ve tuz gibi temel gıda maddeleri, eski zamanlardan beri Kuzey Karadeniz yöresinden gelirdi. İstanbul'u aldıktan ve Boğazlar üzerinde sıkı bir denetim kurduktan sonra II. Mehmet, bu yiyecek maddelerinin İtalya'ya ihracını yasaklamıştı. İtalyan gemileri İstanbul ve Gelibolu'da boğazları geçerken yoğun kontrol altındaydılar. Karadeniz ticareti büyük ölçüde bu metalar üzerinde olduğu için, Karadeniz de yabancılara hemen hemen kapalı hale gelmiştir. Osmanlılar, 1475'te Kuzey Karadeniz'in Kefe ve Azak limanlarını fethettiler; Kili ve Akkerman da 1484'de ellerine geçti. Bu aşamadan sonra Ceneviz ve Venediklileri bölgeye girmekten caydırmaya başladılar. 15. ve 16. yüzyıllarda Karadeniz'de görülen İtalyan gemileri ya Girit veya Sakız'dan şarap getiren Venedik gemileri, ya da Galata ve Sakız'da Osmanlı uyruğu olmuş İtalyanların gemileriydi. Böylece, başta Kefe'de oturanları olmak üzere Ermeniler, Yahudiler, Rumlar ve Müslüman Türkler gibi Osmanlı uyrukları, Karadeniz limanlarıyla Boğdan ve Polonya'daki doğu ticaretini İtalyanların elinden almaya başladılar.

Fâtih Sultan Mehmet 1456'da, yani Boğdan Voyvodası III. Âron Osmanlı hâkimiyetini kabul ettikten iki yıl sonra, Boğdanlı tüccarlara, "Akkerman'daki tüccarların gemileriyle denizden gelip Edirne, Bursa ve İstanbul'da serbestçe alışveriş yapmalarına" müsaade eden bir ayrıcalık vermiştir. Böylece, 15. yüzyılda Akkerman ve Kili ticareti, Boğdan Voyvodalığı'nı refaha kavuşturdu. Kefe'den Polonya'ya giden eski ticaret yolu şimdi Kili ve Akkerman limanlarıyla Boğdan'dan geçiyordu ve bu yol üzerinde Boğdan'da Suçeva (Suceava) ile Polon-

ya'da Livov (Lwow) gelişerek birer doğu ticaret ambarı olmuşlardı. Polonya'nın; Boğdan, Akkerman ve Kili'yi ele geçirme çabaları başarısızlığa uğradı. Bu iki limanla Kefe'nin denetimi, Osmanlılar için ekonomik olduğu kadar politik bir gereklilikti.

1490-1512 yılları arasındaki Osmanlı gümrük kayıtları, kuzey ülkeleriyle Akdeniz arasındaki ticaretin üç büyük limanı olan Kefe, Akkerman ve Kili'deki ekonomik etkinliği ayrıntılı bir biçimde sergiler.

1490 kayıtlarına göre, Kefe'ye dört ayda yetmiş beş gemi uğramıştır. Bunların kaptanlarının sekizi Rum, yedisi İtalyan, biri Rus, geri kalanıysa Müslümandı. Gemi sahipleri arasında iki Osmanlı devlet adamı, Mesih Paşa ve Sinan Bey vardı. Gemilerin çoğu İstanbul ve Galata, Trabzon, Azak, Sinop ve İzmit'ten geliyordu. Bunlar genellikle, ortalama üç-beş tüccarın malını taşıyabilen, ufak teknelerdi. Bu teknelerle, on altısı Rum, dördü İtalyan, üçü Yahudi, ikisi Ermeni, biri Boğdanlı ve biri Rus, yüz elli yedi tüccar gelmişti. Kalan yüz otuzu Müslümandı. Mallarının çoğu İstanbul ve Bursa'dan, Trabzon, Sinop, Kastamonu ve Amasya gibi Güney Karadeniz kentlerinden ve Ankara, Sivrihisar, Beyşehir, Uşak ve Gördes gibi Orta Anadolu merkezlerinden geliyordu. İstanbul üzerinden Kırım limanlarına Avrupa menşeli kumaşlar, Bursa ipeklileri, Hindistan baharat ve boyaları, özellikle Batı-Anadolu'nun pamukluları sevk olunmakta idi. Sinop limanını kullanan Kastamonu yöresi, pirinç, demir, pamuklu kumaş ve sof kumaşı ihraç ederdi. Tosya kenti ise önemli bir sof üretim merkeziydi. Yöre, kendi yerel ürünlerini ihraç ettiği gibi, ipek, kına ve öteki boyalarla birlikte Hint ve Arap malları için de transit merkeziydi. Sırma işlemeli kumaşlarla, kadifeler ve İran ipek yolu üzerinde Amasya'da dokunan değerli ipekli kumaşlar, Kefe'ye Sinop'tan yollanırdı. Osmanlı sarayında bile talep edilen Amasya ipekli kumaşları ün salmıştı. Pamuklu kumaşlar da ihracatta aynı derecede önemliydi. Amasya yakınındaki Merzifon, Kırım'a binlerce top pamuklu ihraç eden bir üretim merkezi olmuştu.

Kefe, özellikle şarap, rakı, fındık, gemi direği olmak üzere, Trabzon yöresinden de mal alırdı. Orta Anadolu'nun Kefe'ye ihraç ettiği en önemli mal, pamuklu kumaşlardı. Ankara'nın sof kumaşları, Beypazarı pirinci, Beyşehir'in afyonu, Uşak ve Gördes'in ünlü halıları ikinci sırada idi. Kefe, Ege bölgesinden de zeytin, zeytinyağı, fasulye, kuru üzüm, özellikle de şarap ve sirke alırdı. Bursa tüccarları ise ipekli kumaş, halı ve boya getirirdi.

Kefe yoluyla, Kırım Hanlığı, Polonya, Moskova Büyük Knezliği'yle, Deşt-i Kıpçak ve Volga Tatarlarına, Anadolu'dan yapılan ihracatın başlıca maddelerini, böylece, pamuklu ve ipekli kumaşlar ve Akdeniz yöresine özgü gıda maddeleriyle

şarap oluşturuyordu. İstanbul'dan Kefe'ye giden mallar ise, Avrupa kumaşlarıyla Arabistan ve Hindistan'dan ithal edilen mallar idi.

Güneye yapılan ihracatta da en önemli liman Kefe'ydi. Kırım ve Kuban bozkırından, Kefe yoluyla İstanbul'a hem kent hem de saray için gerekli olan buğday, un, tereyağı, peynir ve bal gönderilirdi. Saray mutfakları 1600'da Kefe'den tek bir siparişte iki bin kantar tereyağı istemiştir. Kırım Hanlığı'nın soyluları, bu pazarın taleplerini karşılayabilmek, tahıl üretimini arttırabilmek için, tarım işçisi olarak bozkıra Rus ve Kazak esirleri yerleştirmişlerdi. Kuzey Karadeniz step bölgesindeki yarı-göçebeler de ihracat için tahıl üretirdi.

İstanbul ve güneyin ihtiyaçlarını karşılayan bu bölgenin ekonomisinde Don Irmağı ağzında mersin balıkçılığı ve havyar üretimi de önemliydi. Venediklilerle Cenevizlilerin önceleri İtalya'ya gönderdikleri un, balık ve havyarın çoğu artık İstanbul'a gidiyordu. Tutulan balığın % 10'unu devlet alır, fıçılarda tuzlanmış halde depolar, ya da gemilere yüklerdi. Kopa ve Taman limanları yoluyla Çerkezistan kıyılarından Kefe'ye sürekli olarak, havyar ve bal akardı.

Tuz üretimi balık endüstrisiyle yakından ilişkiliydi. Kırım'ın çeşitli tuz madenleri, özellikle de Sivastopol yakınlarındaki Sankerman'da olanlar, İstanbul'a ve balık saklamak için kullanıldığı Azak'a büyük miktarda tuz gönderirdi. Kırım hanı, 16. yüzyılın sonlarında, İstanbul'da satılmak üzere, yılda ortalama olarak bin ikiyüz ton tuz yollardı.

Kefe ve Kefe'ye bağlı Azak, Kerç, Taman ve Kopa limanları, Tatarların Rus ve Polonya topraklarına yaptıkları akınlarda alınan esirlerin satıldığı önemli esir pazarlarıydı. Esirler, genellikle Taman'dan Kefe'ye götürülür, orada Anadolu tüccarlarının getirdiği kumaşlarla takas edilirdi. Devletin, 16. yüzyıl ortalarında esir ticaretinden yılda yüz bin altın dükalık gelir elde etmesi pazarın büyüklüğü hakkında bir fikir verir. Esir başına vergi dört altın dükaydı. Esirlerin çoğu İstanbul'a, bir miktarı da Sinop ve İnebolu'ya giderdi. Kefe esir ticareti, Osmanlılardan önce Cenevizlilerin elindeydi.

Türk-Tatar halkları, Kefe yoluyla güneye, büyükbaş hayvan, koyun, at, koşum takımı, ünlü Tatar yay ve okları, Kazan'dan maroken deri gönderirdi. Osmanlılarla Kuzey Karadeniz bölgelerinin Müslümanları arasındaki kültürel yakınlık, ticarî ve ekonomik bağları geliştirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu, 15. ve 16. yüzyıllarda Rusya ile ticarî ilişki kurmuştur. Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Moskova Büyük Knezliği arasındaki iyi ilişkiler, 1530'lara kadar Osmanlı-Rus ticaretini teşvik etmiştir. Moskova'dan gelen mallar, Çernigof ve Kiev yoluyla, Kili ve Akkerman'a, Azak'a ve Kırım'a ise Kursk, Byelgorod ve Çerkassi yoluyla ulaşırdı. Başlıca Rus ihraç malları kürk ve

demir eşyaydı; ayrıca Rus keteni, deniz ayısı dişi ve cıva da Osmanlı pazarlarında ün salmıştı. Ruslar, müttefik Kırım Hanlığı aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapma ayrıcalığı elde etmişler ve Rus tüccarları yalnız Kefe ve Akkerman'a değil, Bursa'ya da gelmeye başlamıştır. 16. yüzyılda Avrupalıların kürk merakı başlamadan Rus samur kürkleri ve tilki derilerinin en önemli pazarı Osmanlı kentleriydi. Osmanlı saray teşrifatında, pahalı bir kürk hediye edilmesi en büyük iltifat ve saygı işaretiydi. II. Bayezit, 1492'de papaya hediye olarak kürk ve ipekli kumaşlar göndermiştir.

Moskova hükümdârları kürk ticaretine tekel getirince Osmanlı sultanı, kürk satın almak için, çara sunulacak bir nâme ile özel bir saray tüccarı atamaya başlamıştır. Örneğin 1577'de sultan, Mustafa Çelebi adlı birini kürk almak için dört bin altın dükayla Moskova'ya gönderdi. Çar da kendi temsilcilerini, Bursa'ya ağır sırmalı kemha almaya gönderirdi. Çarlar bu kumaşı merasim giysilerinde kullanırdı. Bir Rus tüccarı 1512'de sekiz yüz altın dükalık ipek ve tafta almıştı.[10]

Kuzey-güney ticaretinde Akkerman ve Kili de Kefe'yle aynı malları alıp satan transit limanlarıydı. Anadolu'dan ithal edilen su bardağı ve pamuk ipliğinden ipek kadın giysileri ve terliklerine kadar yüz yirmi kalem değişik eşya, bu limanlarla güney bölgeleri arasındaki yakın ticarî ilişkilerin göstergesidir.

Kili limanı güneyden gelen şaraplar için önemli bir geçiş noktasıydı. Bir gümrük kaydına göre Mora, Girit ve Trabzon'dan Kili'ye gelen şarap fıçıları, "Kili'de satılmaz, gümrük resmi ödendikten sonra Polonya eyâletleriyle Moskova'ya gönderilir, oralarda yerel ürünlerle takas edilir, bu iki yönlü transit ticaretinden alınan gümrük rüsûmu da yılda altı bin altın dükaya varmakta idi." Osmanlı devleti, 16. yüzyılın ikinci yarısında bu şarap ticaretinin tekelini Yahudi tüccar Yusuf Nasi'ye vermiş, o da böylece büyük bir servet ve politik güç elde etmişti. Nasi'nin temsilcileri Polonya kralından imtiyaz elde ederek işlerini Livov'a dek yaymış, oradaki Polonya tüccarlarının rekabetine neden olmuşlardır. Gümrük kayıtları, Venediklilerin Girit'ten büyük miktarlarda şarap ihraç ettiklerini, Osmanlılar 1592'de Karadeniz'i yabancılara kapattığında da, Giritli tüccarların Polonya'ya Friuli yoluyla şarap göndermeye çalıştıklarını gösteriyor.

Kili'yle Akkerman, Boğdan ticaretinin çıkış kapılarıydı. İster Romen, ister Ermeni olsun, isterse Rum, Tatar ya da Yahudi, bu iki limandaki tüccarların çoğu Boğdan'ın yerlisiydi. Bunlar, balmumu, bal, tereyağı, don yağı, en çok da deri ihraç ederler, aynı zamanda tüccarların Güney Karadeniz bölgesinden getirdiği malları kuzeye taşırlardı. Kili, güneye Tuna ağzında bol miktarda yakalanan sazan ve morina balıklarını da tuzlanmış ve fıçılanmış halde ihraç ederdi. Ruslar, Akkerman'da bıçak, kürk ve at koşumları satardı.

Kefe'de olduğu gibi Kili ve Akkerman'da da, İstanbullu tüccarlarla birlikte pamuklu ve ipekli kumaşlar satan Anadolulu Müslüman tüccarlar vardı. Rumeli'nde Sofya, Provadiya, Filibe, Edirne, Niğbolu ve Silistre kentlerinden birçok Müslüman tüccar, Kefe özellikle Kili limanlarına gelir, birçoğu geçimlerini baharat, Bursa ipeklileri, Anadolu pamuklu ve yünlülerinin ticaretiyle kazanırdı. Edirne'de yapılan ayakkabılar, Tunca Vadisi'nin kaba yünlüleriyle Selânik ve Dubrovnik yünlüleri de Kili'ye gönderilirdi. Dolayısıyla Kili, hem Balkan hem de Karadeniz'in önemli bir ticaret merkezi olduğu gibi, Yerköyü, Hırşova, Tulça, İsakça, Maçin ve İbrail gibi Aşağı Tuna limanlarına transit merkezi olarak hizmet ediyordu.

Yerköyü, Eflâk ve Osmanlı toprakları arasında bir ambar görevi üstlenmişti. Burada, Eflâk ve Boğdan tüccarları sığır, deri, tuz, at, Eflâk bıçakları, keten, bal ve balmumunu, güneyden gelen biber, yünlü, ipekli, pamuklu kumaş ve Akdeniz yöresi gıda maddeleriyle takas ederlerdi. Akkerman'la birlikte Kili'ye bağlı bütün limanların gümrük ve öteki gelirleri, 1590'da otuz bin altın dükaya çıkmıştı. 1575 dolaylarında Kefe gümrük gelirleri, esir ticaretinden elde edilen dışında, yaklaşık kırk beş bin altın dükaydı.

Bu kapsamlı ticaretin bir sonucu olarak bu bölgeler Osmanlı ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olmuştur. Gıda maddelerinin buralardan denizyoluyla nüfusu durmaksızın artan İstanbul'a taşınması ucuz ve kolaydı.

Bunun yanı sıra Karadeniz büyük bir askerî önem taşıyordu. İran savaşları sırasında Tuna limanlarından Trabzon'a büyük miktarda hububat gönderilmişti. Kığı'nın demir gülleleri, Macaristan'daki savaş alanlarına Trabzon'dan, Karadeniz ve Tuna yoluyla gönderilirdi.

Osmanlıların Avrupa ile ticareti

Osmanlıların batı Hıristiyan dünyasıyla ticaretini, 1569'a kadar başta Venedik olmak üzere, İtalyan devletleri yürütürdü. Venedik, Akdeniz'de başlıca deniz gücü olarak kaldığı sürece ne öteki Hıristiyan devletlerin ne de Osmanlılar'ın bu durumu değiştirebilmeleri olası değildi.

Venedik'in, hem Doğu Akdeniz ticaretine hâkim olması, hem de burada bir sömürge imparatorluğu kurmuş olması nedeniyle, Osmanlılarla ilişkileri son derece karmaşıktı. Osmanlı devletinin Bizans aleyhine büyümesi, Venedik'in o zamana kadar gümrüksüz, denetimsiz, gönlünce kullandığı bu ticaret alanını yitirmesi demekti. Venedik ve Cenova, Azak'tan İskenderiye'ye kadar uzanan Doğu Akde-

niz alanının, Doğu Akdeniz'in, en önemli noktalarında yerel hükümetlerden ticaret ayrıcalıkları ve yerleşme izni almışlardı. Daha sonra, buralardaki ticarî yerleşimlerini surlarla çevirerek kendi yönetimlerinde müstahkem üslere dönüştürdüler. Tüm Doğu Akdeniz'i kendi yönetimleri altına almaya azmeden Osmanlılar, bütün bu yerlerin doğrudan denetimini ele geçirmek istiyordu. Bu yüzden İtalyan deniz devletleriyle çarpışma kaçınılmaz idi.

14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı devletinin büyümesiyle, bu yeni güç karşısındaki konumunu sağlamlaştırmak isteyen Venedik, saldırgan bir tutum takınmıştır. Venedik, Osmanlı tehdidi altındaki bütün kıyı bölgelerini ele geçirmeye çaba göstererek 14. ve 15. yüzyıllarda Arnavutluk, Mora ve İyoniyen Denizi'ndeki en önemli stratejik noktaların denetimini ele geçirmiş, Batı Ege Adalarını işgal etmiş, 1489'da da Kıbrıs'ı almıştı. 1423-1430 arasında Selânik'i elde tutmuş, Osmanlılar almadan önce de İstanbul'u işgal etmeyi bile tasarlamıştı. Venedikliler, aynı zamanda yeni koşullara uyum göstererek Osmanlı ticaretinden yararlanma yollarını da aramış, hayatî çıkarları tehdit edilmedikçe Osmanlılarla açık savaştan kaçınmışlardır.

Akdeniz havzasının bu büyük deniz gücü karşısında Osmanlılar çeşitli taktikler kullanmışlardır. I. Bayezit'ın saltanat döneminde, savaşın en yoğun olduğu dönemde, Osmanlılar Boğaz'ın en dar yerinde Anadolu Hisarı'nı inşa ederek boğazı kapatmaya çalıştılar. Gelibolu'da da buna benzer bir hisarla, içinde küçük bir akıncı filo barındırdıkları, duvarla çevrili bir iç liman inşa ettiler. Venedik donanması, 1416'da Gelibolu önlerine gelip Osmanlı filosunu yakarak iç limana girmeye ve deniz üssünü imha etmeye çalıştılar. Sonunda, İstanbul'un fethinden sonra Boğazların tam denetimini sağlayan Fâtih Sultan Mehmet olmuştur.

Osmanlılar, Venedik'in rakibi Cenova'yla sıkı işbirliği yapmıştır. Cenevizlilere 1352 gibi erken bir tarihte kapitülasyon verdikleri gibi, Avrupa dokuma endüstrisi için gerekli şapın temel kaynağı olan Manisa'da şap üretimi için uzun süreli bir tekel vermişlerdi. Foça ve Sakız Adası gibi Batı Anadolu'daki önemli Ceneviz yerleşimleri Anadolu ticaretinde giriş limanları olmuştur. Cenevizliler, gördükleri bu tercihli tutum karşılığında, önemli durumlarda Osmanlı ordularına yardım etmiş, örneğin o sıralar Venedik denetimine geçmiş olan Çanakkale Boğazı'ndan 1421 ve 1444'te gemileriyle Osmanlı ordusunu karşı yakaya geçirmişler, 1453 Kostantiniyye kuşatması boyunca da tarafsız kalmışlardı.

Osmanlılar, Venediklilere karşı ekonomik önlemler de aldılar. Her padişahın tahta çıkışında ticarî ayrıcalıkları yenilemeye tabî tutarak ve buğday ticareti yapma izni vererek Venediklileri ödün vermeye ve savaş çabalarını gevşetmeye ikna ederlerdi. Anadolu, Makedonya, Trakya ve Tesalya buğdayının yalnız Venedik

kenti ve adalar için değil, bütün Po Ovası için de yaşamsal önemi olduğundan, Yıldırım Bayezit, buğday ticaretini bir politika aracı olarak başarıyla kullanabilmiştir. Konstantiniye kuşatmasından önce Venediklileri yatıştırmak ve hazırlıksız bırakmak için II. Mehmet onlara buğday ihraç etme izni vermişti. Fâtih, kentin alınmasından sonra da Venediklilere kapitülasyon vermekte tereddüt etmemiş (1454), yalnız %2'lik bir gümrük resmi ödeme koşuluyla imparatorlukta serbetçe ticaret yapma ve İstanbul'da bir *bailo* bulundurma izni vermiştir.

En sonunda, Ege Denizi, Mora ve Arnavutluk'taki gerginlikler, Fâtih Sultan Mehmet'i Venedik'le, 1463'ten 1479'a dek süren uzun ve tehlikeli bir savaşa sürükleyerek ekonomik misillemelerde bulunmaya zorlamıştır. Fâtih, bütün Venedikli tüccarları hapsettirmiş, mallarına el koymuştu. Bunların yanı sıra, Floransa ve Dubrovnik'i Venedik'in yerini almaya teşvik ederek batıyla ticareti sürdürme yollarını da aramıştır. O zamana dek Floransa kumaşlarını Doğu Akdeniz'e taşıyıp satanlar Venediklilerdi; öyle ki, 15. yüzyılın ilk yarısında bir Venedik dükası, Floransa'dan on altı bin top kumaş satın alıp Doğu Akdeniz'de satmakla övünebilmiştir. Fâtih Sultan Mehmet, 1469'da Floransa'ya yeni ticaret ayrıcalıkları tanıdı. O dönemde imparatorlukta ticaret yapan elli kadar Floransalı aile vardı ve Floransalı tüccarlar Bursa'da gittikçe etkin olmaya başlamıştı. Bursa; Anadolu ve İran'a Floransa kumaşı satılan, karşılığında da Floransalı tüccarların İran ipeği satın aldıkları bir ambara dönüşmüştü. II. Mehmet, Floransalılarla iyi geçinir, Galata'daki ziyafetlerine gitme lütfunda bulunurdu. Öte yandan Lorenzo de Medici (1469-1492) de, Osmanlı pazarı Medicilerin ticareti için önemli bir kaynak olduğundan, Fâtih'in dostluğuna önem verirdi. Fâtih, 1463'te Bosna-Hersek'i ilhak ederek, Floransa'ya Dubrovnik'ten (Ragusa) İstanbul'a yeni ve dolaysız bir ticaret yolu açtı. Floransa'yla ticaret geliştikçe, Dubrovnik'ten gelip Foça, Yenipazar ve Edirne üzerinden İstanbul ve Bursa'ya erişen bu yol gittikçe önem kazandı. Osmanlılar bu yol üzerinde güvenliği çok sıkı tutarlardı. Örneğin 1501'de Foça yakınlarında Floransalıların bir yük ipeği çalınmış, sultanın derhal gönderdiği görevliler yükün bir bölümünü bulmuş, gerisini yöre halkına ödetmişlerdi.[11] Dubrovnik'ten mallar, papalık topraklarında serbest bir liman olan Ancona'ya geçer, oradan Floransa'ya ulaşırdı. İtalya panayırlarına bu yoldan ipek, baharat ve şeker getiren, aralarında Rum, Yahudi ve Türklerin bulunduğu, sayıları gitikçe artan Osmanlı tüccarları, Venedik'i ciddi kaygılara düşürmüş, hatta Ancona'nın Osmanlı himayesine gireceği söylentileri çıkmıştı. Bu uluslararası ticaret yolu üzerinde Üsküp, Foça, Mostar gibi yerleşim merkezleri büyüyerek tipik birer Osmanlı kenti oldular. Saraybosna da, daha önce ufacık bir kasabayken, Dubrovnik'ten başka Split ve Şibenik gibi Dalmaçya limanlarıyla ticari bağlar kurarak büyük bir

kent ve giderek Bosna'nın merkezi olmuştur. Drina Irmağı üzerindeki ünlü Vişegrad Köprüsü ve birçok kervansaray, bu yol üstünde 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinin başyapıtları arasındadır.

Balkanlar'daki bu karayolunun açılmasından en çok Dubrovnik kârlı çıkmıştır. II. Murat zamanında Osmanlı devletine haraç veren bu cumhuriyet, Venedik ve Macaristan kralıyla iyi ilişkiler içinde bulunma zorunluluğunu duymuş, 1444'te Osmanlılara karşı bir haçlı donanmasına gemi vermişti. İtalya'nın bu dönemde Balkan ticareti, geniş ölçüde buğday, balmumu, deri ve yün ithalatı karşılığında değerli yünlü ve ipekli kumaş ihracından oluşuyordu. Osmanlı egemenliğinin Bosna-Hersek'e uzanıp karayolunun açılmasından sonra Dubrovnik; Osmanlı İmparatorluğu'na haraçgüzar bir devlet olarak bağlandı; Fâtih döneminde yıllık haraç 12.500 altın dükaya çıkarıldı. Dubrovnik, haraç veren bir devlet olarak daha az gümrük öder, Venedik'in % 4 ya da %5'e çıkanları gümrük resmi yerine %2 gümrük verirdi. Bu ticaret, Dubrovnik'te yünlü kumaş endüstrisinin gelişmesini sağlamış, ilk kumaş tezgâhları 1430'larda kurulmuştur. Venedikliler, Osmanlıların 1463'te karayolunu açmasından önce, bu yünlülerin Balkanlar'a getirilmesini önlemeye çalışmıştır. 15. yüzyılın ikinci yarısında Dubrovnik yün endüstrisi gelişmiş ve ürünleri, yüksek kalitede olmasa da, İstanbul, Bursa ve Kefe pazarlarında iyi satar olmuştu. Sofya'daki dokuma deposu bir Dubrovnik hanına dönüşmüş, Dubrovnikli tüccarlar İstanbul ve Bursa'nın yanı sıra Sofya, Belgrat, Saraybosna ve Edirne gibi önemli Balkan kentlerinde yerleşmişlerdi.

1463-1479, 1499-1503 ve 1537-1540 Osmanlı-Venedik savaşları sırasında Dubrovnik, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında başlıca transit merkezi haline gelmiş, ticareti gelişmiş, 16. yüzyıl başındaki yirmi bin tonluk ticaret filosu 1580'e gelindiğinde altmış beş bin tona çıkmıştı. Dubrovnik, 1527-1540 yıllarında Mısır ve Suriye limanlarıyla Orta Avrupa ve Almanya arasındaki baharat ticaretinde de Venedik'e ciddî bir rakip olarak ortaya çıkmıştır. Alman Fugger ve Ulstetter firmaları Dubrovnik aracılığıyla Mısır'da İskenderiye'ye ajanlar göndermiş, aldıkları baharat Dubrovnik gemileriyle taşınmıştır. Dubrovnikliler, 1531'de Yunanistan'dan kuş üzümü ve şarap götürdükleri Londra'da, Osmanlı pazarı için yirmi beş bin top yünlü kumaş yüklemişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğu ekonomisine bağımlı olan Dubrovnik Cumhuriyeti, İmparatorluğun himayesinde ticaret ve deniz taşımacılığında büyük gelişme göstermiş, fakat 17. yüzyılda, imparatorluk ekonomisinin, gelişen Batı ülkelerine, Fransa ve İngiltere'ye bağımlılığı artınca, Dubrovnik de gerilemeye başlamıştır.

Osmanlılar, politik ya da askerî bir çatışma olmadığı dönemlerde, Venediklilere ticarî ayrıcalıklarını çekinmeden, yeniden verirlerdi. Nitekim, Venedik, Mısır ve Suri-

ye limanlarında baharat ticaretinde üstünlüğünü her zaman korumuş, örneğin Osmanlılar, Anadolu şap iltizamını Ceneviz yerine 1546'da yirmi beş bin altın düka karşılığında Venediklilere vermişlerdir. Savaş ve çatışmalara rağmen Venedik ticareti 16. yüzyılda genellikle gelişmeye devam etmiştir. Venedik gemileri yünlü kumaşlar, kendi ipek brokar ve satenleri, kâğıt, cam eşya ve aynalarla Doğu Akdeniz limanlarına yelken açar, Mısır ve Suriye'den baharat, ilaç, boya maddeleri, ipek ve pamukla, Anadolu ve Rumeli'den de buğday, deri, yün, pamuk ve ipekle dönerdi.

Osmanlı yönetimindeki Doğu Akdeniz pazarları, 16. yüzyılda önceki yüzyıla oranla daha zengin ve çekici olmuşlardı. Buralarda ticarete 16. yüzyılın ikinci yarısında etkili bir biçimde katılan Fransa, İngiltere ve Hollanda, korsanları ve ticaret filolarıyla Dubrovnik ve Venedik ticaretinin yerini aldılar.

Habsburglar'a karşı Fransa'yla işbirliği, Kanunî Sultan Süleyman'ın Batı politikasının temel taşı olmuştu. Yavuz Sultan Selim, 1517'de Mısır'ı aldığında, Memlûk sultanlarının Fransızlara vermiş olduğu kapitülasyonları yenilemiş, Kanunî tahta çıktığında bunları onaylamıştı. 1536 Şubat'ında J. de La Forest ile İbrahim Paşa arasında kapsamlı kapitülasyon anlaşmalarına karar verilmiş, fakat sultan bunları, belki de İbrahim Paşa'nın Mart ayında idam edilmesi yüzünden, hiçbir zaman onaylamamıştı. İlk gerçek Fransız-Osmanlı kapitülasyon antlaşması 18 Ekim 1569 tarihinde imzalanmıştır.[12] Bu kapitülasyonlarla, önceleri Venedik'e verilen ve bütün imparatorlukta geçerli olan ticarî ayrıcalıklar, ilk kez batılı bir krallığa verilmiştir. Fransız kapitülasyonları, daha sonra İngiltere (1580) ve Hollanda (1612) ve öteki Avrupa devletleriyle yapılacak benzeri anlaşmalara örnek oluşturmuştur.

Kapitülasyon alan Fransa Venedik'e karşın etkin bir rekabete girdi. Fransız konsolosları, İstanbul, İskenderiye, Beyrut ve Trablus-Şam'da yerleştiler. Ortadoğu'ya hareket eden Fransız gemileri, Normandiya dokumaları, kâğıt ve Alman hırdavatı taşıyor, dönüşte Anadolu'dan yün, pamuk ipliği ve pamuklular, sof kumaşı ve halı, Halep ve Şam'dan ipek ve baharat getiriyorlardı. Fransa 1570-1573 Osmanlı-Venedik savaşından sonra Doğu Akdeniz'de Venedik'in yerini aldı. Fransızların 17. yüzyıl başında Doğu Akdeniz ticaretinde işleyen bin dolayında teknesi vardı ve bölgeyle ticareti, toplam Fransız ticaretinin yarısına, otuz milyon altın liraya çıkmıştı. Öteki Avrupalı tüccarlar, özellikle İngiliz ve Hollandalılar, o dönem sadece Fransız bandırası altında ticaret yapabiliyordu.

Osmanlılar, verilen bu ticarî ayrıcalıkları daima politik bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Örneğin, Fransa'da İspanyol yanlısı Katolik Birliği'ne karşı Kalvencileri savunmuşlar, Doğu Akdeniz ticaretinin merkezi Marsilya katolik birliğini destekleyince de sultan ticarî ayrıcalıkları kaldırmış, Kuzey Afrika korsanlarını kente saldırmakta özgür bırakmıştı. 1589'da Osmanlı taraftarı IV.

Henri tahta geçince, Osmanlılar ayrıcalıkları yeniden tanıdılar ve Fransız ticareti doruğuna ulaştı.

I. Süleyman, daha 1553'te bazı İngiliz tüccarlarına Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürce alışveriş yapma hakkı tanımıştı; ama onlar önceleri bu ayrıcalığı hakkıyla kullanmamışlardır. Baharatı aracısız ve daha ucuza elde etmek umuduyla başka yollar araştırmışlar, özellikle de İran üzerinden Moskova-Hürmüz yolu üzerinde durmuşlardır. 1562'de İran'a gönderilen Osmanlı elçilerinin amacı, bu yol değişikliğini önlemekti. Osmanlılar, 1578'de Azerbaycan ve Şirvan'ı işgal ederek bu yolun denetimini ele geçirdiler. O sıralarda İngiliz tüccarları sultana yeniden yanaşmışlardır. İspanya'nın ortak düşman olması bakımından, İngiliz ve Osmanlı hükümetleri yakın ilişki kurmada yarar olduğunu görüyorlardı. Fransa'yla Venedik'in engelleme çabalarına karşın, sultan, İngilizlere 1580'de bir kapitülasyon, 1583'te de daha kapsamlı ikinci bir kapitülasyon verdi. 11 Eylül 1581'de kraliçe I. Elizabeth'in beratıyla, Osmanlı ülkeleriyle ticaret imtiyazı alan *Levant Company* kuruldu. Osmanlı hükümeti, gümrük oranını İngilizler için, % 3'e indirmişti. Fransızlar ve öteki yabancılar, aynı oranı elde etmeyi başardıkları 1673'e kadar % 5 ödemişlerdir. Hollandalılar benzeri bir kapitülasyon aldıkları 1612 yılına kadar Doğu Akdeniz'de İngiliz bandırası altında ticaret yapmışlardır.

İngilizler, Doğu Akdeniz ticaretini önceleri tekellerinde tutan Fransa ve Venedik'e karşı güçlü bir rekabete girdi. İngiliz korsanları, Cezayir korsanlarıyla işbirliği içinde, tüccar filolarına baskınlar yapmaya başladı. Kraliçe Elizabeth, bütün sızlanmaları duymazlıktan geliyordu. Bu arada İngilizler, Osmanlı pazarına düşük fiyatlarla iyi nitelikli yünlüler getiriyordu. İngiltere'den ithal edilen kalay ve çeliğin de Osmanlı silâh endüstrisi için hayatî önemi vardı. Osmanlı pazarını *Levant Company* ele geçirirken Venediklilerin ticareti hızla gerilemiş, Fransızlarınki de 1630'da yarı yarıya azalmıştı. Bu arada İstanbul, İzmir, Halep ve İskenderiye'de İngiliz konsoloslukları açıldı. Londra'da birçok kişi Doğu Akdeniz Osmanlı ticaretini daha önemli gördüğünden, 1591'den sonra İngilizlerin Hint Okyanusu'nda yayılma girişimleri, *Levant Company*'nin faaliyetine zarar vermedi. İngilizler baharatı 1596'da Mısır ve Suriye'den alıyorlardı.

Merkantilist batı devletleri, kapitülasyonların ilk şeklini değiştirip zorunlu ayrıcalıklar haline sokarak ve genişleterek, Osmanlı ekonomisini sonunda bir ekonomik sömürü aracına dönüştürmeyi başarmışlardır. Osmanlı ekonomik yapısı buna izin veriyordu. Osmanlılar, Batı'dan ithal sanayi mallarının imparatorluğa sürekli akımını teşvik ediyorlardı, çünkü böylece ülke pazarında bolluk yaratma ve artan gümrük gelirinden hazineyi yararlandırmayı en iyi siyaset sayıyorlardı. Gene de, Avrupa'dan yapılan ithalat, birkaç kalemle, genellikle yünlü kumaşlar,

maden ve kimyevî maddeler ile sınırlı olduğundan yerli lonca üretimine büyük zarar vermemiştir. Merkantilist Avrupa devletleri, sanayi mallan ihracına önem vererek Doğu'ya özgü bazı malların üretimini özellikle ipekli, pamuklu ve sof endüstrilerini geliştirdiler; boyalar, kahve ve şeker gibi koloni mallan Osmanlı pazarını istilâ etti. Meksika'nın ucuz gümüşü, Osmanlı gümüş madenlerinin kapanmasına ve Osmanlı para sisteminde kargaşaya neden oldu.

Erken dönemde batıyla alışverişte en önemli maddeler gümüş ve gümüş sikkelerdi. Gümüşün serbestçe ithalini teşvik için Osmanlılar gümüş ve gümüş para ithalinde gümrüğü kaldırmışlardı. 1580'lerden başlayarak Doğu Akdeniz pazarını kaplayan ucuz Amerikan ve Avrupa gümüş ve gümüş paralan, Osmanlı ekonomisini ve onunla birlikte devlet ve toplumun geleneksel temellerini sarsan bir fiyat devrimine yol açmıştır.[13] Herhalde Osmanlılar, 17. yüzyıldan itibaren Avrupa karşısında savaş teknolojisinde olduğu gibi ekonomi bakımından da bağımlı duruma düştüler.

Notlar

1 bkz. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, 2(1960): 131-142.
2 H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, s. 450-452.
3 J.E. Telfer (yay.), *Travels and Bondage* (Londra, 1879), 34.
4 G. R. E. Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medicis* (Cambridge, ABD, 1932), s. 122.
5 bkz. "Harîr" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı .
6 bkz. İnalcık , "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III, s. 137.
7 Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı-Portekiz çatışması hakkında bkz. L. Dames, "The Portuguese and the Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century", *Journal of the Royal Asiatic Society* (1921), bölüm I; E. Denison Ross, "The Portuguese in India and Arabia, 1517-1538", *a.g.e.*, (1922), Bölüm I; R. B. Serjeant, *The Portuguese of the South Arabian Coast* (Oxford, 1963); Kâtip Çelebi, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, çev. J.Mitchell (Londra, 1831); L.O. Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the Sixteenth Century* (Amsterdam, 1961); *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, yay. haz: Halil İnalcık, Donald Quataert ile (Cambridge, 1994).
8 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Paris, 1949), s. 425-433.
9 Antalya'da ticaret hakkında bkz. İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *JESHO*, III, 143.
10 F. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik* (İstanbul, 1960), s. 166 ve 191-193.
11 G. R. E. Richards, *age.*, s. 120-121.
12 bkz. "İmtiyâzât" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı.
13 bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Hakkında bir Tetkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV, 60(1951): 656-661; Ö.L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, XXXIV, 136(1970): 557-607; Ş. Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999; H. İnalcık, "Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu bir Bakış", *Doğu Batı*, XV (2001).

15. Bölüm

OSMANLI KENTLERİ VE ULAŞIM AĞI, KENTLİ NÜFUS, LONCA VE TÜCCARLAR

İmâret sistemi, İstanbul'un gelişmesi, toplum ve ticaret

Geleneksel Ortadoğu imparatorluklarında ticaret ve tarımın gelişmesi hükümdârın hazinesini zenginleştireceği düşüncesiyle devlet, kanal, bent, yol ve kervansarayların yapım ve bakımı gibi bayındırlık işlerini üstlenirdi. Büyük İslâm tarihçisi Taberî'ye (ö. 923) göre Sasanîler, kasaba, köy, yol ve köprü yapmayı hükümdârın en temel ödevleri arasında sayarlardı. İslâmiyet döneminde bu geleneğin yerini dinî ve hayırlı bir davranış olarak vakıf-imâret geleneği aldı; böylece, hükümdâr tarafından yapıldığında dahi, vakıflar devletin etkinlik alanlarının dışında bağımsız kurumlar olarak görülmeye başlandı.

Ortadoğu geleneğine uyan Osmanlılar da Bursa, Edirne ve İstanbul gibi başkentlerini; nüfuslarını çoğaltarak ve ticaret merkezleri olarak gelişmeleri için devlet büyüklerine temlikler yaparak, altyapıyı geliştirerek, büyük kentlere dönüştürmek istemişlerdir. İstanbul, bunun iyi bir örneğidir.

İstanbul'un nüfusu, Osmanlı fethinden önce otuz-kırk bin dolaylarına düşmüştü. Fetihten sonra Fâtih, İslâm hukukuna göre askerlerinin kenti yağmalamasını, gönüllü teslim olmadığı için, engelleyememiş; ancak gelecekteki başkentini olabildiğince az zarar görmüş durumda ele geçirmek istemiştir. Fethi izleyen yıllarda da İstanbul'u dünyanın en büyük başkentlerinden biri durumuna getirecek adımları attı.

Önce, başka yerlere kaçıp sığınanları, mülklerini geri verme vaadi ve ibadet ve çalışma özgürlüğü güvencesiyle geri gelmeye ikna etmeye çalışmıştır. Ganimet payı olarak kendine düşen tutsakları özgür bırakıp Fener mahallesine yerleştirmiş, bir ara vergiden bağışık tutmuştur. İkinci olarak, eyâlet valilerine, Rumeli ve Anadolu'dan

İstanbul'da yerleşmeleri için dört bin aile göndermelerini emretmiş, İstanbul'daki boş evleri bu yeni gelenlere bağışlayacağını ilân etmiştir. Bunların Müslüman olmaları gerekmiyordu, ama hiç olmazsa bir bölümü zengin kişiler, tüccar ya da zanaatkâr olmalıydılar. Bu buyruklar hiçbir zaman tümüyle uygulanamadı. O zaman Fâtih, fethettiği önemli kentlerden tüccar, zanaatkâr ve zengin kişiler seçip İstanbul'a getirtti ve bu şekilde Amasra (1459), Yeni-Foça (1460), Trabzon (1461), Mora'da Korintos ve Argos (1458 ve 1463), Karaman (1470'ler), Eğriboz (1473) ve Kefe (1475) Hıristiyanlarını sürerek İstanbul'un çeşitli semtlerine yerleştirdi. Dönemin tanıklarından J. M. Angiolello'ya göre, "yeni gelenler kısa bir zamanda olağanüstü güzel ev ve kiliseler yapmıştır". Kente zorla sürgün olarak getirilip yerleştirilenler ayrılıp gidemezlerdi, ama birtakım vergi ve angaryalardan muaf tutuluyorlardı.

Fâtih Sultan Mehmet, Rum Ortodoks, Ermeni ve Yahudi topluluklarının dinsel önderlerini resmen tanıyarak ve İstanbul'a yerleştirerek şehri evrensel bir metropol yapmaya çalışmıştır.

Osmanlı Sultanları 15. ve 16. yüzyıllar boyunca; bir ticaret ve zenginlik öğesi olarak bilinen Yahudilerin, Avrupa'dan Osmanlı ülkesine göçmelerini teşvik etmişlerdir. Fâtih'in saltanatı sırasında İstanbul'a yerleştirilen Yahudiler, Müslüman ve Rumlardan sonra kent nüfusunun üçüncü büyük kesimini oluşturmuşlardır. Fâtih, kent ve sarayın gereksinimi yiyeceğin bir bölümünü üretmek için Sırbistan ve Mora seferlerinde tutsak alınan otuz bin kadar köylüyü İstanbul yakınlarında otuz beş boş köye yerleştirmiştir. Köyleri bırakıp kaçmalarını önlemek için bunları, genel Osmanlı uygulamasını tatbik etmeyerek, köle "ortakçı kul" konumunda tutmuştur.

1477'de İstanbul ve Galata'da yapılan nüfus sayımının sonuçlarını Tablo 5 gösterir.

Tablo 5

Cemaat	Hane sayısı
Müslüman	9.486
Rum Ortodoks	3.743
Yahudi	1.647
Ermeni	434
Karamanlı Rumlar	384
Avrupalılar (hepsi Galata'da)	332
Kefeli gayrimüslimler	267
Çingeneler	31
	16.324

Bu toplam büyük bir olasılıkla askerî sınıfı içermiyor. Dolayısıyla, İstanbul'un toplam nüfusunun bu dönemde seksen-yüz bin arasında olduğu söylenebilir.

Vakıfların desteklediği çok işlevli merkezler olan imâretlerin yapılması, kentlere kamu hizmetleri ve pazarlar sağlayarak gelişmelerinde önemli bir rol oynamıştır. İmâret, Osmanlıların Bursa, Edirne ve başka kentleri kurarken benimsedikleri, eski bir Ortadoğu kurumudur. Dindarlık ve hayırseverlik dürtüleriyle kurulmuş olan imâretler; cami, medrese, hastahane, misafirhane, su yolları, yol, köprü, hayrat ve bunların bakımları için gelir getiren han, çarşı, kervansaray, hamam, değirmen, boyahane, mezbaha ya da aşevi gibi kurumlardan oluşurdu. Dinî hayır kurumları, genellikle bir cami çevresinde inşa olunur; ticarî kurumlar ise yakınlarda ya da uygun işlek bir yerde kurulurdu. Tüm Osmanlı kentlerinin ayrılmaz bir parçası olan imâretler, kentlere özgün niteliklerini kazandırmış ve son dönemlere kadar Anadolu ve Balkan kentlerinin genel görünüşünü belirlemiştir.

İmâretler, genellikle vakıf olarak kurulurdu. Kadının önünde yazılıp sicil defterine geçirilen ve sultan tarafından onaylanan vakfiyeler, vakıf kaynaklarını ve kullanış koşullarını tespit ederdi. Gerçekte, İslâm toplumunda imâretler, hemen hemen her zaman vakıf olarak kurulmuştur. Böylece, söz konusu kamu hizmetinin ya da kurumun sürekliliği güvenceye alınmış olurdu; çünkü bir vakıf, herhangi bir kaynaktan gelen kazancın oluşturduğu sermayeyi, dinî ve siyasî güvence altında, sonsuza dek toplum için hayırlı bir amaca tahsisten ibarettir. Vakfedildiği andan başlayarak vakıf üzerinde, hukuki olarak sadece Tanrı'nın sahip olduğu kavramı vardı; böylece hükümetler ve devletler değişse bile, kamu hizmetinin sürekliliği sağlanmış olurdu. Vakıf kurucusu, kadıların defterine kaydedilen vakfiyede bağımsız idarecisini, mütevellîyi de atardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün vakıfları, devlet denetler ve onaylardı. Büyük vakıflarda devlet, genellikle bir de nâzır yani denetleyici atardı.

Vakıf, böylece malî ve idarî bakımdan özerk bir kuruluştur. Mütevellî, vakıfla ilgili bütün işlerden sorumlu olup gelirini toplamak ve arttırmak için önlem alır ve toplanan geliri; vakfın koşullarını yerine getirmek, vakıfta çalışanların ücretleriyle bakım ve onarım masraflarını ödemek için kullanmak zorunda idi. Nâzır, vakıf koşullarının yerine getirilip getirilmediğini kontrol eden bir çeşit müfettişti. Vakfın başlıca görevlileri ve müstahdemleri yılda bir kez toplanarak, görevlerin vakfiyenin şart koştuğu gibi başarılıp başarılmadığını tartışırdı. Bu kurul, mütevellînin azlini talep edebilirdi. Devlet her vakfın hesabını, yerel kadı ya da özel olarak atanmış bir müfettiş aracılığı ile gözden geçirirdi. Bütün bu önlemlerin amacı vakfın asıl işlevini sürdürmesini güvenceye almaktı.

Vakıf sistemi İstabul'da ve öbür şehirlerde külliyeler, kültürel ve ticarî merkezler yaratmıştır. Her önemli Osmanlı kentinde merkezî bir ulu cami ve bedesten olurdu. Ayasofya İstanbul'un ulu camii olduğu zamanlarda, Fâtih Sultan Mehmet, cami vakfına ait olmak üzere bir bedesten yapılmasını emretmiştir. Yangın ve yağmaya dirençli taş kubbeleri ve demir kapılarıyla bedesten, yalnız değerli ticarî malları değil, yetimlerin paralarını ve kent zenginlerinin para ve mücevherlerini de korumaya yarayan anıtsal bir yapı bir çeşit banka hizmetini görürdü. Kapıcıları, gece bekçileri ve simsarları devlet denetimi altındaydı. Esnafa ait dükkânlar bedestenin etrafında sokaklar boyunca karşılıklı dizilmiş olup, her dükkân grubu tek bir çarşı oluşturur ve aynı meslek üyelerince ya da aynı tür mal satan tüccarlarca tutulurdu. Bu çarşılar genellikle, İstanbul'daki Büyük (Kapalı) Çarşı'da olduğu gibi, zamanla taş kubbelerle örtülmüştür.

Fâtih Sultan Mehmet'in bedesteninde mahzenli 118 dükkân vardı; çevredeki çarşıda da 948 dükkân yapılmıştır. Bu, İstanbul'un bugün Kapalıçarşı olarak bilinen ana iş merkezi olacaktır. Büyük tüccarın bir araya gelebileceği, değerli malların saklandığı ve satıldığı bir bedesten inşası, Osmanlı kentlerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Orhan Gâzî daha 1340'ta Bursa'da, bugüne kadar kentin ticarî merkezi olarak kalan bir bedesten ve çarşı yaptırtmıştı. Balkanlar'da Edirne, Tatar Pazarcığı, Filibe, Saraybosna, Sofya, Üsküp, Manastır, Serez ve Selânik gibi büyük Osmanlı kentlerinde alışveriş merkezleri bedestenler çevresinde gelişmiştir. Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Osmanlı kentlerini, bedestenli olanlar ve olmayanlar diye iki kategoriye ayırır.

Fâtih Sultan Mehmet 1459'da imparatorluğun önde gelen kişilerini, vezirleri toplamış ve her birinden kentin istedikleri herhangi bir yerinde birer imâret yaptırmalarını istemiştir. Vezir-i âzam Mahmut Paşa, sonra da öteki vezirler kentin merkezinde ve Haliç çevresinde güzel imâretler yaptırmışlardır. Bağışı yapanın adını taşıyan caminin çevresinde kamu yararına vakfedilmiş yapılar yükselir, kısa bir zaman sonra da insanlar bu imâretlerin yakınında yerleşir, yeni semtler kurulurdu. İstanbul kendine özgü Osmanlı-Türk görünümünü böyle kazanmıştır.

Fâtih Sultan Mehmet, 1463 ile 1470 arasında bir ulu cami, onun çevresinde sekiz medrese, bir çocuk okulu, bir kütüphane, bir hastahane, iki yolcu hanı ve bir ziyafethane yaptırmıştır. Bu kamu kurumlarını ayakta tutmak için de cami dolayında 318 dükkânlık büyük bir çarşı yaptırmıştır. Medreselerde altı yüz öğrenci okuyor, hanlarda her gün 160 yolcu kalıyordu. Yolcular, öğrenciler, vakıfta çalışanlar ve semt yoksulları, vakfa ait mutfaklardan beslenirdi. Bir müdürle yardımcısının yönettiği hastahanede iki doktor, bir göz uzmanı, bir cerrah ve bir eczacı çalışırdı. Yemeği iki hastahane aşçısı, doktor gözetimi altında hazırlardı; vakfiye-

nin hastalara şefkatli davranmalarını emrettiği iki de hizmetçi vardı. Hastahane, evlerine doktor çağıramayan ya da ilaç satın alamayan hastaları kabul ederdi. Daha sonra, biri kadınlar öteki de gayrimüslimler için, iki hastahane daha yapılmıştır. Doktor, yoksul hastaları haftada bir kez evlerinde görür, ilaç dağıtırdı. Hastahanenin yaklaşık beş altın düka tutarındaki günlük masraflarının tümü, vakfın geliriyle karşılanmakta idi.

Fâtih Sultan Mehmet, İstanbul'da başka imâretler de yaptırmıştır. Bursa ve öteki Anadolu kentlerinden gelen halk, gelişerek büyük ve ayrı bir kasaba haline gelen ve vakıfları dokuz cami ve onlara bağlı kurumlar içeren Eyüp'te, kent surlarının dışındaki vakfının çevresinde yerleştiler. Fâtih bu kurumların masraflarını karşılamak için İstanbul'da çarşılar (bedesten ve çevresindekilerden başka Galata'da 260, İstanbul'da ise 783 dükkân), on üç hamam, birkaç boyahane, fırınlar, depolar, kandil yapımevleri, yağhane ve elli dört değirmen yaptırmıştır. Geliri Ayasofya Camiinin bakımına ayrılmış vakıflar, yılda on üç bin altın dükalık bir gelir getiriyordu.

Dönemin tarihçisi Neşrî'ye göre "İstanbul'u Sultan Mehmet yapmıştır"[1]. Halefleri II. Bayezit ile I. Süleyman ve hanedan kadınları, devlet adamları ve dönemin tüccarları diğer semtlerde imâretler yaptırarak kentin hızla büyümesine katkıda bulunmuşlardır. 1546 yılının resmî bir vakıf tahrîrine göre hanedan dışı kişilerin kurduğu 2.517 vakıf vardı; sonraki yarım yüzyıl içinde bunlara 1.600 yeni vakıf daha eklenmiştir[2]. Osmanlı sultanları İstanbul'u, büyük bir imparatorluk metropolü olarak geliştirmekte başarı göstermiştir. İstanbul, 16. yüzyılın ilk yarısında dört yüz bine varan nüfusuyla Avrupa'nın en büyük kenti idi; yüzyılın ikinci yarısında ise nüfusunun sekiz yüz bine yükseldiği iddia edilmiştir[3].

Kentin su ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak büyük bir sorun olmuştur. Bu nedenle devlet yeni yerleşimci akınlarını önleyecek önlemler almış; 17. yüzyılda nüfus değişmemiştir. Bu dönemde nüfusun yüzde 40'ı gayrimüslim idi ve Avrupalıların oturmak için izin aldıkları Galata uluslararası bir ticaret merkezi olarak gelişmişti. 17. yüzyıl ortalarında İstanbul'da 152 cami, 126 medrese, 100 kervansarayla sultanlar, paşalar ve sıradan kişilerin yaptırdığı 1000 kadar konak vardı[4]. Kent, saray ve orduya sürekli yiyecek akışı sağlama ve zanaatkârlara ham madde getirme zorunluluğu, gerekli maddelerin ticareti üzerindeki sıkı devlet denetimini gerektiriyordu, bu durum, Osmanlı ekonomisinin haklı olarak tekelci özelliğini belirlemiştir.

Vurgunculuk, enflasyon ve ithalatta yolsuzluğu önlemek için devlet, uzaktaki üreticiden İstanbul'daki perakendeciye kadar her şeyi düzenler ve denetlerdi.

Yiyecek fiyatları üretim yerinde belirlenirdi; ürünü ancak devletin yetki verdiği tüccarlar satın alırdı. Kaçakçılığı önlemek için sıkı önlemler alınmıştı. Erzak özel kapanlara gelir, meslek loncalarının temsilcilerine orada dağıtılırdı. Kaçakçılık ya da vurgunculuk yaparken yakalanırlarsa, büyük tüccar ve gemi sahiplerinin mallarına el konurdu. İstanbul için belli bölgelerde koyun ya da buğday satın alma ayrıcalığı elde etmiş tüccarlar, bunları belli miktarlarda her yıl teslim etmeyi üstlenir ve bir kefil gösterirlerdi.

İstanbul'a yiyecek sağlama ihtiyacı, imparatorluğun çeşitli üretim bölgelerini bu merkeze bağladığı gibi, merkezî bir ekonomi yaratılmasında da önemli bir etmendi. 17. yüzyıl ortalarında kent fırınlarının günde 250 ton buğday tüketiyor olması, kent ihtiyaçlarının büyüklüğü hakkında bir fikir verebilir. Hububat, yağ, tuz ya da koyun gibi hacimli gıda maddeleri İstanbul'a deniz yoluyla kolayca gelebiliyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında her yıl İstanbul rıhtımlarına gelen yiyecek taşıyan gemilerin sayısı iki bini geçiyordu. Mısır'dan buğday, pirinç, şeker ve baharat, Kuzey Karadeniz bölgelerinden canlı hayvan, hububat, sade yağ, bal, balık ve deri, Tesalya ve Makedonya'dan hububat ve deri, Mora ile Ege adalarından şarap, zeytinyağı, kuru meyve ve öteki Akdeniz ürünleri İstanbul'a sürekli olarak gelen mallardı. Başkente yakın bölgeler İstanbul pazarına sıkı sıkıya bağımlıydı. Tekirdağ'dan Trakya'nın buğdayı, Köstence ve Mangalya'dan Dobruca'nın buğdayı gelirdi. Ortaçağda sahipsiz boş bir bölge olan Dobruca, oralarda kuyu kazılması ve yüzlerce köyün kurulması ve limanlarda devlet silolarının yapılmasıyla, İstanbul'un tahıl ambarı oldu. Meriç Vadisi ve Batı Trakya'nın pirinci, saray ve ordu için vazgeçilmez bir ihtiyaçtı; celepler Bulgaristan, Makedonya ve Doğu Trakya ovalarından İstanbul mezbahalarına düzenli olarak koyun ve sığır sürüleri getirmekte idi.

Transit bölgesi ve işlenmiş mal ihracatçısı olarak İstanbul, aynı zamanda bölgeler arasında ekonomik bağlantı sağlıyordu. İstanbul için gerekli Rumeli ve Kuzey Karadeniz yiyecek maddeleri karşılığında, Anadolu'da Merzifon, Tosya, Tire, Bergama, Denizli, Larende, Bor ve Niğde'den pamuklu bez ihracı, buralarda pamuklu dokumacılığını arttırmıştır. İstanbul'da ise giyim eşyası, yünlü ve ipekli sanayii gelişmiştir. Kuzey Karadeniz, İstanbul ve Anadolu arasındaki bu ticaret üçgeni arasında bulunan başkente büyük miktarda para girip çıkardı. Devlet, gelirinin çoğunu saray ve İstanbul'daki ordu için harcamakta, bu paranın büyük bir bölümü Anadolu ve Balkanlar'a yol almakta, böylece ülke çapında çok canlı bir ticaret hayatı kendini göstermekte idi.

Karayolu ağı, kervansaray ve zaviyeler

İstanbul, deniz yollarının olduğu kadar kervan yollarının da son ulaşım noktası idi. Bir rapora göre, 17. yüzyıl ortalarında her yıl İstanbul'a İran'dan altı ile on arasında, Basra'dan iki, Halep'ten de üç ya da dört kervan gelirdi. Her üç ayda bir İran ve Orta Asya'ya kervanlar kalkardı. İstanbul'a Dubrovnik'ten yılda bir, Polonya'dan ayda bir, İzmir'den de her sekiz günde bir kervan çıkardı.[5]

Balkanlar'ı İstanbul'a bağlayan önemli üç büyük yol vardı: Ohri, Manastır ve Selânik üzerinden Arnavutluk limanlarından gelen eski *Via Egnatia*, Belgrat, Sofya ve Filibe üzerinden gelen büyük askerî yol ve Tunca Vadisi ve Edirne üzerinden Aşağı Tuna bölgesinden gelen yol. İran ve Anadolu kervan yolu İstanbul'a Bolu, İzmit ve Gebze üzerinden ulaşır, Ankara Eskişehir üzerinden gelen yol, İzmit yakınlarında bu yolla birleşirdi. Arabistan, Şam, Halep ve Konya üzerinden gelen hac yolu, İznik'in ötesinde Dil'den İzmit Körfezini geçtikten sonra, Gebze'de İran anayoluna kavuşurdu. 15 ve 16. yüzyıllarda İstanbul-Bursa yolu, Mudanya üzerinden denizden İstanbul'a ulaşırdı; ancak 17. yüzyılda Dil iskelesinden geçerek Gebze'den Bursa'ya giden yol daha önem kazanmıştır. İstanbul, Bursa üzerinden Foça, Çeşme, İzmir ve Sakız'a bağlanırdı[6].

İstanbul imparatorluğun en büyük pazarı ise de, Edirne ve Bursa gerilememiş, gerçekte gelişerek Balkanlar ve Anadolu'nun en büyük kent ve ticaret merkezleri olmuştur.

Konstantin Jireček, Osmanlı topraklarında ulaşım hakkında, "Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından beri hiçbir Avrupa devleti yol sistemine bu denli özen göstermemiştir" diye yazar[7]. Balkanlarda küçük devletlerin yerini Osmanlı imparatorluğu alınca, gümrükler kalkmış, ticaret ve şehirler gelişmeye başlamıştır. Osmanlılar İstanbul'la Belgrat arasındaki kadim Roma Yolu'nu, bozuk yerlerini kabaca kesilmiş taşlarla Belgrat'a kadar onararak, her zaman bakımlı tutmuşlardır. Bu yol boyunca bütünüyle yeni yollar da yapmışlardır. Ana yollar üzerindeki belli köyler, yol yapım va bakımıyla görevlendirilir, bu hizmet karşılığında da olağandışı vergilerden (avânz) muaf tutulurdu. Belgrat-İstanbul yolunu arabalar bir ayda geçebiliyordu. 1566'da II. Selim atla aynı yolu on beş günde geçmiştir.

Rumeli ve Kuzey Karadeniz bölgesinde ağır mallar arabayla taşınırdı. Dağlık yörelerde ise olağan taşıt aracı katırlardı. Devlet, 1521 Belgrat seferi sırasında ordunun ağırlığını taşımak için Anadolu ve Arabistan'dan otuz bin deve kiralamıştır. Yaklaşık on bin araba Tuna bölgelerinden un ve arpa taşırdı. Devlet ve tüccar, göçebelerden deve, at ve katır kiralardı. Bazı Türkmen boyları, deve yetiştirmek ve taşımacılıkta uzmanlık kazanmışlardı. Anadolu iklimine uyumlu binlerce me-

lez deve tipi yetiştirilmiştir. Demiryollarından önce Anadolu'da deve sayısı yüzbinlere varmakta idi. İran kervanları genellikle üç ya da dört yüz hayvandan oluşur, ama kimilerinde bin ya da daha çok hayvan olurdu. 15. yüzyıl sonunda Tebriz'den Bursa'ya gidiş-dönüş bir yolculuk için bir at, yaklaşık dokuz altın dükaya kiralanabiliyordu.

Sultanlar, ana yollarda yolculuğun rahat ve güvenli olmasını sağlamak için vakıf olarak zaviye ve menziller kurmuş, saray ve devlet görevlilerine mülk ve çiftlikler bağışlayarak bu yolda teşvik etmişlerdir. Bunların bazıları, kentlerdeki imâretler gibi, büyük kuruluşlardı; ancak bu gibi yerlerde en önemli yapılar genellikle bir han ya da kervansaray olurdu. Romalılardan sonra Osmanlı idaresi, Anadolu ve Balkanlarda en çok köprü yapmış idaredir. Örneğin II. Murat, 1443'te Edirne yakınlarında Ergene Irmağı üzerinde 392 metre uzunluğunda, 174 kemerli büyük bir köprü yaptırmıştır. Yolcuları barındırmak ve yedirip içirmek için köprünün başına bir han, bir cami ve bir medrese yaptırmış; han ve köprünün bakım masraflarını da bir boza dükkânı, bir hamam ve başka dükkânların gelirleriyle karşılamıştır. Bunlara, Edirne'de yaptırdığı bir kervansarayla bir hamamın ve bir dizi dükkânın gelirini de eklemiştir. Köprünün bakım ve korunması için hizmetleri karşılığında vergiden muaf tutulan ve çoğunluğu Türkmenlerden göçmen yerleştirilmiştir. Irmağın karşı kıyısına da yayalar (çiftçi askerler) yerleştirilmiştir. Bu merkez çevresinde nüfus zamanla artmış ve Uzunköprü kasabası ortaya çıkmıştır. Burada 1456 yılında 431 hane vardı. Bir başka örnek, Hersek Ahmet Paşa'nın İstanbul-Şam yolu üzerinde İzmit Körfezi'nden sonraki ilk durakta yaptırdığı imârettir. Burası sonradan, Hersek kasabası olarak gelişmiştir.

Ucbeyleri, 14. ve 15. yüzyıllarda sınırda ve fethettikleri topraklarda benzeri kurumlar yaratmışlar, bu yerler zamanla Osmanlı kültür ve yönetim merkezlerinin çekirdeği olmuştur. Örneğin, Saraybosna kenti, ucbeyi İsa Bey'in vakfettiği imâretin etrafında gelişmiş, Minnet Bey'in Sofya-Edirne yolu üzerinde yaptırdığı imâret ise, Bulgaristan'ın en önemli ticaret kentlerinden biri olan Tatar Pazarcığı'nın çekirdeği olmuştur. Orta Avrupa'ya giden askerî yol üzerindeki bu kentte, vezir-i âzam İbrahim Paşa, Evliya Çelebi'ye göre kente bir hisar gibi hâkim olan, büyük bir kervansaray yaptırmıştır. Burada iki yüz oda ve önemli kişilerin aileleri ile kalabileceği seksen daire vardı. Odalar, büyük bir ağaçla gölgelenen bir avlu çevresindeydi; ortasında havuz olan dış avlu ise beş ya da altı bin at alabiliyordu. Hizmet görenler, Müslüman ve gayrimüslim yolcuları gece gündüz kabul edip ağırlarlar, günbatımından sonra her yolcuya bir tas çorba, bir somun ekmek ve bir mum, her ata da bir torba yulaf verirlerdi. Akşam namazından sonra kervansarayın davulu çalınır ve kapılar kapanırdı. Her sabah kapılar yeniden açılmadan

önce hancı, geceyi orda geçirenlere bir şey kaybedip etmediklerini sorardı. Bunu sormadan kapıları açmışsa, bütün kayıplardan sorumlu olur ve ödemek zorunda kalırdı.

Mukaddes Roma German imparatorunun elçisi Busbecq, 1555'te bir at arabasıyla İstanbul'a gelmiş ve bize Niş'teki kervansarayın bir betimlemesini bırakmıştır: "Burada gizli yapılan hiçbir şey yok; her şey açık burada, herkes birbirinin ne yaptığını görebiliyor", diye şikâyet eder. Fakat elçi, handaki daireleri beğenmiştir. "İçlerinde kalınacak ayrı daireler var. Herkes kabul ediliyor; Hıristiyan, Yahudi, zengin, yoksul, herkese açık bu odalar. Yolculuk ettiklerinde *Bashaws* (paşalar) ve *Sanziacs* (sancakbeyleri) bile bu odalarda kalıyor. Dairemde kendimi bir prens sarayındaymış gibi rahat hissettim".

Fâtih Sultan Mehmet, vakfiyesinde, vakfettiği handa kalan bütün yolculara iyi muamele edilmesini ve bütün ihtiyaçlarının görülmesini istemiştir. Hanlar, yalnız üç gün parasız yemek ve oda verirdi; daha sonra yolcunun gitmesi gerekirdi.

Büyük ana yollar boyunca düzenli aralıklarla inşa edilmiş olan bu kurumlar, Osmanlı uygarlığının yayılma alanına tanıklık ederler. Osmanlı döneminde yalnız Bosna-Hersek'te, 232 han, on sekiz kervansaray, otuz iki misafirhane, on bedesten ve kırk iki köprü inşa edilmiştir. Bu köprüler arasında, 1566'da yapılmış Mostar Köprüsü, 1550 dolaylarında yapılmış, Saraybosna'daki Koca (Kozja) köprü ile Tirebinye Köprüsü gibi mimarlık başyapıdan da vardır.

Ana yol boyunca kuyu, çeşme, mescit ve ufak misafirhaneler gibi hanlardan daha gösterişsiz yapılar da inşa edilmiştir. Bunları, gene dinî vakıflar olarak, genellikle yerel hayırseverler yaptırırdı. Böylece yolcuların, İstanbul'dan Şam'a, Erzurum'a veya Belgrat'a giden yollar boyunca bütün ihtiyaçları, genellikle parasız sağlanırdı.

Kimi paşalar, bu tür kurumlar yapmakta fazla gayret göstermiştir. Vezir-i âzam Mahmut Paşa 1637'de azledildiği zaman, gereksiz ve halka yük olan hanlar yapmakla suçlanmıştır.

Bu vakıfların kurulmasında önemli bir etmen de temlik kurumu, yani sultanın önemli kişilere özel mülk hakkı bağışlaması idi. Buna göre, devlet adamları ya da saray kadınları sultana hayırlı bir girişim taslağı ile başvurur; sultan kendilerine, kimi durumlarda birkaç köy de içerebilen geniş bir arazi parçasını özel mülk olarak bağışlardı. Daha sonra bu kişiler, bunları kurdukları hayır tesislerine bağışlarlar, böylelikle yalnız öbür dünyada kendi selâmetlerini değil, vakıf mütevellîsi olarak atadıkları aileleri ve torunları için de sürekli ve emin bir geçim yolu sağlamış olurlardı. Osmanlı ileri gelenlerinin ikinci ve üçüncü kuşaktan torunları, vakıf mütevellîleri olarak refah içinde bir emeklilik yaşar ve bir tür toprak ağaları sınıfı

oluştururdu. Bu "evlâdiye" vakıflarda mütevellî, gelirin yüzde onunu kendisi için alıkoyar, hamam, han ve dükkânlann kiralanmasında bir hisse alırdı.

Kervansaray ve bedestenler eşkıyalara karşı sağlam, kale gibi binalardı. Busbecq, Budin ve Belgrat arasındaki karayolundan, "hayduk denen" eşkıya korkusuyla geçmemiştir. Eşkıyanın, gönderilen devlet hazinelerini çaldığını gösteren yığınla örnek vardır. Durum, 16. yüzyılda, o kadar kötü değildi; ama 17. yüzyılda silâhlı büyük eşkıya çetelerine karşı nöbetçi asker çoğu kez etkisiz kalıyordu. 1647 dolaylarında Eskişehir yakınlarındaki dağlık bölgede Kara Haydaroğlu denen bir eşkıya, İran, Şam ve İzmir'den İstanbul'a gelen kervanları basmaya koyulmuş ve zorlukla alt edilebilmiştir. 17. yüzyıl ortalarında bir Hıristiyan eşkıya grubu, beş yüz kişiyle Manastır bedestenini basmış ve hiçbir direnmeyle karşılaşmamıştır.

Devlet bu yüzden, zaviyeler kurarak, dağ ve su geçitleriyle köprü yakınlarına derbentçiler, yani silâhlı geçit bekçileri yerleştirerek yollarda güvenlik tedbirleri almak zorunda kalmıştır. Kamu güvenliğinden ve belli bir yol ya da köprünün bakımından çoğu kez bütün bir köyün nüfusu sorumlu olur, karşılığında bir takım vergilerden muaf tutulurdu. Derbentçiler kaçarlarsa zorla geri getirilirdi. Devlet, 16. yüzyılda Anadolu'da 2.288, Doğu Balkanlar'da ise 1.906 köylü ailesini derbentçi atamıştı. Zaviyeler ise, özellikle yolculann rahat ve güvenliği ile ilgilenen konuk evleri görevini yüklenirdi.

Zaviyeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle en erken dönemde önemli bir rol oynadıklan gibi, imâretler için bir ilkörnek oluşturmuşlardır. Zaviye, kentlerde, daha çok uzak ve ıssız yol ve geçitlerde yolculan barındırmak için bir şeyh ya da dervişin kurduğu bir hayır kurumudur. Zaviye kuran şeyh, hükümdârdan özel mülk olarak küçük bir toprak parçası alır, etrafına toplanmış dervişlerle toprağı işleyerek, kendilerine bir yaşam sağladıklan gibi zaviyenin giderlerini karşılarlardı. Öteki dinî vakıflann mütevellîleri gibi şeyh ve torunlan zaviyelerin ırsî yöneticileriydi.

Osmanlılann erken döneminde zaviyeler, Türk göçmenlerini sınırda ve fethedilen alanlarda yerleştirmekte önemli rol oynamışlardır. Derviş ya da derviş kılığına girmiş yoksul göçmenler, yeni fethedilmiş bir alana gelir, bir parça toprak seçer, bir de zaviye kurarak sultandan bu toprağın zaviyenin vakfı olduğunu onaylayan bir belge elde ederdi. Zaviye üyeleri vergiden muaf olduklan için topraklarına yeni göçmenler akın eder ve orası bir Türk köyünün çekirdeği olurdu. Toprağı işlemede, ürünün sarf edilmesinde zaviyedekiler hep ortaklaşa hareket ederler, iştirakci bir cemaat oluştururlardı. 14. yüzyılda Batı Anadolu ve Balkanlar'da kurulan Türk köylerinin çoğu böyle kurulmuştur. Zaviyeler, yalnız gelip geçen yolcu-

lara hizmet etmez, aynı zamanda yeni gelen göçmenler, hatta gâzîler için bir sığınak olurdu.

Zaviyeleri kuran şeyhler çeşitli tarikatlardan idi; ancak çoğu fütüvvet kurallarına göre ahî denilen kardeş, yârân birlikleri halinde örgütlenmişlerdir. Yeni fethedilen Batı Anadolu ve Trakya'da ahîler yüzlerce zaviye kurmuşlardır[8]. 1334'te Anadolu'yu ziyaret eden İbn Battuta'nın canlı bir tanımını yaptığı ahîlik, dinî bir tarikat olmaktan çok toplumsal bir örgüttü[9]:

> Bunlar (ahîler) Rum Türkmenlerinin bütün illerinde, her bölge, kent ve köyde bulunurlar. Dünyanın hiçbir yerinde yabancılara konukseverlikte, yemek ikram etmek ve ihtiyaçları görmekte, zalimlerin elini kırmakta ve polis ajanlarını ve onlarla işbirliği yapan gaddarları öldürmekte onların eşi yoktur. Kendi tanımlamalarına göre ahî, aynı iş kolunda çalışanların, evlenmemiş bekâr gençlerin kendilerine önder olmak üzere seçtikleri bir adamdır. Ahî, bir zaviye kurar ve kilim, kandil ve gerekli başka eşyayla döşer. Arkadaşları, geçimlerini kazanmak için gündüz çalışır, ikindi namazından sonra kazançlarını ona getirir ve bununla meyva, yiyecek ve zaviyede tüketim için gerekli başka şeyler satın alırlar. Kasabaya gündüzün bir yabancı gelecek olursa onu yanlarında konuk ederler[10].

Osmanlı İmparatorluğu güçlü, merkezî bir devlet olarak gelişince, zaviyelerin çoğunu kaldırmıştır; çünkü, 16. yüzyıla gelindiğinde çoğu, hâlâ vergi muafiyetinden yararlanırken, gerçek işlevlerini yitirmişti. Vakıf oldukları sürece de devlet onların topraklarını malî ve askerî maksatlarla kullanamazdı. Dolayısıyla devlet, özellikle Fâtih döneminde yol üstünde olmayan ve yolculara hizmet vermeyen zaviyelerle gelirlerini hayır işlerinde kullanmayan vakıf ve zaviyeleri ortadan kaldırmış, topraklarını tımarlı sipahîlere vermiştir. 1530'da 623, 16. yüzyıl ortalarında Küçük Asya'da bin yüz kadar zaviye vardı. I. Süleyman, İran savaşlarında harap olmuş köyleri canlandırmak için Erzurum yolu üzerinde zaviyeler kurulmasına izin vermiştir.

Kentli nüfus, loncalar ve tüccarlar

Geleneksel Ortadoğu toplum kavramı, çiftçi, tüccar ve zanaatkârları üç üretici sınıf olarak kabul eder. Kentli nüfusu son iki grup oluşturur, toplumsal sınıflandırmanın alt basamağında zanaatkârlar bulunurdu. Sultanın emrine göre, her sı-

nıf üyeleri mevkilerini gösteren elbiseler giymek zorundaydı; üst sınıfların giydiği lüks elbiseleri ise, zanaatkâr ve dükkân sahiplerinin giymeleri olanaksızdı.

İmparatorluğun kentli nüfusu da, köy nüfusu gibi, Müslüman ve gayrimüslim olarak iki sınıfa ayrılmıştı; ancak bu, şeriatın koyduğu bir sınıflandırmadır ve toplumdaki gerçek toplumsal ve ekonomik ayrılıkları yansıtmaz. Müslüman ve gayrimüslim tüccarlarla zanaatkârlar gerçekte aynı sınıftandılar ve hepsinin hakları aynıydı. Zengin Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar Müslümanlar gibi giyinir, ata biner ve davranırdı. Sultan zaman zaman gayrimüslimlerin Müslümanlarla aynı biçimde giyinmelerini, köle edinmelerini ya da ata binmelerini yasaklayan yasalar çıkararak şeriatın koşullarını yerine getirmek isterdi, ama bu fermanlar etkisiz kalırdı. Kimi zaman lonca mensubu Müslümanlar, şeriat uyarınca gayrimüslimlere karşı ayrımcılık yapmaya kalkardı, ama bu davranış genellikle ekonomik rekabet güdülerinden kaynaklanmıştır.

İş yaşamı dışında mahallede, değişik dinde olanlar kentin ayrı bölgelerinde, kilise veya sinagogları etrafında kendi din önderlerinin başkanlığında yaşarlardı. Osmanlı kentlerinde her zaman, birbirinden ayrı Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mahalleleri olmuştur; Çingenelerin de, dinleri ne olursa olsun, ayrı cemaat olarak kendi mahalleleri olurdu. Her Müslüman mahallesinde, topluluğun dinî başkanı olarak bir imamı, dünyevî temsilcisi olarak da bir kethüdâsı olurdu. Gayrimüslim semtlerde papazlar ve hahamlar aynı işlevi görerek devlet katında topluluğu temsil ederlerdi. Bu durum, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında iyi ilişkiler kurulmasını engellemezdi. Müslüman erkekler gayrimüslim kadınlarla, kadın dinini değiştirmek zorunda kalmaksızın, evlenirlerdi; ancak, çocuklar Müslüman olmak zorundaydı.

Esnaf, yani meslek lonca örgütleri, Osmanlı kentlerinde ekonomik yaşamın varlık nedeni olup lonca üyeleri şehirdeki nüfusun büyük bölümünü oluştururdu. İslâm dünyasında loncaların kökeni hâlâ karanlıktır[11]. Ancak, İslâm ve Ortaçağ Avrupa lonca sistemleri arasında büyük bir benzerlik görülür. Genellikle kabul gören kuram, Greko-Romen dünyası loncalarının İslâm yönetimi altında süregeldiğini, ancak 10. yüzyılda bütünüyle İslâmî bir özellik kazandığını ileri sürer. Bu yüzyılda Abbasî halifelerinin yönetimine karşı dinî, toplumsal ve politik bir hareket olarak ortaya çıkan Karmatîler, loncaları bu mücadele sırasında örgütlediler. Böylece, İslâmî loncalar, meslek örgütleri olduğu kadar Karmatî gençlik örgütleri niteliğinde idiler. 13. yüzyılda tarikatlar, özellikle de *fütüvvet* kuralları loncalar üzerinde büyük etki yapmıştır. Büyük kentlerde genç, evlenmemiş erkeklerin (fetâ, yiğit) kurduğu fütüvvet dernekleri, Roma İmparatorluğu gençlik örgütlerini andırır. Fütüvvet ahlâkına göre "insan-i kâmil", cömert, özverili, disiplinli, bü-

yüklerine karşı itaatkâr ve dengeli olan bir kişidir. Böyle bir örgüte kabul edilmek, simgesel bir törenle gerçekleşir; bunun ardından örgüte girene fütüvvet ahlâkı aşılanırdı. Bu hareket, 13. ve 14. yüzyıllar boyunca "ahîlik" adıyla Anadolu toplumunun en göze çarpan öğesi olmuştur. Her meslek grubuna mensup bekâr gençler, fetâ veya yiğit adıyla kendi aralarından seçtikleri bir ahînin önderliğinde, fütüvvet ilkelerine göre örgütlenirdi. Bu dönem Anadolu'sunda güçlü bir merkezî iktidar olmadığından, ahîler kentlerde birtakım kamu hizmetlerini de üzerlerine almışlar ve politik bir güç olmuşlardır. İslâmî loncalar gerçekte, başlangıçtan beri, egemen askerî ve yönetici sınıfa karşı halkı temsil etmiştir.

Ahîler, erken dönem Osmanlı devlet ve toplumunda önemli bir rol oynamış, ancak mutlakiyet ve merkeziyetçiliğin artması sonucu devlet bunları gitgide kendi denetimi altına almıştır. Ahîlik, kentlerde sadece bir esnaf loncası örgütüne dönüşmüş, fakat fütüvvet ahlâkı esnaf loncalarında devam etmiştir. İşçinin ustaya mutlak itaatını isteyen fütüvvet ahlâkı, lonca sisteminin temel işlevini ifade eder. Kentlerde en kalabalık ve aşağı görülen debbağhane (tabakhane) işçilerinin başı, 13. yüzyılda Kırşehri'nde yaşayan Ahî Evran, asıl adıyla Nasîreddin Mahmut'tur. Onun yerine geçenler, Osmanlı devrinde her şehirde ahî seçilen ustaya ahîlik icâzetnâmesi gönderirdi.

Osmanlı loncalarını devletin yaratıp denetlediğini, ya da loncaların toplumsal olarak ayrışmamış topluluklar olduklarını söylemek abartılı olur[12]. Ortadoğu toplumunda ülküleri ve çıkarları ortak gruplar, en eski zamanlardan beri belli bir örneğe göre örgütlenegelmişlerdir. Saray, ordu, medrese, tarikat ve lonca örgütlerinde hep bu örnek ve aynı terimler görülür. Böyle örgütlenmiş bir grubun en önemli üyesi genellikle grubu dış dünyada temsil eden ve dışişlerini yöneten kişi olup, unvanı Osmanlılarda "kethüdâ", Araplarda "şeyh" ve 13. ve 14. yüzyıl Anadolu'sunda "ahî" idi. Loncalarda zanaatkârların ustaları, lonca kurallarını uygulayabilecek ve kendileri adına hükümete başvurabilecek üyelerden birini kethüdâ seçerdi. Kethüdâsı olmayan bir lonca bağımsız sayılmadığından, bu seçim olağanüstü bir önem taşırdı. Bir loncaya bağlı bir bölüm zanaatkâr ayrılıp farklı olarak örgütlenmek istediklerinde, aralarından bir kethüdâ seçerek kadıya başvururlar, o da kendilerini bağımsız bir lonca olarak kayda geçirirdi. Usta üyeler, isterlerse kethüdâyı azledebilirler, yeni birinin seçilmesine devletin karışması halinde hep birden direnirlerdi. Vali ya da kadıların onlara dayatmak istediği kethüdâları reddettiklerine ilişkin oldukça çok belge vardır; gerçekte merkezî devlet, loncaların özerkliğine genellikle saygı göstermek zorunluluğunu duymuştur.

Söz konusu topluluklar, örgütleri ve temel kuralları için dinî ve manevî bir dayanak aramıştır; bu yüzden her meslek loncasının başında bu manevî ve dinî

yetkiyi temsil eden bir *şeyh* bulunurdu. Arap ülkelerinde şeyh, loncanın başyöneticisi oluyordu; Rumeli ve Anadolu'da ise yalnızca manevî bir önder konumunda idi. Şeyh, çıraklık ve ustalık törenlerine başkanlık ederek ve loncada cezaları bildirip uygulayarak loncalarda önemli bir rol oynamıştır. Şeyh, hepsi de fütüvvet ahlâkını iyi bilen deneyimli lonca ustaları arasından seçilirdi. Şeyhin yanında törenleri yöneten bir yardımcı, nakîb olurdu. Devlet loncalarla ilişkiyi, loncanın vergi borcunu toplayıp devlete teslim eden kethüdâ aracılığı ile sağlardı.

Bir kentte lonca kethüdâlarının üzerinde, bütün lonca sorunlarının danışıldığı ve kentin diğeri ileri gelenleriyle birlikte kenti devlet katında temsil eden bir *şehir kethüdâsı* bulunurdu. Önemli bir başka lonca üyesi de, loncanın içişlerini yöneten görevli, yiğitbaşı idi. O da yaşlı ve deneyimli ustalar arasından seçilir ve kethüdâ, görevinin başında değilken, onun yerini alırdı. Pazardan hammaddeyi o satın alıp ustalara dağıtır, üretilen malların lonca kurallarına uyup uymadığını denetler ve diğer loncalara ya da dükkânlara dağıtımını sağlardı. Birisi, lonca kurallarını çiğnemişse, bunu şeyhe bildirmek veya birisi ustalığa terfi etmek istiyorsa gene şeyhe ya da kethüdâya haber vermek onun görevi idi. Kimi loncalarda aynı işleri yiğitbaşının yardımcısı yapardı. Her lonca, ustalar arasından ayrıca bir ya da iki ehl-i hibre seçerdi. Mesleğin inceliklerini iyi bilen bu uzmanlar, malların niteliği üzerine fikirlerini bildirir, fiyat anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturur, pazar fiyatını belirlemekte yardım eder ve işçileri seçerlerdi. Bu uzmanların seçimleri, özellikle ipek dokumacılığı gibi ince mesleklerde önemli idi. Ehl-i hibre, kimi loncalarda kethüdâ ve yiğitbaşının bazı görevlerini de üstlenmiştir.

Büyük ve gelişmiş loncalarda bu altı kişi "altılar" denen bir kurul oluştururdu, ama loncalara ilişkin belgelerin çoğunda ancak şeyh, kethüdâ ya da yiğitbaşının adları geçer. Bu görevliler, ustalar arasından seçimle çıkardı ama seçim yöntemi açık olarak bilinmiyor. Görüldüğü kadarıyla, adaylar arasından seçim oybirliği ile oluyor, seçimi kazanana karşı bir itiraz yoksa ustalar kadının huzuruna çıkarak seçim sonucunu kadının resmi kaydına geçirtiyordu.

Osmanlı loncaları, değişmez hüküm ve kurallara uymak zorunda idi. Yüzyıllar boyunca gelişmiş genel yasa, ilke ve törenlerin birçoğu, fütüvvet risâlelerine, lonca yönetmeliğine ve fermanlara geçmiştir. Lonca üyeleri, her yeni kural üzerinde tartışır, karar verir ve bunlar kadının kayıtlarına geçerdi. Kararlar ancak kayıttan sonra yasal olarak geçerli sayılırdı. Bunlara ek olarak bir de, lonca ustalarıyla devlet temsilcileri arasındaki görüşme sonucu kararlaştırılan ve sultanın onayladığı ihtisab düzenlemeleri, yani fiyat ve kalite belirleme işi vardır. 16. yüzyılda Bursa, Edirne ve İstanbul'da mal kalite ve fiyatlarını tespit eden ihtisab kanûnnâmeleri çıkarılmıştır. Fakat genelde Devlet, lonca örgütlerinin işlerine ancak

vergileri (ihtisab resmi) ve kalite ve fiyat belirleyen ihtisab yasalarının uygulanmasını güvence altına almak için karışırdı.

İhtisap eski bir İslâm âdetidir. Ortadoğu devleti, halkı haksızlıklardan korumayı ve şikâyetlerine çare bulmayı en önemli görevlerinden sayardı. *Kur'an*, İslâm cemaatinin menfaati için siyasî otoritenin, genel olarak kabul edilen toplumsal ölçü ve yasakları faal olarak desteklemesini buyurur. Bunlar dinî hukukun, hisbe ya da ihtisab başlığı altında toplanmış bölümünü oluşturur ve bunları uygulamak halifenin görevlerinden biridir. Hisbe, uygulamada, pazarlarda adâletli fiyatlar belirleyip tartıları ve malların kalitesini denetleyerek, sahtekârlık ve yolsuzluğu önlemeyi amaçlar. Ortadoğu devletlerinde çok eskiden beri geçerli olan fiyat denetimi ve tartı-ölçü teftiş yöntemleri, bu şekilde hisbe adı altında şeriat kapsamına alınmıştır.

Osmanlı devleti, ihtisab kurallarını titizlikle uygular; loncaların bağlı olduğu ihtisab yasalarını, her yeni sultanın tahta çıkışında yeniden gözden geçirirdi. Devlet bütün tartı ve ölçüleri teftiş eder ve muhtesib, yani ihtisab kurallarını uygulayan görevli, bu yasaların uygulanmasını sağlamak için çarşıları sürekli dolaşır, yasaları çiğneyenleri yöre kadısının huzuruna çıkarır ve kadının kararıyla onları kırbaçlatır ya da para cezasıyla cezalandırırdı. Kereste, çini ve kumaş gibi belli malları, değerlerine göre damgalar ve damgasız malların satımını yasaklardı. Belli bir yönteme göre saptanan pazar fiyatlarını yerel kadı ve muhtesibin düzenleme yetkisi vardı. Topluluğun önde gelen üyeleri ve loncaların ehl-i hibreleri kadının huzurunda toplanır, hammaddelerin miktar ve kalitesini belirler, emek ücretini ekler ve yüzde on, uzman bir işgücü kullanılmışsa, en çok yüzde yirmi dolaylarında bir kâr vererek pazar fiyatını saptarlardı. İstanbul pazar fiyatlarını, bazen sultanın kendisi teftiş ederdi.

Fiyatları denetlemek, yolsuzluğu önlemek ve pazar vergilerini toplamak maksadıyla devlet, hammaddenin ve işlenmiş malların belli pazarlarda satımı için birtakım koşullar koymuştur. Kent çarşılarına gelen mallar, kontrol için kente belli kapılardan girmek zorundaydı; özel çarşı, kapan ya da kervansaraylara götürülerek görev başındaki memurların gözetiminde satılırdı. Malları şehir dışında alıp sonra halka ihtikârla pazar fiyatı üstünde satanlar da olurdu. Değerli malların devlet denetimindeki simsar ve dellâllar eliyle satılması mutlak bir zorunluluktu. Malların satış izni, lonca temsilcileri önünde kapanda kantarla tartılıp miktarlarına göre vergilendirildikten sonra çıkardı. Lonca temsilcileri kethüdâyla yiğitbaşı, mal ya da hammaddeleri oradan alıp gelerek lonca ustaları arasında dağıtırdı. Devlet, lonca ustalarından her dükkân için belirli bir vergiyle bazı mamûl maddelerden başka bir vergi alırdı. Bir de, pazarda satılan mallardan parça veya yük ba-

şına ya da tartıya göre alınan bâc, satış resmi vardı. Bu vergilerin oranları, her sancağın kent ve pazarları için ayrı kanûnnâmeler, Bâc-ı Pazar kanûnnâmeleri tarafından belirlenirdi. Loncaların belli çarşılarda toplanmış olması ve mallarının belirli zamanlarda satılıyor olması devletin bu vergileri toplamasını kolaylaştırırdı. Esnaf, vergiden kaçmak için dağılmışlarsa, devlet görevlilerinin onları belli bir pazar yerine zorla getirdiği de olurdu.

Devlet, lonca örgütlerine yalnızca hazinenin ya da halkın çıkarlarını korumak için karışır, loncanın iç faaliyetine müdahale etmezdi. Ancak, loncanın başındakiler, devletin kontrolunu tanırdı. Loncaların bütün seçim ve kararlarını kadı kaydederdi. Lonca üyeleri kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözemez, ya da lonca kurallarını çiğneyenleri kendileri cezalandıramazlarsa, davayı devlet yetkilileri önüne getirirlerdi; önce kadıya danışır, o sorunu çözemezse başkentteki Divân-i Hümâyûna çıkabilirlerdi.

Devlet, geleneksel lonca kurallarının korunmasına genellikle önem vermiştir. Güçlü merkezîyetçi Osmanlı devleti ortaya çıkmadan önce loncalar, çok daha özgür ve güçlü idi. 13. yüzyıl sonlarıyla 14. yüzyıl başlarında Anadolu'da güçlü bir yönetim yoktu; İbn Battuta'nın da gözlemlediği gibi, büyük kentlerde etkili loncaların başındaki ahiler büyük güç ve etki sahibi idiler. Bu çağda lonca üyeleri silâh taşır, huzursuzluk çıkaranları cezalandırırlardı. Ayrıca, lonca, yalnızca ekonomik bir kurum değil, güçlü toplumsal bağlarla bağlı, fütüvvetin dinî ve mistik kurallarına saygılı ve geleneklerini temsil eden bir pîre bağlılık gösteren sosyal bir örgüttü. Osmanlı döneminde ahînin yerini kethüdâ alınca, loncanın dinî doğası da zayıfladı. Lonca görevlileri, kendi yetkilerini korumak için, devleti lonca işlerinde gitgide artan bir rol almaya teşvik etmeye başladılar. Seçilmeleri üzerine vali ya da sultandan bir resmî berat almaları da âdetten oldu. Böylece, kendi iktidarlarını lonca içinde güçlendirerek, devlet desteği ile, maddî çıkarlarının bağlı olduğu lonca sistemini tehdit eden yeni akımların önünü kesmeyi becermişlerdir.

Memlûkler gibi Osmanlılar da, hemen her zaman kıdemli lonca ustalarını desteklemiş ve geleneksel lonca yapısını koruma yollarını aramıştır. Bu tutucu politika, herhangi bir yeniliğin toplumu kargaşa ve anarşiye iteceği, sonuç olarak da devlet hazinesinin gelir kaynaklarını yitireceği fikrinden ileri geliyordu. Lonca ustaları, devletin kendi lehlerine hareket etmesini istedikleri zaman, devletle ilişkilerinde bu noktalarda dikkatli davranırdı. İdarî ve askerî çıkarlar da, malların fiyat ve kalitesinde istikrar gerektiriyordu. Bu tutucu politika, reformcu Osmanlı devlet adamlarının liberal Avrupa fikirlerini benimsediği 19. yüzyıla kadar sürmüştür. Ortadoğu ekonomisinin lonca sisteminin kısıtlayıcı kurallarından kopmasını ve güçlü bir Osmanlı burjuvazisinin gelişmesini önleyen de bu tutuculuk idi.

19. yüzyılda, Avrupa yapımı malların ithali, lonca etkinlik alanını sınırlamış, 1840'tan sonra da, Avrupa endüstri kapitalizmi karşısında loncalar ekonomik olarak yıkılmıştır.

Lonca sistemi, ekonomik bakımdan arz ve talep kuralının gereklerini, belli güçlükler karşısında yerine getirme çabasıdır. Lonca temsilcileri hammaddeleri pazardan sabit bir fiyatla toptan alır, ustalara dağıtırdı; çünkü modern döneme kadarki ulaşım sisteminin ilkelliği yüzünden bu mallara sınırlı miktarda ulaşılabiliyordu. Hammaddelerin, başkalarının ya da firsatçıların ellerine düşmeden, ilgili loncalara uygun bir fiyatla ulaşması ve lonca ustaları arasında hiçbirini işsiz bırakmayacak biçimde dağıtılması gerekiyordu. Lonca örgütünün varlığının başlıca sebebi buydu. Hammadde kıtlığı Osmanlı kentlerinde sık sık fiyatların yükselmesine ve işsizliğe neden olarak ciddî bir ekonomik sorun yaratırdı. Bu kıtlıklar, istifçilik ve vurgunculuktan, kimi zanaatkârların fazla ham madde satın alma çabalarından, aynı maddeye başka bir loncanın ilgi göstermesinden ya da başka bir bölge veya ülkenin daha yüksek fiyat sunan tüccarlarınca satın alınmasından çıkabilirdi. Loncalar, devlet denetiminin, bu durumlardan ilkiyle sonuncusunu önlemesini ister, sultan vurgunculuğu cezalandıran ve yabancı tüccarlara pazardan mal alma iznini ancak yerel halk alışverişini yaptıktan sonra veren emirler çıkarırdı. Birtakım önemli hammaddenin ihracını, devlet bazen bütünüyle yasaklardı. Kendi aralarındaki rekabetten doğan ikinci ve üçüncü durumları önlemek için loncaların tek yapabilecekleri şey ise, hammaddeyi toptan alacak biçimde örgütlenmek ve âdil dağıtım yapmaktı. Loncalar sultandan, hammaddenin yabancı ellere düşmesini engelleyecek ve kendilerine üretim tekeli verecek bir ferman elde etmeye çalışırlardı.

Ancak sınırlı miktarda ham madde olması, dükkân ve atölye sayısını kısmayı da gerektiriyordu. İşçi, özellikle de uzman zanaatkâr darlığı olduğundan, lonca görevlileri işgücü dağılımını da denetlerdi. Örneğin, Bursa kadife dokuma işçileri, haftanın belli bir gününde belli bir yerde toplanır, ehl-i hibre onları ustalara taksim ederdi; bu sistemin amacı, nitelikli işçi bulmak ve ustalar arasında işçi yüzünden rekabeti önlemekti.

Lonca yapısını belirleyen ikinci bir ekonomik etmen de pazarın sınırlı olması idi. Ekonomik sistemin gelişmemiş olması ve ulaşımın ilkelliği, kasaba ve küçük kent loncalarının ancak kent ve çevresindeki köylerden oluşan sınırlı bir yerel pazar için çalışması demekti; üstelik, 15. yüzyılda Osmanlı kentlerinin çoğu küçük kentlerdi.

Üretimi sınırlı bir pazara göre düzenleme zorunluluğu, loncaların birtakım özelliklerini belirlemiştir. Böylece, üretime getirilen zorunlu sınırlama bir loncanın

dükkân ve atölye sayısında kısıtlamaya yol açıyor, ikinci olarak da pazarın yabancılardan korunması zorunlu oluyordu. Sınırlı bir alan için üretim kontrol altında olmak zorunda idi; fazla üretim ucuzluğa neden olacağından esnaf için zararlı idi. Az üretim ise, fiyatları artıracağından halk için olumsuzdu. Böylece lonca sistemi, kasaba pazarı koşullarının bir gereği idi. Arz ve talep bu tarz bir ekonomide kontrol altında idi. Dolayısıyla devlet, her kentte ya da iyice belirtilmiş bir alan içinde her loncaya tekel verirdi; bundan başka, her lonca ustasının kendi ürünlerini bu sınırlı alanda satabilmesi gerektiğinden lonca içerisinde bir rekabet olamazdı. Rekabetin önlenmesi için, yapılan malların çok iyi belirlenmiş ölçülere uyması gerekirdi. Üretim yöntemleri, hammadde türleri, aletler ve atölye biçimleri belli bir düzene sokulmuştu; ehl-i hibre ve yiğitbaşı üretimi sürekli denetlerdi; ürünler pazara gönderilmeden önce titizlikle gözden geçirilirdi. Sonrasında da mallar, ancak belli çarşı ve dükkânlarda satılabilirdi; kimi loncalarda ise, malları yiğitbaşı ya da kethüdâ toptan satardı.

Üretim ve pazar arasında dengeyi korumak için kendi dükkânlarını açma hakkı, yalnız ehliyetli ustalara verilirdi. Bu, biraz lonca geleneklerinin biraz da yerleşik ustaların çıkarlarının korunduğu bir durumdur. Usta olmak, hele bağımsız bir dükkân açmak oldukça güçtü. Adaylar, deney ve hüner kazanmakla geçirilmiş üç-beş yıllık bir dönemden sonra ustalık elde edebilirlerdi. Ustalar önünde sınavdan geçerler ve şeyhin kendilerine ustalık simgesi olan bir peştemal kuşattığı bir törenle usta olurlardı. Adayların çıraklık dönemi, fütüvvet simgeleri ve retoriği altında, sıkı bir disiplin ve perhiz dönemi idi. Fütüvvet, çırağa, mutlak itaat, alçakgönüllülük ve zenginliği küçümseme, açgözlülük ve rekabete en çirkin ahlâkî kusurlar olarak bakmayı öğretirdi. Yeni kabul edilmiş bir ustaya alet-edevat ve kıdemli ustaların denetiminde bir atölye verilirdi. Loncalardaki yeni ustaların çoğu, dükkân açacak sermaye yokluğundan, eski üyelerin yanında kalfa olarak çalışır ya da başkalarıyla ortaklık kurardı.

Bu sıkı yapıya karşın daha 15. yüzyılda Osmanlı loncaları arasında toplumsal ve ekonomik farklılıklar vardı. Örneğin, Bursa kadife dokuyucuları arasında tezgâh ve dükkâna sahip olanlarla onlar için çalışanlar arasında bir ayrım vardı. Bazı işyeri sahiplerinin elli kadar tezgâhı vardı; bu 2.500-3.000 altın dükalık bir sermaye yatırımı demekti. Ancak, kadife dokuyucuları dış pazarlar için değerli dokumalar üreten gelişmiş bir lonca oluşturuyordu. Debbağlar gibi daha geleneksel loncalarda ise, usta yeterince zenginleşir ve bağımsız olursa, loncadan ayrılmak zorunda kalır ve tüccar sayılırdı.

İstanbul, Bursa, Selânik ya da Edirne gibi büyük Osmanlı kentlerindeki loncalarda, özellikle de dış pazar için üreten birçok loncada, kapitalist girişimcilere

dönüşmüş lonca üyeleriyle çalıştırdıklan işçiler arasında büyüyen bir toplumsal ve ekonomik farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bu büyük kentlerde artan talep sebebiyle lonca üretimi hızla artıyordu. Örneğin, İstanbul'da kanûnen yüz tane olması gereken kemha atölyelerinin sayısı 1564'te 318'e çıkmıştı ve sultanın çıkardığı fermanlar bile bunu resmî rakama indiremiyordu. 16. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu kent nüfusunda ortalama yüzde 80 artış olmuş, dolayısıyla lonca ürünleri için pazar büyümüştü. Bu gelişme, loncadaki ücretli usta ve kalfalann işine yarayan bir durum yaratmış, bunlan bağımsız girişimlere atılmaya teşvik etmiş; pek çoğu kentin uzak semtlerinde dükkân açıp üretime geçmişti. Lonca önderleri bunlarla, eskiden olduğu gibi başarıyla mücadele edemez hale geldiler; isyancı yeni ustalar ise, eski lonca ustalannın artan kârlarına ortak olmakla kalmayıp lonca kural ve denetimini de güçten düşürmüş oldular. Bunlar geleneksel üretim ölçülerini değiştiriyor, malın niteliğini düşürüyor ve daha ucuza satıyorlardı; yeni modalar getirip talebi teşvik ediyorlardı. Büyüyen pazar içinde tekellerini korumak çabasıyla eski ustalar devleti, rakiplerine karşı harekete geçmeye zorluyordu. Rakiplerini, sanatlarını iyi öğrenmemiş, ustalık belgesi almamış acemiler olmak ve kaliteyi düşürüp fiyatı yükseltmekle halka zarar vermek, böylece devletin ihtisab yasalarını çiğnemekle suçluyorlardı. İstanbul kunduracılar loncası, çok tutulan pahalı sivri-burunlu modayı getiren rakiplerini, devlet katında, halkı hoppalık ve ahlâksızlık yoluna sürüklemekle suçlamıştır. Eski ustalar, teknik yenilik getiren herkesin dükkânını kapattırmak için sonuna kadar savaşmışlardır. Öte yandan, Osmanlı devletinin geleneksel lonca yapısına verdiği güçlü destek ise, işçilerle kalfalar ve özgür ustaların, Avrupa'daki gibi kendilerine özgü örgütler geliştirmesini önlemiştir.

Devletin tutucu politikası, eski ustalann loncalardaki tekelini güçlendirmiştir. Atölyesi olan ustalar, bunları aile mirasının bir parçası olarak oğullarına, damatlarına ya da akrabalarına bırakmaya başladılar; zamanla usta, kethüdâ ve yiğitbaşı unvanları da, babadan oğula ya da çok seyrek olarak bir kalfaya geçerek, kalıtsal olmaya başladı. Loncalar, belli sayıda âlet ve edevatın bulunduğu vakıf dükkânlarda, gediklerde odaklaştı. En sonunda bu mal, mülk ve unvanlar, zanaat ve zanaatkârlıkla bağlarını yitirip yalnızca yasal iyelik nesnelerine dönüştüler.

Osmanlı lonca sisteminin bozulmasında başka bir etmen de, kent loncalarının saray ağaları, hatunlar, kapıkulu askerlerinin eline geçmesidir. Bir İstanbul ihtisab resmî defterinde, dükkânların çoğunluğu bunların elinde görünmektedir. Esnaf kiracı durumundadır. Yeniçeriler ise, ayrıcalıkları dolayısıyla muhtesiblerin ve kadıların denetiminden kurtularak, lonca yapısını kendi yararlarına göre değiştirme olasılığını elde ediyorlardı. Bunlar, resmî olarak saptanmış pazar fiyatlarını sık

sık görmezden gelir, kaliteyi düşürürler, bir ustalık belgesi bile almadan, canlarının istediği yerde dükkân açarlardı. Pek sık olarak, yerleşmiş olan ustaları, kendilerini ortaklığa almaya ve kârı bölüşmeye zorlarlardı; en kötüsü ise hammaddelerle ilgili geniş çapta ihtikâr ve vurgunculuklarının cezasız kalmasıydı. Bütün bu etmenler, geleneksel lonca yapısının bozulmasında ve genel olarak Osmanlı zanaatlarının gerilemesinde büyük rol oynamıştır.

Büyük ve zengin kentlerde, yeni tür mal üretmek ya da belli üretim aşamalarına geçmek için, eski loncalar yanında *yamak* loncalar oluşmuştur. Örneğin, değişik renklerde deri işleyen debbağlar, ipek bükücüleri ve dokuma endüstrisindeki dokumacılar, ayrı ayrı loncalar kurmuşlardır. Büyük kentlerde aynı zanaatta değişik iki çarşıda çalışanlar ayrı loncalar kurabilirdi. Bir zanaatın özel bir dalında çalışan bir grup yeterince büyümüşse, bir kethüdâ seçer ve kadının huzuruna çıkarak ona lonca olmak istediklerini bildirirdi. Ana loncalar buna karşı çıkarak seçilen kethüdâyı tanımayı reddeder ve yeni loncanın ustalarının yeteneksiz olduklarını iddia ederlerdi. Böyle bir durumda yeni bir loncanın kurulabilmesi için devletin onayı gerekirdi. Devlet, hisbe kurallarına aykırı ya da halkın yararlarına ters bulmazsa, yeni loncayı resmen onaylar ve devlet kütük defterlerine sokardı.

Üretimi yakın veya bağımlı loncalar sık sık aralarında kavga ederlerdi. Girişimci konumundaki loncalar, diğerlerini kendisine bağımlı konumuna indirebilirdi; bu bağımlı loncalar yamak diye bilinirdi. Örneğin, Bursa'nın gelişmiş ipek endüstrisinde ham ipek işinde çalışan tüccarlar girişimci olarak iş gören bir lonca kurmuşlardı. Bedestende dışardan gelen ham ipeği alarak, iplik yapılması için bükücülere, boyanması için de boyacılar loncasına verir, en sonunda da hazır çileleri dokumacılara satarlardı. Bükücüler ve boyacılar bunlara bağımlı idi. Yamak loncalar bazen çalışmayı reddederek büyük loncaların kontrolüne son vermek isterlerdi; ama bu gibi eylemler işsizlik ve vergi gelirlerinde bir düşmeyle sonuçlandığından devlet genellikle ana loncaları desteklerdi. Ancak yeni grupların ortaya çıkması lonca sisteminin dinamizminin bir yönüydü; lonca sayıları kentin büyüklüğü ve refahına göre değişirdi. İstanbul'da yüz elli önemli lonca vardı. 15. yüzyılda Bursa'da altmış dolaylarında idiler; 17. yüzyıl Manisa'sında da elli lonca vardı (Eski Roma'da yüz elli, Ortaçağ Kahire'sinde ise iki yüz on lonca olduğu hesaplanmıştır).

Osmanlı loncaları, gelişme aşamalarında kentlerin refahına ve dış pazarın taleplerine göre de değişiklikler göstermiştir; büyük kentlerde denetimsiz bir üretim sistemine doğru eğilim vardı. Ev üretimi lonca sistemi dışında gelişmiştir. Örneğin, Anadolu'da tüccara pamuklu bez sağlayan ev dokumacılığı kasabalardan köylere yayılmıştı (*Verlag* sistemi) ve üretiminin çoğu yabancı pazarlara ihraç

olunurdu. Devlete düzenli olarak toplu mal sağlayan endüstrilerde, kapitalist üretim göstergeleri göze çarpar. Örneğin, saray ve yeniçerilere her yıl binlerce top kaba yün kumaş sağlayan Selânik yün endüstrisi, devlet denetimi altında gelişmiş olup bin dolayında Yahudi ailesi çalıştırırdı. Bu endüstri, bütün imparatorluk ve yabancı pazarlar için yünlü kumaş üretirdi. 1644'te devlet için pamuklu bez üreten bütün atölyelerin tek bir yerde toplanması üzerinde anlaşma yapılmıştır. Devlet için büyük ölçüde üretim yapan kârhaneler, lonca sistemi dışında büyük üretim tesisleri olarak ortaya çıkmıştır. Tersanede gemi yapımı, tophane, çelik üreten dımışkihane, baruthaneler, darphaneler, madenler bu kategorideki tesislerdir.

Kendi ateşli silâh ve barut ihtiyacını karşılamak için devlet, İstanbul'da yüzlerce işçi çalıştıran, sermayesi devletçe karşılanan ve devletin atadığı görevlilerce yönetilen imalâthaneler kurulmuştur. 1571 Kıbrıs seferi sırasında Kâğıthane barut imalâthanesi ayda on yedi ton barut üretiyordu. Ancak şahsi girişimler, bu örneği gösterememişlerdir. İstanbul ve Bursa'da birçok işçinin topluca çalıştırıldığı birtakım atölyeler ortaya çıkmışsa da, Osmanlı endüstrisi hiçbir zaman ev üretimi (*Verlag* sistem) ötesinde bir gelişme göstermemiştir.

Loncaların ana işgücünü, çıraklar, ücretli işçiler ve köleler oluştururdu. Bursa dokuma endüstrisinde başlıca işgücü, ince dokumacılık sanatını öğrenmiş köleler olup, çoğunlukla *mukâtebe* sözleşmesi ile çalışırlardı; yani belli bir zaman içinde belli miktarda ipekli kumaş dokumaları karşılığında sahibi kendisine özgürlüğünü bağışlama sözü verirdi. Sözleşme kadı siciline kaydolunurdu. Aynı yöntem İtalya dokuma sanayiinde de uygulanıyordu. Emeklerini kiralayan özgür işçiler ise, genellikle sermayesi olmayan kalfalardı ve genellikle haftalık olarak işe alınırlardı. Çıraklar, bir sanat öğrenmesi için babaları tarafından bir ustanın yanına verilen çocuklar ve delikanlılar idi. Sözleşmeye göre usta, sanatı çırağa belli bir sürede, genellikle 1.001 gün içinde öğretmeye söz verirdi. Baba, çocuğu kiralayarak, ustadan sözleşme uyarınca toplu bir miktar para alırdı. Çırak, bundan sonra ya hiç ücret almaz ya da düşük bir haftalık alırdı; lonca ahlâkı gereğince de ustaya eksiksiz bir itaat göstermekle yükümlüydü. Usta da ona oğlu gibi davranmak zorundaydı. Ustaların en büyük kaygısı yardımcının hafta ortasında kaçıp gitmesi, ya da çırakların usta değiştirmesi idi; bunu önlemek için de devletin müdahalesi talep edilirdi.

Kimi loncalar kadın işçi çalıştırırdı. Osmanlı kasabalarında ipek ve yün eğrilmesi genellikle kadın ve çocuklara bırakılır, böylelikle de yoksul kentli kadınlar yaşamlarını kazanabilirlerdi. Pamuk dokumacısı loncalar, zaman zaman tüccarların pazardaki pamuğu satın alarak kadınları işsiz bırakması karşısında devlete başvururlardı.

Ortadoğu toplumunda zanaatkârlar politikada, sanıldığından daha önemli bir rol oynamıştır. *Nasîhatnâme* edebiyatı, resmî görevlilerin haksızlıklarına karşı kentli tüccar ve zanaatkârları korumayan hükümdârın, eninde sonunda tahtını kaybedeceğini söyler; olaylar da bu görüşü doğrular. Kentli halkın desteğini yitiren her devlet güçten düşer, yabancı işgaline uğradığı zamanlarda kentli tebaa düşman tarafına geçer. Dolayısıyla, yönetici askerî sınıf, kendi bölgelerinin sözcüsü olan yerel eşrafa kendilerini sevdirmeye özen gösterirdi. Kentlerde kent halkını eşrâf, ulemâ, zengin tüccarlar ve lonca görevlileri temsil ederdi. Örneğin, bunlar devlet görevlilerinden şikâyet etmek ya da yasadışı bir verginin kaldırılmasını istemek için kadının huzuruna çıkarlar, yahut, İstanbul'daki Divân-i Hümâyûna bir temsilci heyet gönderirlerdi. Devlet, bunların isteklerini kabul etmeyi genellikle elverişli bulurdu. Toplu olarak kentin çıkarlarını temsil eden eşraf, Fâtih'in saltanatından önce ve merkezî devletin zayıfladığı 16. yüzyıldan sonraki dönemde, son derece etkili olmuştur. Bu eşraf hoşlanmadıkları herhangi bir valiyi şikâyetle ayrılmaya zorlayabilirlerdi; hiçbir yönetici onların onayı ve aracılığı olmadan görevini tam olarak yerine getiremezdi. Kayseri ve Saraybosna gibi bazı kentler, bazı vergilerden muaf olma ve kente asker girişinin yasaklanması gibi önemli ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Bu ayrıcalıklar, o denli genişti ki, bazı batılı seyyahlar, bu kentleri özgür kentler, kent-cumhuriyetleri olarak görmüşlerdir.

Zanaatkârların devlete karşı direnmelerinin en etkili yolu, köylülerin topraklarını bırakıp kaçmaları gibi, dükkânlarını kapatma ve üretimi durdurma eylemiydi. Esnafın 1651 İstanbul ayaklanması, bunun gerçek bir örneğidir: Devlet, esnafı birtakım elkonmuş malları çok yüksek bir fiyatla almaya zorladığı ve piyasadan geçerli fiyatın üçte birinden altın toplamaya kalkıştığı zaman, büyük bir esnaf kalabalığı vezir-i âzamdan adâlet istemek için Divân-i Hümâyûna gelmişlerdi. Oradan kovulmuşlar, ancak ertesi gün dükkânlarını kapatıp sancakları altında toplanmışlardı. Bir görgü tanığına göre, çoğu silâhlı 150.000 kişi toplanmış, sonunda vezir-i âzamı zorla azlettirmişlerdir[13]. Bu, o dönemde devleti kasıp kavurmakta olan yeniçeri cuntasının gücüne meydan okuyan ilk olaydı.

Öteki Ortadoğu devletlerinde olduğu gibi, kent esnafının alt katmanları, yönetici askerî sınıfa her zaman muhalefet etmiştir. Ordu ayaklanmaları sırasında sultan loncalara destek verirdi; yeniçeriler ise, öc almak için İstanbul'da dükkânları yağmalar ve yakardı. Ancak bu durum, 16. yüzyıl sonlarında değişmiştir. Loncalara daha çok yeniçeri girmeye başlamış, askerî ayaklanmalar halk ayaklanmaları halini almıştır.

Zanaatkârlar gibi tüccarlar da, Osmanlı kentlerinde ve bütün Ortadoğu'da loncalarda örgütlenmiştir. Ancak iki sınıf tüccar vardı; yöre ve lonca ürünlerini

satanların toplumsal konumu, kervan ve denizaşırı ticaret yapanlarınkinden daha aşağıda idi. Birinci sınıf, dükkâncılar ve zanaatkârlar için kullanılan bir sözcükle "esnaf", ikincisi de genel olarak tüccar ya da bezirgân diye bilinirdi. Esnaf dükkâncılar, devletin ihtisab kurallarına bağlı olup geleneksel lonca yapısına göre örgütlenirken, ihtisab yasaları büyük tüccarlara uygulanmazdı. Bunlar, bir bakıma, Ortadoğu toplumunun gerçek kapitalistleri sayılabilir. Onları, ne tür olursa olsun bir girişimi üstlenmekten ve servetlerini sınırsız olarak arttırmaktan alıkoyacak bir engel yoktu. Gerçekte devlet, onların girişimlerini himaye ederdi. Büyük servetler biriktirmiş paşalar, beyler, saray görevlileri gibi üst yönetici sınıf üyeleri ve zengin dinî vakıflar, paralarını bu tüccarlar vasıtasıyla işletirlerdi. Bir yatırımcının parasını kervan ya da gemi ticaretine yatırdığı bir çeşit ticarî ortaklık olan mudârebe (Akdeniz bölgesinde yaygın *commenda*) kurumu Osmanlı İmparatorluğu'nda çok yaygındı.

Denizaşırı ticaretin büyük bölümünü; mücevherat, pahalı dokumalar, kürk, baharat, ilaç, boya ve kokular gibi lüks tüketim maddeleri oluştururdu. Dolayısıyla, büyük tüccarlar, en çok bu malları alıp satar, çoğu işlerini bedestenden yönetirlerdi. Devlete mültezim olarak, kentlerde etkili bir grup oluşturan bu zengin tüccar sınıfı idi. Bazıları son derece zengin idi; örneğin, iki Bursa tüccarı 1450'lerde Mısır ticareti için ortaklaşa on bir bin altın düka yatırmışlardı. Karşılaştırma için, İtalyan tüccarı Andrea Barbarigo'nun 1450'lerde toplam sermayesinin yalnız on beş bin altın düka olduğunu hatırlatabiliriz.

15. yüzyılın ikinci yarısında büyük Osmanlı kenti Bursa'da ölmüş kişilerin servetleri, kadılarca tutulan tereke defterlerinde kayıtlıdır. Terekeler, yüzde 26'sının yirmi altın dükadan az, yüzde 58'inin yirmi ile iki yüz düka arasında, yüzde 16'sının da iki yüz düka üstünde servet bıraktıklarını gösterir. Buna göre nüfusun altıda biri orta halli sayılabilir. İki bin altın dükadan fazla servet bırakan zenginler ise, toplam tereke sahiplerinin yüzde 1,3'ünü temsil ediyordu. Bunlar, tüccar, sarraf, kuyumcu ve ipek dokuyucuları idiler. Asıl servet kaynağı, ipek ticareti, dokuma endüstrisi ve kredi işlemleri olan servetler, nakit para, taşınmaz mülk, erkek ve dişi köleler, ipek ve öteki değerli dokumalardan oluşuyordu[14].

16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kapıkulu subaylarının soylarından gelen aileler, iltizam denetimini ele geçirerek hem toplumsal hem de politik bakımdan kentlerde egemen duruma geldiler. Bu da Ortadoğu'da uluslararası ticaretin gerilemesi ve Müslüman tüccar sınıfının zayıflamasıyla aynı zamana rastlamaktadır.

Notlar

1 Neşrî, II: 713.

2 bkz. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi (yay.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* (İstanbul, 1970). Bu vakıfların ancak çok küçük bir bölümünün ticarî girişimlerce desteklenen dinî kurumlar ya da hayır kurumları olduğunu unutmamak gerek. Bunların büyük çoğunluğu küçük vakıflardı.

3 Robert Mantran, *17. Yüzyıl İkinci Yarısında İstanbul*, Paris 1962; çev. Mehmet Ali Kılıçbay, cilt I, s. 45-48.

4 Bu rakamlar Hüseyin Hezarfen'den alınmıştır: bkz. Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları*,"Giriş" bölümü. Bunları, Evliya Çelebi'nin verdiği abartılı rakamlarla karşılaştırmak için bkz. Mantran, *a.g.e.*, I: 330-333.

5 La Boullaye-Le Gouz, *Les voyages et observations du Sieur de la Boullaye-Le Gouzé* (Paris, 1653); aktaran Mantran, *a.g.e.*, II: 84 not 160.

6 Osmanlı karayolları için bkz. F. Taeschner, *Das anatolische wegenetz nach Osmanischen Quellen*, 2 cilt (Leipzig, 1924-1926) ve Olga Zirojevic, *Belgrat'tan Sofya'ya Kostantiniye Yolu* [Sırpça] (Belgrat, 1970).

7 *Die Heerstrasse Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe* (Prag, 1877), s. 113.

8 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, II(1942): 305-353.

9 Çeviri: H.A.R. Gibb, *The Travels of Ibn Battuta*, II, s. 419.

10 bkz. "Akhi" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı.

11 Bernard Lewis, "The Islamic Guilds", *Economic History Review*, VIII, 1(1937): 20-37.

12 Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, I, 1(1970): 28-50; karşılaştırma için bkz. "Harir" maddesi, *Encyclopaedia of Islam*.

13 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, 8 cilt (İstanbul, 1896-1928), cilt III, s. 287; Mustafa Naima, *Tarih*, 6 cilt (İstanbul, 1864-1866), cilt V, s. 97.

14 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, XXIX, 1(1969): 97-140.

IV. KESİM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DİN VE KÜLTÜR

16. Bölüm

ÖĞRENİM, MEDRESELER VE ULEMÂ

Osmanlı İmparatorluğu'nda öğrenim ve medrese eğitiminin incelenmesine Taşköprülüzâde'nin[1] ilim kavramı ve ilimleri sınıflandırışıyla başlanabilir.

İslâm mistisizminin acunun yaratılışı kuramına paralel olarak Taşköprülüzâde bilginin dört aşaması olduğunu ifade eder; ruhanî, fikrî, sözlü ve yazılı. Ruhanî ilimleri uygulamalı (tatbiki) ve kuramsal olarak iki dala ayırır. Bunları yeniden, sadece akla ve İslâm dinine dayananlar olarak alt bölümlere ayırır. Böylece bütün ilimler aşağıda şu yedi kategoriden birine girer:

A. Güzelyazı ilimleri: yazı gereçleri, yazı biçimleri, vs.

B. Sözlü ilimler: Arap dili ve fonetik, sözlükbilim, sözcükbilim, dilbilgisi (gramer) ve sözdizimi, belagat, ölçü bilgisi, şiir, nesir, tarih ve öteki edebi ilimler.

C. Fikrî ilimler: mantık ve diyalektik.

D. Ruhanî ilimler.

Ruhanî ilimleri de şöyle bölümler:

1. Nazarî aklî ilimler: ilâhiyât, doğal ilimler, matematik.

2. Tatbikî aklî ilimler: ahlâk, siyaset.

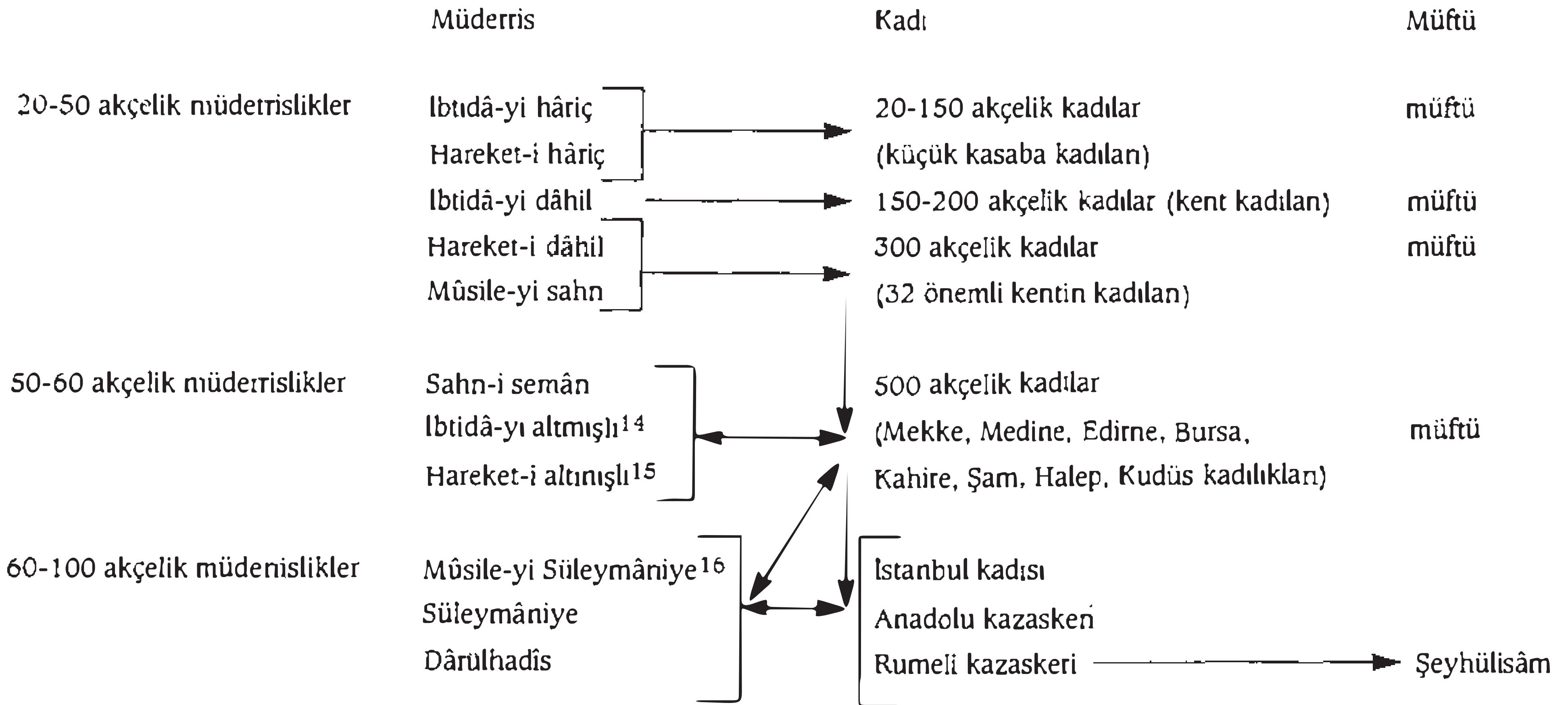
3. Nazarî din ilimleri: *Kur'an,* hadis ve bunları yorumlayan ilimler- (tefsir ve hadis incelemeleri), kelâm, İslâm hukuk prensipleri *(usûl)* ve fıkıh,

4. Tatbikî din ilimleri: tatbikî ahlâk, görgü kuralları, ihtisab ve İslâmî yaşam ve ibadetle ilgili bütün konular.

Her türlü bilginin, özellikle de, ruhanî ilimlerin amacı Tanrı bilgisidir.

İlimlerin sıralanmasında yararlarına göre dizildikleri ve politika gibi yararlı ilimlerin "fen" olarak sınıflandırıldığı bir kategori daha vardır. İlimler, aynı şekilde, iyi ve kötü olarak da bölünürler. Dine yardımı olanlar iyi, astronomi gibi ilimler kötüdür.

Tablo 6: Ulemâ Hiyerarşisi

Taşköprülüzâde'nin dinî görüşlerinde mistisizmden yana bir eğilim vardır. Gazâlî[2] gibi sûfiyane murakaba, ruhanî ilimlerin zorunlu bir tamamlayıcısı olduğunu ileri sürer. Murâkabe ile erilen şey irfan'dır, yani kişinin zühd ve murâkabe ile dünyevî ilişkilerden arındığında elde edebileceği mistik hal olup, tasavvuf ilimlerinin konusudur. Yalnızca zahirî din ilimlerini inceleyen bilgin, büyük gerçeklere erememiş bir kişidir.

Taşköprülüzâde'ye göre öğrenci, bütün ilimleri okumalıdır, çünkü bunlar birbirlerini tamamlayarak tek bir kelime oluştururlar. Yaşamını yalnız bir bilgi dalına adayan kişi, ilahî gerçeğin uzağına düşer.

İslâmî eğitimin esas öğesi, dinî ve ruhanî ilimlerde yetkesi kabul edilmiş bir kişi olan müderristir. Öğrenciler, belli bir alanda uzman da olabilirler; ama herşeyden önce din ilimlerinde iyi bir eğitim almalı, ilim dili Arapça'yı çok iyi öğrenmelidirler. Eğer uzmanlık eğitimi almak isterlerse, o uzmanlık alanında ünlü bir bilgin neredeyse oraya gider, ondan bir uzmanlık belgesi (icâzetnâme) almaya çalışırlar. Bu bakımdan önemli olan kurum değil, müderrisin kendisidir.

İlk Osmanlı medresesi, 1331'de İznik'te açılmıştır. Önceden manastır olan bir bina, bilgin Kayserili Davut'a medrese olarak verilmiştir. Osmanlı sultanları, daha sonraki yıllarda medrese açmak istediklerinde Konya, Kayseri ve Aksaray gibi Anadolu'nun kültür merkezlerinden, ya da İslâm dünyasından, İran, Türkistan, Mısır ya da Suriye gibi başka yerlerden bilginler çağırmışlardır. II. Murat döneminde İran'dan davet edilen Alâeddîn Tûsî (ö. 1482) ile Fahreddîn[3], hızla gelişen Osmanlı medreselerinin ününü yaygınlaştırmışlardır. Osmanlı ulemâsı, Osmanlı kültürünün oluşum dönemi olan 14. ve 15. yüzyıllarda, Mısır, İran ve Türkistan'a giderek eğitimlerini bu ülkelerin büyük bilginleri yanında tamamlardı. *Kur'an* tefsiri ve fıkıh esasları okumak için öncelikle Mısır ve İran'a gidilirdi; Mehmet Fenârî[4], Alî Fenârî[5], Şeyh Bedreddîn ve başkaları bu ülkelere gitmişlerdir. 15. yüzyılda Sadeddîn Taftazânî[6] ve Seyyid Şerîf Curcânî[7] gibi din ilimlerinde ün salmış bilginler, Timur hanedanının egemenliğindeki topraklarda yaşıyordu. Osmanlı ulemâsı matematik ve astronomi için genellikle Semerkand'a giderdi.

Fâtih Sultan Mehmet, büyük bir imparatorluk kurduğu halde kendi topraklarında öteki ülkedekilerle karşılaştırabilecek ulemânın olmayışına üzülürdü. Övünebileceği yerli ulemâ olarak yalnız Molla Hüsrev[8] ile Hocazâde Mustafa vardı. İstanbul'un fethinden sonra sekiz kiliseyi sekiz ünlü bilgin için medreseye çevirtmiştir. 1463'le 1470 arasında Fâtih Camii'ini yaptırdığında, çevresine Sahn-ı Semân ya da Semâniye denen sekiz ünlü medrese kurmuş, her birini bir bilgine vermiştir. Bu dönem Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerinden olan bu taş medreseler, camiin her iki yanında yapılmıştı. Uzmanlık çalışmaları için sekiz yüksek

medreseyle, bunlara öğrenci yetiştiren sekiz alt medrese (Titimme) vardı. Her bir medresenin başındaki müderrisin gündeliği elli akçe, yani yaklaşık bir altın dükaydı. Her medresenin on dokuz odası, bir de dershanesi vardı. Bu odaların on beşi, alt-medresede ders bitirmiş öğrenciler arasından müderrisin seçtiği, danişmend denilen, uzman öğrencilere ayrılmıştı. Bu öğrencilere vakıf gelirinden günde ikişer akçe, misafirhaneden yemek verilirdi. Genel bir kütüphanenin yanı sıra her medresenin bir vakıf kütüphanesi vardı. Müderris, danişmendler arasından dersleri tekrarlayan ve öğrenci disiplinini denetleyen bir yardımcı seçerdi. Bu yardımcı, günde beş akçe alırdı. Öğrencilerin bütün zamanlarını derse vermeleri gerekirdi.

İmparatorluğun o dönemdeki en yüksek eğitim kurumları Semâniye medreseleriydi. Onların altında Edirne'de II. Murat'ın yaptırdığı Dârülhadîs medresesi, bundan sonra da, önceki sultanların Bursa'da yaptırdığı medreseler gelirdi. Bu padişah vakıflarının altında büyük devlet adamlarının bu üç kentte ya da eyâletlerde vakıf yaptırdıkları medreseler gelmekte idi. Bunların en ünlüleri Edirne'de Ali Paşa, Filibe'de Şihabeddîn Paşa, İstanbul'da Mahmut Paşa, Bursa'da Eski Ali Paşa ile Üsküp'te İshak Bey medreseleriydi. Osmanlılardan önce Anadolu'da kurulan medreseler bunlarla aynı mertebedeydi.

Osmanlı medreseleri iki büyük kategoriye ayrılırdı. Hâric medreseleri diye bilinen ilk kategori "bilginin temelleri", yani Arapça ve fikrî ilimler üstüne hazırlık dersleri verirdi. Dâhil denen ikinci kategori "ulûm-i Âliye", yani dinî ilimler üstüne öğretim yapardı. Bunlar da derecelerine göre aralarında bölünmüşlerdi.

Hâric medreseleri

1) "İbtidâ-yi hâric" denilen alt düzey medreseler, giriş düzeyinde Arapça dilbilgisi ve sözdizimi, mantık, kelâm, astronomi, geometri ve belâgat öğretirdi. Bu medreselere, Seyyid Şerif'in şerhettiği Nasîreddin Tûsî'nin[9] *Tecrîd*'inden alınan adla "Tecrîd Medreseleri" denirdi. Kelâm üzerine bir yapıt olan *Tecrîd*, derslerde kullanılan ana metindi. Müderrisler günde yirmi akçe kazandığından bunlara "yirmili medreseler" de denirdi.

2) Bundan sonra sırada ya "otuzlu medreseler" ya da baş kitapları olan, Sakkâkî'nin[10] belâgât hakkındaki yapıtı *Miftâh*'ın adıyla "Miftâh medreseleri" denen medreseler gelirdi. Bunlar belâgat ve öteki edebî ilimler üzerine eğitim verirdi.

Yirmili ve ve otuzlu medreselerin çoğu eyâletlerde olurdu.

3) Bunların üzerinde şehzâde, hanedan kadınları ya da vezirlerin İstanbul,

Bursa ve Edirne'de kurdukları "kırklı" ve "ellili medreseler" vardı. *Miftâh*'ın yorumu üzerine giriş düzeyinde bir ders, Adûdeddîn'in[11] *Mevâkıf*'ına dayanan orta düzey bir kelâm dersi ve Mergînânî'nin[12] *Hidâye'si* üstüne kurulu ileri düzey bir fıkıh dersi verirlerdi.

Dâhil medreseleri

1) "İbtidâ-yı dâhil" diye bilinen "ellili dâhil" medreseleri sultan kızları, şehzâdeler ve vezirler tarafından kurulmuştur. Giriş düzeyinde *Hidâye*, orta düzeyde Taftâzânî'nin *Telvîh*'inden *usûlü'l-fıkh*, ileri düzeyde de Zemahşerî'nin[13] *Keşşâf*'ından *Kur'an* tefsiri öğretirlerdi.

2) Bunların üstünde, Fâtih Sultan Mehmet'in, "Tetimme", ya da "Mûsile-yi Sahn" diye bilinen, sekiz hazırlık medresesi vardı.

3) En üst düzeyde Semâniye Medreseleri yer alıyordu. Burada öğrenciler: İslâm fıkhı, *Kur'an* tefsiri ya da kelâm, belâgat ve ilgili konulardan oluşan üç konuluk bir grup ders görür ve uzmanlık eğitimi alırdı.

I. Süleyman, Osmanlı medreselerinin bu hiyerarşisinde önemli bir değişiklik yapmıştır. 1550-1559 arasında yapılan camiinin çevresinde, dört genel medrese dışında, uzmanlık çalışmaları için, biri sırf hadîs ilimine, öteki de sırf tıbba ayrılmış iki medrese daha kurmuştur. En yüksek dereceyi bunlara vererek imparatorluğun sonuna dek sürecek olan medreseler hiyerarşisini belirlemiş oluyordu. İmparatorluğun dört bir yanındaki yüzlerce medresenin tümü bu on bir dereceye göre sınıflandırılırdı.

Medreseler belli büyük kentlerde toplanmıştır. 1529 yılında Edirne'de on dört medrese vardı. 17. yüzyılda yalnız İstanbul'da doksan beş medrese bulunuyordu. 19. yüzyıla gelindiğinde, bunların sayısı yüz yetmişe çıkmıştır. Bu medreselerin kırk dokuzu paşalar, otuz beşi yönetici sınıfın öteki üyeleri, otuz beşi ulemâ, yirmi altısı sultanlar, kalanı başkaları tarafından kurulmuştur.

Medrese, hem Osmanlılardan önce hem Osmanlı devleti döneminde vakfa dayanan bir kurumdu. Genellikle, cami, misafirhane ve başka hayır kurumlarından oluşan bir külliyenin öğesiydi. Bu bütünün mütevellîsi, medreseye ayrılan kaynakları müderrisin emrine verirdi. Öğrencilerin seçilmesinden, bu kaynakların öğrenci ve hizmet sahiplerine dağıtılmasından ve medresenin genel yönetiminden müderris sorumluydu. Bu bakımdan medrese, kendisi de özerk bir kurum olan vakfın içinde kendi kendini yöneten bir birimdi. Müderrisler padişahın beratıyla atanırdı.

Ulemâ, medresede yüksek tahsil görüp icâzetnâme alan sayılı bilim adamlarıdır. İslâm, ilke olarak, Tanrı'yla kişi arasında, zorunlu bir dinî yetkeyi temsil eden bir ruhban sınıfının aracılığını kabul etmez. Gene de zamanla eski Ortadoğu uygarlıklarının ruhban sınıflarına benzer, dinî bir topluluk İslâm'da da ortaya çıkarak *ulemâ* adı altında toplumsal, dinî ve politik yaşamın bütün alanlarında önemli bir rol oynamaya başlamıştır.

Ulemânın İslâm hukukunun yorumcu ve uygulayıcısı olarak ikili bir rolü vardı. Bu görevlerin ilkini müftü, ikincisini de kadı yerine getirirdi. Devlet içinde şeriatın uygulanmasından onlar sorumluydu. Fizikî güç üzerine kurulu siyasî yetki, devlette egemen öğeydi; ancak İslâmî kurama göre siyasî iktidar, şeriatın uygulanmasında yalnızca bir araçtır: "Devlet dinin astıdır". Bu nedenle ulemâ dünyevî iktidarı kendi astı olarak görür, bu kuramı da uygulamaya çabalardı.

Ulemâ, şeriattaki yetkelerini ilimdeki uzmanlığından alırdı. Ulemâ arasına girmek için bir adaydan önce ilim tahsil etmesi, yani *Kur'an*'ın gerçek anlamını kavrayabilmek için gerekli tüm bilgiyi edinmesi istenirdi. Sonra da, ulemâdan birinin, adayın yetkinliğini belgelendirmesi, icâzetname alması gerekirdi. Bu belgelendirme işi, Hazret-i Muhammed'in sahâbesine ulaşan zincirde bir halka sayılırdı: "Ulemâ Peygamber bilgisinin vârisidir".

Osmanı İmparatorluğu'nda, müderris, müftü ve kadılardan oluşan katı bir ulemâ hiyerarşisi vardı. Bu sistemin genel çizgileri Tablo 6'da gösterilmiştir.

Hâric medreselerinin müderrisleri, ya da Semâniye medreseleri mezunları kasaba kadıları olabilir ve günde 50 akçeyle 150 akçe arasında kazanabilirdi, yani mahkeme resimleri geliri o kadar hesaplanmıştır. Yüz akçelik ya da daha çok geliri olan üst düzey kadılar, dinî ve hukukî mesleklerde en yüksek yerlere ulaşır ve molla diye bilinirlerdi. Örneğin, üç yüz akçe ya da daha çok kazanan bir kadı, Divân-i Hümâyûn'da defderdâr olabilirdi. Semâniye düzeyinde, ya da daha yüksek düzeyde bir müderris, beş yüz akçe kazanan bir molla olabilir, İstanbul kadılığına, sonra da kazaskerliğe yükselme olanağı elde edebilirdi. Ulemâya, yalnız dinî ve hukukî mesleklerin değil, bürokrasinin de en yüksek rütbeleri açıktı: Nitekim birçoğu vezir olmuş ve güçlü politik konumlara gelmiştir.

Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle, en önemli sekiz kentin kadıları en yüksek rütbeli ulemâydı. Tahta çıkan her yeni sultanın hükümdârlığını onaylayan bîat yemini, başlarında şeyhülislâm olarak bu düzeydeki ulemâ tarafından yerine getirilirdi. Bir sultan tahttan indirildiğinde, hal'i onaylayan ve yasallaştıran da bu ulemâ grubuydu. Ancak, İslâm cemaatinin dinî başkanının her zaman için sultan-halife olduğu, ulemânın da dinî yetkiyi her zaman için onun adına uyguladığı unutulmamalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulemânın atanması ve azli, dünye-

vi yetkiyi temsil eden sultanla vezir-i âzamının elinde olmuştur. Ancak, şeyhülislâmın özel bir konumu vardı.

Şeyhülislâm, ulemânın başı sayılırdı. Padişah irâdesiyle atanırdı. 16. yüzyıla kadar, bilgisiyle kendini göstermiş müderrisler arasından seçilirdi. Görevi, şeriat alanına giren her türlü sorun hakkında, genel kabul gören uzmanların kitaplarına dayanarak fetvâ çıkarmak, yani yazılı yanıtlar vermekti. Fetvâ bir sorunu kesin biçimde çözümlemiş olmalıydı. Bu görev karşılığında, ilke olarak, herhangi bir ücret alamazdı. Dinî yetkisi kabul edilmiş herhangi biri, fetvâ çıkarabilirdi, imparatorluğun önemli tüm kasaba ve kentlerinde fetvâ verme yetkisi olan bir müftü bulunurdu. Bunlar, şeyhülislâmın buyruğu altında ayrı bir sınıf ulemâ oluştururdu.

Batılı gözlemciler, şeyhülislâmın önemini belirtme amacıyla onu papaya benzetmişlerdir. Fâtih Sultan Mehmet'in kanûnnâmesi şeyhülislâmı, vezir-i âzamla aynı mertebeye koymuştur. Teşrifat kuralları da, kendisine büyük saygı gösterilmesini gerektiren biçimde düzenlenmiştir. Şeyhülislâmların azledilmesi, 16. yüzyılın ikinci yarısına dek âdetten değildi. Onlar da, şeriat temsilcileri olarak siyasî güçten bağımsız hareket etmeye çalışırlardı. Şeyhülislâmın etkisi 16. yüzyıl boyunca şeriatın devlet işlerinde giderek hâkim bir konuma çıkmasıyla artmış, ancak aynı oranda politik güce bağımlı bir hale gelmiştir. Ebussu'üd'un müftülüğünde Şeyhülislâm, politik güce sıkı sıkıya bağlı bir yürütme kurumu olan kadılıkların denetimini ele geçirmekle yeni bir etkinliğe erişmiştir. Bu dönemden başlayarak, günde kırk akçeden fazla kazanan kadılarla mollalık düzeyindeki kadıları atama yetkisi, kazaskerlerden şeyhülislâmlara geçmiştir.

Notlar

1 Taşköprülüzâde Ahmet (1495-1561), İslâm ilimleri üzerinde bir ansiklopedi yazan ve medrese hocasıdır. (*Mevzûâtü'l-ulûm*, I-II, İstanbul 1313/1897).

2 Abû Hâmid Gazâlî (1058-1111); öğretisi şeriatın ortodoks öğretileriyle sûfilerin tasavvufunu uzlaştıran büyük İslâm düşünürü. Kelâmcı, hukukçu ve mutasavvıf olan Gazâlî'nin İslâm üzerindeki etkisi, Aziz Augustinus'un Hıristiyanlık üzerindeki etkisiyle karşılaştırılmıştır

3 İranlı bilgin Fahreddîn, İran ve Anadolu'da okumuş, Edirne'ye yerleşmiş, I. Mehmet ve II. Murat dönemlerinde müderrislik ve müftülük yapmıştır.

4 Mehmet el-Fenârî (1350-1431) Osmanlı devletinin ilk şeyhülislâmı sayılması, gelenek haline gelmiştir; Anadolu ve Mısır'da okumuştur.

5 Müderris ve kazasker olan Ali Fenârî (ö. 1497); Mehmet Fenârî'nin torunuydu.

6 Sadeddin Taftâzânî (1322-1389), İslâm hukuku, kelâm, metafizik ve başka konular üstüne eserler yazmıştır. Horasan doğumludur ve sonradan Semerkand'a, Timur'un sarayına gitmiştir.

7 Seyyid Şerîf al-Cürcânî (1340-1413), kelâmcı, gramerci ve mantıkçıydı. Önceleri Şiraz'da öğretmiş. Timur'un Semerkand'ı alması üzerine oraya taşınmıştır. Şiraz'da ölmüştür.

8 Osmanlı bilgin ve fakihi Molla Hüsrev (ö. 1480), II. Murat ve II. Mehmet dönemlerinde müderrislik, kazaskerlik ve şeyhülislâmlık yapmıştır. Fıkıh üstüne kitapları, Osmanlı medreselerinin değişmez ders kitabı olmuştur.

9 En önemli Müslüman matematikçi ve gökbilimcilerden olan Nasîreddin Tûsî (1201-1274), felsefî ve ahlâkî konularda eserleriyle tanınmıştır.

10 Maveraünnehir doğumlu Sakkâkî (1160-1229), türünün en mükemmeli olarak bilinen *Miftâhü'l-Ulûm* adlı kitabıyla tanınır.

11 Adûdüddîn İcî (1280 sonrası-1355) Şiraz doğumludur; kelâm üzerine kapsamlı bir yapıt olan *el-Mevâkıfi'l-ilmi'l-kelâm*'ıyla ün yapmıştır.

12 Fergana'da etkinlik göstermiş hanefi bir hukukçu olan Mergînânî'nin (ö. 1197) kendi hukuk yazılarını topladığı *Hidâye*'si, İslâm fıkhı üzerine en kapsamlı yapıt olarak kubul edilir.

13 Harzem'de etkin olan Zemahşeri (1074-1144), filolog ve en ünlü *Kur'an* yorumcularındandır.

14 Başlangıç düzeyinde "altmışlı medrese"

15 Orta düzey "altmışlı medrese"

16 Süleymâniye'ye hazırlık medresesi

17. Bölüm

OSMANLI İLMÎ ÇALIŞMALARI

Osmalı ilmî çalışmalarının amacı, Tanrı kelâmını doğru anlamak olan dinî bilgiyi tek gerçek ilim olarak gören geleneksel İslâmî anlayışla sınırlıydı. Bu bilginin temelini *Kur'an* ve Hazret-i Peygamber'in hadisleri oluştururdu. Akıl, din hizmetinde sadece bir tamamlayıcıdır. Dinî ilimlerin usûlü (metodoljisi), kanıtları önce *Kur'an*'da, sonra Peygamberin hadislerinde, daha sonra da kayda geçmiş örneklerde aramak, akıl yoluyla belirlemeye ancak son çare olarak başvurmaktı. Bu gelenek, İslâm'da serbest düşünceyi sınırlamış, sonraki Müslüman düşünürlerin yenilik yapabilmesi neredeyse olanaksız hale gelmiştir. Peygambere en yakın kaynaklar (sahâbe) ve onlara yakın olanlar (tâbi'ûn) en güvenilir kanıtların sözcüsü sayıldığından, gelenekçilik egemen olmuştur. Osmanlı döneminde, önceki örnekleri izleme ilkesi yalnız dinî hukukta değil, İslâm ilminin her yönünde yol gösterici temel ilke olmuştur. 8. ve 9. yüzyıllarda yaşamış akılcı kıyas yöntemiyle bu geleneği geliştiren ve olgunluğa kavuşturan Abu Hanîfe, Şafi'î gibi büyük imamlardan sonra dinî ilimlerde yenilik esaslarda değil, ancak ikincil konularda olanaklı sayılmıştır. Derleme, özetleme, şerh ve tahşiye, İslâmi çalışmaların temel üslubu olmuş, Osmanlı ulemâsı da ancak bu türden yapıtlar vermişlerdir.

Şimdiye kadar İslâm ilminin bütünü içinde Osmanlı ilmî çalışmalarının gerçek yerini belirtmeye yönelik ciddî herhangi bir girişim olmamıştır; dolayısıyla da İslâmî ilimlere katkısının değerini belirlemek güçtür. İslâm dünyasında hâlâ ünlü bilginler olarak yalnız Mehmet Fenârî, Şeyh Bedreddîn, Molla Gürânî[1], Molla Hüsrev, Hocazâde Mustafa, İbn Kemal ve Ebussu'ûd'dan söz edebiliyoruz. Bazıları, bağımsız düşünce sahibi ihtilâlci Şeyh Bedreddîn'in, fıkıh hakkındaki yapıtlarında (*Tashîl* ve *Câmi'ul-Fusulayn*), ayrıntılarla ilgili bazı sorunlarda kendi ba-

ğımsız düşüncesini kullandığı için, 9. yüzyılın büyük imamlarından ancak bir derece aşağı kaldığını söylemiş, bazıları ise onun fikirlerini yanlış bulmuş, temel kaynaklara aykırı görmüşlerdir.

Osmanlı âlimlerinin çoğu kadı, müftü ya da müderristi. Birbirlerinden farklı geçmişlere sahiptirler. Kimisi Sofya ve Saraybosna gibi uzak Rumeli kentlerindendi, kimisi de Konya ve Kastamonu gibi eski Selçuklu merkezlerinde yetişmişti. Görece seçkin olanları İstanbul, Bursa ya da Edirne gibi imparatorluğun büyük kentlerine yerleşmiştir. Bazılarının aileleri fakir, bazılarının ise ataları köleydi. Pek çoğu, dinî yapıtların dili olan Arapçayla birlikte Farsçaya, bu dillerde yazacak kadar hâkimdi.

Ulemânın dinî yapıtlarında kamu çıkarlarını ya da devletin siyasî sorunlarını sık sık tartışmış olmaları dikkate değerdir. Örneğin, İbn Kemal'in risâle ve fetvâlarının bir çoğu, o vakitler Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamsal bir önemi olan Şi'îlik ve rafızîlikle ilgilidir. O Şî'aya karşı cihadın meşrûluğunu dinî açıdan kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca, o, İsa'nın Muhammed'den "efdal" olduğuna ilişkin Molla Kâbız'ın savını çürütmek için Muhammed'in bütün öteki peygamberlerden üstün olduğuna dair bir risâle yazmıştır. Osmanlı ulemâsı, özellikle uygulamada önemi olan İslâm hukuku, fıkıh alanında eserler vermiştir. İslâmî hukuka en önemli Osmanlı katkısı, belki de şeyhülislâmların çıkardığı Türkçe ve Arapça fetvâlardır.

Osmanlı âlimleri ansiklopedici olarak da önemliydiler. Mehmet Fenârî, sonra Molla Lütfi, Taşköprülüzâde ve daha başkaları İslâm ilimleri ansiklopedileri hazırlamışlardır. Kâtip Çelebi'nin[2] bugüne dek vazgeçilmez bir başvuru kitabı olarak kalan bibliyografya yapıtı *Keşfü'z-Zünûn*, bu türün en ünlü örneklerindendir.

Osmanlı toplumunda kütüphanenin önemli bir yeri vardı. Osmanlılar, cami hastahane ve tekkelerde kütüphaneler kurar ve kendi konutlarında özel kütüphaneler bulundururlardı. Özel kitap koleksiyonlarının çoğu, hayır kurumlarına kitap bırakmak sevap sayıldığından, vakıf kütüphanelerine verilmiştir. Vakıf külliyesi içinde bir birim olan kütüphane, genellikle taş bir oda ya da ayrı bir yapıda olurdu. Vakıf kuranlar vakfiyelerde kitapların nasıl korunacağını ve kullanılacağını belirtir ve maaşı vakıf kaynaklarından ödenecek bir hâfiz-i kütüp atarlar. İstanbul'da İslâm ülkelerinden toplanmış iki yüz binin üstünde yazmayı barındıran Osmanlı kütüphaneleri, bugün de İslâm tarihi ve kültürünün en zengin kaynağını oluşturur.

Osmanlılar'ın matbaa karşısında tutumları özellikle ilginçtir. III. Murat'ın 1590'lardaki bir fermanıyla, Arap harfleriyle İtalya'da basılmış, dinî olmayan kitapların satışı serbest bırakılmıştı. Osmanlılar matbaanın yararlarını biliyorlardı;

Peçuylu (Peçevî) (ö. 1650) Macar kaynaklarına göre matbaanın geniş bir tarifini yapar ve ilmin yayılması için faydasından söz eder. Elçi Busbecq, 1555 gibi erken bir tarihte Osmanlıların dinî kitaplar basmayı günah saydıklarını yazar. İstanbul'da göçmen Yahudilerin kendi kitaplarını bastıkları bir matbaa ise, 1494'ten önce kurulmuştu. Osmanlı-Türk Matbaası ancak 18. yüzyılda bir devlet girişimi sonucu kurulmuştur. 1683-1699 bozgun yıllarında Osmanlılar Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul etmiş ve laik uyanma çağı başlamıştır. Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, 1721'de Fransa'ya elçilikle gönderilen açık fikirli Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'ye, Avrupa icadları hakkında bilgi toplama talimatı verilmişti. Onun oğlu Said Çelebi Paris'te matbaa ile ilgilenmiş, daha sonra bir matbaa kurmak için girişimde bulunmuş, Sultan'ın iznini sağlamış, (1727) matbaa işlerinden anlayan bir Macar'ı, İbrahim Müteferrika'yı bularak ilk matbaayı kurmuştur. Verilen izinde, yalnız din dışındaki eserleri basması kabul edilmişti. Matbaanın bastığı ilk eser Vankulu lûgatıdır (1729). Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ* adlı coğrafya kitabının girişinde İbrahim Müteferrika Türkiye'de ilk kez Copernicus astronomisini tanıtmıştır. O dönemde kamuoyu sadece din bilgisiyle ilgilendiğinden, basılan eserler yeterince geniş bir ilgi görmemiş, matbaa 1742'de faaliyetini durdurmuş, ancak 1784'de yeniden faaliyete geçmiştir. Din konusunda yazmalar çoğunlukla ilmiye mensupları tarafından istinsah (kopya) edilirdi; Din onların geçim kaynağı idi. İlk matbaanın işlememesinin nedenlerinden biri olarak, onların direnci ileri sürülmüştür. Asıl neden, o dönemde geniş halk kitlesinin okuma yazma bilmemesi ve din dışında konulara ilgi duymamasıdır.

Osmanlı yazarları dinî ve hukukî yapıtlarında Arapça kullanırdı; ama daha 14. yüzyılda Türkçeye çeviri yapmaya başlamışlardı. Başlangıçta bunlar; tarih, politika ve ahlâk, görgü kuralları, astroloji, tabiat bilgisi ya da mücevhercilik gibi konularda yararlı ya da öğretici yapıtların, genellikle sultanlar ya da nüfuzlu devlet adamları için yapılmış çevirilerinden ibaretti. Bu eserlerin yanı sıra, Türkçe telif ya da çeviri, İslâm hakkında birçok genel yapıt ve uzmanlara yönelik olmayan tıp kitapları vardı. 1449 tarihli yaygın iki kitap, hâlâ en çok okunan Türkçe yapıtlar arasındadır. Bunlar, Yazıcızâde[3] kardeşlerin manzum *Muhammediye* ve *Envârü'l-âşıkîn* adlı düzyazı kitaplarıdır. Yazıcızâde kardeşler, Bayramî tarikatındandır. Yazıcızâde Ahmet, *Muhammediye*'de de Peygamberin yaşamını, öbür dünyayı ve tasavvufî irfanın anlamını açıklamaya çalışır.

İslâmiyet'te fikrî ilimler, kuşkusuz özgünlüğün en çok olanaklı olduğu alandı. Osmanlı öncesi İslâm toplumlarında fikrî ilimlerde, hukukî ilimler de dahil tüm İslâm düşüncesine yeni bir yön veren gelişmeler olmuştu. En son ve en güçlü hareket mistisizm, tasavvuftu. İbn Sînâ[4] ve İbn Rüşd'le[5] doruğuna ulaşan peripate-

tik (Aristocu) düşünce, Gazâlî'yle birlikte sünnî İslâm'a giren ve gittikçe etkili olan tasavvufî akımlar karşısında zayıflamıştır.

Osmanlı dönemine gelindiğinde, sünnî İslâm'da Gazâlî'nin düşünceleri hüküm sürmüştür. Osmanlı ulemâsının verdiği icâzetnâmelerde ilim silsilesi, Seyyid Şerif Cürcânî, Nasîreddin Tûsî ve Fahruddîn Râzî[6] yoluyla Gazâlî'ye ulaşır. Bunlar, Selçuklu ve Moğol döneminin serbest düşünce atmosferinde yetişmiş geniş düşünceli bilginlerdi. Osmanlılar bu geleneği devam ettirdiler. Râzî, tasavvufla fikrî ilimleri birbiriyle kaynaştırarak ortaya felsefî bir İslâm kavramı çıkarmıştır. Osmanlı ulemâsı onu üstat olarak tanır. Râzî'nin ününü Anadolu'da ilk önce Selçuklular döneminde Urmiyeli Serâceddîn yaymıştır. Râzî'nin torunlarından Cemâleddîn Aksaray'a yerleşmişti. Osmanlı medrese geleneğinin etkili kurucusu Fenârî onun okulundandır. Osmanlı ulemâsı, Râzî'nin geleneğini izleyen ve yapıtları Osmanlı medrese eğitiminin temelini oluşturan İranlı Sadeddîn Taftâzânî ve Türkistanlı Seyyid Şerîf Cürcânî'ye de aynı saygıyı duyardı.

Osmanlı medreseleri, böylece sünnî İslâm'ın en özgür fikirli geleneklerini izlemiştir. Mantık, matematik ya da astronomi gibi fikrî ilimleri dine aykırı bulan, bağnaz ulemâ her zaman görülmüştür; ama Osmanlı müderrisleri, genellikle Gazâlî'nin, bütün ilimlerin temel öğelerini içeren mantıkla matematiğe düşmanlığın faydasız olduğu görüşünü benimsemişler; bu bilgilerin aklı doğru düşünmeye alıştırarak ilahî gerçeklerin belirlenmesine yardım ettiğine inanmışlardır. Bunun sonucu Osmanlı medreselerinde aklî ilimler dersler arasına konmuştur. 15. yüzyılda bu ilimlere büyük önem veren Fatih Mehmed'in himayesi altında Osmanlı uleması İslam dünyasında matematik ve astronomide gerçek bir seçkinliğe erişmiştir. Mehmet Fenârî fikrî ilimlerde uzmanlaşmıştı. Mantıkla ilgili yapıtı, imparatorluğun son günlerine dek medrese derslerinin ayrılmaz bir parçası oldu.

Osmanlıların matematik dâhisi, Kadızâde lakabıyla bilinen Musa Paşa'dır. Euclid ve Çagmînî[7] üzerine yazdığı şerhleri son döneme kadar medrese derslerinde kullanılmıştır. Kadızâde, Timur'un torunu Uluğ Beg'in[8] sarayına giderek Semerkand rasathanesinin yöneticisi olmuş ve orada İslâm astronomisinde son söz sayılan Uluğ Beg'in *Zîc*'i üzerinde çalışmıştır. Rasathanede onun yerine öğrencisi Ali Kuşçu (ö. 1474) geçmiş, Uluğ Beg'in *Zîc*'i tamamlanmasına çalışmıştır. Sonraları Fâtih, Ali Kuşçu'ya özel lütuflarda bulunarak İstanbul'a çağırmış ve Osmanlı matematiğinde parlak bir çağ başlatmıştır. Ali Kuşçu, aritmetik ve astronomi üzerinde yapıtlarını İstanbul'da yazmış, aynı zamanda da Molla Lütfî (ö. 1494) ve Mirim Çelebi (ö. 1525) gibi önemli matematikçiler yetiştirmiştir.

Osmanlı ulemâsı, gene Gazâlî'nin yolundan giderek, felsefe eğitimine ancak İslâmî ilkeleri aklî kanıtlarla pekiştirmeyi amaçlayan ilâhiyat eğitimi için bir hazırlık

olarak izin verilebileceğini ileri sürmüştür. *Kur'an*'la uzlaştırılamayan felsefî sorunları incelemek mübah değildi. Filozofların; Tanrı'nın cüz'iyâtın bilgisine sahip olmadığı, ölünün dirilmesinin olanaksızlığı ya da evrenin yaratılmış olmayıp ezelî olması gibi birtakım savları açıkça küfürdü. Gene de bazı Osmanlı ulemâsı, özellikle Şeyh Bedreddîn bu inançları kabul etmiştir. Osmanlı Sarayı ise, görüşlerini yaymaya çalışarak kamuoyunda rahatsızlık ve ayrılık yaratmadıkları sürece bunları bilmezden gelirdi.

İlâhiyat, Osmanlı Devleti'nin ilk iki yüzyılında gelişme göstermiştir. Liberal düşünceli Fâtih Sultan Mehmet, din ve felsefe arasındaki ilişki üzerine Gazâlî'yle İbn Rüşd arasındaki ünlü tartışmayı yeniden açarak döneminin iki büyük ilâhiyatçısı olan Alâeddîn Tûsî'yle Bursalı Hocazâde'ye (öl. 1488), konu üzerinde birer risâle yazmalarını önerdi. Dönemin ulemâsı Hocazâde'nin yapıtını üstün buldu, Alâeddîn, küçümsendiği duygusuna kapılarak anavatanı İran'a döndü. İbn Rüşd, Gazâlî'ye karşı, felsefe ve dinin uzlaştırılabileceğini ve tam bir Tanrı bilgisi edinebilmek için aklî istidâlin gerekli olduğunu savunmuştu. Hocazâde, aklın mantıkî ilimlerde kusursuz olmakla birlikte, ilâhiyatla ilgili konularda kullanılmasının yanlışlara yol açtığını söylemiştir. Hocazâde, bazı bakımlardan yanlış olan Gazâlî'nin yöntemini düzelttiğini de ileri sürmüştür. Ayrıca, amacının, felsefenin iddialarına karşı şeriatı savunmak olduğunu açıkça söylemiştir. Böylece, averroizm yani İbn Rüşd felsefesi İtalya'da çalışılmış ve Rönesans düşüncesinde önemli bir etmen olurken, Osmanlı medreselerinde kapsamlı bir skolastik felsefe yerleşmekte idi. Hocazâde'nin yapıtı, ününü İslâm dünyasında günümüze kadar korumuş, 19. yüzyılda İbn Rüşd ve Gazâlî'nin yapıtlarıyla birlikte basılmıştır.

Osmanlı medrese derslerinde okunan temel metinler, Yunan filozoflarının Abbasî döneminde yapılan çevirileri, ya da İbn Sînâ ve Farâbî'nin[9] yapıtları değildir, daha sonraki skolastik okulun eserleri Adûdüddîn'in *Mevâkıf*'ı, Nasîreddin Tûsî'nin *Tecrîd*'i, ya da Bayzâvî'nin[10] *Tevâlî*'i gibi özet ve şerhlerdir. Yeni yapıtlar yalnızca bunların şerh ve hâşiyelerinden ibarettir.

II. Mehmet'in matematik ve ilâhiyat çalışmalarına verdiği destek, bunların medrese çevrelerinde yakından ilişkili konular olarak sağlam bir yer edinmelerini sağlamıştır. Özgür düşünceli ulemânın aklî ilimlerde uzmanlaşanlar arasından çıkması dikkate değer. Ali Kuşçu'nun öğrencisi Molla Lütfî bunlardandır. Matematikci ve ilâhiyatçı olarak adını duyuran Lütfî, özgür düşüncesi ve batıl inançlarla açıkça alay etmesiyle tutucu ulemâyı öfkelendiren bir müderris idi. II. Bayezit döneminde kendisine karşı bir propaganda savaşı açılarak küfürle suçlanmış ve adı "deli"ye çıkarılmıştı. Söylenti ve kuşkular artınca, sultan bir ulemâ kurulu oluşturulup durumun tartışılarak iddiaların doğru olup olmadığının belirlenmesini emretti. Ulemânın yargılanmasında izlenen dava yöntemi buydu. Rakipleri onu

zındıklıkla suçluyor, yüzlerce tanık aleyhte ifade veriyor, halk da duruşmayı büyük bir merakla izliyordu. Lütfi hiçbir zaman şirk, yani Tann'ya ortak koşma suçu işlemediğini sürekli vurgulamış, fakat yargılayan ulemâ heyeti sultana Lütfi aleyhindeki kanıtlann onun idamını gerektirdiğini bildirmiştir. Sultan tereddüt ettiyse de, ulemânın ısrarı üzerine Lütfi'yi ölüme mahkûm etmiştir. Molla Lütfi, 1494 yılında İstanbul Atmeydanı'nda büyük bir kalabalık önünde boynu vurularak öldürüldü. Ancak, ulemânın bir bölümü olayı bir dedikodu ve iftira olarak görmüş, kamuoyu da Lütfi'ye hak yolunda şehit gözüyle bakmıştır.

Molla Lütfi'nin acıklı sonuna karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nda aklî ilimler önemini, İslâmî eğitimin dar çerçevesi içinde de olsa, bir süre daha korumuştur. Matematikçi Mirim Çelebi müderris olarak uzun yıllar çalışmış ve Kemal Paşazâde diye bilinen büyük bilgin İbn Kemal (1468-1534) bu dönemde yetişerek bütün İslâm dünyasında ün salmıştır. İbn Kemal birçok değişik alanda ürün vermiş özgün bir bilgindir. Molla Lütfi'den ilâhiyat okumuş, Hocazâde'nin risâlesine bir şerh yazmıştır. Yüzü aşkın dinî risâle yazmış olan İbn Kemal arkasında on ciltlik dev bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi bırakmıştır.

Notlar

1 Osmanlı bilgin ve hukukçusu Molla Gürânî (1416-1488), II. Mehmet tarafından kazasker ve şeyhülislâm atanmıştır.

2 Osmanlı bilgin ve ansiklopedicilerinin en büyüklerinde Kâtip Çelebi (1609-1658), batı dünyasında "Hacı Halife" adıyla ünlüdür.

3 Yazıcızâde kardeşlerden Mehmet (ö. 1453 dolayları) *Muhammediye*'nin, Ahmet (ö. 1453'ten sonra) ise *Envârü'l-âşıkîn*'in yazarıdır; Her iki yapıt da Yazıcızâde Mehmet'in Arapça kaleme aldığı *Megâribü'z-zamân* adlı yapıtı üzerine kuruludur.

4 Batıda Averroe adıyla bilinen filozof İbn Sînâ (980-1037), neo-platonist gelenekteki yapıtları kadar tıbbî ve bilimsel risâleleriyle de ünlüdür.

5 Batıda Averroe diye ünlü, filozof İbn Rüşd'ün (1126-1198) yapıtı, felsefeyi vahiy dinleriyle uzlaştırma çabasındadır. Müslüman filozofların en katıksız Aristocu olanı İbn Rüşd'dür.

6 Kelâmcı Râzî'nin (1149-1209) *el-Muhassal* adlı kelâm yapıtı, felsefenin İslâm kelâmına olan etkisini gösterir. Râzî, *Kur'an* tefsiri *Mefâtihü'l-Gayb*'la da ün salmıştır.

7 Gökbilimci Çagmînî (ö. 1345 dolayları), *el-Mulahhas fî hay'a* adlı gökbilim çalışmasıyla ünlüdür.

8 Timur'un torunu Uluğ Beg (1393-1449), Semerkand'da 1408'de tahta çıkmıştır. Batlamyos'un astronomi cetvellerini düzeltmek için ünlü rasathanesini kurmuş, araştırmalarının sonuçlarını *Zîc* adlı eserinde vermiştir.

9 En büyük Müslüman filozofu sayılan Farâbî (875-950), Mâverrâünnehir'deki Türk komutanlarından birinin oğludur. "Birinci öğretmen" Aristo'dan sonra "ikinci öğretmen" diye ün salmıştır.

10 Derlemeci ve hâşiyeci Bayzâvi (ö. 1286?), en çok *Kur'an* tefsiriyle anılır.

18. Bölüm

BAĞNAZLIĞIN ZAFERİ

Taşköprülüzâde, daha 1540'larda skolastik ilâhiyat ve matematiğin medrese ulemâsı arasında eski itibarını yitirdiğinden ve ilim düzeyinin düştüğünden yakınır. Kuramsal ilimler üzerine kitapların rağbet görmediğinden, ulemânın da yalnızca basit elkitapları okuduktan sonra kendilerini âlim saydıklarından şikâyet eder. Onlar, kelâm ve *Kur'an* tefsiri gibi ilimlere değil, yalnızca İslâm hukukunun dünyevî yanlarına, ya da şiir, inşa ve fıkra gibi "hoppalıklara" önem veriyorlardı. Gerçekte, bu yararlı sanat ve ilimler, kadılık gibi dünyevî makamlar elde etmek bakımından değer taşıyordu.

Galata'da 1577'de kurulmuş olan rasathanenin yazgısı, din bağnazlığının aklî ilimler üzerine açık zaferini gösteren bir olaydır. Rasathane Uluğ Beg'in *Zîc*'ini düzeltmek amacıyla kurulmuş olup, İslâm dünyasının tek rasathanesi idi. Bu rasathaneyi sultanın baş astronomu Takiyyüddîn Mehmet kurmuş ve gözlemlerinin doğruluğunu arttırmak için birtakım yeni aletler, özellikle bir astronomi saati yapmıştı. Rasathane, o zamanlar Avrupa'daki en modern rasathane olan Tycho Brahe'ninkinden daha az gelişmiş değildi; gerçekte, bu iki astronomun kullandığı aletler arasında çarpıcı bir benzerlik vardı. Takiyyüddîn, Avrupa'dan getirtilen saatleri nasıl incelediği ve alet yaparken bunları örnek olarak nasıl kullandığı üstüne bir de rapor hazırlamıştır.

III. Murat, rasathanesini astronomik gayelerden daha çok astrolojik amaçlarla yaptırmışa benziyor. Sultanın gözdeleri bunu onaylıyordu ama rakipleri olan ve aralarında şeyhülislâmın da bulunduğu bir grup ulemâ, astronomi ve astrolojiyle ilgilenmeyi büyücülük ve falcılık gibi dinsizlik ve uğursuzluk olarak görüyordu. Şeyhülislâm, sultana veba salgınının Tanrı'nın gizlerine nüfuz etmek için yapılan

bu cüretkâr çabaların sonucu olduğu anlamında bir âriza verdi. Rasathane, 1580'de bir grup yeniçeri tarafından yerle bir edildi.

Rasathanedeki beş uzman yardımcıdan birinin Selânikli bir Yahudi olduğu biliniyor. Din dışı, tatbiki bir ilim sayılan astronomide gayrimüslimleri çalıştırmak suç sayılmazdı. Osmanlılar, 15. yüzyıldan beri, Avrupa coğrafya, askerî teknoloji ve özellikle tıbbını, dini bir engelle karşılaşmadan benimsemiş ve taklit etmiştir. Yabancı kültürlerin yararlı yanlarını benimseme eğilimi, 18. yüzyıldaki sözde "batılılaşma"dan çok daha eskidir, çünkü İslâm'ın temel değerlerine bunların hiçbir etkisi olmadığı gibi, o dönemde bu çeşit uygulamaların yaşamsal önemi vardı.

Ulemâ ve medrese çevreleri, hem tatbiki hem de aklî ilimlerde yeniliklere karşıt bir tavır almıştır. Örneğin, 1767'de Ali Paşa'nın[1] kitaplarına el konduğu zaman şeyhülislâm kolleksiyonda bulunan felsefe, astronomi ve tarih üstüne yazılmış yapıtların kütüphanelere konmasını yasaklayan bir fetvâ çıkarmıştır.

Bu koşullar, İslâm dünyası için Batı'daki bilimsel gelişmelerden, tatbiki ilimler alanında bile yararlanmayı son derece güçleştiriyordu. Bürokratik sınıftan birkaç kişi ile İslâmiyet'i kabul etmiş birkaç doktor Batı dillerinden coğrafya ve tıp üstüne yapıtlar çevirme yürekliliğini göstermiş, ancak bunların da çabaları yalnızca, günlük hayatta önemi olan bu konularla sınırlı kalmıştır.

Osmanlılar, Avrupa coğrafyasını erken bir dönemde benimsemişlerdir. Pîrî Reis[2], deniz seferlerinde ele geçen Kristof Kolomb'un haritasından ve en son Portekiz *portolano*'larından yararlanmıştır.[3] Amerika üzerine 1580'de *Tarih-i Hind-i Garbi* adlı bir eserin Türkçeye çevrilip Sultan'a sunulduğunu biliyoruz[3a]. Bu eserde ve eklenen bir derkenarda Avrupa'nın denizaşırı ülkelere yayılmasının İslâm için tehlikesi belirtilmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında dünya coğrafyasının, özellikle de Avrupa coğrafyasının bilinmesi, politik ve stratejik istihbarat için gittikçe gerekli olmaktaydı. Bu durum Latince yazılmış iki önemli coğrafya yapıtının, Mercator ve Hondius'un 1621 tarihli *Atlas Minor*'u ile Joan Blaeu'nun 1662 tarihli *Atlas Major*'unun, mühtedîlerin yardımıyla Türkçeye çevrilmesine yol açmıştır. *Atlas Minor*'un çevirisini teşvik etmiş olan Kâtip Çelebi, Batı coğrafyacılığının üstünlüğünü kabul etmiş, Avrupa hakkında bilgisini arttırmak için de Carion'un *Chronicle*'ini Türkçeye çevirtmiştir. Kâtip Çelebi'yi dünyanın yuvarlak olduğuna bu çeviri inandırmış ve bu görüşün dine aykırı olmadığını İslâmî kaynaklardan kanıtlamaya çalışmıştır. Osmanlıları Copernicus sistemiyle ilk kez tanıştıran *Atlas Major*'un çevirisini, 1685'te Ebu Bekir Dimeşkî desteklemiştir.

Diğer bir vazgeçilmez ilim dalı da tıptı. İslâm hükümdârları ilk dönemlerden itibaren yabancı hekimler çalıştırmışlardır; fakat Avrupa'nın tıp ve eczacılık alanlarındaki ilerlemeler, mühtedîlerin Batı dillerinden Türkçe ve Arapçaya yaptığı çe-

virilerle, ancak 17. yüzyılda öğrenilmiştir. Batılı kaynaklara dayanan Türkçe tıbbî yapıtlarıyla ünlü Hayâtîzâde, Müslüman olmuş bir Yahudi ve saray başhekimi idi. Ancak bu alıntılar, geleneksel bilgiye sadece birkaç ekleme yapmış oluyor, yanında bilimsel batı düşüncesini getirmiyordu. Nitekim, Kâtip Çelebi bile bütün bilimsel araştırmalarında ilk kanıtlarını hep *Kur'an*'da aramıştır.

Fâtih Sultan Mehmet'in İtalyan Rönesans kültürüne ilgi duyduğu, ancak daha sonra bu hareketin durdurulduğu iddia edilmiştir. Osmanlı sultanlarının en özgür düşüncelisi hiç kuşkusuz Fâtih'ti. Hıristiyan dininin ilkelerini yetkili bir kişiden öğrenmek için Patrik Gennadius'a Hıristiyanlık üstüne bir risâle yazmasını emretmiş; Trabzonlu Amirutzes, İmrozlu Kritovulos ve Anconalı Ciriaco gibi Yunan ve İtalyan bilginlerini sarayında toplamış, Amirutzes'e bir dünya haritası ısmarlamış, Batlamyus'un coğrafyasını Türkçeye çevirtmiş, sarayda Yunan ve Latin klâsiklerinden bir kütüphane kurmuştur. Saray duvarlarını İtalyan sarayları gibi freskolarla bezediğini ve portresini yapması için Venedik'ten getirttiği Gentile Bellini'ye iltifatlar yağdırdığını biliyoruz. Berlinghieri, *Geografia*'sını, Roberto Valturio da *De re militari* adlı önemli yapıtını Fâtih'e sunmayı arzu etmişlerdi. Giovanni-Maria Filelfo *Amyris* adlı kasidesinde Fâtih'i övmüştür. Bütün bunlar, bazılarının onu bir Rönesans hükümdârı olarak görmesine neden olmuştur; oysa bu gerçekten uzak bir görüştür. Fâtih'in Hıristiyan dünyaya ilgisinin tek sebebi, Roma ve İtalya fâtihi ve yöneticisi olma isteğidir. Fâtih, kültür bakımından tam bir Müslümandı; Hocazâde'ye derin bir hayranlık duyar, şeyhi Akşemseddin'in gaibi keşfettiğine inanırdı. Döneminde sanatta Avrupa stiline hayranlık duyulması ve tatbikî ilimlerden birkaç yüzeysel alıntı yapılması gibi özellikler bir yana, gerçekte yeni bir kültür yönelişi ortaya çıkmamıştır.

Hanefî mezhebi, devletin tanıdığı resmi mezhepti ve mahkemelerde hanefî fıkhına göre karar verilirdi. İslâm hukukunda icmâ'a (consensus) önemli yer veren hanefilik, dört sünnî İslâm hukuk mezhebinden, toplum işlerinde en hoşgörülüsü ve esnek olanı idi. 10. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar hüküm süren ve Orta Asya'nın ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılarından beri bütün Türk devletleri Hanefî mezhebini benimsemişlerdir. Türk hükümdârlarının kendi politika ve iktidarlarında olabildiğince özgür olma istekleri, bunun başlıca nedeni olmalıdır. Aynı zamanda bu, İslâm dünyası içinde Türk toplumlarına, ayrı bir toplumsal ve kültürel özellik veren başlıca etmenlerden biridir. Bütün İslâm toplumları içinde yabancı kültürel etkilere en açık olanı Osmanlı İmparatorluğu olmuştur; fakat 16. yüzyılın başlarından sonra dinî bağnazlık akımları gittikçe güçlenecektir. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi, serhat geleneklerinin azalmasıyla birlikte devletin temel özelliğinin bir İslâm hilâfeti olduğu bilincinin yerleşmesi, bu gelişme üzerinde etkili olmuş olmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Safevî İran'ın ölümcül

silâhı Şi'î'lik de (Kızılbaş hareketi) bunda başlıca etmen olmuştur. Dinî bağnazlık, imparatorluğun düşünce hayatında matematik gibi aklî ilimlere, skolastik ilâhiyata ve tasavvufa karşı gittikçe güçlenen karşıtlıkta kendini göstermiştir. Bu eğilim, günlük yaşamda şeriat adına yapılan kaba bağnazlık eylemleriyle gün yüzüne çıkmıştır.

Aynı eğilimler devlet işlerinde de göze çarpar. Kanunî Sultan Süleyman, "Yeryüzü Halifesi" unvanını tam bir ciddiyetle benimsemiştir. İslâm fıkıhmı incelemiş ve devlet yasalarının şeriata uygunluğunu sağlama işini Şeyhülislâm Ebussu'ûd'a (1490-1574) havale etmiştir. İran'la her çatışma sırasında "râfizîlere" karşı alınan sıkı önlemler, tüm yeniliklere karşı bir bağnazlık akımının yükselmesiyle sonuçlanmıştır.

Molla Kâbız'ın (ö. 1527) yargılanması, bu bakımdan çok ilginçtir.[4] Molla Kâbız, Anadolu'da Kızılbaş Kalender Çelebi ayaklanması sırasında, peygamberlikte İsa'nın Muhammed'e üstün olduğu görüşünü savunan ulemâdan biriydi. Divân-i Hümâyûn'daki ilk yargılanmasında kazaskerler, idamını sağlamaya yeterli kanıt gösterememişlerdir. Duruşmadan sonra sultan, "Peygamberin şanına gölge düşüren bu kâfirin serbest bırakılması"na öfkelenerek, Şeyhülislâm Kemalpaşazâde ile İstanbul kadısının huzurunda ikinci bir duruşma emretmiştir. Molla ile şeyhülislâm arasında bir tartışma olmuş, Şeyhülislâm Mollayı susturabilecek kanıtlar göstermiştir; fakat molla görüşlerini değiştirmemiş, kadı da idamına hükmetmiştir.

1537'de imparatorluktaki tüm beylerbeyilerine, peygamberin sözlerinin doğruluğuna karşı şüphe gösteren herkesin kâfir sayılıp idam edilmesi hakkında bir ferman yollanmıştır. Başka bir ferman da her köyde bir cami yapılmasını ve Cuma namazında tüm halkın cemaate katılmasını emretmekteydi. Bu, sünnî cemaatle namaz kılmak istemeyen "sapkınlara" karşı alınmış bir önlemdi.

Osmanlı toplumunda aklî ilimleri, tasavvufu, musikiyi, raksı ve şiiri dinsizlik olarak gören bağnaz bir ulemâ sınıfı, karşılarında da bunların din alanına girdiğini savunan bir sınıf her zaman olmuştur. Camilerde vaizlik yapan ve ders veren şeyhlerle ulemâ genellikle bağnaz davranmakta idi. Önemli medreselerdeki ulemâ ya da devlet hizmetinde çalışanlar ise ikinci grubu oluşturmakta idi. Bunlardan biri olan Taşköprülüzâde'nin Osmanlı ulemâsında seçkin bir yeri vardı. Halkın cahilliğini kullanarak onları yanlış yola sürükleyenlerden, o "Tanrı bizi din bağnazlarından korusun", diye acı acı yakınırdı. Taşköprülüzâde, *Mevzuâtu'l Ulûm* adlı kitabında her kişinin kendi mezhebini seçmekte özgür olduğuna, kendi mezhebini tartışmasız doğru, başkalarınınkini yanlış olarak görmenin ve herhangi bir Müslümana küfür yakıştırmanın gerçek Müslümanlığa aykırı olduğuna inananlardan-

dı. Ona göre gerçek mümini yalnız Tanrı seçebilirdi, bu bakımdan, fıkhın uygulamasındaki bağnazlık da tutarsızdı, çünkü bu konularda kimse yanılmazlık iddia edemezdi.

Öteki yüksek ulemânın yanı sıra Taşköprülüzâde de Gazâlî'nin ılımlı görüşlerini kabul ederek dinde bağnazlar gibi bâtınîlerle filozofların da hatalı olduğuna inanmakta idi. Ona göre *Kur'an*'da gizli manalar arayan ve yanlış yorumlara giden Bâtınîler şeriatı yok etmeye çalışıyor, filozoflar ise İslâm'ın kabul edemeyeceği ilkelerden yola çıkıyorlardı.

Osmanlı medrese ulemâsından birçoğu, ilk zamanlardan beri tasavvufî inançlarında Gazâlî'den bir adım daha ileri giderek İbnü'l-Arabî[5], Râzî ve Suhreverdî[6] geleneklerini takip etmişlerdi. Taşköprülüzâde de tasavvufun hem ilâhî irfana giden tek tarîk olduğunu kabul eder, hem de ancak kendi terminolojisinin ışığı altında eleştirilebileceğini ileri sürmüştür. Örneğin, mutasavvıfın "Ben Hakkım"[7] deyişini kendi tasavvufî anlamında yorumlamamak, mutasavvıfa haksızlık etmektir. Kanunî Sultan Süleyman saltanatının ilk yıllarında bağnaz ulemânın, halkı tasavvufa karşı kışkırttığını Taşköprülüzâde'den öğreniyoruz.

Taşköprülüzâde, tasavvufî tarikatların ayinlerindeki semâ'ı, musiki ile raksı dine aykırı bulmaz; ona göre bunlar, ruhta Tanrı aşkı ve ilâhî bir vecd uyandırır; müzik ve ruh arasındaki ilişki tanrısal bir sırdır ve semâ' ile uyanan ruh, ilâhî irfana kavuşur. Musiki ve semâ ancak dünyevi arzular uyandırmak için kullanıldığında yasaklanmalıdır. Tutucu ulemâ', gene de, semâ'ı küfür olarak görmüş, aynı zamanda camilerin süslenmesi, *Kur'an*'ın tecvidli okunması ve din bilgisi verenlere para ödenmesi gibi şeylere karşı çıkmışlardır. Tasavvuf kadar aklî ilimler ve skolastik ilâhiyata da, dinî inancı zayıflatıyor diye hücum etmişlerdir.

Bu bağnazlık hareketleri çok geçmeden kamu düzenini tehlikeye sokan ve devleti kaygılandıran biçimlere bürünmüştür. *Kur'an* ve Peygamber sünnetinin dışında olmamakla birlikte, İslâm toplumunun benimsemiş olduğu inanç ve adetleri "bid'at" diye damgalayan ve halkı bunlara karşı kışkırtan küçük bir vâiz grubu Osmanlı toplumunda yüzyıllardır vardı. Kızılbaşlar üzerindeki baskının doruğa ulaştığı 1558'le 1565 yılları arasında ün salan Mehmet Birgivî (1522-1573) bu ulemâdandır. Birgivî, sultanın hocası Atâullah efendinin himayesinde idi. "Tanrının haram kıldıklarından halkı kalemim ve dilimle korumak benim üzerime farz, susmam ise günahtır", diyerek bir yandan skolastik ilâhiyatçılarla mutasavvıflara, öte yandan da devlet hizmetindeki yüksek ulemâya saldırıyordu. Hanbeli mezhebini izleyen Birgivî, ölüleri anmak için yapılan ayinleri, şefaat istemek için mezar ve türbeleri ziyaret etme gibi âdetleri İslâm'ın ruhuna aykırı buluyordu. El sıkma, selâmlaşırken eğilme, el ya da gömlek öpme gibi yerleşmiş alışkanlıkları,

Peygamber zamanında olmadıklarından sünnete aykırı diye reddederdi. Din hizmetinde çalışanlara para verilmesi, para ve taşınır malların vakıf olarak vasiyet edilmeleri gibi Osmanlı toplumunun bazı temel kurumlarına saldırması kurulmuş düzen için bir tehdit oluşturuyordu. Bu yüzden Seyhülislâm Ebussu'ûd bu kurumların yasallığını pekiştiren bir fetvâ çıkarmak gereği duymuştur. Mehmet Birgivî, fetvâların hatalı olduğunu iddia ederek, şeyhülislâma doğrudan doğruya saldırmakta tereddüt etmemiş, onu küfürle suçlamıştır. Öte yandan, dinî törenlerde zikir ve semâ'a karşı yazılan tarikat üyelerini derin kaygıya düşürüyordu.

Mehmet Birgivî'nin öğrencisi Kadızâde (ö. 1635) ile ona bağlı "fakı" denen bir grup vâiz tartışmayı tırmandırıp sürdürmüşlerdir. İstanbul camilerinde vâiz olarak açtıkları din savaşı, derin bir toplumsal karışıklığa yol açarak halkı ikiye bölmüştü. Fakılar, Peygamber zamanından sonra çıkmış bütün âdetlere, İslâma aykırı "bid'at", bunları yapanlara kâfir damgası vurmakta idiler. Tütün, kahve ve her türlü türkü ve raksın şeriata aykırı olduğunu ilân etmişler, matematik ve aklî ilimlerin medrese eğitiminden kaldırılmasını istemişlerdir. IV. Murat, çocukluk çağı sona erdikten (1632) sonra padişah olarak iktidarını pekiştirmek isteğiyle, İslâm'ın savunucusu görünerek fakıların desteğini kazanmayı denemiştir. Tütün ve içki yasağı türünden yasalar çıkarmış, bunlara uymayanları acımasızca cezalandırmıştır.

Fakıların mücadelesinin sosyal bir yönü de vardı; fakılar yalnız yaygın dinî bağnazlığı körüklemekle kalmamış, aynı zamanda da lükse ve yönetici sınıfların savurganlığına da hücum ediyor, haksızlıklardan ve çağın gevşek ahlâkından da şikâyet ediyorlardı. 1656'da, İstanbul tekkelerine bir saldırı düzenleyip genel bir kıyımla dinî sapkınlığın köküne darbe vurmayı planladıklarında, destekçilerinin çoğu yoksul medrese öğrencileri ve sıradan esnaf idi. Bunların halk yığınları üzerindeki güçlü etkisinin bilincinde olan bazı saray görevlileri fakıllardan yana olarak onları kendi iktidar oyunları için kullanmışlardır. Fakıların devlet otoritesini ve toplum ahlakını zayıflattıklarını ve halk arasına fitne soktuklarını iddia eden yüksek makamlardaki ulemâ ve genelde tüm bürokrat sınıf fakılara karşıydı. Diktatörce yetkilerle işbaşına gelen Köprülü Mehmet Paşa (ö. 1661) vezir-i âzam olduğunda, kışkırtıcı fakıları İstanbul'dan sürerek durumu sakinleştirmiş ve iç savaşı önleyebilmiştir.

Bu muhalefetin kuramsal temeli, tüm Osmanlı kültür ve toplumunu etkileyen bir sorun olan İslâm'daki "bid'at" sorunudur. Yüksek ulemânın bu konudaki kanısını, İslâm toplumunun büyük bir bölümünün benimsediği örfî alışkanlıklarla bid'atların güç kullanılarak kaldırılamayacağını ve kaldırılmaması gerektiğini yazan Kâtip Çelebi özetlemiştir. Ona göre, herhangi bir yenilik şeriata uygun olma-

yabilir; ama Tanrı kulu insan, çaresiz ve eksikleri olan bir varlıktır, Tanrı ise rahîmdir. İslâm hoşgörüyü, affı, güç kullanmaya yeğ tutar; üstelik, karşı dirence sebep olduğu ve devlet ve toplumu kargaşaya sürüklediği için güç kullanmak yanlıştır. Ayrıca, kanûnlar zamanla değişir; Tanrı, insan ilişkileri konusunda belli nedenlerden ötürü birtakım kanûnlar koymuştur ama, o nedenler ortadan kalkınca o kanûnların geçerliliği kalmaz. Kâtip Çelebi, başta İbnü'l-Arabî olmak üzere, mutasavvıfları savunmuştur. Bağnazlığın gerçek tedavisini, II. Mehmet zamanında olduğu gibi, aklî ilimlerin eğitiminde görmüştür. Mehmet Birgivî'nin tarih ve felsefe okumadığı için örf ve âdetlerin toplumsal rolünü anlamadığını ileri sürer. Tartışmanın her zaman yararlı olduğuna inanırdı; ancak, dinî sorunları halk değil, yalnız ulemâ tartışmalıydı.

Resmî Osmanlı çevrelerinin bid'at hakkındaki genel görüşü, hoşgörülü Hanefîliğin icmâ' kavramının dinî ve hukukî kanılara kaynak olması yönündeydi. Karşılarındaki Mehmet Birgivî ve fakılar ise, Hanbelîlerin gelenekçiliğini benimsemişlerdi. Bunlar, yüzeysel bir *Kur'an* ve sünnet yorumunun kabul edemeyeceği her yeniliği İslâm'a aykırı görmüşlerdir. Tasavvufa ve din ilkelerinin her türlü bâtınî yorumuna karşıydılar. Günümüzde, İslâm toplumlarının modernleşme çabaları bu iki karşıt görüşün bir kez daha çatışmasına neden olmaktadır.

Notlar

1 Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711), 1706-1710 arasında vezir-i âzam.

2 Osmanlı amiral ve haritacısı. (1465-1554);1521'de yazdığı ve 1525'te genişlettiği *Kitab-i Bahriye*'si gemiciliğe ait Akdeniz kıyılarının haritasını veren bir portolano'dur. Kendi dünya haritasının bir parçası olan ünlü Amerika haritası, Kristof Kolomb'un 1498 tarihli haritasının bir kopyasıdır.

3 bkz. P. Kahle, *Die verschollene Colombus-Karte 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513* (Berlin, 1933).

3a *Hadis-i Nev* adı verilen bu eser hakkında bkz. Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth Century Ottoman Americana*, (Wiesbaden, 1990).

4 Molla Kâbız üzerine bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, (İstanbul, 1998), s. 230-238.

5 Osmanlı düşünce tarihinde önemli yeri olan Muhyiddîn İbnü'l-Arabi (1164-1240) Mevlâna Celâleddîn Rûmi döneminde Konya'ya gelmiş ve ünlü sûfîlerle buluşmuştur.

6 Filozof Şihâbeddîn es-Suhreverdî-i Maktul (ö. 1196) işrakiyye teozofik sisteminin kurucusu. Selçuklu Anadolusu'nu ziyaret etmişti. bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e.*, s. 47.

7 "Hak benim" (Ene'l-Hakk); mutasavvıfın, bütün varlığın Tanrı'nın birliğinde yok olduğunu anlatan sözü; al-Hallâc ve ona öykünenler bu söz yüzünden öldürülmüşlerdir.

19. Bölüm

HALK KÜLTÜRÜ VE TARİKATLAR

Selçuklular döneminde Orta Anadolu'nun eğitimli şehir çevreleri yüksek İran kültürünü benimsemişlerdi. Uclarda ise, tasavvuf ve alplık akımlarıyla, gâzîlerin ve dervişlerin Türk halk kültürü egemendi. İlk Osmanlı beyleriyle yakın ilişkileri olan, genellikle baba, abdal, kalender ya da ahî adı verilen uclardaki şeyh ve dervişler, Türkmen kabilelerinin göç dalgasıyla 11. yüzyıldan beri Anadolu'ya gelmekteydiler. Bunlar Türkmen aşiretleri için, eski Türk-Moğol şamanları gibi, toplumsal ve dinî hayatın odak noktalarıydı.

Arap kaynakları, 1307'de Barak Baba'yla Suriye'ye gelen yüz kadar bu çeşit dervişi şaşkınlık içinde, şöyle betimler. (Aynı betimlemeyi uclardaki dervişler için de kullanabiliriz):

> Boyunlarına çanlar ve aşık kemikleri takmış, sakallarını tıraş etmiş, bıyıklarını bırakmışlardı. Ellerinde tahta kılıçlar, ya da ucu kıvrık sopalar vardı. Yanlarında davul ve neyler taşımakta ve bunlar çalındıkta çok canlı hareketlerle raks etmekte idiler. Boyunlarındaki nesneler öyle bir ses çıkarırdı ki, seyircilerin aklı başından giderdi. Namaza, oruca aldırdıkları yoktu. Barak Baba, topladığı sadakayı dervişlerine ve yoksullara dağıtırdı.

Barak Baba, öbür kalenderî babalar gibi Tanrı'yla dolaysız temasta olduğuna inanırdı ve İran Moğol hanları üzerinde, eski şamanlar gibi büyük etkisi vardı. Daha sonraki yüzyılların Osmanlı kaynakları ve Osmanlı İmparatorluğu'nu gezen Avrupalılar, kentten kente dolaşan derviş toplulukları üstüne benzer öyküler bırakmışlardır.

Anadolu dağlık bölgelerinde yüksek yaylalarda, özellikle uc bölgelerinde yaşayan yarı göçebe Türkmenlerden, yerleşik hayatın, Müslüman yaşam ve ibadetinin sünnî biçimleri beklenemezdi. Horasan Erenleri veya Abdalan-ı Rum (Anadolu) adıyla bilinen bu Abdal ve babalar, şamanist inançlardan türeme ve aşiretin toplumsal yapısına uygun "rafızî", heterodoks bir İslâmı temsil etmekte idiler. Devlet, aynı zamanda, hazinenin gerçek gelir kaynağı olan köylülerle ekili toprakları göçerlere karşı korumak için sert önlemlere başvurduğundan, göçerler bu merkezî yönetime ve onun katı sünnî politikasına şiddetle karşı çıkmakta idiler. Türkmenler, kendi toplum ve kültür biçimlerini temsil eden babalara bağnazca bağlıydılar. Bu topluluklar içinde, kent ve sarayın kozmopolit kültür ve edebiyatından çok farklı bir Türk halk kültürü, Ahmet Yesevî'nin temsil ettiği Orta Asya Türk geleneklerinden gelen bir akım egemendi. 20. yüzyıl Türk milliyetçileri, yeni bir ulusal edebiyat yaratmak istediklerinde kaynak olarak bu akıma yönelmişlerdir.

Temel nedenleri bu toplumsal ve siyasî koşullarda yatan Anadolu Türkmen ayaklanmalarının hemen her zaman rafızî dinî hareketler biçimini alması şaşılacak bir şey değildir. Moğol istilâsından üç yıl önce, 1240 yılında Orta Anadolu'da Vefâiyye Şeyhi Baba İlyas'a bağlı Baba İshak adlı bir derviş, elimizde tarihî kayıtları bulunan ilk büyük Türkmen isyanını yönetmişti. Ayaklanma acımasızca bastırılmış ve Babaîler diye bilinen birçok rafızî derviş, büyük Türkmen gruplarının yerleştiği batı sınır (uc) bölgelerine kaçmış, orada kendilerine Türkmen beyleri kucak açmıştır.

Bu Babaî şeyhlerinden biri de Sarı Saltuk'tur. 1261'de Bizans'a kaçan II. İzzeddin Keykâvus'un arkasından kırk kadar Türkmen obasıyla Bizans topraklarına sığınmak zorunda kalmış, Dobruca'ya yerleşmiş, orada Karadeniz'in kuzeylerindeki steplerde hüküm süren güçlü Müslüman Moğol emiri Nogay'ın himayesi altına girmişti. Sarı Saltuk, İslâm'ı Avrupa'da yayan bir alp-eren rolünde bir destan kahramanı olmuştur. 1473-1480 yıllarında Osmanlı şehzâdesi Cem'in emriyle Sarı Saltuk'un gazâları ve Rumeli'de Osmanlı Türklerinin savaşları hakkındaki halk öyküleri *Saltuknâme* adı altında biraraya getirilmiştir. Burada Sarı Saltuk, Anadolu Türklerine aralarındaki kıran kırana savaşı bırakıp Avrupa'da kâfirlerle savaşmalarını öğütleyen bir alp-eren olarak betimlenir. Sarı Saltuk, gazâyı en yüksek tapınma biçimi olarak yüceltir. *Saltuknâme*'de Hıristiyanlar arasındaki din propagandası, genellikle savaşa neden olur ve zaferle sonuçlanır. Keşiş kılığına girerek kiliselerde İslâm propagandası yapar; kendisine karşı çıkan papazları tahta kılıcıyla bertaraf eder. Aziz Yorgos gibi o da, halka korku salmış bir canavarı öldürür, minnettar olan Hıristiyanlar İslâmiyeti kabul ederler. Sarı Saltuk'un Balkanlar, Polonya ve Rusya'daki etkinlikleri için hareket merkezi Dobruca ve Kırım'dır. Denizleri uçarak geçer. Ona göre, İslâmiyetin sürekli ilerlemesi ve Hıristi-

yanlık'ın gerilemesi mucizelerin en büyüğüdür ve bu olgu İslâm'ın doğru din olduğunun en açık kanıtıdır. İslâm'ın yayılmasını bir mucize ve Tanrı'nın iradesi olduğunu iddia eden Osmanlı hocaları, 1354'te İznik'te tutsak olan Selânik Başpiskoposu Palamas'a tam da aynı şeyi söylemişlerdir.

Allah adını fetihle yayma için duyulan coşku ve sürekli başarı, bu çağda tüm Osmanlı toplumuna heyecan ve canlılık vermiştir. Bu coşku, *Saltuknâme* gibi kahramanlık destanlarının niteliklerini taşıyan ve yazarları bilinmeyen ilk Osmanlı vekâyinâmelerinde de apaçık görülür. Bu destansı kahramanlık öyküleri, sınır toplumunda örnek kahramanların ve gazâ öncüleri alp-erenlerin öyküsüdür. Havada uçabilen bir Sarı Saltuk'un olağandışı maceralarında halkın düş gücü, kendi örnek kahramanını bulur. *Saltuknâme*, *Battalnâme*, *Danişmendnâme* gibi halk kahramanlık destanları, doğal olarak eski Türk destan motiflerinin yanı sıra, Anadolu ve Balkan folkloruyla Hıristiyan ve müşrik geleneklerden alınma bir yığın öğe içerir. Örneğin Sarı Saltuk'u bazen bir Hıristiyan azizinden ayırt edebilmek zordur. Sarı Saltuk'un hareket üssü olan Dobruca, bütün Osmanlı dönemi boyunca, Türkmen aşiretleriyle serhad gâzîlerinin ve dervişlerin faaliyet gösterdiği ve merkezî devlete karşı sık sık isyan çıkarttıkları merkez olarak kalmıştır.

I. Bayezit'in hükümdârlık süresi (1389-1402), sünnî İslâm'ın ve klâsik İslâm kültürünün; merkezîleştirme politikasının yardımıyla gittikçe güçlendiği bir dönem olmuştur. Ancak, 1402 Ankara bozgunu, toplumsal ve politik bir kargaşa ve tepki çağı başlatmıştır. Şeyh Bedreddîn isyanı (1416), halkçı Bayramî tarikatının kuruluşu ve Hurûfîlik akımının Osmanlı İmparatorluğu'na sıçraması bu huzursuzluğun işaretleridir.

Şeyh Bedreddîn hareketi, toplumsal ve politik yanlarıyla olduğu kadar, kültürel yönüyle de anlamlıdır. Bedreddîn'in annesi Rumdu. Babası, en ileri uc bölgesinde Rumeli'ne ilk geçenler arasında savaşan bir Osmanlı gâzîsiydi. Bedreddîn kendisi gençliğinde sınır boylarında gâzîlere kadılık yapmıştır. Sonra Musa Çelebi (1411-1413) döneminde, uc gâzîlerinin beyi Mihaloğlu'yla birlikte yeni devrimci rejimin başlıca destekçilerinden oldu. O, uc gâzîlerine ülkenin iç bölgelerinde tımar verilmesini sağlayarak uclarla merkezî devlet arasındaki eski anlaşmazlığa son vermek istemiştir. I. Mehmet, 1413'te Musa Çelebi'yi bertaraf edince, Bedreddîn'i İznik'e sürmüş ve yandaşlarının tımarlarını ellerinden almıştır. Bedreddîn de 1416'da Mehmet güç bir durumdayken, Dobruca'da isyan bayrağını açmıştır. Sultan Bayezit'in oğulları Çelebiler arasında taht için mücadele sırasında (1402-1413) Bedreddîn Selçuklu hanedanıyla akrabalık iddiasında bulunmuş, belki de Osmanlı hanedanının yerine kendisi geçmeyi düşünmüştür.

Bedreddîn aynı zamanda büyük bir din bilgini, mutasavvıf ve velîydi. Üstlendiği siyasî devrimci rol, İslâm dünyasında dinî ve mistik düşüncenin, toplum-

sal ve politik eylem için nasıl yorumlandığını çok iyi gösteren bir örnektir. Bu, *kutbu'l-aktâb* unvanı taşıyan şeyhler, velâyet iddiasıyla öbür dünyada olduğu gibi bu dünyada da olayları kendi kontrolları altında tuttuklarını iddia ederlerdi. İzmir, Saruhan ve Dobruca yörelerinde, Bedreddîn'in işareti üzerine ayaklananların çoğu, kendilerinden önceki Babaîler gibi Türkmen Yörüklerdi. Öteki yandaşları, uc gâzîleri, tımarları alınmış sipahiler, nasipsiz medrese öğrencileri ve Hıristiyan papas ve köylüleri gibi çeşitli türden hoşnutsuz gruplardan oluşuyordu. Şeyhin geniş bâtınî İslâmiyet yorumu, ona bu değişik öğelerden tek bir toplum oluşturabileceği umudunu vermiş olmalıdır. Sûfî inancında, Musa, İsa ve Muhammed aynı Tanrısal gerçeğin elçileridir.

Şeyh Bedreddîn basit bir derviş değildi. Dinî ilimler, özellikle de İslâm hukuku üzerine tanınmış kitaplarıyla büyük bilginler arasında yer almıştır. Fakat "zahirî ilimler"i tatmin edici bulmamış, Şeyh Hüseyin Ahlâtî'nin etkisiyle sûfiliğe geçmiş ve bir sûfî şeyh olarak Batı Anadolu ve Rumeli'nde faaliyette bulunmuştur.

Bedreddîn'in mutasavvıflığı, genellikle İbnü'l Arabî'ye dayanır. İbnü'l Arabî'nin *Füsûsü'l-Hikem*'ine bir şerh yazdığı da biliniyor. Hutbelerinden derlenmiş ve kendi tasavvuf anlayışını yansıtan *Vâridât* adlı kitapta, vahdet-i vücud felsefesini şu sözlerle anlatır:

> Tanrı'nın görünmesi, varlığının bir gereğidir. Bu görünümler dünyası, 'mutlak tipleri, türleri ve kişileriyle eskidir', ne başlangıcı vardır ne de sonu; zamanda yaratılmış değildir. Maddî dünya yok olursa ruhî ve gayricismî dünya da yok olur. 'Yaratılış ve yokoluş sonsuz bir süreçtir'. 'Bu ve öte dünya bütünüyle düşsel hayallerdir; cennet ve cehennem, iyi ve kötü eylemlerin tatlı ve acı tinsel görünümlerinden başka bir şey değildir'.

Şeyh, Yargı Günü'ne ya da ölülerin dirilmesine inanmazdı. İsa'nın kendi gövdesiyle öldüğüne, fakat ruhuyla ebedî olduğuna inanırdı. O, sünnî İslâm'ın bütün öğretilerini, kendinden önceki batınî kelâmcılar gibi yorumlamıştır. Bu yüzden sünnî ulemâ onu, şeriatı bütünüyle inkâr eden, aşırı bir batınî saymakta oybirliği etmiştir. Bedreddîn mistik vecd deneyimlerini içtenlikle betimleyen satırlar bırakmıştır:

> Cezbeye tutulur, Tanrı huzurunda öylece hayran kalakalırdım. Duygular içinde yok olur giderdim... Bir gün gövdemi, O'nun bütünlüğüyle Tanrı olarak gördüm... Tanrı'yı gören sûfî, duyularını yitirir. Bütün evrene yayılır. Dağlarla, ırmaklarla bir olur. Artık ne burası kalır ne de sonrası. Her şey tek bir andır.

15. yüzyıl sonlarında yazan sünnî tarihçi İdrîs-i Bitlisî, şeyhin inançlarıyla planları hakkında şunları söyler:

> "Kendini mehdi sanar, gaipten bir işaret üzerine müritlerinin başına geçerek toprakları yandaşlarına dağıtacağına inanırdı. O zaman Tanrı birliğinin sırları gerçeklik dünyasına hâkim olacak, taklitçilerin (yani şerîata inananların) mezhebi de güçten düşecekti. Kendi geniş mezhebi, birçok haramı helâl yapacaktı."

İdrîs'e göre bu vaatlerle binlerce cahil, basit düşünceli kişiyi, hayvanî içgüdülerine çağnda bulunarak çevresinde toplamıştı. Şeyh, Bektâşî tarikatında olduğu gibi, şarap ve müziği mübah sayar, din ayrılıklarına göz yumardı.

İzmir yakınlarında dağlık Karaburun yöresindeki Türkmenler arasında ilk isyanı Bedreddîn'in müridi Börklüce Mustafa çıkartmıştır. Dönemin Bizanslı tarihçisi Ducas, isyanı ilginç ayrıntılarla anlatır[1]. Börklüce, kadınlar dışında herşeyin ortak mülk olduğunu söylerdi. Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki ayrılıkları tanımazdı; ona göre Hıristiyanlara kâfir diyen Müslümanın kendisi kâfirdi. Börklüce müritlerinin, Hıristiyanlara meleklermiş gibi davrandıkları söylenmekte idi. Börklüce, Sakız papazlarını kendisine katılmaya davet etmiştir. Hıristiyan yandaşlarının da ayaklanmaya katıldığı biliniyor. Ancak, sayıları altı bin tahmin edilen âsilerin çoğu Türkmen göçebelerdir. İsyan büyük güçlüklerle bastırılabilmiş, Börklüce yakalanarak çarmıha gerilmiştir. Tutsak dervişler, "tecdîd-i imân" önerisini kabul etmeyerek kendilerini ölümün kucağına attılar. İdrîs, iki bin kişinin öldürüldüğünü, aynı zamanda şeyhin başka bir müridi Torlak Kemal'in dört bin yandaşının Manisa'da kılıçtan geçirildiğini söyler.

Dobruca ve Deliorman'da Bedreddîn'in ölümünden sonra yüzyıllarca yaşamış Simavnîler ya da Bedreddinler diye bilinen tarikata karşı Osmanlı Devleti daima büyük kuşku duymuştur. 16. yüzyılda bunlar, Kızılbaşlarla özdeş sayılırlardı. I. Süleyman zamanında önderleri Bedreddîn'in soyundan Çelebi Halîfe adlı biriydi; yandaşlarıyla dâ'îleri onun davasını imparatorluğun her yerinde yaymaya çalışmışlardır. 17. yüzyılın başında Hüdâyî Mahmud adlı sünnî bir şeyh, hükümete bu hareketi bastırmasını ve ötekilere bir uyarı olsun diye şeyhlerinden birinin idam edilmesini tavsiye etmiştir. Hüdâyî ayrıca, hükümetin bütün Kızılbaş tekkelerini kapatmasını ve her köye çocukların eğitiminden sorumlu sünnî bir imam atanmasını önermiştir.

Bedreddîn'in ayaklanması sûfî mistisizmi ve halk hareketleri arasındaki ilişkiyi açık bir biçimde gösterir. 13. yüzyıldan beri Anadolu, sûfî öğretilerle dinî tarikatların yuvası haline gelmişti. Sûfilik; kentlerin aydın çevrelerinde teosofi, yani mistik ilâhi-

yat biçimlerine bürünüyor, halk arasında ise, inançları şiîlik ve başka bâtınî öğretilerin bir bileşimi halinde tarikatlar için bir temel ve dinî-toplumsal halk hareketleri için de bir kaynak oluşturuyordu. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî tarikatları iki ana gruba ayırmak mümkündür. İlk grup, sultanların ya da önemli kişilerin kurduğu vakıfların geliriyle desteklenen tekkeleriyle, iyi tanımlanmış bir örgütü ve belli âyin ve törenleri olan, yerleşmiş tarikatlardan oluşur. Bu tarikatların en ünlüleri Nakşibendîlik, Mevlevîlik, Halvetîlik ve bunların çeşitli kollarıdır. Bunlar, genellikle kentlerde yerleşir, üyeleri toplumun üst sınıflarından gelirdi. Her tarikatın kendi sancağı, başlık ya da tâcı ve kendi zikir ve tören biçimi vardı. Her biri, inançları doğrultusunda, ünlü bir mutasavvıfı, velîyi ya da Peygamber sahabesinden birini kendi pîri olarak kabul eder ve silsilenâmesini buna göre düzenlerdi. İkinci grubu ise, genellikle Melâmî ya da Melâmetî diye bilinen gizli tarikatlar oluştururr. Bu adlarla anılmalarının nedeni, halkın gözünde ün ve saygınlık aramak yerine ayıplanmak, kınanmak istemeleridir[2]. Her tür gösteriş, dış örgüt ve simgeden kaçınırlardı; tören ve ibadetleri de gizli idi. Devlede hiçbir ilişki kurmadıkları gibi siyasî iktidara karşıydılar. Kendi emeklerinin ürünüyle yaşamayı töre edinmiş olduklarından, devlet ve bireylerden bağış ve zekât kabul etmezlerdi. Bu grup içinde Kalenderî, Haydarî, Abdalân ya da Babaî diye bilinen gezginci dervişler ve kentlerde yaşayıp lonca üyeleri arasına sızan Hamzavîler bulunur. Bunlar, siyasî düzene karşı belli toplumsal grupların benimsediği tarikatlardı. Niketim, İslâm dünyasında şi'î ve bâtınî hareketler, tarikatlara her zaman ayrılıkçı ve militan bir özellik vermiş ve çeşitli dinî-siyasî hareketleri desteklemiştir. Peygamberin yeğeni ve damadı Ali'yle torunlarını, İslâm topluluğunun meşrû önderleri olarak tanıyan şi'îliğin kendisi de, militan bir siyasî hareket biçiminde ortaya çıkmıştı. Sonraları, şi'îlik, hepsi de egemen sünnî sınıflara muhalif olan pek çok değişik dinî hareketi kendine çekmiştir. Böylece, aralarında Osmanlı İmparatorluğu da bulunan birçok İslâm devletlerinde şi'îlik, mevcut düzene, devletin mutlak gücüne ve temsil ettiği sünnî İslâma karşıtlığı temsil etmeye başlamıştır. Ali ve torunlarına yakıştırılan velâyet, doğaüstü nitelikler, mutasavvıfların kuramlarına göre yorumlanmış, çok kişi Ali'ye esin verdiği sanılan İlâhî Nur'un onun ahfadına geçtiğine, onların da bu yüzden *Kur'an*'ın bâtınî anlamını yorumlayabileceklerine inanır olmuştu. Bu inançlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tarikatların aşağı yukarı ortak malı olmuş, Kızılbaş hareketlerinde aşırı biçimler almıştır. 16. yüzyılda İran'da Şâh İsmail ile bu inançları temsil eden Safavîlerin yükselişiyle hareket, Osmanlılar için tehlikeli siyasî bir sorun haline gelmiştir. Ancak biz önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyılda kurulan Bayramî, Hurûfî ve Bektâşî tarikatlarını kısaca gözden geçirelim.

Şeyh Bedreddîn hareketi gibi Bayramî tarikatı da, 1402 sonrasının kargaşa ve tepki döneminde doğmuş, dinî-toplumsal bir harekettir. Kurucusu, Ankara yakınla-

nnda ortaya çıkmış bir köylü ve en geniş anlamıyla Melâmî bir derviş olan Hacı Bayram Veli'dir. Dilenme ve sadakayı yasaklamıştı, müritlerinden kendi emeklerinin ürünüyle geçinmelerini isterdi. Hacı Bayram ve yandaşları, tarlayı birlikte sürer, ürünü birlikte sarf ederlerdi. Ankara ve köylerinde uzak dış pazar için üretim yapan kalabalık sof işçilerinin çoğu Hacı Bayram yandaşı olmuştu. Hacı Bayram, Ankara pazarında para toplar, yoksullara dağıtırdı. Hacı Bayram'ın yaşamöyküsü, müritlerinin sayısı artınca devletin ondan kuşkulandığını söyler. Sonunda yakalanıp, II. Murat'ın huzuruna çıkarılmıştır. Ancak kendisi sûfiliğe eğilimli bu sultan, onu bağışlamış, hatta müritlerine bir takım vergi muafiyetleri vererek hareketin hızla yayılmasına katkıda bulunmuştur. II. Murat dervişlere anlayış gösterir, kendisi de onların kimi özelliklerini taşırdı; aynı zamanda bu yeni tarikatı desteklemesinin halk arasında kendi nüfuzunu yaymak için bir çaba olduğu da düşünülebilir. Bayramî tarikatı daha sonra ikiye ayrılmış, bir grup sünnî İslâm'ı ve devlet himayesini kabul etmiştir. Hacı Bayram'ın yandaşı Akşemseddin, İstanbul Fâtihi Sultan Mehmet'in şeyhi olmuş, fetihte önemli bir rol oynamıştır. Öteki grup, Melâmî geleneklerine sadık kalarak, inançlarında aşırı, vahdet-i vücud ve şi'îliğe eğilimli gizli bir mezhep olarak varlığını sürdürmüştür. Bu grubun, kentlerdeki loncalarla ve siyasî gücün temsilcilerine her zaman kuşkuyla bakan örgütlerle bağlantıları vardı. Bu grubun ilk kutbu, Hacı Bayram'ın müridi olan Bursalı bir bıçakçı Dede Ömer Sikkinî idi. Melâmîler, tasavvuf inançlarına göre evrenin merkezi sayılan, ilahî gizleri bilen, *kutb* denilen ruhî bir önderin çevresinde birbirlerine sıkıca bağlı bir grup oluştururlardı. Kutb, her şeydi ve mutlak itaat isterdi. Gizli toplantılar yaparlar, suçluları kendi mahkemelerinde yargılayarak suçlu bulduklarını kendi hapishanelerine atarlardı. Devletle hiçbir ilişki kurmak istemezler, üyelerinden bir işte çalışıp namuslu bir yaşam sürmelerini talep ederlerdi. Tembelliği kınar, "Parasını namusuyla kazananı Tanrı sever", sözünü ilke bilirlerdi.

Melâmîler, eski İslâm kentlerinde daima görülen, devlet denetimi dışında kalan, üyelerini esnaf lonca üyeleri arasından seçen ve devleti hep kuşkulandıran gizli *ayyâr*, işçi gruplarına benzerler. 16. yüzyılda köylerdeki Kızılbaşlar gibi Melâmîler de, Safavîlere eğilim göstermeye başlayınca, devlet acımasızca peşlerine düşmüştür. Melâmîlerin kutbu İsmail Maşûkî, 1539'da yakalanmış ve şeyhülislâmın fetvâsı uyarınca on iki müridiyle birlikte Atmeydanı'nda idam edilmiştir. Ölümünden sonra bazıları, kendisini bir veli sayıp hatırasına saygı göstermeye başlamış, bunun üzerine bunları kınayan, idam edilmeleri için yeni bir fetvâ çıkarmak gerekmişti. 1561'de şeyhülislâm Ebussu'ûd'un bir fetvâsı, başka bir Melâmîyi, Bosnalı Hamza Bâli'yi, tanrısız bir rafızi ilân ederek ölüme mahkûm etmiştir. Hamza, vahdet-i vücud inancını halk önünde açıkça söylemekten çekinmezdi. Kendi yurdu Saraybosna'da, etrafına birkaç bin mürit toplamıştı. İdamı, yandaşla-

n ve muhalifleri arasında bölünen halk üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Hamza, sonradan çoğu kez Hamzavî diye tanınan Melâmilerin piri sayılmıştır. 17. yüzyılda, yoğun olarak bulundukları Bosna'da Hamzavîlere acımasız bir baskı uygulanmıştır. Gene de Melâmîlik, imparatorluğun İstanbul ve Edirne gibi büyük kentlerinde, hattâ giderek yönetici sınıflar arasında da yayılmaya başlamıştır.

Devletin baskı yaptığı başka bir mezhep de Hurûfî mezhebiydi. Neredeyse yeni bir din sayılabilecek bu mezhebi, İran'ın Esterâbâd kentinde Fazlullah (ö. 1394) adlı biri kurmuştur. Fazlullah, kendisinin Tanrı'nın tecellisi ve Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin beklediği Mehdi olduğunu ilân etmiş, üç dini birleştirecek son sözü getirdiğini bildirmişti. *Kur'an*'ı, harflerin kabalacı yorumuna dayalı, aşırı bâtınî bir sisteme göre yorumlar, Şeyh Bedreddin gibi o da, "cihan ebedî, yaratılış da devam eden bir süreçtir" derdi. Melâmîler gibi o da, el emeğinin tek haklı kazanç kaynağı olduğunda ısrarlıydı. Fazlullah'ın kendisi takke yapardı; tarikatı da önce kasabalarda lonca üyeleri arasında yayılmıştır. İran'da baskı gören Hurûfilik, 15. yüzyıl başlarında Rumeli ve Anadolu'da, Müslüman ve Hıristiyanların yaşadığı ve aynı loncalarda yan yana çalıştıkları Osmanlı kentlerinde hızla yayılmaya başlamıştır. Anadolu'da, 1408'de diri diri derisi yüzülerek idam edilen büyük Azerî-Türk ozanı Nesîmî bu mezheptendir. Hurûfi propagandacıları çağın hükümdârlarını bu yeni dine döndürmek ister, kendilerine karşı çıkanlara suikast düzenlerlerdi. Hurûfîlerin, 1444 yılında Osmanlı başkenti Edirne'de oldukça kalabalık bir grup oluşturdukları, sarayda da İranlı bir dâ'înin etkisi olduğu kesindir.

Hurûfîlerin, İsa ve Hıristiyanlık hakkındaki görüşleri yüzünden batı dünyasında Hıristiyan propagandacıları olduğu söylentileri çıkmıştı. Ayrıca bu dönemde Edirne'de bir haçlı saldırısı korkusu hüküm sürüyordu. Halk telaşa kapılmış, sünnî ulemâ çok sert tepki göstermiştir. İranlı dâ'î yakılmış, yandaşlarından çoğunun dili kesilmişti. Dönemin abartılı bir rivayeti, bunların sayısını 2.007 olarak gösterir[3]. Tanrısız sayılan Hurûfîler üzerindeki şiddetli baskılar, II. Bayezit'e karşı düzenlenen suikasttan (1492) sonra daha da sertleşerek 16. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu hareket, daha sonra Bedreddinliler ve Kızılbaş-Bektâşîlerle birleşti. Nitekim, Bektâşî düşüncesinde güçlü bir Hurûfî etkisi göze çarpar. Osmanlı belgeleri, 1576 gibi geç bir tarihte Bulgaristan'ın Filibe kenti yakınlarındaki köylerde bir grup Hurûfînin topluca öldürüldüğünü gösteriyor.

Bektâşî tarikatı zamanla en önemli halk tarikatı olmuş, 14. yüzyıldan beri halk arasında yayılmakta olan başka tarikatlarla Babaî, Abdalân, Kalenderi ya da Haydarî gibi derviş gruplarını yavaş yavaş içine almıştır. Tarikatın pîri, 1240 isyanını yöneten Baba İlyas'ın müritlerinden Hacı Bektaş'tı. Hacı Bektaş, 13. yüzyılın ikinci yarısında, Selçuklu Anadolusu'nun Ankara ile Kayseri arasındaki önemli ticaret yo-

lu üzerinde etkinlik göstermiştir. Yüksek yaylaların batı sınırında olan bu alanda Türkmen aşiretleri yoğundu. Yörenin köyleri ise, eski Hıristiyan yerleşim birimleriydi. Osmanlılar, bu bölgeyi I. Murat'ın saltanatı sırasında almıştır. Bektâşîlik, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez Türkmen aşiretleri arasında yayılmış, sonra da yeniçeri ocağının tarikatı haline geldiğinde önemi artmıştır.

Bektâşîler, Osmanlı devletinin Rumeli uc bölgelerinde 14. yüzyıl ortalarından başlayarak ortaya çıkmış ve Rumeli'ndeki Osmanlı gâzîlerinin pîri olan Sarı Saltuk'u benimsemişlerdir. 15. yüzyılda Bektâşîler yeniçeriler tarafından benimsenmiştir. Bazıları bunu, yeniçerilerin çoğunluğunun aslında Hıristiyan devşirme çocukları veya savaş tutsakları olmalarıyla açıklamaya kalkmıştır. Kökenleri ne olursa olsun, Türk dilini ve İslâm dinini öğrenmek üzere Anadolu Türk köylerine gönderilen bu devşirme çocukların sünnî İslâm'dan ziyade halk inançlarına eğilim gösterdikleri kuşkusuzdur. Hacı Bektaş, 16. yüzyıl sonlarından başlayarak resmen yeniçeri pîri kabul edilmiş, bu tarihlerde bir Bektâşî babası daimî olarak ocakta kalmaya başlamıştır. Bektâşî tarikatıyla yeniçeri ocağı o denli birbirinden ayrılmaz hale gelmiştir ki, bir dede tarikat başkanı seçildiğinde İstanbul'daki yeniçeri kışlasına gelir, tacını kendisine Yeniçeri Ağası giydirirdi.

Bektâşîlik, özellikle göçebe Türkmenler arasında ve bunların kurdukları köylerde de güçlüydü. Türkmenler arasında Babaîliğin yerini zamanla Bektâşîlik almıştır. Anadolu Türkmen grupları arasında Bektâşîliğin etkisi, özellikle Kızılırmak'la Erzurum arasındaki bölgede[4] ve başta Tahtacı ve Varsak kabileleri olmak üzere güneyde Toros Dağları'nda çok güçlüydü. Bektâşîlik, Balkanlar'da Vize'yle Tuna arasında, Doğu Bulgaristan'da Dobruca ve Deliorman'da, Rodop Dağları'nda, Güney Makedonya ve Tesalya'da yaşayan Yörükler arasında yayılmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda bu göçebelerin çoğu yerleşmiş ve köyler kurmuştur[5].

Bu Türkmenler, 15. yüzyılın ikinci yarısında doğuda çıkan yeni bir tarikatın etkisi altına girmeye başladılar. Bu tarikat Safiyyüddîn Erdebilî'nin[6] aşırı şi'î tarikatıydı. Bundan sonra bu Türkmenler bu tarikatı benimseyerek giydikleri kırmızı börkten ötürü Kızılbaş diye bilinmiştir. Kızılbaşlık, dinî olduğu kadar toplumsal ve siyasî bir kimlik ifade eder. Tarîkat, 15. yüzyıldan sonra Osmanlı yönetimine Doğu'daki Türkmen muhalefetinin bir ifadesi olmuştur. Aşiretlerden oluşan sosyal yapılarını 15. yüzyılda hâlâ koruyan Karamanlı ve Akkoyunlu devletlerinin uyruğu olan bu Türkmenler, kendi yaşam biçimleriyle çelişen Osmanlı'nın merkezîyetçi devlet politikası yüzünden kıyasıya bir mücadeleye girdiler. İran'da Akkoyunluların yerine Safavî hanedanı geçince, Safavî devletinin kurucusu Şah İsmail, yazdığı Türkçe tasavvufî şiirlerle propagandasını yoğunlaştırmış, mürit ve dâ'ilerini Rumeli ve Anadolu'daki savaşçı Türkmenler arasına göndererek Os-

manlı İmparatorluğu'nu içeriden fethe koyulmuştu. Kızılbaşlar, 1551 yılında Şah İsmail'in müritlerinden Şahkulu'nun emrinde Güneybatı Anadolu'da korkunç bir isyan başlatmış ve önlerine çıkan her şeyi yakıp yıkarak Kütahya'ya kadar ilerlemişler, Anadolu beylerbeyini ele geçirip idam etmişler, Bursa'yı tehdit altına almışlardır. Ayaklanma, Osmanlıların Anadolu'daki hâkimiyetini temelinden sarsmış ve büyük güçlüklerle bastırılabilmiştir. I. Selim'in Kızılbaşlar üzerindeki acımasız baskı ve kıyım önlemleri ve 1514'te Şah İsmail'e karşı Çaldıran meydan savaşında zaferi, hareketi ancak geçici olarak duraklatmıştır.

Kızılbaşların inanç ve ayinleri, Bektâşîlerinkinden temelde ayrı değildi; fakat Kızılbaşlar Oniki-İmam, şî'î inançlarına bağnazca bağlı idiler ve kendi aşiret törelen ve aslında eski şamanist inançlarını Bektâşîlikle bağdaştırarak tarikatın kendine özgü bir türünü yaratmışlardı. Aşiretin başı, dinî önderlik makamını da elinde tutar ve genellikle *dede* olarak tanınırdı. Bu Türkmenler, soya büyük bir önem verdiklerinden Hacı Bektaş'ın torunları olduğu iddia edilen Çelebileri tarikat önderleri olarak tanımışlar ve öteki Bektâşî gruplarından ayrılmışlardır. 1527'de Orta Anadolu'daki büyük Türkmen isyanına, Hacı Bektaş soyundan Kalender adlı biri önderlik etmiştir. İsyancı güçlerin büyük bölümünü Türkmen aşiretleri oluşturmuş, aralarına pek çok da Abdal ve Kalenderî dervişi katılmıştı. İsyanı bastırabilmek için bir yeniçeri kuvvetiyle vezir-i âzamın kendisinin gelmesi gerekmişti. Casus raporlarından anlaşılıyor ki, bu isyanları, 1511'de eski Karaman Beyliği'nin sipahîleri, 1527'de de eski Dülkadir Beyliği'nin sipahîleri yönetmişti. Bu sipahîler arasında en başta gene eski aşiret şeyhlerini bulmaktayız. Bu durum, hareketin siyasî ve sosyal karakterini belirlemiştir.

1534-1535 Osmanlı-Safavî savaşları sırasında Kızılbaş-Bektâşî şairi Pîr Sultan Abdal, bu grubun duygularını ve siyasî hedeflerini şiirleriyle dile getirmiştir. Pîr Sultan Abdal bu şiirlerde haksız baskılardan yakınır:

Gönlüm verdim iman ettim Âlî'ye
Pare pare etseler ben dönmezem
Dâra çektiler beni kâfir diye
Acep ne imiş günahım bilmezem.

bazen, Âlî soyundan bir Mehdi olarak gördüğü İran Şahı'na döner:

Mehdi dedem gelse gerek,
Âlî divân kursa gerek,
Haksızları kırsa gerek,
İntikamım ala bir gün.

Şahın, Kızılbaşların önüne düşüp Anadolu'yu aldığını ve İstanbul'da tahta çıktığını düşler:

Yürüyüş eyledi Urum üstüne,
Âlî nesli güzel İmam geliyor.
Münafık olanın bağrı eriye,
Sahib-i zamanın emri yürüye,
Sultan kim olduğu bilinmelidir,
İstanbul şehrinde ol sahib-i devlet
Tâc-ı devlet ile salınmalıdır.

En sonunda zafer umudu kalmayınca İran şahının yanına gitmek ister:

Kara toprak senden üstün olursam,
Ben de bu yayladan şaha giderim.
Sizde şah diyeni öldürürlerse,
Ben de bu yayladan şaha giderim.

Nitekim Safavî ordularının önemli bir bölümünü, 1511'den sonra İran'a sığınan Kızılbaş grupları Şahsevenleri oluşturmuştur; fakat bu göçebeler, şahı Mehdi olarak tanıyan aykırı inançlarıyla İran toplumuna uyum sağlayamamış, orada da "rafızî" diye baskı görmüştür.

Kızılbaşlar, İran'la yakın ilişkilerini sürdürmüş, Safavî uyruğu gibi davranmışlardır. Şah, onların arasından kendi temsilcisini seçer, ona berat, hırka, kılıç ve bir miktar para gönderirdi. Anadolu Kızılbaşları da şaha düzenli olarak "şah hakkı" ya da "nezir" (adak) denen bir tür vergi gönderirlerdi. Kızılbaşlar hac için Mekke'ye değil, İran'da Safiyyüddin'in gömülü olduğu Erdebil'e giderlerdi. Osmanlı devletinin, İran'dan gelen yasak kitap ve dinî risâleleri bulmak için arama yaptırdığını gösteren belgeler vardır. Devlet, Kızılbaşlar arasına casus da salardı. Casus, bazen İran'la ilişkisi olanları bulur, suçlular idam ya da sürgünle cezalandırılırdı. Osmanlı arşivleri, devletin zaman zaman çeşitli heterodoks grupları yakından soruşturduğunu ve derviş tekkelerinde arama yaptığını gösteriyor. Örneğin, "sancak açıp borazan ve davul çalan ve her şeyde dine aykırı davranan" Işık topluluğuna ve abdallarla Kalenderîlere, köy köy, kent kent dolaşmayı devlet yasaklamıştı. 16. yüzyılda Kızılbaşlarla yapılan uzun ve kıyasıya savaşlar, dar görüşlü bir sünnî İslâm'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konumunu sağlamlaştırmıştır. Devlet baskısı Kızılbaşlar arasında gizliliğe yol açmış ve sünnî devlet ve topluma karşı eskiye nazaran çok daha kapalı bir hayat sürdürmelerine neden olmuştur.

Bektâşîlik, İslâmiyetin Rumeli'nde yerli Hıristiyan nüfus arasında yayılışında önemli bir etmen olmuştur. Bu halk tarikatının eklektik ve hoşgörülü yapısı, İslâmiyeti Balkan köylülerince kolayca kabul edilebilir kılmıştır. Örneğin, Bektâşîlik bütün dinlere hoşgörüyle bakar, dışa değil içe önem verir, oruç ve namaz gibi İslâmî ibadetlerin yerine getirilmesini zorunlu kılmaz; şarap içmeye izin verir; kadının toplum içine örtüsüz çıkmasını ve erkeklerle görüşmesini yasaklamazdı. Bektâşî babalarının etkili propagandası, Hıristiyanları, Hıristiyanlıktan pek farklı gözükmeyen bu gizemli ve demokratik dine çekebilmiştir. Ancak Bektâşîliğin bu türü, Kızılbaşların Bektâşîliğinden farklıdır. Devlet denetiminde olan ve vakıflarca desteklenen tekkelerdeki Bektâşîler genellikle devlete sadık idiler. Bunlar, baba ve dedelerin seçiminde makamın babadan oğula geçmesi ilkesini kabul etmezlerdi. Aydın düzeyleri daha yüksek, tekkelerinde tasavvuf düşüncesi egemendi.

Bektâşîlik, çeşitli kökten din öğelerinden oluşmuştur; şamanizmden Balkan halklarının dinî inanç ve âdetlerine kadar birçok kaynaktan alınan inançları içerir. Özünde, Bektâşîlik babaîliğin bir devamıdır ve eski Türk folklor ve töresiyle, özellikle şamanizm ile birçok benzerlikler içerir. Şamanist etki, cezbeye kapılarak yapılan rakslarda açıkça görülür. Bektâşî velîlerine atfedilen doğa dışı güçler, Çin Türkistan'ında Budist Türklerde rastlanır. Eski Türklerin törensel yemek geleneği (şölen, toy) ve şamanist taş ve ağaç kültleri, Bektâşî ayinlerinde de süregelmiştir. Kadınlar, İslâm öncesi Türk toplumundaki özgürlük ve erkeklerle eşitlik konumlarını korumuştur. G. Jakob ve F.W. Hasluck gibi bilginler, Bektâşîlik üzerinde Balkanlar'ın yerel müşrik ve Hıristiyan inançlarının etkisine dikkati çekerek, bazı Bektâşî inanç ve ayinlerinin Hıristiyanlıktan alınmış gibi göründüklerini ileri sürmüşlerdir. Örneğin, Hıristiyanlıktaki Teslis kavramı Bektâşîlerin, "Tanrı, Muhammed ve Âlî birdir" inancında yansımıştır, deniyor. Tarikate kabul töreninde adaylara ekmek, şarap ve peynir sunulur, müritler günahlarını şeyhe itiraf ederek günah çıkarırlar. Ayrıca, 16. yüzyıldan başlayarak tekkelerde kalan dervişlere cinsel oruç farz olmuştur. Bektâşî tekkeleri, daha birçok âdetleri bakımından Hıristiyan manastırlarına benzer. Bu yerel etkiler, Hıristiyanlarca kutsal sayılan yerlerin, tekkenin kurulduğu yer ya da ziyaretgâh olarak seçilmesi ve bu yerlerle ilgili Hıristiyan ya da müşrik geleneklerin benimsenerek Bektâşî velîlerine atfı gibi daha birçok biçimlerde görülür.

Bektâşîlik birtakım inançlarını, tanınmış Müslüman mutasavvıflarından almıştır. Hacı Bektaş'a yakıştırılan Makâlât, bu inançların esaslarını özetler. Sûfilerin geleneğinde olduğu gibi Bektâşîlikte de adaylar dört kapıdan geçer. İlk kapı islâmî "şeriat", ikinci kapı "tarikat", yani Tanrı irfânına ermek için izlenmesi gereken yolun öğretileri, üçüncü kapı "marifet", yani Tanrı'yı sûfi anlayışıyla anlama, dördüncü kapı "hakîkat", yani ilâhî Gerçek'in, Zât'ın dolaysız kavranmasıdır. *Kur'an*'ın da buna koşut olarak dört anlamı vardır: halk için dış metin, bilgeler

için bu metnin incelikleri, velîler için batınî anlamı, peygamberler için de mutlak Gerçek. Bektâşî âyin ve gelenekleri, genel çizgileriyle öteki tarikatlarınkinden pek farklı değildir. Bu ayinler, Hacı Bektaş'ın izinden giden dedelerin korumasında kendilerini yavaş yavaş kabul ettirerek, Balım Sultan'ın 15. yüzyıl sonunda getirdiği bazı yeniliklerle son biçimlerini almıştır.[7]

Bektâşî tarikatı, düzeni belli bir hiyerarşi çerçevesinde örgütlenmiştir. Tepede pîr ya da dede, onun altında halife ya da babalar, sonra şeyhler, en sonra da mürit ya da muhibler yer almıştır. Dede, Hacı Bektaş'ın türbesi yakınında bulunan tekkede yaşardı. Dervişler arasından her tekkenin başına bir baba seçilerek kendilerine padişah beratı gibi birer atama beratı verilirdi. Tarikata girmeye aday olan kadın ya da erkeğe âşık denir. Bunlar "ikrâr" merasiminden sonra muhib olurdu. Bektâşî tarikatı taraftarlarının çoğu muhiblik düzeyinde kalırdı; ancak ondan sonra Bektâşî dervişi olarak tam üyelik elde etmek olanaklıydı. Derviş olacak muhib, varlığını adadığını temsil eden bir ayinle Bektâşî tacı giyerdi. Sonra, tekkedeki babanın ona tarikatın sırlarını yavaş yavaş açıkladığı uzun bir oruç ve öğrenme dönemi başlardı. Mürşid sıfatıyla baba, mutlak itaat talep ederdi ve dervişe bu sırları yeteneğine göre birer birer açıklardı. Muhib ve dervişler, tekke çevresinde kapalı bir topluluk oluştururdu. Bektâşî topluluğunda ortaya çıkan sorunların birçoğunun çözümünden baba sorumluydu. Düğün ve cenaze törenlerini yönetir, itiraflarını dinlerdi. Yeni doğan çocuklar, kutsanmak üzere ona getirilirdi. Hasta bir akrabası olan herkes babaya gelir, tekke pîrinin türbesini ziyaret eder ve adak adardı. Bektâşîler arasında karşılıklı yardımlaşma çok güçlüydü; herhangi biri sıkıntıya düştüğünde baba onun için cemaatten yardım toplardı.

Bektâşîliğin Türk toplumsal ve kültürel yaşamı üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Bektâşîlik, demokratik ve millî özelliğiyle, göçebe ve köylülerle sınırlı kalmamış, zamanla bütün toplumsal sınıflardan üye edinmeye başlamıştır. Evliyâ Çelebi[8], 17. yüzyıl ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda yedi yüz Bektâşî tekkesi olduğunu yazar; ancak bu rakam abartılı olabilir. 19. yüzyıl başlarında İstanbul nüfusunun beşte birinin Bektâşî olduğu, kentte on dört tekkeleri olduğu kaydedilmiştir. Kent Bektâşîleri kendilerini, asılsız rivâyetlere konu olan kötü âdetlere kapılmış gördükleri Kızılbaşlardan ayırmakta özen gösterirler. Bektâşî, Türk folklorunda belli bir tipi temsil eder. Bu, dünyanın saçmalıklarını umursamayan, dinî bağnazlıkla inceden inceye alay eden, geçici ve göreceli olduğu inancıyla her şeye hoşgörüyle bakan bir tiptir. Bektâşîler, Türk folklorunun ölümsüz bilge ve hazırcevap dehası Nasreddin Hoca'yı pîrleri arasına katmıştır.

Tasavvuf, yalnızca tarikatlara özgü halk inançlarında değil, aydın Osmanlı seçkinlerinin düşünce hayatında da, ilk dönemlerden beri ana öğelerden biri olmuştur.

Bu gelenek, Selçuklu dönemine kadar uzanır. Selçuklu sultanları, Moğol istilâsından kaçan Türkistanlı ve İranlı bilgin ve mutasavvıfları ülkelerine buyur etmişler; Konya, Kayseri, Aksaray ve Sivas gibi Selçuklu kentleri, İslâm dünyasında tasavvufî düşüncenin en parlak merkezleri olmuştu. Şihâbeddin Suhreverdî'nin, Eflâtun ve eski İran din felsefelerini uzlaştıran işrâkîye felsefesiyle Nasîreddin Tusî'nin tasavvuf düşünce ve felsefesi bu şehirlerde kabul görürken, İslâm dünyasının en büyük tasavvuf kuramcılarından İbnü'l-Arabî'nin felsefesi de aydın çevrelerde egemen bir akım olmuştu. Suhreverdî gibi İbnü'l-Arabî de, Selçuklu ülkesine sultan tarafından davet edilmiş ve onurlandırılmıştır. Yapıtlarını yorumlayıp yayan üvey oğlu Sadreddîn Konevî (ö. 1273), Türk düşüncesinde İbnü'l-Arabî sisteminin yerleşmesinde başlıca rol sahibidir. Tasavvufî düşünce böylece sünnî ulemâ arasında yerleşmiş bir gelenek olmuştur. Konya geleneğinin izleyicisi, büyük bilgin ve Osmanlı medrese geleneğinin kurucusu Mehmet Fenârî'de İbnü'l-Arabî etkisi açıktır. Fenârî, bu yüzden Mısır ulemâsınca kınanmıştır. Osmanlılar arasında sünnî ulemânın, şeriattan sonra tasavvufu, Gazâlî'den beri dinî yaşamın daha ileri ve derin bir biçimi olarak tanıdığı doğrudur; ama İbnü'l-Arabî'nin bâtınî yorumları, aralarında İbn Haldun'un[9] da bulunduğu birçok önde gelen ulemâ tarafından sapkın, hatta İbn Taymiyya[10] tarafından küfür sayılacak kadar aşırıydı. Bu görüşü paylaşan Osmanlı ulemâsı, zaman zaman İbnü'l-Arabî'ye karşı saldırgan risâleler yazmışlardır; ama genel olarak Osmanlı Türk düşüncesi üzerinde İbnü'l-Arabî etkisi derindir. Kemal Paşazâde, İbnü'l-Arabî'nin bütün yapıtlarını onaylayan bir fetvâ çıkarmış, I. Selim de bu büyük mutasavvıfa olan saygısını, 1517'de Suriye'deki mezarı üzerine bir türbe, yanına da bir cami yaptırarak göstermiştir. Osmanlı âlimleri arasında onun yapıtlarının birçok çevirmeni olduğu gibi, 14. ve 15. yüzyıllarda Kayserili Davud, Kutbeddîn İznikî ve Gelibolulu Yazıcızâde Mehmet, 16. ve 17. yüzyıllarda da Bâlî Sofyevî (ö. 1533) ve Abdullah Bosnevî (ö. 1660) gibi şârihleri vardır.

Mevlevî derviş tarikatının pîri, dünyanın en büyük tasavvuf yazarlarından olan Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (1207-1273), İbnü'l-Arabî düşüncesinin hüküm sürdüğü Selçuklu başkenti Konya'da yetişmiştir. Önceleri dinî ilimlerde iyi yetişmiş bir âlim ve vaiz olarak ün salmış, ancak yaşamının belli bir aşamasında bir velîye dönüşerek bütün varlığını tasavvufî aşka adamıştır. Lirik tasavvufî şiirleri, vecd halindeyken bütün ırk, din ve inanç ayrılıklarının nefsinde nasıl yok olduğunu ve şeriat ilkelerini aşan bir çoşkuya nasıl erdiğini anlatır. Mevlânâ, meclislerinde dinleyicilerini ilâhî bir cezbeye sürüklerdi. O, rakseden Babaî dervişlerinin gelenekleriyle, coşku içinde bütün din yasalarının ötesine geçen Melâmîlerin derin tasavvufunu kendisinde birleştirmişti. İran düşünce ve edebiyatı ve İbnü'l-Arabî'nin derin tasavvuf düşüncesiyle yoğrulmuş çok uluslu Konya, Mevlânâ'yı kendi yaşadığı zamanda bile bir velî olarak

görmüştür. Mevlânâ, İbnü'l-Arabî felsefesine olduğu kadar İranlı tasavvuf şairi Ferîdüddîn Attâr (1119?-1193) ve Sanâî'ye (ö. 1130) çok şey borçludur. Semâ'ı, musiki ve raksı, sûfî yaşantısının en yüksek derecesi olan vecde ulaşma yolunda en etkili araç olarak görürdü. Mevlânâ, ayin ve törenlere ilgi duyan biri değildi; ama zamanla onun adına, 16. yüzyılda son biçimini alacak olan bir tarikat kurulmuştur. İzinden gidenler anısını ve büyük etkisini kullanarak tarikatı Osmanlı ülkesinde birçok kente yaymış ve belli bir dizi tören ve ayinle geliştirmişlerdir.

Ölümünden sonra yazılan yaşamöyküsü, Mevlânâ'yı her davranışı öykünülecek, yüce bir varlık olarak betimler. Tarikatın ayinleri, mistik anlamlı simgesel hareketler biçiminde tespit edilmiştir. Özel giysiler içinde dönerek yaptıkları rakslarından ötürü dış dünyada "dönen dervişler" diye tanınan Mevlevîlerin başlıca ayini semâ'dır.

Tarikat ilk kurulduğunda merkezî, Konya'daki "Makâm-ı Pîr" denilen binaydı. Bu, Mevlânâ'nın mezarının bulunduğu türbe çevresinde inşa edilmiş derviş hücrelerinin oluşturduğu bir tekkedir. Mevlânâ'nın yerine geçen halefleri, Çelebiler, tekke kurdukları başka kentlere temsilcilerini gönderir, yerel valilere ve yönetici sınıfın temsilcilerine yaklaşarak himayelerini ve tekkeleri için vakıf sağlarlardı. Mevlânâ'nın kendisi gibi halefleri de, genellikle yönetici yüksek sınıflara yakındı. Fars edebiyatı ve tasavvuf düşüncesini temsil eden Mevlânâ'nın rakipleri Evhadüddin Kirmanî, Ahî Evren ve Âşık Paşa Kırşehir'de yerleşmişler, Kırşehir böylece 13. yüzyılın ikinci yarısında Fars ve Moğol kültür ve egemenliğinin merkezi Konya karşısında öz Türk halk kültürünün merkezi haline gelmiş, orada Türk halkına hitâb eden Türkçe *Garibnâme* yazarı Âşık Paşa ve Ahî Evren'in türbeleri yüzyıllarca ziyaretgâh olmuştur. Mevlevîlik, seçkinlere hitap eden bir tarikat olarak kendisini 15. yüzyıldan başlayarak birçok Osmanlı kentinde kabul ettirmiştir. Zamanla kentlerde on dört büyük ve örgütlü Mevlevî tekkesi, kasabalarda ise yetmişaltı küçük tekke kurulmuştur. Bütün Osmanlı sultanları, özellikle II. Murat, II. Bayezit, I. Selim ve III. Murat, Mevlevîlerle yakından ilgilenmişlerdir. II. Murat Edirne'de büyük bir Mevlevî tekkesi kurmuştur. Mevlevîler, böylece, Osmanlı yönetici sınıfları arasında mensupları olan, gittikçe sünnî nitelik kazanan bir tarikat haline gelmiştir. Ancak tarikatın bir başka kolu, şi'î ve Kızılbaşların bâtınî öğretilerini açıkça benimsemiş ve inançlarında Bektâşî ve Melâmîlere yaklaşmıştır.

Bütün Mevlevî tekkeleri Konya'da oturan, 14. yüzyıldan beri de Mevlânâ'nın torunları arasından seçilen bir Çelebinin yönetimindeydi. Konya'da Çelebilerin nüfuzu, devleti zaman zaman kuşkuya hatta korkuya düşürecek kadar büyüktü; Konya'daki Osmanlı valileri onların işbirliği olmadan hükümlerini uygulayamaz duruma düşüyordu. 16. yüzyıldan sonra sultanların bazı Çelebileri Konya'dan sürdüğü olmuştur. Ancak, zamanla devletin vakıfları denetim altına alması, Mevlevîleri daha sıkı bir itaate zorlamıştır. Öteki tekkelerin şeyhlerini Kon-

ya'daki Çelebiler seçse de, atama ancak şeyhülislâmın arzı üzerine padişahın bir beratıyla geçerli olurdu. Çelebi adaylarının aralarında rekabeti de, devletin tarikatı denetleyebilmesini kolaylaştırmıştır.

Büyük kentlerdeki Mevlevî tekkeleri birer kültür merkezi, deyim yerindeyse bir sanat akademisi işlevi görmüştür. Sanat, kuşkusuz, tasavvufun bir aracı olarak görülürdü; semâ' gök cisimlerinin hareketlerine öykünen ilâhî bir âyin, Mevlevî musikisi ise mistik coşku ve vecd yaratan ilâhî bir ezgiydi. Tekke üyeleri ayrıca Mevlânâ'nın Farsça yapıtlarını, özellikle de *Mesnevî*'yi okur ve yorumlarlardı. Ulemâ medreselerde Farsça okunmasını yasakladığından, tekkeler Fars dili ve edebiyatı merkezleri haline gelmiş, tekkelerin yanında *Dârü'l-Mesnevî* adı altında kurumlar sırf bu işlevler için kurulmuştur. *Mesnevî*'nin Türkçeye çevrilmesi ve şerhleri tekke çevresinde ciddî tasavvuf incelemelerine yol açmıştır. En ünlü *Mesnevî* şerhleri, özellikle Ankaralı Rusûhî Dede'ninkiyle (ö. 1631) Sarı Abdullah'ınki (ö. 1660), Osmanlı Türkiye'sinde yazılmıştır. Bunların, genellikle, İbnü'l-Arabî'nin felsefî sistemi ışığında yapılmış olması dikkate değer.

Mevlevîlik, kendisini, Fars edebiyat ve kültür geleneklerinde yetişmiş Osmanlı aydınları, özellikle bürokratik sınıf arasında kabul ettirmiştir. Böylece Mevlevîlik, başlıca esinini Farsçadan alan klâsik Osmanlı edebiyatının yaratılışında önemli bir etmen olmuştur. 18. yüzyıl Osmanlı müzisyen ve şairlerinin başında Mevlevîler gelir. Klâsik Osmanlı sanatı üzerindeki derin etkilerinin yanı sıra Mevlevîler, Bektâşîler gibi, bütünüyle kendi Mevlevî geleneklerine dayalı bir müzik ve edebiyat yaratmışlardır.

Notlar

1 Mihail Ducas, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, yay.haz: V. Grecu, (Bükreş, 1946), s. 148-150. Türkçe çevirisi: *Bizans Tarihi*, çev. V. Mırmıroğlu, (İstanbul, 1956). Bedreddîn ve ayaklanma üzerinde geniş bir inceleme, bkz. A.Y., Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, (İstanbul,1998), s. 136-202.

2 Bu sözcükler, "ayıplamak", "kınamak" anlamına gelen Arapça *melâm, melâmet* sözlerinden türemiştir.

3 Franz Babinger, "Von Amurath zu Amurath", *Oriens*, III, 2 (1950): 245.

4 F. Grenard, (*Grandeur et Décadence de l'Asie*, Paris, 1939) bu bölgedeki Bektâşi nüfusunu 20. yüzyıl başlarında bir milyon olarak hesaplamıştır.

5 J.K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, (Londra, 1937).

6 Safiyüddîn Erdebilî (1252-1334), Safavî tarikatının kurucusu ve hanedanın atasıdır.

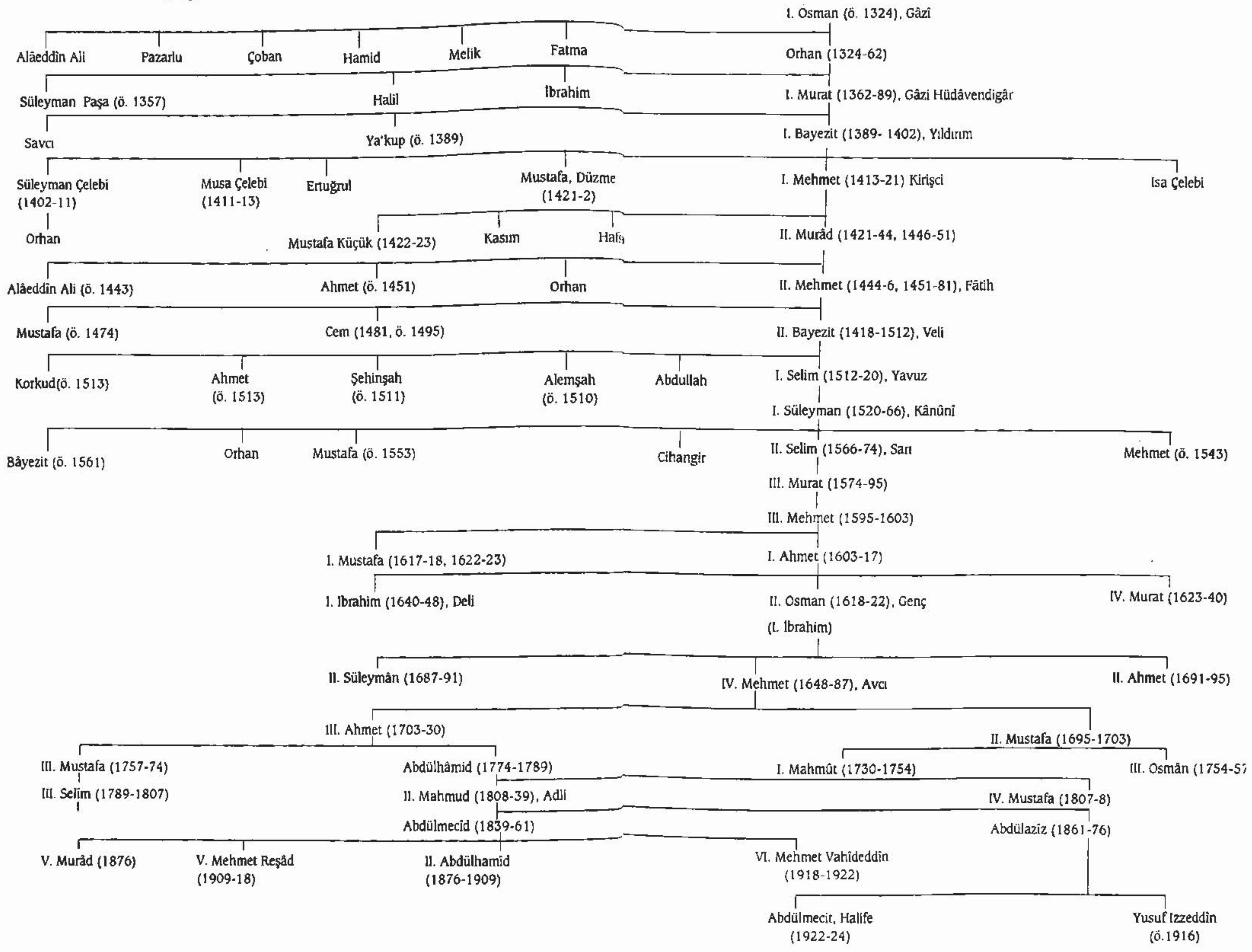
7 Yaşamı hakkında birincil kaynak bulunmayan Balım Sultan (ö. 1516), tarikatın başına 1500 dolaylarında geçmiştir.

8 Meşhur Osmanlı profesyonel musahib ve gezgini Evliyâ Çelebi (1611-1684'ten sonra), gezilerini anıtsal yapıtı *Seyahatnâme'de* anlatmıştır. Bu anıtsal eser, Yapı Kredi Yayınları arasında yayımlanmaktadır.

9 Tarihçi, sosyolog ve filozof İbn Haldun (1332-1406), Tunus doğumludur. Tarih felsefesi üzerine büyük yapıtı *al-Mukaddime* ile ünlüdür.

10 İbn Taymiyya (1263-1328), büyük bir Hanbelî kelâmcı ve hukukçusudur.

Osmanlı Hanedanı Soyağacı

OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ

1261-1310	Batı Anadolu'da Menteşe, Aydın, Saruhan, Karesi ve Osmanlı gâzî Türkmen beyliklerinin kuruluşu.
1269	Menteşe Türklerinin Karya'daki Bizans limanlarını fethi.
1302	Osman Gâzî'nin İznik'i kuşatması, Bizans ordusunu Koyunhisar'da (Bapheus, Hersek) denize dökmesi.
1303	Katalan ücretli asker kumpanyasının Türklere karşı Bizans hizmetine girmeleri; Menteşe Türklerinin Efes'i fethi.
1304	Osman'ın Lefke, Akhisar, Mekece, Geyve fethi.
1305	Orhan'ın Sakarya Seferi: Karaçepüş ve Karatigin'i fethi.
1308	Aydın Türklerinin Birgi'yi alması; son Selçuklu sultanı II. Mesud'un ölümü.
1313	Saruhan Türklerinin Manisa'yı fethi; Bizans'ta iç savaşın başlaması.
1324	Osman Gâzî'nin ölümü ve Orhan'ın tahta çıkışı.
1326	Bursa'nın fethi (6 Nisan).
1327	Bursa'da ilk Osmanlı gümüş parasının (akçe) basılması(?).
1329	Eskihisar / Pelekanon'da Orhan'ın III. Andronikos'un ordusunu bozguna uğratması. (1 Haziran)
1331	İznik'in fethi (2 Mart).
1332	İzmir Beyi Umur'un ilk Balkan seferi.
1333	Orhan İzmit önünde, İmparator yıllık haraç ödemeyi kabul eder.
1335	Ebu Said Han'ın ölümü, İlhanlı Moğol İmparatorluğu'nun dağılması, Anadolu beylerinin bağımsızlığı ve Sultan unvanı almaları.
1337	İzmit'in fethi.
1341-1347	Bizans'ta iç savaş.
1344	Haçlıların İzmir limanında yerleşmesi.

1345 Osmanlılar Karesi Beyliği'ni ilhak ediyor.

1346 Orhan'ın, VI. İoannis Kantakuzenos'un kızı Teodora ile evlenmesi.

1352 Orhan'ın Cenevizlilere kapitülasyon vermesi; Orhan'ın oğlu Süleyman'ın, Bizans ile Sırplara karşı seferi, Süleyman'ın Çimpeyi (Tsype) alması.

1352-1354 Trakya'da fetihler.

1353-1356 Cenevizlilerle Venedikliler arasında savaş, Osmanlı-Ceneviz ittifakı.

1354 Osmanlıların Ankara ve Gelibolu'yu (2 Mart) işgali; Kantakuzenos'un tahttan çekilişi. (10 Aralık)

1355 Sırp kralı Stefan Duşan'ın ölümü (20 Aralık); Sırp İmparatorluğu'nun parçalanması.

1357 Süleyman Paşa'nın ölümü; Şehzade Halil'in tutsaklığı, Osmanlı-Bizans barışı.

1359 Şehzade Murat (Murâd) Trakya'da Osmanlı saldırısını yeniden başlatıyor; Çorlu'nun fethi.

1361 Şehzade Murat'ın Edirne'yi fethi (ilkbahar).

1362 Orhan'ın ölümü; I. Murat'ın tahta çıkışı; Anadolu'da Osmanlılara karşı ayaklanma.

1363-1365 Güney Bulgaristan ve Trakya'da Osmanlı fetihleri; Filibe'nin fethi.

1364-1366 Bizans ve Bulgaristan arasında savaş, Osmanlı-Bulgar ittifakı.

1366 V. İoannis'in Budin'e gitmesi; Papa Osmanlılara karşı haçlı savaşı ilân ediyor; Savoyalı VI. Amadeo'nun Gelibolu'yu alması (ağustos).

1369 V. İoannis'in Roma'ya gitmesi, Osmanlı'ya karşı Haçlı seferi tasarısı.

1371 Çirmen'de Sırp prensleri Vukaşin ve Uglyeşa'ya karşı Osmanlı zaferler (26 Eylül), Murat Kara-Biga kalesini alır.

1372-1373 Balkan Devletleri ve Bizans'ın Osmanlı egemenliğini tanımaları, Andronikos ile Osmanlı şehzadesi Savcı'nın babalarına karşı birleşik isyanları (bahar) ve yenilmeleri (eylül).

1376 IV. Andronikos'un Osmanlı ve Cenevizli desteğiyle İstanbul'a girmesi (12 Ağustos);

1377 Andronikos'un Gelibolu'yu Osmanlılara geri vermesi..

1375-1380 Osmanlılar, Germiyan ve Hamidili Beylikleri'nin kimi bölgelerini ilhak ediyor.

1379 V. İoannis Paleologos'un Osmanlı yardımıyla Bizans tahtını yeniden ele geçirmesi.(Temmuz)

1378-1381 Cenevizlilerle Venedikliler arasında savaş.

1383	Osmanlılar Serez'de (19 Eylül).
1385	Sofya ve Niş fethi, Sırp kralı haraçgüzar.
1386	Murat Karaman-ili'ni istilâ eder, Frenk Yazusu savaşı.
1387	Selânik'in fethi (Nisan). Evrenos Mora'da (Eylül).
1388	Müttefik Sırp, Boşnak ordusunun Osmanlıları Ploçnik baskını (27 Ağustos); Osmanlıların Kuzey Bulgaristan'ı işgali (güz).
1389	Kosova Meydan Savaşı (15 Haziran); Sultan Murat'ın şehit düşmesi, I. Bayezit'in cülûsu.
1389-1390	Bayezit'in Batı Anadolu fetihleri ve Menteşe, Aydın, Saruhan, Germiyan ve Hamidili Beylikleri'ni ilhakı.
1390	Karamanlıların yenilmesi; Paleologoslar Bayezit'in Anadolu ordusunda.
1391	Osmanlılar Antalya ve Alanya'da; Osmanlıların Üsküp'ü alması ve Kuzey Arnavutluk'ta baskınlar düzenlemesi.
1392	Osmanlılar Kastamonu ve Amasya'da; Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin karşısında gerileme.
1393	Bayezit'in Balkanlar'a dönmesi ve Paleologoslar ve Balkan beylerini Karaferiye'de huzuruna çağırması.
1394-1396	Bayezit'in Kostantiniye kuşatması.
1394	Tesalya'nın fethi; Mora'ya akınlar.
1395	Bayezit'in Erdel ve Eflâk seferi; Argeş Savaşı (17 Mayıs); Eflâk Voyvodası Osmanlı haraçgüzârı oluyor; Bulgaristan Kralı Şişman'ın idamı (3 Haziran); Osmanlılara karşı Venedik, Macaristan ve Bizans ittifakı.
1396	Haçlı ordusunun Balkanları istilâsı, Niğbolu meydan savaşı (25 Eylül).
1397	Bayezit'in Anadolu'ya dönmesi ve Karaman'ı ilhak etmesi.
1398	Bulgar Vidin Prensliği ve Kadı Burhaneddin'in beyliğinin ilhakı.
1399	Fırat Vadisindeki Memlûk kentleri Malatya ve Elbistan'ın fetihleri.
1400	II. Manuel Paleologos Avrupa'da; Timur'un Sivas'ı yağmalaması (10 Ağustos).
1401	Bayezit Erzincan'da.
1402	Ankara Savaşı (28 Temmuz); Timur'un İzmir kalesini Aziz Yahya Şövalyelerinden geri alması (aralık).
1403	Bayezit'in Akşehir'de intihan (8 Mart); Timur'un Anadolu beyliklerini diriltmesi; Süleyman Edirne'de, İsa Bursa'da ve Mehmet Amasya'da olmak üzere Bayezit'in oğulları arasında taht savaşı; Süley-

man ile Hıristiyan devletler arasında antlaşmalar; Selânik'in Bizanslılara geri verilmesi (ekim).

1406 Çelebi Mehmet ile Süleyman arasında savaş.

1410 Süleyman'ın Musa'yı Rumeli'nde yenmesi (15 Haziran ve 11 Temmuz).

1411 Musa'nın Süleyman'ı yenmesi (şubat) ve Kostantiniye'yi kuşatması (yaz).

1412 Musa'ya karşı Mehmet ile İmparator II. Manuel arasında antlaşma (temmuz).

1413 Mehmet'in Rumeli'de Musa'yı yenmesi (15 Temmuz); Osmanlı topraklarını birleştirmesi; Karamanlılar'ın Bursa'yı kuşatması ve yağması.

1414 I. Mehmet'in Konya'yı kuşatması; Hamidili'nin fethi.

1415 I. Mehmet'in Batı Anadolu seferi, İzmir bölgesinin yeniden ilhakı (yaz); Venedik ile çatışma.

1416 I. Bayezit'in oğlu Mustafa Rumeli'nde; Pietro Loredano'nun Gelibolu'da Osmanlı donanmasını yakması (29 Mayıs); Şeyh Bedrettin'in isyanı (yaz) ve idamı (18 Aralık); Eflâk Voyvodası Mirčea'nın Silistre ve Deliorman'ı işgal etmesi (güz); I. Mehmet'in Çandarlı Beyliği'ni işgal etmesi.

1417 I. Mehmet'in Karaman'ı istilâsı (güz), Kırşehir ve Niğde'yi ilhak etmesi.

1418 I. Mehmet'in Canik seferi.

1419 Mirčea''ya karşı sefer; Yerköyü'nün fethi.

1421 I. Mehmet'in ölümü; II. Murat Bursa'da (mayıs); Rumeli'nin Mustafa'nın denetimine geçmesi.

1422 Mustafa'nın Ulubat'tan çekilmesi ve Edirne'de idam edilmesi (ocak); Murat Kostantiniye'yi kuşatıyor (2 Haziran-6 Eylül); kardeşi Mustafa'nın Anadolu'da isyan etmesi.

1423 II. Murat'ın kardeşi Mustafa'yı yenmesi ve idam ettirmesi, onu destekleyen Çandarlılarla Karamanlılara boyun eğdirmesi; Turahan Bey Mora'da (mayıs).

1423-1430 Selânik Venedik yönetiminde; Osmanlı-Venedik savaşı.

1424 Osmanlılarla Bizanslılar arasında barış antlaşması.

1425 Murat'ın İzmir beyi Cüneyt'i ortadan kaldırması; Menteşe ve Teke'nin yeniden ilhakı.

1427 Sırbistan despotu Stefan Lazarevic'in ölümü (19 Temmuz); Macar-

lar Belgrat'ta, Osmanlılar Güvercinlik'te; Sigismund Yerköyü'nü (Giurgiu) alır; Karamanlılar Hamidili'nde.

1428 Osmanlı-Macar barışı.

1429 Şahruh Azerbaycan'da.

1430 Osmanlıların Selânik (29 Mart) ve Yanya'yı fethi.

1432-1433 Güney Arnavutluk'ta isyan.

1434 Eflâk, Sırbistan ve Bosna'da Osmanlı-Macar rekabeti.

1435 Şahruh Anadolu'da.

1437 II. Murat Hamidili'ni yeniden alıyor; İmparator Sigismund'un ölümü.

1438 II. Murat'ın Erdel seferi.

1439 II. Murat'ın Semendire'yi fethi; bağımsız Sırbistan'ın sonu; Osmanlıların Bosna kralını haraca bağlaması.

1440 Belgrat kuşatmasında Osmanlı başarısızlığı.

1441-1442 János Hunyadi'nin Osmanlıları Erdel'de yenmesi.

1443 Hunyadi'nin Balkanlar'ı istilâsı; Zlatitsa (Izladi) savaşı (25 Aralık); Kuzey Arnavutluk'ta İskender Bey'in isyanı.

1444 Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu arasında barış (Edirne, 12 Haziran); Sırp despotluğunun dirilişi; Osmanlılarla Karamanlılar arasında barış (Yenişehir, ağustos); II. Murat, oğlu II. Mehmet lehine tahttan çekiliyor; Varna Savaşı (10 Kasım).

1446 II. Murat'ın tahta ikinci çıkışı.

1448 II. Murat'ın İskender Bey'e karşı seferi; II. Kosova Savaşı (17-19 Ekim).

1449 Eflâk seferi; Yerköyü'nün yeniden fethi.

1450 II. Murat'ın İskender Bey'e karşı ikinci seferi.

1451 II. Murat'ın ölümü (3 Şubat); II. Mehmet'in cülûsu (18 Şubat); II. Mehmet'in Karamanlılara karşı seferi (mayıs-haziran); Venedik (10 Eylül) ve Macaristan'la (20 Kasım) barışın yenilenmesi.

1452 Rumeli Hisarı'nın yapılışı (ocak-ağustos); Bizans'a savaş ilânı.

1453 Kostantiniye kuşatması (6 Nisan-29 Mayıs); Galata Cenevizlilerinin şehri teslim etmesi (1 Haziran); vezir-i âzam Çandarlı Halil'in idamı.

1454 Venedik ile barış (18 Nisan); II. Mehmet'in Sırbistan seferi; Osmanlı donanması Karadeniz'de; Osmanlıların Karadeniz çevresindeki Ceneviz kolonilerini haraca bağlaması.

1455 Boğdan haraca bağlanıyor (5 Ekim); II. Mehmet'in Sırbistan'a ikinci seferi.

1456 Osmanlıların Belgrat kuşatması başarısızlığı; Trabzon Rum İmparatorluğu haraca bağlanıyor.

1458 Mahmut Paşa'nın Sırbistan seferi; II. Mehmet Mora'da.

1459 Semendire'nin(Smederovo) teslim olması (haziran); Amasra'nın fethi; Papa II. Pius'un haçlı seferi ilân etmesi.

1460 Mora'nın fethi.

1461 Kastamonu Candaroğulları Beyliği ve Trabzon İmparatorluğu'nun ortadan kaldırılması.

1462 II. Mehmet'in Eflâk'ı istilâ etmesi (yaz); Mahmut Paşa Midilli'de (eylül).

1463 Venedik'le savaş; Mora Venedik denetiminde; II. Mehmet'in Bosna'yı işgal etmesi; Macaristan kralı Yayçe'de (16 Aralık).

1464 Osmanlıların Mora'yı yeniden fethi (bahar); II. Mehmet'in Yayçe'yi kuşatması; Papa II. Pius'un ölümü (15 Ağustos); Karamanlı İbrahim'in ölümü; Karaman'da iç savaş.

1466 II. Mehmet'in İskender Bey'e karşı seferi; Elbasan kalesinin yapılışı.

1467 II. Mehmet'in İskender Bey'e karşı ikinci seferi; Dülkadir Beyi Şehsuvar Osmanlı himayesinde.

1468 İskender Bey'in ölümü (17 Ocak); II. Mehmet'in Karaman'ı fethi (yaz); Toros Dağları'nda göçebe Türkmenlerin direnişi.

1469-1474 Karaman'ın yatıştırılması.

1469 Enez ve Yeni Foça'ya Venedik saldırısı.

1470 II. Mehmet'in Eğriboz'u (Eubola) fethi (11 Temmuz).

1471 Akkoyunlu Uzun Hasan, Venedik, Kıbrıs kralı, Rodos Aziz Yahya Şövalyeleri ve Alanya emirinin Osmanlılara karşı ittifak kurmaları.

1472 Uzun Hasan'ın Tokat'ı yağmalaması; Akkoyunlu ve Karamanlı kuvvetlerinin Karaman'ı işgal etmesi; Memlûklerin Dülkadir beyi Şehsuvar'ı idam etmesi.

1473 Başkent (Otlukbeli) Savaşı (11 Ağustos).

1474 Erdel'e Osmanlı akınları; Arnavutluk'ta İşkodra'nın kuşatılması.

1475 Kırım'daki Ceneviz kolonilerinin fethi; Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı hâkimiyeti.

1476 Macar kralı Mâtyás Corvinus'un Böğürdelen'i (Şabac) alması (15 Şubat); II. Mehmet'in Boğdan'a (yaz) ve Corvinus'a (kış) karşı seferleri.

1477 Beylerbeyi Süleyman'ın İnebahtı (Lepanto) kuşatması; Osmanlı akıncıları Venedik önünde.

1478 Uzun Hasan'ın ölümü (6 Ocak); II. Mehmet'in Arnavutluk'ta İşkod-

ra kuşatması; Arnavutluk'ta Akçahisar'ın teslim oluşu (6 Haziran); Friuli'ye Osmanlı akını.

1479 Venedik'le barış (25 Ocak); Erdel ve Macaristan'a Osmanlı akınları; Anapa, Kopa ve Taman'ın fethi.

1480 Mesîh Paşa'nın Rodos'u kuşatması; Gedik Ahmet Paşa'nın Otranto'yu fethi.

1481 II. Mehmet'in ölümü (3 Mayıs); II. Bayezit'in tahta çıkışı (20 Mayıs); Bayezit ve Cem arasında Yenişehir Savaşı (20 Haziran); Otranto'daki Osmanlı güçlerinin teslim olması (11 Eylül).

1482 Cem ve Karamanlı Kasım Anadolu'da; Cem'in Rodos'a kaçışı (26 Temmuz); Aziz Yahya Şövalyeleriyle II. Bayezit arasında Cem'e dair antlaşma (eylül); Gedik Ahmet Paşa'nın idamı (kasım).

1484 II. Bayezit'in Boğdan seferi; Kili ve Akkerman ilhak ediliyor.

1484-1491 Mısır Memlûkleriyle savaş.

1495 Cem'in ölümü (25 Şubat).

1496 Osmanlılar Karadağ'da; Polonya kralı Albert'in Boğdan'ı işgali; Polonya-Macaristan ittifakı.

1497-1499 Polonya ile savaş.

1499-1503 Venedik'le savaş.

1499 Navarin'de Osmanlı deniz zaferi (12 Ağustos); İnebahtı'nın fethi.

1500 Macaristan'ın Osmanlılara savaş ilânı; İran'da Şah İsmail erkte; Toros Dağları'ndaki Karamanlı aşiretlerin isyanı.

1503 Venedik'le barış antlaşması (10 Ağustos).

1504 Şah İsmail Bağdat'ta.

1507 İsmail'in Osmanlı topraklarından geçerek Dülkadir üzerine yürüyüşü.

1511 Şah İsmail'in Şi'î yandaşlarının Teke'de ayaklanması (mart); Osmanlı İmparatorluğu'nda iç savaş.

1512 I. Selim'in babasını tahttan inmeye zorlaması (24 Nisan); Kuzeydoğu Anadolu'da ayaklanma; II. Bayezit'in ölümü (26 Mayıs).

1512-1513 I. Selim'in kardeşlerini yenerek öldürtmesi ve Şah İsmail'in Anadolu'daki yandaşlarını ezmesi.

1514 Selim'in, Şah İsmail'i Çaldıran'da yenilgiye uğratması (23 Ağustos).

1515 Yeniçeri isyanı (şubat); Kemah'ın alınışı (19 Mayıs); Dülkadir Beyliği'nin fethi (haziran).

1516 Diyarbakır'ın fethi (nisan); Doğu Anadolu 'da Kürdlerin Osmanlılara boyun eğmesi; Selim'in Memlûkleri Merc-i Dâbık'ta yenilgiye uğratması (24 Ağustos); Selim Halep'te.

1517 Reydaniye Savaşı (22 Ocak); Kahire'de Tuman Bay'ın direnişi; Mekke şerifinin I. Selim'i tanıması (17 Temmuz).

1520 I. Selim'in ölümü (21 Eylül); I. Süleyman'ın tahta çıkışı (30 Eylül).

1521 Belgrat'ın fethi (29 Ağustos); Suriye'de Canberdî Gazâlî'nin yenilgisi ve idamı (Şubat).

1522 Dülkadir hanedanının sonu; Rodos'un fethi (21 Ocak).

1523 İbrahim'in vezir-i âzam olması.

1524 Mısır'da Ahmet Paşa isyanı (Ocak).

1525 İbrahim Mısır'da (24 Mart-14 Haziran).

1526 Mohaç Savaşı (29 Ağustos); I. Süleyman Budin'de (10 Eylül); János Zápolyai'nın Macaristan kralı olması (10 Kasım).

1527 Avusturya Arşidük'ü Ferdinand Budin'de.

1529 I. Süleyman'ın Budin'i alması (8 Eylül); Zápolyai'nın Budin'de taç giymesi (14 Eylül); I. Süleyman'ın Viyana'yı kuşatması (26 Eylül-16 Ekim).

1531 Avusturyalıların Budin'i kuşatması (Aralık).

1532 I. Süleyman'ın Avusturya seferi; Köszeg'in fethi (28 Ağustos); Andrea Doria'nın Koron'u alması (8 Ağustos).

1533 Ferdinand'la barış (22 Haziran); Barbaros Hayrettin kapudan-ı deryâ oluyor; Barbaros'un Tunus'u fethi (Ağustos); Koron'un geri alınışı (12 Eylül); İran'la savaş (Ağustos).

1534 Tebriz'in fethi (13 Temmuz); Geylan sultanının biatı; I. Süleyman Bağdat'ta.

1535 I. Süleyman'ın Tebriz'e dönmesi (bahar); V. Karl Tunus'ta (21 Temmuz).

1536 I. Süleyman'ın İstanbul'a dönüşü (8 Ocak); İbrahim'in idamı (5 Mart).

1537 Venedik'le savaş; I. Süleyman Arnavutluk'ta; Apulia'ya Osmanlı akını (temmuz); Korfu kuşatması (25 Ağustos); I. Süleyman'ın İstanbul'a dönüşü (1 Ekim).

1538 I. Süleyman Boğdan'da (yaz); Güney Boğdan'ın (Bucak) ilhakı (4 Ekim); Mısır Beylerbeyi Süleyman Paşa Hindistan'da Portekizlileri Diu'da kuşatması (4 Eylül); Preveze deniz zaferi (29 Eylül).

1539 Castelnuovo'nun fethi (10 Ağustos).

1540 Venedik'le barış (2 Ekim); Menevşe (Monumuasia)ve Anabolu'nun (Nauplia) teslim olması; Zápolyai'nın ölümü; Avusturyalıların Budin'i kuşatması.

1541 I. Süleyman'ın Ferdinand'a karşı seferi; I. Süleyman Budin'de Budin

Beylerbeyiliğinin kuruluşu (2 Eylül); V. Karl'ın Cezayir önlerinde bozguna uğraması (20 Ekim).

1543 Fransız-Osmanlı donanmasının Nice'i kuşatması (20 Ağustos); I. Süleyman Macaristan'da; Valpovo, Pécs, Siklós ve Estergon'un fethi.

1544 Vişegrad'ın fethi.

1545 I. Süleyman ve Ferdinand arasında ateşkes antlaşması.

1547 Osmanlılarla Habsburglar arasında Papa, Venedik ve Fransa kralını da kapsayan barış antlaşması (1 Ağustos).

1548 I. Süleyman'ın İran seferi; Van'ın fethi (25 Ağustos).

1549 Gürcistan'da fetihler; I. Süleyman'ın İstanbul'a dönüşü (12 Aralık).

1551 Osmanlılar Erdel'de; Becskerek, Varat, Csanád ve Lipova'nın fethi; Turgut Reis Trablusgarp'ı alıyor (14 Ağustos).

1552 Temeşvar'ın (temmuz) ve Banat'taki başka kentlerin fethi; Hürmüz'de Osmanlıların Portekizlilere karşı başarısızlıkları; Rus Çarı IV. Ivan'ın Kazan'ı alması; Osmanlıların Eğri'de başarısızlıkları (ekim).

1553 İran'la savaş; I. Süleyman Ereğli'de (Karaman); oğlu Mustafa'nın öldürülüşü.

1554 Nahcivan ve Erivan'ın fethi (yaz); Rusların Ejderhan'ı (Astrahan) almaları.

1555 İran'la barış (29 Mayıs).

1556 Süleymaniye Camii'nin açılışı (16 Ağustos).

1556-1559 Macaristan'da Avusturyalılarla sürekli savaş.

1559 I. Süleyman'ın oğulları Selim ve Bayezit arasında savaş (mayıs); Bayezit'in İran'a sığınması (kasım).

1560 İspanyollar Cerbe'de; Kapudan-ı Deryâ Piyale Paşa'nın Cerbe'yi ele geçirmesi (31 Temmuz).

1561 Şehzade Bayezit'in İran'da idamı (25 Eylül); Azak'a Kazak saldırısı.

1562 İmparator Ferdinand ile barış (1 Temmuz).

1565 Başarısız Malta kuşatması (20 Mayıs-11 Eylül).

1566 Zigetvar kuşatması (5 Ağustos-7 Eylül); Zigetvar düşmeden önce I. Süleyman'ın ölümü (6 Eylül); II. Selim'in tahta çıkışı (24 Eylül); Sakız'ın işgali.

1567 Yemen'de Zeydî Mutahhar'ın isyanı.

1568 İmparatorla barış (17 Şubat).

1569 Ruslara karşı Osmanlı seferi; Don-Volga kanal projesi ve Ejderhan'ın kuşatılması (eylül).

1570	Çarla barış görüşmeleri; Uluç Ali'nin Tunus'u alması (ocak); Kıbrıs seferi; Lefkoşe'nin fethi.
1571	Osmanlılara karşı Papa, İspanya ve Venedik arasında Kutsal İttifak'ın kurulması (20 Mayıs); Osmanlıların Magosa'yı fethi (1 Ağustos); İnebahtı Savaşı (7 Ekim).
1572	Devlet Giray'ın Moskova'yı istilâ etmesi; Osmanlılar Valois Hanedanından Henri'nin Polonya tahtına geçmesini sağlıyor; Avusturyalı Don Juan'ın Tunus'u alması (ekim).
1573	Venedik'le barış antlaşması (7 Mart); imparatorla barışın yenilenmesi (3 Ekim).
1574	Sinan Paşa'nın Tunus'u geri alması (24 Ağustos); II. Selim'in ölümü (12 Aralık).
1577	İmparatorla barışın yenilenmesi (1 Ocak).
1578	Vezir-i Âzam Sokollu Mehmet Paşa'nın katli; İran'la savaş (bahar); Çıldır'da Lâlâ Mustafa Paşa'nın zaferi (10 Ağustos); Gürcistan, Şirvan ve Derbent'in ilhakı; Fas'ta Alkazar Savaşı (4 Ağustos).
1579	İran karşı saldırısı.
1582	Kur Irmağı'nda Osmanlı yenilgisi.
1583	Beştepe'de Osman Paşa'nın zaferi (6 Haziran).
1585	Osman Paşa'nın Tebriz'i alması (eylül).
1587	Büyük Abbas'ın İran şahı ilân edilmesi.
1588	Osmanlıların Karabağ'ı fethi.
1589	İstanbul'da yeniçeri isyanı (3 Nisan).
1590	İran'la barış (21 Mart); imparatorla barışın yenilenmesi (29 Kasım).
1591-1592	Yeni yeniçeri isyanları ve hükümette değişiklikler.
1593	İstanbul'da sipahilerin isyanı (27 Ocak); Sinan Paşa vezir-i âzam oluyor; Sisak'ta Osmanlı yenilgisi (20 Haziran); Avusturya ile savaş (güz); Sinan Paşa Macaristan'da; Veszprém'in alınışı (13 Ekim).
1594	Sinan Paşa'nın Yanıkkale'yi alması; Eflâk Voyvodası Mihai'nın isyanı.
1595	Habsburglar, Eflâk, Boğdan ve Erdel beyi arasında Osmanlı karşıtı ittifak (ocak); III. Murat'ın ölümü (16 Ocak); III. Mehmet'in cülûsu (27 Ocak); Sinan Paşa Eflâk'ta (ağustos); Sinan'ın geri çekilmesi (ekim); Avusturyalılar İstolni Belgrat ve Vişegrad'da (8 Eylül); Eflâklı Mihai Dobruca'da.
1596	III. Mehmet'in Macaristan seferi; Eğri'nin alınışı (23 Eylül); Haçova Meydan Savaşı (26 Ekim); Anadolu'da celâlî isyanları.

1598 Avusturyalıların Yanıkkale (29 Mart) ve Veszprém'i geri alması, Budin'i kuşatması; Mihai'nın Niğbolu'ya saldırısı.

1599 Avusturya ile barış görüşmeleri; Karayazıcı'nın Urfa'da sıkıştırılması (temmuz); Mihai Erdel'de.

1600 Osmanlıların Kanije'yi fethi (eylül).

1601 Mihai'ın ölümü (19 Ağustos); Arşidük Ferdinand'ın Kanije önünde yenilgisi (18 Kasım).

1603 Sipahî isyanı (ocak); Şah Abbas'ın Tebriz'i yeniden fethetmesi (21 Ekim); III. Mehmet'in ölümü (22 Aralık); I. Ahmet'in cülûsu (23 Aralık).

1604 Şah Abbas'ın Erivan, Şirvan ve Kars'ı fethi; Arşidük Matthias'ın Budin'i kuşatması.

1605 Osmanlıların İstvan Bocskai'ı Macaristan kralı ilân etmesi; Osmanlıların Estergon'u fethi.

1606 Zitvatorok'da Osmanlılarla Habsburglar arasında barış antlaşması yapılması.

1607 Vezir-i âzam Kuyucu Murat Paşa'nın Anadolu'da Celâlîleri ortadan kaldırmak için seferi; âsi Canbulatoğlu Ali Paşa ve Ma'noğlu Fahrüddin'in yenilgisi (23 Ekim).

1610 İran'a sefer, Tebriz yakınında Acı-Çay savaşı (11 Kasım).

1612 İran ile barış antlaşması (20 Kasım); Ruslara karşı işbirliği.

1613 İçki yasağı.

1614 Erdel'de Bathory Gabor prens; Osmanlı egemenliğinin iadesi (1 Temmuz), donanmanın Malta'ya akını (8 Temmuz); Kazakların Sinop baskını (Ağustos); İran'a sefer.

1616 İskender Paşa'nın Boğdan'da başarılı seferi (17 Nisan), Erivan kuşatması (11 Eylül), I. Mustafa'nın cülûsu.

1617 Sultanahmet Camii'nin açılışı, Osmanlı-Leh barışı (27 Eylül), Zaporg Kazakları'nın akınları.

1618 I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve II. Osman'ın cülûsu (26 Şubat), Serâv'da Osmanlı bozgunu (10 Eylül), Osmanlı-Safevi barışı (26 Eylül); sınırlar aynı, İran yılda 100 yük ipek verecek.

1620 İskender Paşa'nın Lehistan'da zaferleri (20 Eylül, 7 Ekim).

1621 II. Osman'ın Lehistan seferi (29 Nisan), Hotin kuşatması, Barış (6 Ekim); Kazaklar akından alıkonacak, Hotin teslim olunacak.

1622 Sultan Osman İstanbul'da (25 Ocak); yeniçeri ayaklanması (18 Mayıs); Sultan Osman'ın tahttan indirilmesi ve I. Mustafa'nın ikinci

kez tahta oturması (19 Mayıs), Davut Paşa sadrazam; Osman'ın katli (20 Mayıs); Sipahilerin kan davası.

1623 Anadolu'da paşalar isyanı (Mart); Kazakların bozguna uğratılması (1 Ekim); Abaza Mehmet Paşa İsyanı (17 Kasım); I. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve IV. Murat'ın cülûsu (10 Eylül).

1624 Bağdat ve Irak'ı Şah Abbas'ın istilâsı (Ocak); Kırım'da Mehmet Giray ve Şahin Giray'ın isyanı (Mayıs-Temmus), Kazaklar'ın Boğaziçi'nde Yeniköy'ü yağmalamaları (20 Temmuz); Abaza Mehmet Paşa'nın yenilgisi (3 Eylül).

1625 Hâfız Ahmet Paşa'nın Bağdat seferi (Mayıs-Temmuz), Karadeniz'de Kazaklar'ın yenilgisi (Ekim), Abaza'nın ikinci isyanı.

1626 Şah Abbas Bağdat önünde (29 Mart), ordu Bağdat önünden çekilir (3 Temmuz)

1627 Erzurum'da üslenen Abaza'nın neticesiz kuşatılması (15 Ekim-25 Kasım).

1628 Sadrazam, Hüsrev'in Erzurum kuşatması (5 Eylül-22 Eylül), Abaza'nın teslim olması (22 Eylül).

1629 Hüsrev'in Bağdat seferi (10 Haziran-14 Kasım).

1630 İran'da Çemhal zaferi (14 Temmuz), Bağdat'ı sonuçsuz kuşatma (5 Ekim-14 Kasım)

1632 Vezir-i âzam Hâfız Ahmet'in Saray'a saldıran yeniçeri zorbaları tarafından katli (10 Şubat), Zorbaların saraya baskını (12 Mart), IV. Murat'ın devlet işlerini eline alması (8 Haziran)

1633 Büyük İstanbul yangını (2 Eylül), kahvehanelerin kapatılması, tütün yasağı (16 Eylül), Van'a saldıran İranlı kuvvetlerin püskürtülmesi (15 Ekim), sadrazam Mehmet Paşa'nın İran seferi (15 Ekim), Şeyhülislâm Ahîzâde'nin idamı (7 Kasım).

1634 Padişah'ın Lehistan seferi için Edirne'de ikâmeti (15 Nisan-27 Temmuz), içki yasağı (5 Ağustos), Abaza Mehmet Paşa'nın idamı (23-24 Ağustos); Lehistan'la barış (Eylül).

1635 IV. Murat'ın İran'a Revan seferi (10 Mart-27 Aralık), Revan (Erivan) kuşatması (26 Temmuz), Revan'ın teslim olması (8 Ağustos), IV. Murat Tebriz'e giriyor (11 Eylül).

1636 Revan'ın İranlılara teslim olması (1 Nisan), Erdel'de Szalonta bozgunu (3 Ekim).

1637 Doğu seferi (17 Şubat -12 Haziran), Azak kalesinin Kazaklar eline düşmesi (5 Temmuz).

1638 IV. Murat Bağdat seferine çıkar (8 Mayıs), yolda Sakarya Şeyhi'nin

idamı (22 Haziran), Bağdat kuşatması (15 Kasım-24 Aralık), Bağdat'ın teslim alınması (24 Aralık).

1639 İran'la Kasr-ı Şirin antlaşması (17 Mayıs).

1640 IV. Murat'ın ölümü (8-9 Şubat), I. İbrahim'in tahta çıkışı (9 Şubat), Büyük İstanbul yangını (30-31 Ağustos).

1644 Sultanzâde (Mihrimah sultan torunu Ayşe Hatun'un oğlu) Mehmet Paşa sadrazam (31 Ocak)

1645 Girit Seferi (19 Nisan), Büyük İstanbul yangını (26-27 Haziran) Hanya'nın teslim alınması (19 Ağustos)

1646 Venedikliler Bozcaada'yı işgal eder (7 Nisan), Gâzî Deli Hüseyin Paşa'nın Resmo (Rethymnon) kuşatması ve fethi (6 Ekim-20 Ekim)

1647 Kandiya kalesi ablukası (7 Temmuz)

1648 Kandiya kuşatması (26 Mart), Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı abluka altına alır (24 Mayıs), Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi, IV. Mehmet'in cülûsu (8 Ağustos); Sultan İbrahim'in idamı (18 Ağustos), Sultan İbrahim'in kanını isteyen sipahîlerin Sultanahmet olayı, yeniçeri ocağı zorba ağaları diktası (28 Ekim), Cinci Hoca'nın idamı (29 Ekim), Celâlî Kara Haydar'ın idamı (12 Kasım)

1649 Lübnan Marunîleri üzerinde Fransız himayesi (28 Nisan), sipahî zorbalarından Gürcü Nebî isyanı (7 Temmuz).

1650 Venedik donanması tekrar Çanakkale Boğazı önünde (15 Mart); Girit'e erzak ve mühimmat gönderilmesi güçleşiyor.

1651 Ege'de Osmanlı donanmasının Nakşa (Naxos) bozgunu (13 Haziran), Esnaf ayaklanması (21 Ağustos), Kösem Sultan'ın katli (2-3 Eylül), Yeniçeri ağalar diktasının sonu (3 Eylül)

1652 Tarhoncu Ahmet Paşa sadrazam (20 Haziran).

1654 Çanakkale Boğazı açıklarında Venedik donanmasına karşı zafer (16 Mayıs), Ukrayna Kazak Hetmanı Boğdan Hmelnitsky'nin Osmanlı-Kırım himayesini bırakıp Rus Çarının himayesi altına girmesi.

1656 Deli Hüseyin sadrazam (28 Şubat); Yeniçeri-sipahî isyanı (Vak'a-i Vakvakiye) (4 Mart); Venediklilerin Osmanlı donanmasını yok etmesi ve Akdeniz yolunun kesilmesi (26 Haziran); Bozcaada'yı Venedik işgali, Köprülü Mehmet Paşa geniş yetkilerle sadrazamlığa getirilir (15 Eylül); Sipahi zorbalarını katliam.

1657 Venedik donanmasına karşı zafer (10 Temmuz); Bozcaada'nın geri alınması (31 Ağustos); Kâtib Çelebi'nin ölümü (24 Eylül); Köprü-

lü'nün Erdel (Transilvanya) seferi (23 Haziran); Rakoczy'nin kaçması (1 Eylül).

1658 Anadolu valilerinin Abaza Hasan önderliğinde isyanı (13 Kasım).

1659 Anadolu valilerinin idamı (16-17 Şubat).

1660 Avusturyalılarla işbirliğinde bulunan Rakoczy'ye karşı zafer; Erdel'de Osmanlı egemenliğinin yeniden yerleşmesi (23 Mayıs); Büyük İstanbul yangını (24 Temmuz); Varat'ın fethi (27 Ağustos).

1661 Köprülü Mehmet Paşa'nın ölümü (29-30 Ekim); Köprülü Fazıl Ahmet sadrazam (30 Ekim).

1662 Kemeny Yanoş'a karşı zafer ve Erdel sorunu çözüme kavuşur (23 Ocak).

1663 Avusturya'ya karşı savaş ilânı (12 Nisan); Uyvar kuşatması (17-18 Ağustos), kalenin teslim alınması (24 Eylül); Novigrad'ın fethi (3/4 Kasım).

1664 Avusturyalıların Zigetvar kuşatması (25 Ocak); Fazıl Ahmet Yeni-Kale'yi alır (30 Haziran); Saint-Gotthard Meydan Savaşı (1 Ağustos); Vasvar Barışı (10 Ağustos).

1665 Topkapı Sarayı yangını (24 Temmuz).

1666-1669 Fazıl Ahmet'in Girit seferi (15 Mayıs); Kandiya'nın teslim olması (27 Eylül 1669); Girit adasını Osmanlı'ya bırakan Osmanlı-Venedik barışı (5 Eylül 1669).

1672 Lehistan'a karşı savaş ilânı (4 Haziran); Kameniçe kuşatması (18 Ağustos); Bucaş Barış antlaşması (18 Ekim): Podolya'da Osmanlı egemenliği, Zaporog Kazakları (Ukrayna) Osmanlı-Kırım himayesinde, Leh kralı'nın haraca bağlanması.

1673 Jan Sobieski'nin Hotin zaferi (10 Kasım).

1674 IV. Mehmet'in Ukrayna seferi (16 Haziran); Kazak Hetmanı Doroszenko'yu Ruslara karşı himaye; Kırım Hanı Selim Giray ve Doroszenko Osmanlı ordusunda; Ruslar Çehrin önünden çekilir (14 Eylül).

1675 Lehler'in Ilbav (Lemberg) önünde başarısı (24 Ağustos).

1676 Fazıl Ahmet Paşa'nın ölümü (2/3 Kasım); Merzifonlu Kara Mustafa sadrazam (4/5 Kasım); Şeytan İbrahim'le Sobiesky arasında savaş; Zurawna barışı (27 Ekim): Podolya ve Ukrayna'da Osmanlı egemenliği.

1677 Hetman Doroszenko'nun Ruslarla birleşmesi, Padişah Hmelnitsky'yi Hetman tayin eder; Rusya'ya savaş ilânı, Osmanlı kuvvetlerinin Ukrayna'dan çekilişi.

1678 Ukrayna-Rusya'ya karşı sefer ilânı; Kara Mustafa Paşa'nın ve Kırım Hanı'nın Çehrin fethi (21 Ağustos).

1680 Özü nehri ağzında kale inşası.

1681 Rusya ile Radzin barış antlaşması (11 Şubat); Fransız donanmasının Sakız'a saldırısı (24 Temmuz).

1682 Emeric Thököly'nin (Tökeli İmre) Osmanlı himayesinde Orta Macar kralı tayin edilmesi (9 Ocak); Budin Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın Orta-Macar'da Kaschau (Kaşa) kalesini fethi (15 Ağustos); Avusturya'ya savaş ilânı (12 Ekim).

1683 IV. Mehmet Belgrat'ta, Merzifonlu Kara Mustafa'nın, Viyana kuşatması (14 Temmuz-31 Ağustos), Osmanlı yenilgisi ve ric'at (12 Eylül).

1684 Osmanlı'ya karşı Avusturya, Venedik, Lehistan arasında Papa takdisiyle Kutsal İttifak, Ordu'nun Budin'de toplanması (22 Eylül); Ciğerdelen (Parkany) zaferi (7 Ekim); Estargon'un düşmesi (1 Kasım), Kara Mustafa'nın idamı (15 Aralık).

1684 Avusturya orduları Budin önünde (15 Temmuz); Venedik'in savaş ilânı (15 Temmuz); kral Sobiesky'nin Kameniçe önünde bozgunu (26 Eylül); Preveze'nin düşüşü (28 Eylül).

1685 Lehlilere karşı Bojan zaferi (10 Ekim).

1686 Venedik Navarin'i alır (15 Haziran); Avusturyalılar Budin'i (2 Eylül) ve tüm Macaristan'ı işgal ederler. Rusya ittifakta.

1687 Mohaç'ta Osmanlı bozgunu (12 Ağustos); Sobiesky'nin Kameniçe önünden geri atılması (3 Eylül); Osmanlı ordusunun isyanı ve İstanbul üzerine yürümesi (5 Eylül); Atina'nın Venediklilerce işgali (25 Eylül), Sultan IV. Mehmet'in tahttan indirilmesi; II. Süleyman'ın cülûsu (8 Kasım); Eğri kalesinin düşüşü (14 Ocak).

1688 Kırım ordusunun Sobiesky'ye karşı Kameniçe önünde zaferi (14 Ağustos); Macaristan, Erdel ve Bosna'da kalelerin Avusturya ordusu tarafından işgali, Belgrat'ın düşüşü (8 Eylül).

1689 Kırım Hanı Selim Giray'ın Urkapı önünden Rus ordusunu ricata zorlaması (30 Mayıs), tüm Müslümanların savaşa çağrılması (nefîr-i âm ilânı) (6 Haziran); Pâdişah Sofya'da (25 Haziran); Fethülislâm ve Orsova kalelerinin geri alınması (Temmuz); Macaristan'da Batucina bozgunu (30 Ağustos); Niş bozgunu (24 Eylül); Köprülü Fazıl Mustafa Paşa sadrazam (25 Ekim).

1690 Kaçanik kahramanı Selim Giray'ın Edirne'de Padişah tarafından

karşılanması (23 Şubat); Kanije'nin düşüşü (11 Temmuz); Fazıl Mustafa Paşa'nın Avusturyalılara karşı seferi (13 Temmuz); Thököly'nin Erdel Voyvodalığına getirilmesi (21 Ağustos); Belgrat'ın geri alınması (8 Ekim).

1691 II. Süleyman'ın ölümü ve II. Ahmet'in cülûsu (22 Haziran); Salankamen Meydan Savaşı, Fazıl Mustafa'nın şehit düşmesi (19 Ağustos).

1692 Varat'ın düşüşü (12 Haziran); Venedik Hanya'yı kuşatır (18 Temmuz).

1693 Belgrat'ın kuşatmadan kurtarılması (12 Eylül).

1694 Varat'ın Avusturyalılarca kuşatılması (12 Eylül); Sakız adasının Venediklilere teslim olması (21 Eylül).

1695 II. Ahmet'in ölümü, II. Mustafa'nın cülûsu (6 Şubat); Venedik donanmasına karşı Koyun-Adaları'nda deniz zaferi ve Sakız'ın geri alınması (18 Şubat); Padişah'ın Avusturya seferi (30 Haziran); Lippa (Lipva) fethi (2 Eylül); donanmanın Midilli açıklarında Zeytin Burnu zaferi (18 Eylül); Padişahın Lugoş zaferi (22 Eylül); Rus Çarı I. Petro'nun Azak önünden ricatı (13 Ekim).

1696 Azak kalesinin düşüşü (6 Ağustos); Padişah'ın Olaş zaferi (27 Ağustos).

1697 Zenta meydan savaşında bozgun (11 Eylül).

1698 Karlofça'da barış görüşmelerine başlanması (20 Ekim).

1699 Avusturya, Venedik ve Lehistan'la Karlofça barış antlaşması (26 Ocak): Macaristan ve Erdel-Avusturya'ya, Banat Osmanlı'ya, Mora ve Dalmaçya, Aya Mavra adası Venedik'e, Kameniçe, Ukrayna ve Podolya Lehistan'a bırakılmıştır.

1700 Rusya ile İstanbul barış antlaşması (14 Temmuz).

1702 Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin aşırı nüfuzu.

1703 Rami Mehmet Paşa sadrazam (24 Ocak); Ordu'nun isyanı (Edirne vak'ası); II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi; III. Ahmet'in cülûsu (22 Ağustos).

1709 Poltava'da Çar'a yenilen (3 Temmuz); İsveç Kralı Şarl'ın Osmanlılara sığınması, Baltacı Mehmet Paşa sadrazam (18 Ağustos).

1711 Çar Petro ile Prut savaşı (19-21 Temmuz).

1712 Rusya ile barış antlaşması (16 Nisan).

1713 Rus-Osmanlı barışının kesinleşmesi (24 Haziran); Bender'de kalan İsveç kralı Demir-Baş Şarl'ın memleketine gönderilmesi (19 Eylül).

1714 Venedik'e karşı savaş ilânı (8 Aralık).

1715 Venedik eline geçen Ege Adalarının fethi (Haziran); Mora'da harekât (Ağustos); Girit'te Suda kalesi fethi.

1716 Avusturya'ya karşı sefer açılması (24 Nisan); Varadin Bozgunu; Silâhdâr Ali Paşa'nın şehâdeti (5 Ağustos); Temeşvar'ın düşüşü (20 Ekim).

1717 Belgrat'ın düşüşü (18 Ağustos).

1718 Nevşehirli İbrahim sadrazam (9 Mayıs); Avusturya ile Pasarofça barış antlaşması (21 Temmuz).

1719 Büyük İstanbul depremi (25 Mayıs); büyük İstanbul yangını (21-22 Temmuz).

1723 İran Safevîlerinin sonu, Doğu seferi, Gürcistan'da fetihler (Temmuz); Rusların Kafkasya'da ilerlemeleri; Kermanşah'ın Osmanlı tarafından işgali (15 Ekim).

1724 Hoy kalesi fethi (6 Mayıs), Osmanlı Devleti ve Rusya arasında İran'ın paylaşılması antlaşması (13-24 Haziran); Hemedan Fethi (31 Ağustos); Revan'ın Fethi (3 Ekim).

1725 Tebriz'in Fethi (3 Ağustos); Gence'nin fethi (4 Eylül); Luristan'ın ilhakı (6 Eylül).

1726 Eşref Şah'ın Hilâfet iddiasıyla İran'daki Osmanlı fetihlerinin geri verilmesi isteği, Padişah'ın "Hilâfet bölünmez" cevabı (12 Mart); matbaanın kabulüne karar.

1727 İran'la Hemedan barışı (4 Ekim); İbrahim Müteferrika matbaasının açılması.

1730 İran'da Nâdir Şah'ın ortaya çıkması, Nevahend'i geri alması (2 Temmuz); III. Ahmet'in Şark seferi (3 Ağustos); Patrona Halil isyanı (28 Eylül); III. Ahmet'in saltanattan çekilmesi; I. Mahmut'un cülûsu (1-2 Ekim); Patrona Halil isyanının bastırılması (15 Ekim).

1731 İran'da Kermanşah'ın geri alınması (30 Temmuz); Topal Osman Paşa sadrazam (10 Eylül); İran'da fetihler: Urmiye (11 Ekim), Tebriz (4 Aralık).

1732 Osmanlı-Safevî barışı (10 Ocak); Hekimoğlu Ali Paşa sadrazam (12 Mart).

1733 Nâdir Şah Bağdat önlerinde, Topal Osman Paşa'nın Bağdat zaferi (19 Temmuz).

1736 Rusya'ya savaş ilânı (16 Haziran); Osmanlı-İran barışı (17 Ekim); Rus ordusunun Kırım'a girip Bahçesaray'ı yakması.

1737 Hekimoğlu Ali Paşa'nın Rusya müttefiki Avusturya ordusunu Banyaluka'da yenilgiye uğratması (4 Ağustos).

1738	Osmanlıların Avusturya ordusuna karşı Orsova zaferi (15 Ağustos); Safa Giray'ın Rus generali Münich'i yenilgiye uğratması (8 Ağustos).
1739	Osmanlı Hisarcık (Krozka) Boğazı zaferi (22 Temmuz); Belgrat'ın geri alınması (1 Eylül); Rus generali Münich'in Hotin'i teslim alması, Bender'e saldırısı (Ağustos); Osmanlı-Rus barışı (7-18 Eylül); Avusturya ve Rusya ile Belgrat barışı (18 Eylül): Belgrat ve Kuzey Sırbistan'ın geri verilmesi, Azak bölgesi tarafsız bölge, Karadeniz'de Rus donanması olmayacak, Tatarlar Rus topraklarına girmeyecek, Hotin geri verilecek.
1743	Nâdir Şah'ın saldırısı (29 Mayıs); Musul'u kuşatması (27 Eylül).
1744	Kars'ı kuşatması (9 Ekim).
1745	Nâdir Şah'ın Kâgâverd zaferi (23 Ağustos).
1746	Osmanlı-İran barışı (4 Eylül).
1754	I. Mahmut'un ölümü, III. Osman'ın cülûsu (13 Aralık).
1755	Nuriosmâniye Camii'nin açılışı (5 Aralık).
1757	Ragıp Paşa sadrazam (11 Ocak); III. Osman'ın ölümü (29-30 Ekim); III. Mustafa'nın cülûsu (30 Ekim).,
1763	Koca Ragıp Paşa'nın ölümü (7-8 Nisan).
1764	Lâleli Camii'nin açılışı (9 Mart).
1765	Muhsinzâde Mehmet sadrazam (28 mart).
1766	Büyük İstanbul depremi (22 Mayıs).
1768	Lehistan için Rusya'ya savaş ilânı (8 Ekim).
1769	Kırım Hanının Rusya'ya akını (31 Ocak); Rusya seferi (27 Mart); Hotin zaferi (1 Mayıs ve 12 Ağustos); Hotin'in Ruslar tarafından işgali (21 Eylül).
1770	Rus donanması Akdeniz'de, Mora'da isyan (9 Nisan); Rus donanmasının Çeşme önünde Osmanlı donanmasını yakması (6-7 Temmuz); Kartal bozgunu (1 Ağustos).
1771	Rus ordusunun Kırım'ı istilâsı (24 Haziran); Özü savunması (2 Ağustos); Yerköyü zaferi (12 Eylül).
1772	Bükreş barış toplantısı (9 Kasım).
1773	Mısır'da Cin Ali Bey isyanı (1 Mayıs); Silistre zaferi (29 Haziran); Bulgaristan'ı Rus istilâsı; Varna'da Ruslar'ın püskürtülmesi (20 Ekim).
1774	III. Mustafa'nın ölümü; I. Abdülhamit'in cülûsu (21 Ocak); Küçük-Kaynarca'da Rusya ile barış imzalanması (21 Temmuz): Kırım

Hanlığı'nın bağımsızlığının tanınması, ancak Hanlık Halîfe-Sultan ile dinî bağlarını koruyacak. Kuzey Karadeniz'de Kerç, Yenikale, Azak Rusya'ya bırakılıyor, Rusya'ya kapitülasyon ayrıcalıkları aynen tanınacak, Hıristiyan kiliseleri korunacak.

1776 İran'la savaş (2 Mayıs); Musul tarafında başarılı harekât.

1779 Rusya ile Kırım üzerinde Aynalı Kavak Tenkîhnâmesi (21 Mart); Kırım'da Osmanlı ve Rus rekabeti sonucu anarşi.

1782 Halil Hâmid Paşa sadrazam (31 Aralık); reformlar.

1783 Kırım'ın Rus egemenliğine geçmesi ve Hanlığın ortadan kalkması (9 Temmuz); Rus asillerinin Kırım topraklarını yağması; Kuzey Karadeniz ülkelerinin Rusya'ya ilhakı.

1787 Rusya'ya savaş ilânı, II. Katerina Kırım'da; Rusya-Avusturya arasında Osmanlı ülkesinin bölüşülmesi görüşmeleri: Rus himayesinde Bizans'ın canlandırılması tasarısı, Dalmaçya Avusturya'ya verilecek.

1788 Avusturya'nın Osmanlı'ya karşı savaş ilânı (9 Şubat); İsveç'in Rusya'ya savaş ilânı, Özü kalesinin Ruslarca zaptı (17 Aralık).

1789 I. Abdülhamit'in ölümü (6-7 Nisan); III. Selim'in cülûsu (7 Nisan); Osmanlı-İsveç ittifakı (11 Temmuz); Fokşan bozgunu (1 Ağustos); Buza bozgunu, potemkin Akkerman'da (22 Eylül); Avusturyalılar Belgrat'ta (8 Ekim).

1790 Osmanlı-Prusya ittifakı (31 Ocak); Yerköyü'de Osmanlı zaferi (8 Haziran); Kilia'nin Ruslarca işgali (30 Ekim); İsmail kalesinin düşmesi (22 Aralık).

1791 Maçin'in düşmesi (10 Temmuz); Avusturya ile Ziştovi barış antlaşması (4 Ağustos): Belgrat geri alınıyor, Orsova bırakılıyor.

1792 Rusya ile Yaş antlaşması (9 Ocak): Kırım, Taman yarımadası, Özü, Turla'ya kadar Karadeniz kıyıları Rusya'ya bırakılıyor.

1793 Askerî reform: Nizâm-ı Cedîd kuruluyor (24 Şubat).

1797 Vidin'de Pazvandoğlu isyanı; Rumeli'nde Dağlı eşkıyası; Necd'de Vahhabî isyanı.

1798 Napolyon Bonaparte Mısır'da (2 Temmuz); Napolyon'un Mısırlılara Beyannâmesi (2 Temmuz); Rahmâniye Savaşı (13 Temmuz); Ehramlar Savaşı (21 Temmuz); Abukir'de (Abu-khur) Nelson Fransız donanmasını yok eder (1 Ağustos); Fransa'ya savaş ilânı (2 Eylül).

1799 Osmanlı-İngiliz savunma antlaşması (5 Ocak); Napolyon'un Akka önünde yenilgisi (18 Mart); Abukir zaferi (25 Temmuz); Mısır'dan

ayrılması (22 Ağustos); İngilizler'e Karadeniz'de ticaret serbestliği tanınması (30 Ekim).

1800 Cezâir-i Seb'a Cumhuriyeti'nin Osmanlı himayesi altına girmesi (21 Mart).

1801 Fransızlann Mısır'ı boşaltması antlaşması (27 Haziran).

1802 Osmanlı-Fransız banş antlaşması (25 Haziran).

1803 Vahhabîler (Su'ûdîler) Hicaz'da (Nisan-Mayıs).

1805 Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valiliğine tayini (8 Temmuz); Osmanlı-Rus ittifakı (24 Eylül).

1806 Nizâm-ı Cedîd ordusu Üsküdar'da (2 Haziran); Sırp isyanı; Belgrat'ın düşmesi (13 Aralık); Rusya'ya savaş ilânı (22 Aralık).

1807 İngiliz donanması İstanbul önlerinde (20 Şubat); Vahhabîlerin tüm Hicaz'ı ele geçirmeleri; İskenderiye'nin İngilizleri teslim olması (20 Mart); Nizam-ı Cedîd'e karşı Kabakçı isyanı (25 Mayıs); III. Selim'in tahttan indirilmesi (29 Mayıs); IV. Mustafa'nın cülûsu (29 Mayıs); Osmanlı-Rus ateşkesi (25 Ağustos); İngilizler'in İskenderiye'yi boşaltması (14 Eylül).

1808 Alemdâr Mustafa Paşa İstanbul'da, Saray baskını; III. Selim'in şehadeti, IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi (28 Temmuz); II. Mahmut'un tahta çıkması (28 Temmuz); Alemdâr sadrazam; Sened-i İttifak (29 Eylül); Sekban-ı Cedîd (14 Ekim); Yeniçeri isyanı; Alemdâr'ın şehadeti (15 Ekim); IV. Mustafa'nın katli (15-16 Kasım); Sekbân-Yeniçeri savaşı; Büyük İstanbul yangını (16 Kasım); İstanbul'da anarşi, baskınlar (17 Kasım); Osman-İngiliz barışı (5 Aralık).

1809 Osmanlı-İngiliz gizli savunma antlaşması (5 Ocak); Ruslarla savaşın yeniden alevlenmesi (Kasım).

1810 Cihâd-i Ekber ilânı (25 Haziran); Ruscuk'un düşmesi (27 Eylül).

1812 Rusya ile Bükreş antlaşması (28 Mayıs); Mehmet Ali Paşa'nın Su'ûdîlerden Medine'yi geri alması (2 Aralık).

1813 Mekke'nin geri alınması; Vahhabîlerin Hicaz'dan çıkanlması (23 Ocak); Sırp isyanının bastırılması, Kara Yorgi'nin Avusturya'ya kaçması (3 Ekim).

1814 Bizans'ı ihya için Rum Etniki Eteriya Cemiyeti kurulması, Patrik'in üye olması.

1815 Eyâletlerde âyanın temizlenmesine başlanması, Sultan'ın merkezî otoritesini yeniden kurması.

1820-1822 Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı harekât.

1821 Boğdan'da İpsilanti Rum ayaklanması ve Çar'ı çağırması (6 Mart); Mora'da Yunan isyanı (12 Şubat); İstanbul'da Patrik'in idamı (22 Nisan).

1822 Tepedelenli'nin katli (24 Ocak); Yunan bağımsızlık ilânı (13 Ocak); Sakız isyanı ve bastırılması (23 Mart-18 Nisan).

1823 Osmanlı-İran barışı (28 Temmuz).

1824 Mısır'dan İbrahim Paşa'nın Mora isyanını bastırmaya çağrılması (1 Nisan); Mehmet Reşit Paşa'nın seraskerliği ve Mora'ya hareketi (13 Kasım).

1825 Mora isyanının bastırılması (24 Şubat).

1826 Missolonghi'nin zaptı (22-23 Nisan).

1827 Atina'nın zaptı (5 Haziran); Rusya ile Akkerman antlaşması (7 Ekim); Avrupa müttefik donanmasının Navarin'de Osmanlı donanmasını yakması (20 Ekim); ilk buharlı gemi.

1828 Rusya ile savaş (26 Nisan).

1829 "Kıyâfet nizâmı" (3 Mart); Yunan devletinin kurulması (15 Ağustos); Rusya ile Edirne antlaşması (14 Eylül): Tuna ağzı, Anadolu'da Anapa, Poti, Ahıska, Ahılkelek kaleleri Rusya'ya bırakılıyor, Gürcistan'da Rus egemenliği tanınıyor, ağır savaş tazminatı, Rusya Memleketeyn'i (Eflâk-Boğdan) boşaltacak.

1830 Yunan bağımsız devletini Osmanlı Pâdişahının tanıması (24 Nisan); Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Seyrüsefer antlaşması (7 Mayıs); Padişah'ın Rumeli gezisi; Fransa'nın Cezayir'i işgali (5 Temmuz); Sırbistan'ın özerkliği (29 Ağustos).

1831 Takvîm-i Vekâyi'nin çıkması (1 Kasım).

1832 Sisam'ın özerkliği (10 Aralık); Mısır'da Mehmet Ali'nin isyanı; Konya savaşı (21 Aralık); Mısır ordusu Kütahya'da (2 Şubat); Rus filosu Boğaziçi'nde (20 Şubat).

1833 Osmanlı-Rus savunma antlaşması: Hünkâr İskelesi (26 Haziran- 8 Temmuz), Boğazların Rusya lehine yabancı gemilere kapanması; Avusturya-Rusya arasında Doğu sorunu üzerinde antlaşma (6-18 Eylül).

1834 İngilizlere Fırat üzerinde Seyrüsefer müsaadesi (29 Aralık).

1838 Başvekâlet ihdâsı, ilk başvekil Mehmet Emin Rauf Paşa (30 Mart); Osmanlı-İngiliz Ticareti üzerinde Balta Limanı antlaşması (16 Ağustos).

1839 Mısır ordusunun Nezib zaferi (24 Haziran); II. Mahmut'un ölümü; Abdülmecit'in cülûsu (1 Temmuz); Koca Hüsrev Paşa sadrazam (2 Temmuz); Hain Ahmet Paşa'nın donanmayı Mısır'a kaçırması (3 Temmuz); Gülhane Hatt-i Hümâyûnu ile Tanzimat devri açıldı (3 Kasım).

1840 Mısır sorununu çözmek için büyük devletler arasında Londra antlaşması; Beyrut'a çıkarma ve şehrin işgali (15 Ekim); Mısır valiliği Mehmet Ali'ye verilir; Avusturya, İngiltere, Prusya arasında Londra Konvansiyonu (15 Temmuz-17 Eylül); Rusya Hünkâr İskelesi'nde sağladığı tek taraflı himayeden vazgeçer.

1841 Boğazlar antlaşması (13 Temmuz).

1842 Abdülhamit'in doğumu (21 Eylül).

1843 Askerî islahat: vilâyetlerde redif askeri uygulaması.

1845 Cebel-i Lübnan sorunu, idadî mekteplerinin kuruluşu.

1846 Mehmet Ali'nin İstanbul'u ziyareti (19 Temmuz); Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadrazamlığı (28 Eylül); Dede Efendi'nin ölümü (30 Kasım).

1847 Maârif-i Umumiyye Nezâreti'nin kuruluşu; Memleketeyn sorunu; Balta Limanı antlaşması (1 Mayıs); Mehmet Ali'nin ölümü (1 Ağustos).

.1849 Mülteciler sorunu (25 Aralık).

1851 Encümen-i Daniş'in açılması (18 Temmuz).

1853 Prens Menşikov'un İstanbul'a gelmesi; Makâmât-i Mübareke sorunu; Rusya'nın Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde himaye iddialan (28 Şubat); Nesselrode'un notası ve Ruslann Memleketeyni işgali (3 Temmuz); İngiliz ve Fransız donanmalan Beşike körfezinde (25 Haziran); Rusya'ya savaş ilânı (4 Ekim); Osmanlı Olteniça zaferi (5 Kasım); Ahıska bozgunu (26 Kasım); Ruslann Sinop baskını, donanma yakıldı (30 Kasım).

1854 İngiliz ve Fransız donanmaları Karadeniz'de (3 Ocak); memleketeyn'in boşaltılması için Rusya'ya ültimatomlan (27 Şubat); Yunan başıbozuklan Tesalya ve Epir'e girerler, Türk-Yunan ilişkileri kesilir (Ocak-Şubat); İngiltere, Fransa Osmanlı Devleti'ne askerî yardım taahhüt ederler (12 Mart); Rusların Dobruca'yı istilâsı, Fransa ve İngiltere Rusya'ya savaş ilân ederler (27 Mart); Ömer Paşa'nın Galatz'ı işgali (17 Nisan); Müttefik donanması Odesa'yı bombalar (22 Nisan); müttefik kuvvetleri Yunanistan'da (5 Mayıs); Silistre kuşat-

ması (15 Mayıs-25 Haziran); Osmanlı ordusu Bükreş'te (6 Ağustos); müttefiklerin Kırım'a asker çıkarması (14 Eylül); Alma zaferi (20 Eylül); Avusturya kuvvetleri Memleketeyn'de (20 Eylül); Sivastopol kuşatması (25 Eylül 1854-9 Eylül 1855); İnkerman zaferi (5 Kasım); Memleketeyn hakkında Avusturya ile batılı müttefiklerin anlaşması (2 Aralık).

1855 Karadeniz Rus limanlarının abluka altına alınması (15 Ocak); Sardunya Krallığı ittifaka katılıyor (26 Ocak); ilk Osmanlı istikrazı (28 Haziran); ilk telgraf hattı (9 Eylül); Kılburun zaferi (17 Ekim), Kars'ın düşüşü (28 Kasım).

1856 Süveyş Kanalı inşasına dair kesin sözleşme (5 Ocak); Viyana Protokolu (1 Şubat); Abdülmecit'in Islâhat Fermanı (18 Şubat): Gayrı Müslim tebaaya yeni imtiyazlar; Paris Barış Antlaşması'nın Kırım savaşına son vermesi (30 Mart); Osmanlı ülkesinin bölünmezliği ve devletin bağımsızlığını İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın bir antlaşmaya bağlamaları (15 Nisan).

1858 Koca Reşid Paşa'nın ölümü (7 Ocak); 1856 Islâhat fermanıyle Hıristiyanlara verilen imtiyazlara karşı protesto; Cidde'de Fransız ve İngiliz konsoloslarının katli (15 Temmuz); Memleketeyn'in özerkliği (19 Ağustos).

1859 Kuleli Vak'ası, Jan Couza'nın Memleketyn'de Prens seçilmesi.

1860 Lübnan Vak'ası: Dürzî ve Marunîler arasında çatışma, olay uluslararası müdahaleye neden olur (5 Eylül).

1861 Lübnan bir Hıristiyan mutasarrıf idaresinde bağımsız bir sancak haline getirilir (9 Haziran); Sultan Abdülmecit'in ölümü,; Abdülaziz'in cülûsu (25 Haziran); Âli Paşa dördüncü kez sadrazam (6 Ağustos); Fuad Paşa sadrazam (22 Kasım).

1862 Belgrat vak'ası (15 Haziran); Karadağlıların Ömer Paşa tarafından yenilgiye uğratılması (23 Ağustos); İşkodra barışı (31 Ağustos); Bazı kalelerin Sırbistan'a bırakılması (8 Eylül).

1863 Sadrazam Fuad Paşa'nın istifası; Kâmil Paşa sadâreti (5 Ocak); Abdülaziz'in Mısır seyahati (1 Haziran).

1864 Memleketeyn'in birliği (28 Haziran); İngiltere 1815'den beri himayesindeki İyonyen adalarını Yunanistan'a devreder (5 Haziran).

1866 Mısır Hidivliğinin babadan oğula geçmesi kabul olunuyor (28 Mayıs); Girit isyanı, Yunanistan'la birleşme kararı, Müslümanların kalelere çekilmesi (2 Eylül).

1867	Âlî Paşa sadrazam (11 Şubat); Yeni Osmanlılar Cemiyeti ve meşrutiyet projesi (24 Mart); Abdülaziz'in Avrupa'ya hareketi (21 Haziran).
1866-1868	Girit isyanı.
1868	Osmanlı-Yunan ilişkilerinin kesilmesi (Aralık).
1868	Girit idaresinde reform (15 Şubat); Şûrâ-yi Devlet (1 Nisan); Yabancı uyruklulara mülkiyet verilmesi (9 Haziran); Yunanistan'a ultimatom (12 Aralık).
1869	Fuad Paşa'nın ölümü (12 Şubat); Girit hakkında Paris konferansı: Yunanistan'la antlaşma (18 Şubat); Süveyş Kanalı'nın açılışı (19 Kasım).
1870	Beyoğlu yangını (5 Haziran).
1871	Londra antlaşması (13 Mart): Karadeniz bîtaraflığının kalkması (13 Mart); Sadrazam Âlî Paşa'nın ölümü (7 Eylül); Şinasi'nin ölümü (13 Eylül); Mahmut Nedim sadrazam (8 Eylül).
1872	Mithat Paşa'nın ilk sadâreti (30/31 Temmuz); Üç İmparatorun Berlin Buluşması: Avusturya ve Rusya arasında Osmanlı karşısında *statu quo*'nun devamı hakkında anlaşma (6-12 Eylül).
1873-1877	Rusya, Osmanlı'ya karşı savaş için Avrupa'da diplomatik temaslar yapar: Çar Aleksandr'ın Berlin'i ziyareti (18 Mayıs 1875).
1875	Hersek'te (13 Nisan), Bosna'da ve Bulgaristan'da (2 Mayıs), Hıristiyan köylü isyanları (Temmuz); Talebe-i Ulûm gösterileri (10 Mayıs); Berlin *memorandom*'u (13 Mayıs); Sırbistan'ın Osmanlı'ya savaş ilânı (30 Haziran); Karadağ'ın savaş ilânı (2 Temmuz), Sırbistan'ın işgali (Temmuz-Ağustos), Avusturya ve Rusya arasında Reichstadt antlaşması (8 Temmuz): İmparatorluğun paylaşılması projesi; Alexinatz'da Sırp bozgunu (1 Eylül); İngiltere'de Osmanlı aleyhdarlığı artıyor; Rus ultimatomu (31 Ekim); İstanbul konferansı (12 Ekim); Mithat Paşa sadrazam (23 Aralık).
1876	Abdülaziz'in tahttan indirilmesi; V. Murat cülûsu (30 Mayıs); Sultan Abdülaziz'in ölümü (4 Haziran); Meşrutiyet tartışmaları (8 Haziran); Çerkes Hasan vak'ası (15/16 Haziran); V. Murat'ın tahttan indirilmesi ve II. Abdülhamid'in cülûsu (31 Ağustos); Rusya'nın Sırbistan ve Karadağ harekâtına son verilmesi hakkında ultimatomu (31 Ekim); İstanbul Tersane Konferansı (23 Aralık); Kanûn-i Esâsî'nin hazırlanması; Meşrutiyet'in ilânı (23 Aralık).
1877	Midhat Paşa'nın azli ve sürgüne gönderilmesi (5 Şubat); Meclis-i Meb'ûsân'ın açılışı (19 Mart); Rusya'nın savaş ilânı (24 Nisan).

1878 Tesalya'da isyan, Yunanistan'a savaş ilânı (2 Şubat); Büyük Devletlerin müdahalesi; Osmanlı-Rusya San Stefano Barış Antlaşması (3 Mart); İngiltere ile Kıbrıs Konvansiyonu (4 Haziran 1878-3 Şubat 1879); Ali Suavi olayı (20 Mayıs); Berlin Antlaşması (13 Temmuz): Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, Özerk Bulgaristan, Meriç vadisi'nde Rumeli-i Şarkî Vilâyeti ve Makedonya Osmanlı egemenliğinde reform vaatleri, Bosna-Hersek'i Avusturya'nın işgali (28 Haziran), Romanya Dobruca'yı alır ve güney Besarabya'yı Rusya'ya bırakır, Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlığı, Rusya'ya Batum, Kars ve Ardahan verilir, Fransa'ya Tunus'u işgal vaadi.

1880 Ziya Paşa'nın ölümü (18 Mayıs).

1881 Fransa Tunus'u işgal eder (12 Mayıs); Tesalya'yı ve Epir'in bir kesimini Yunanistan ilhak eder; Düyûn-i Umumiye İdaresi (20 Aralık).

1882 İngiltere Mısır'da: Tel-el-Kebir savaşı (13 Eylül).

1883 Sudan'da Mehdi direnci (Kasım).

1884 Midhat Paşa'nın ve Mahmut Celâleddin Paşa'nın katli (6-7 Mayıs); Hacı Arif Bey'in ölümü (28 Haziran).

1885 Rumeli-i Şarkî vilâyetinde ayaklanma (18 Eylül); Abdülhamid savaşa karşı, Bulgaristan'a İngiliz desteği, Rus tarafsızlığı, Sırbistan Bulgaristan'a savaş ilân eder (13 Kasım); Sırp yenilgisi (27 Kasım); Rumeli-i Şarkî'nin Bulgaristan'la birleşmesi (18 Eylül).

1886 Bulgaristan ve Osmanlı arasında antlaşma (1 Şubat); Almanya, Avusturya ve İtalya arasında Üçlü İttifak'ın yenilenmesi (20 Şubat); Büyük Devletler Osmanlı ülkesinde *statu quo*'nun korunmasında anlaşıyorlar (12 Aralık).

1888 Nâmık Kemal'in vefatı (2 Aralık).

1891 Ahmet Vefik Paşa'nın ölümü (1 Nisan).

1894 İstanbul depremi (10 Temmuz).

1895 Ermeni teröristlerinin kışkırtmaları ve memlekette Ermenilere karşı sert tepki, İngiliz girişimi, Rusya'nın tarafsızlığı.

1895-1896 İstanbul'da Ermeni gösterileri (26 Ağustos-3 Eylül); Osmanlı Bankası'nı işgalleri (26 Ağustos); bir İngiliz donanması Çanakkale Boğazı önünde (17 Ekim); Rusya'nın İstanbul'u işgal planı.

1896 Girit isyanı, Yunanistan'ın müdahalesi (Şubat) ve ilhak girişimi; Büyük Devletlerin müdahalesi (Şubat-Mart); Halepa Paktı'nın uygulanması (3 Temmuz).

1897 Osmanlı Devleti Yunanistan'a karşı savaş ilân eder (17 Nisan); Sırbistan ve Bulgaristan'ın savaşa katılma kararını Büyük devletler önler, Osmanlı karşı saldırısı (18 Nisan); Yunanistan'ın geri çekilişi (25 Nisan); Balkanlarda *statu quo*'yu korumak için Rusya-Avusturya antlaşması (30 Nisan); Ordunun Atina'ya yürüyüşü; Dömeke zaferi (12 Mayıs); Büyük devletlerin müdahalesi ile barış (4 Aralık): Tesalya Yunanistan'a, Yunanistan'dan 4 milyon altın tazminat, Girit'e özerklik (18 Aralık).

1900 Gâzî Osman Paşa'nın ölümü (4-5 Nisan); Fransız-İtalyan antlaşması: Fransa Fas'ta, İtalya Trablusgarp'ta serbest hareket edecek (14 Aralık).

1901 Fransız donanmasının Midilli saldırısı (5 Ekim).

1902 Makedonya, Selânik, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde kargaşa (21 Eylül) (3 milyon nüfusun yarısı Müslüman).

1903 Büyük Makedonya ayaklanması (2 Ağustos-25 Kasım), Büyük Devletlerin müdahalesi: Murzsteg Programı (22 Ekim); Reformlar.

1904 V. Murat'ın ölümü.

1905 II. Abdülhamid'e Ermeni suikastı: Bomba olayı (21 Temmuz).

1908 Çar ve VII. Edward arasında Reval Mülâkatı; İkinci Meşrutiyet'in ilânı (23 Temmuz), Makedonya'da barış ve Büyük Devletlerin paylaşma planlarının son bulacağı ümidi; Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilân eder (5 Ekim); Yunanistan Girit'in ilhakını ilân eder (6 Ekim); Meclis-i Mebûsân'ın açılışı (17 Aralık): 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah mebûs.

1909 31 Mart Vak'ası (13 Nisan); Tevfik Paşa sadrazam (13 Nisan); Ermenilerin Adana vak'ası (14 Nisan); Hareket Ordusu İstanbul'da (23-24 Nisan); Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi (27 Nisan); V. Mehmet Reşad'ın cülûsu (27 Nisan).

1910 Çırağan yangını (19 Ocak); Arnavutluk'ta isyan (1 Nisan); Bâb-i Âlî yangını (4-5 Ocak); Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatı (5 Haziran).

1911 Trablusgarp için İtalya ile savaş (23 Eylül-4 Ekim).

1912 Meclis-i Mebûsânın feshi (18 Ocak); Rum işbirliğiyle İtalya'nın 12 Ada'yı işgali (24 Nisan-20 Mayıs); Said Paşa'nın istifası (16 Temmuz); İttihat ve Terakki iktidarının sonu; Balkan Harbi'nin başlaması (8 Ekim); Bulgar ordusu Çatalca önünde (15-19 Kasım), Ça-

talca Ateşkesi (3 Aralık); Saint-James Barış Konferansı (16 Aralık); Selânik'in Yunan ordusuna teslim olması (8 Kasım); İtalya ile Ouchy'de barış (15 Ekim), Kosova'da Sırp zaferi (22 Ekim), Arnavutların bağımsızlık ilânı (28 Kasım); Yunan donanmasının Çanakkale Boğaz'ını ablukası (17 Aralık); Lozan Konferansı'nın kesilmesi (6 Ocak); Balkan harekâtının yeniden başlaması, Edirne'nin düşüşü (26 Mart).

1913 İttihat ve Terakki Komitesi'nin Bâb-i Âlî baskını, Mahmut Şevket Paşa sadrazam (23 Ocak); Londra Barışı ile Balkan savaşının son bulması (30 Mayıs); Mahmut Şevket Paşa'nın katli (11 Haziran), Edirne'nin geri alınması (21 Temmuz), İstanbul antlaşması (29 Eylül); Liman von Sanders İstanbul'da (14 Aralık).

1914 Enver Bey Harbiye Nâzırı (3 Ocak); Vilâyât-i Şarkiyye Islâhatı için Büyük devletlerle sözleşme (6 Şubat); Kapitülasyonların tek taraflı ilgası (9 Eylül); Avusturya-Macaristan ile gizli ittifak (2 Ağustos); Rusya'nın savaş ilânı (4 Kasım); Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'na girer.

1915 Cemal Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerinin Mısır Seferi: Kanal hezimeti; Müttefiklerin Çanakkale Boğazı'nı geçmeye çalışmaları: Çanakkale Savaşı; Doğu Anadolu'da Ruslarla işbirliği yapan Ermeni nüfusun iç bölgelere taşınması: Tehcir (27 Mayıs); Evrâk-ı nakdiyye çıkarılması; Gümrük resmi oranının %30'a yükseltilmesi.

1916 Hicaz ve Mekke'nin kaybı; Tevhid-i Meskûkât Kanûnu.

1917 Şer'iyye Mahkemelerinin Adliye Nezâretine bağlanması (25 Mart); Amerika Birleşik Devletleri'nin savaşa girmesi ve Almanya'ya savaş ilânı (6 Nisan); Yıldırım Orduları Grubu'nun kurulması; Irak ve Suriye cephelerinin çöküşü, Rusya'da Komünist İhtilâl: Çarlığın sonu.

1918 Brestlitowsk Antlaşması (3 Mart); Sultan Reşat'ın vefatı ve Vahideddîn'in tahta çıkması (3 Temmuz); Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi (2 Ekim); Sadrazam Talat Paşa'nın istifası; Ahmet İzzet Paşa'nın sadâreti (8 Ekim); Mondros Mütarekesi (30 Ekim); Almanya ve Avusturya'nın savaştan çekilmeleri (3-4 Kasım); İzzet Paşa'nın istifası ve Tevfik Paşa'nın sadâreti (8 Kasım); İtilaf devletlerinin İstanbul önlerine gelerek şehri teslim almaları (13 Kasım).

1919 Damat Ferit Paşa'nın sadâreti: Hürriyet ve İtilâf Partisi'nin iktidara geçmesi (4 Mart); Yunanlıların İzmir'i İşgali ve Batı Anadolu'da iler-

lemeleri (15 Mayıs); Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul Hükümeti tarafından Anadolu'ya gönderilmesi (19 Mayıs); Erzurum Kongresi (23 Temmuz); Sivas Kongresi (4 Eylül); Damat Ferit'in istifası ve Ali Rıza Paşa'nın sadâreti (2 Ekim); Amasya Mülâkatı (22 Ekim); Mîsâk-i Millî'nin ilânı (29 Kasım).

1920 İtilâf işgal kuvvetlerinin İstanbul'daki resmi binalara girmeleri Meclisin dağıtılması ve kapanması, mebûsların Anadolu'ya kaçmaları, ele geçenlerin İngilizler tarafından sürülmesi (16 Mart); Ferit Paşa'nın sadâreti (5 Nisan), Ferit Paşa hükümetinin Mustafa Kemal Paşa'yı idama mahkûm etmesi ve askerlikten tardı (11 Mayıs); İstanbul hükümetinin Sèvres Antlaşması'nı imzalaması (10 Ağustos); Gümrü Antlaşması (2-3 Aralık).

1921 Londra Konferansı: Anadolu için söz söyleme hakkının Anadolu hükümetinde olduğunun tespiti (27 Ocak-12 Şubat); II. İnönü Zaferi (31 Mart),; Sakarya Meydan Savaşı (3 Eylül); Fransa ile barış (20 Eylül).

1922 Büyük Taarruz: İşgalci Yunan kuvvetlerinin imhası (27 Ağustos): Büyük Zafer: Yunan başkumandanının esir edilmesi (30 Ağustos); İzmir'in kurtuluşu (9 Eylül); Mudanya Mütarekesi (11 Ekim); Saltanatın İlgası (1 Kasım); Sultan Vahîdeddin'in yurtdışına kaçması; Abdülmecid Efendi'nin halife olarak seçilmesi (16 Kasım).

1923 Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz); Ankara'nın başkent olarak ilânı; Cumhuriyet'in ilânı (29 Ekim).

1924 Hilâfetin ilgası ve Osmanlı hanedan mensuplarının yurtdışına çıkartılmaları (3 Mart).

SÖZLÜK

Burada yer verilen terimler esas olarak 1300-1600 dönemi için geçerlidir. Kelimeler önce metinde geçtiği gibi, çevrimyazı yapılmadan verilmiş, parantez içinde de *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskıda kullanılan çevrimyazı alfabesiyle orijinal şekilleri belirtilmiştir.

KISALTMALAR

A Arapça
Y Yunanca
It İtalyanca
L Latince
F Farsça
Sl Slav dilleri
İSP İspanyolca
T Türkçe

ahdnâme (F. ʿahdnâma): Bir cemaate, hükümdâra veya kişiye; bir ayrıcalık, muafiyet veya yetki veren, padişah tarafından yemin altında yazılı olarak verilmiş güvence belgesi.

akça veya **akçe** (T.): Gümüş Osmanlı parası.

askerî (A. ʿaskarî): (1) Kelime anlamı asker sınıfından; (2) Vergiden tam muafiyete sahip askerî ya da dinî seçkinlere dahil bütün gruplar; kendilerine padişah beratıyla böyle bir statü bahşedilen gayrimüslimler de askerî sayılır.

avârız (A. ʿawârid): Fevkalâde durumlarda devlet tarafından çoğunlukla donanmayı desteklemek için koyulan olağanüstü salgun vergi ve hizmet yükümlülükleri; belirli sayıda reâyâ hane halkı avârız vergi hanesi olarak kaydedilir.

azeb (A. ʿazab): (1) Genç bekâr erkek; (2) Masrafı avârız sistemi çerçevesinde yerli halk tarafından karşılanmak üzere orduya yazılan yardımcı piyade; (3) donanmadaki cenkçiler.

bac (F. bâj): Satılık mallardan yük veya kutu başına alınan çarşı veya transit resimleri.

barca veya **barça** (eski Venedikçe: barca): 600x8 ton kapasiteli, toplarla teçhiz edilmiş büyük gemi.

baştina (Sl.): Osmanlı raiyyet çiftliğine denk düşen Balkan köylü aile çiftliği. Osmanlı dönemi

öncesi statü ve hizmet yükümlülükleri Osmanlı döneminde de devam eden gruplar için bu Slav terimi kullanılırdı.

beytülmal (A. bayt al-māl): (1) devlet hazinesi; (2) vârisi bulunmayan, dolayısıyla da devlet hazinesine ait olan miras.

bedestan veya **bedesten** (F. bezzāzistan'dan): Kaysariyya veya Roma bazilikası ile eşanlamlı, çarşının ortasında, değerli kumaş, mücevher ve silâh gibi ithal malların depolandığı ve satıldığı üstü örtülü sağlam taş bina; vakıf parası bedestende muhafaza edilir, ileri gelen tüccarların burada dükkânları bulunurdu.

beg veya **bey** (T.): (1) Orta Asya Türk devletlerinde ve kuruluşunun ilk yıllarında Osmanlılarda hükümdâr; (2) komutan; (3) tımar sisteminde sancak veya zeâmet sahibi komutanının unvanı.

beglerbegi veya **beylerbeyi** (T.): Mirmîrân ile eşanlamlı; beylerbeyiliğin genel valisi.

beglerbegilik veya **beylerbeyilik** (T.): *Eyâlet* veya *vilâyet* ile eşanlamlı; bu terimlerin hepsi Osmanlıların beylerbeyi tarafından yönetilen en büyük idarî birimi karşılığında kullanılır.

berat (A. barāt): Üzerinde padişah tuğrası bulunan tevcih fermanı; menşur da denir.

bogasi veya **bohassi** (T.): Hamideli'nde çok miktarda üretilip Balkanlara, Kırım, Macaristan ve başka Avrupa ülkelerine ihraç edilen ince pamuklu kumaş.

Boz-Ulus (T.): Doğu Anadolu'da bir Türkmen aşiret konfederasyonu.

cebelü (T.): tımar, zeâmet veya has sahibinin sefere katılırken yanında götürdüğü tam teçhizatlı-silâhlı refakat eri.

celâlî (T. Djelâ lî): Çoğunlukla sekban ve sarucalardan oluşan paralı asker grupları; Bunlar işsiz kalınca eşkıya çetelerine dönüştüler, 1596-1610 döneminde tüm Anadolu'yu harab ettiler.

cihad (A. djihād): İslâmiyette kutsal savaş.

cizye (A. djizya): Gayrimüslim yetişkin erkeklerden alınan İslâmî baş vergisi; ilk çıkışında kişinin durumuna göre 12, 24 veya 48 dirhem gümüş alınırdı; vergi defterlerindeki üç kategori şöyleydi: çalışan yoksullar (ednâ), vasat gelirli olanlar (evsat) ve hali vakti yerinde olanlar (â'lâ); ancak Osmanlılar çoğunlukla bu vergiyi her hane başına eşit olarak aldılar, miktarı da bir altın ya da bunun gümüş akçe olarak karşılığı idi.

çifthane sistemi: Bu sisteme göre devlet, kırsal toplumu ve ekonomiyi, tahıl üretilen topraklara el koyup bunları tapu sistemi çerçevesinde köylü ailelerine (hane) dağıtarak örgütlüyordu. Teorik olarak bir çift öküze sahip olan her haneye, hanenin geçimini ve vergi yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlayacak büyüklükte bir arazi (çiftlik) veriliyordu. Devletin koruyup devam ettirmeye çalıştığı temel fiskal birim buydu. Yarım çiftlikten daha azına sahip olan haneler, veya bekâr köylüler *bennak* ve *mücerred* (veya *kara*) olarak ayrı bir kategoriye sokuluyor ve daha düşük çift vergisine tabî tutuluyorlardı.

çiftlik (T.): (1) çift-hane sistemi çerçevesi içinde bir çift öküz ile işlenebilen toprak veya kapsadığı tarlalar; bir araya getirildiğinde bir köylü ailesinin (hane) tarım arazisi; (2) toprağında ikamet etmeyen bir toprak sahibine bağlı çeşitli raiyyet çiftliklerinden oluşan büyük çiftlik; (3) plantasyon benzeri her türlü tarım birimi.

çift vergisi (T.): çift-hane sisteminde köylünün çalışma kapasitesini tasarrufundaki toprakla birlikte ele alıp değerlendiren bir vergi türü, *çift resmi*.

devşirme (T.): Kırsal alandaki Hıristiyan ahalinin küçük erkek çocuklarının sarayda veya ordu bölüklerinde hizmet vermek üzere toplanması; ayrıca bkz. **kul**.

divân (F. diwân): (1) İstanbul'da hükümet ve en üst mahkeme olarak çalışan imparatorluk yüksek kurulu; (2) hükümet; (3) devlet hazinesi.

dolab (F. dôlâb): (1) dönen bir alet; (2) sudobalı; (3) karışık, kanûna aykırı işler, (4) banka.

Eflâklar (Vlah, Ulah halkı): Çoğu göçer olan Eflâklar, 15. yüzyılda Osmanlı idaresi altında askerî ve diğer kamu hizmetleri için örgütlenmiştir.

ekinlik (T.): bkz. **mezra'a**.

emin (A. âmin): (1) güvenilir kişi, nezaret eden, yöneten kişi, şef; (2) bir kamu işini yürütmek üzere tayin edilmiş mali sorumluluk taşıyan sultan temsilcisi; (3) sarayda veya hükümette erzak ikmali vb.'nden veya bir kamu işine nezaret etmekten sorumlu dairenin başı.

eşkünci (T.): (1) "seferli"; (2) askeri seferlere, yani *eşküne* katılmakla görevlendirilen tımar sahipleri.

fay' (A. fay'): Bir cemaat olarak Müslümanların veya İslâm devletinin ortak ve elden çıkarılmaz mülkü (toprağı).

faytor (İsp. feitor): Portekiz Hürmüz kaptanının 16. yüzyılda Basra'daki temsilcisi.

ferag (A. faragh): Bir mülkün veya mülk üzerindeki tasarruf haklarının yasal olarak başkasına devri.

fetvâ (A. fetwâ): Fıkıh konusunda uzman ve yetkili biri tarafından verilen yazılı ve resmi yasal görüş.

gaza (A. ghazâ): İslâm davası için yapılan savaş, kâfirlere karşı kutsal savaş.

gâzi (A. ghazi): İslâmiyet için çarpışan Müslüman savaşçı.

gulam (F. ghulâm): bkz. **kul**.

hane (F. khana): (1): ev; (2) aile; (3) vergi birimi olarak hane halkı.

harac (A. kharâdj): (1) cizye; (2) devlet mülkiyetindeki miri tarım arazisini tasarruf eden gayrimüslimlerden alınan birleşik toprak vergisi (harac-ı arazi) ve köylü baş vergisi (harac-ı ruûs); (3) genel olarak vergi; (4) müslüman olmayan bir devlet tarafından bir İslâm devletine ödenen vergi.

haracî arazi: İslâmiyetin ilk dönemlerinde öşürden daha yüksek miktarlarda vergi (harac) karşılığında gayrimüslim çiftçilerin tasarrufuna bırakılan devlet mülkiyetindeki tarım arazisi.

hasıl (A. hasil): (1) ürün, toplam, gelir; (2) tahrîr defterlerinde bir köy veya başka birimlerden elde edilecek gelirlerin toplamı.

has veya hassa (A. khâss): (1) seçkinler tabakasından birine veya padişaha ait; (2) seçkinlere veya padişaha bağlanmış gelirler; (3) bir tımar sahibinin kontrolüne tahsis edilmiş tarla veya bağ.

havass-ı humayun (A. khawâss-i humâyûn): Tımar sisteminde padişaha, fiilen merkezi devlet hazinesine ayrılmış gelir kaynakları; havass ya doğrudan padişahın temsilcileri tarafından, ya da mukataa (iltizamı) vasıtasıyla toplanırdı.

havale (A. hawâla): uzak mesafedeki bir gelir kaynağındaki paranın yazılı talimatla bir görevliye veya işe tahsisi, hem devletin hem de özel kişilerin mali işlerinde kullanılır.

hayduk veya haydud: (1) kelimenin kökeni: Macarca düzensiz piyade birliklerine verilen isim; (2) eşkıya.

hutbe (A. khutba): Cuma namazlarında veya dini bayramlarda hatip veya cemaat lideri tarafın-

dan camide verilen **vaaz**. duada iktidardaki hükümdârın adının anılması âdeti. Osmanlı padişahları, dini tarikat şeyhlerini büyük camilere hatip tayin ederlerdi; isminin anılması padişahın hükümranlığının meşrutiyetinin kabul edildiğinin bir simgesi halini aldı

icarateyn (A. i'djâratayn): ikili kiralama sistemi. Buna göre vakıf mülk kiracısı, mülkü kullanmak için önce peşin olarak (mu'accele) önemli bir meblağ öderdi, ikinci olarak da aylık kira (mü'eccele) verirdi, bu sistemde kiracı mülk üzerinde çok geniş tasarruf hakkına sahipti.

imam (A. imâm): (1) ibadete önderlik eden kişi. (2) Peygamberin halefi, halife. (3) Müslüman bir devletin başı.

İmâret (A. 'imârat): (1) Vakıf külliyelerine bağlı aşevleri. (2) Vakıf binaları toplamı, külliye.

irsalat veya **irsaliyye** (A. irsâlât, irsâliyya): (1) askeri birliklerin tüketimine yönelik mallar ve ya devlete ait kargo; (2) vilâyetin gelir fazlasından merkezi hazineye gönderilen nakit para.

ispence (Sl. kökeni, jupanitsa): Osmanlı öncesi Sırbistan'da feodal beye baş vergisi; Osmanlı döneminde de olağan bir vergi olarak devam etti ve çoğunlukla tımar gelirlerine dahil edildi.

istimalet (A. istimâlat): (1) Kelime anlamı, bir kimseyi bir şeyi kabule yatkın hale getirmek. (2) fethedilen yerlerdeki veya düşman topraklarındaki ahaliyi kazanma karşılığı olarak kullanılan bir Osmanlı terimi.

kapan (A. kabbân): (1) Kamuya ait yerlerde kullanılan büyük bir tartı aleti; (2) malları tartıp resimleri toplamak için bu tartı aletinin konduğu kervansaray veya çarşı.

kaza (A. kâdâ): (1) kadının yetkisi; (2) eyâlet içinde kadının yetki alanına denk düşen idari birim.

Kara-Ulus (T.): Doğu Anadolu'da Kürt aşiret konfederasyonu.

kethüda (F. katkhudâ): (1): kâhya (2) askeri, mesleki veya sosyal bir gruptaki yönetici ekibin, o grup tarafından seçilmiş ve yerel kadı ya da padişah tarafından onaylanmış başı.

kılıç (T.): (1) bilinen silâh; (2) tahrir defterine kaydedilmiş, bölünmez ve parçalar halinde tahsis edilemez tımar birimi.

kirbas (Sanskritçe, *karpassa*): Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerinde üretilen, Balkanlara ve Karadeniz ülkelerine büyük miktarlarda ihraç edilen kaba pamuklu kumaş.

kışlak (T.): Kış otlağı.

Kızılbaş (T.): (1) Anadolu Beylikleri'nde kızıl başlık giyen Türkmen askerler için kullanılırdı; (2) Orta ve Doğu Anadolu'da çoğu Türkmen kökenli, heterodoks görüşlere sahip ve Osmanlı devletinin merkeziyetçi ve ortodoks Sünnî politikasına karşı sık sık ayaklanan mezhep üyesi.

kul (T.): (1) köle; (2) devletin vergi ödeyen tebaası (krş. reâyâ); (3) kullar (çoğul hali) padişahın saraya bağlı hizmetkâr ve askerleri.

kulluk (T.): (1) kölelik durumu; (2) Osmanlı tebasının devlete borçlu olduğu emek hizmeti veya bunun parasal karşılığı (karş. çift resmi); (3) devlete ait toprağı kullanan köylünün devlete veya tımar sahibine vermek zorunda olduğu özel hizmetler ve resimler (karş. çift resmi).

levent (F. lawand): 1. başıboş reâyâ; 2. hizmetlerine ihtiyaç duyulduğu zaman gemileriyle Osmanlı donanmasına katılan korsanlar.

liva (A. liwâ): bkz. **sancak**.

maktu (A. makṭū'): kira veya vergi bedeli olarak belirlenmiş toplam miktar.

malikâne (F. mâlikâna): 1. Büyük toprak sahibine ait (mülk), 2. Hayat boyu veya ırsî olarak verilen mukataa.

martolos: Osmanlı öncesinde var olan bir milis grubu. Osmanlıların da devam ettirdiği bu milis gücü çoğunlukla sınır boylarında komşu ülkelere akın ve istihbarat hizmetleri veriyordu.

maşlah (A. mashlah): Arabistan'da deve yününden yapılan geniş bir pelerin.

mevat (A. mawāt): "Ölü" toprak için kullanılan hukuki bir terim; terkedilip uzun süre ekilmemiş arazi ya da çöl, orman ve bataklıklar gibi çorak arazi.

mezra'a (A. mazra'a): (1) işlenen toprak; (2) üzerinde daimi bir yerleşim olmayan geniş tarım arazisi; terkedilmiş bir köy veya bir civar köy tarafından ıslah edilip tarıma açılmış arazi.

millet (A. milla): İslâm devletlerinde özerk dinî örgütlenmesi devlet tarafından resmen tanınan cemaat; Osmanlı İmparatorluğun'daki *milletler*, özerk statülerini genişleten ve örgütlenmelerine resmî laik nitelik kazandıran nizamnâmeleri 1860'lardaki ıslahat döneminde elde ettiler.

mirî (F. mīrī): hükümdâra veya devlete ait olan.

muaf (A. mu'āf): Vergiye tâbî olmayan, (vergiden) affedilmiş.

mudaraba (A. muḍāraba): Batı'daki *commenda*'nın karşılığı olan mudaraba, sermayeyi temin eden kişi ile kervan tüccarı arasında yapılan bir sözleşmedir, buna göre iki taraf kârı eşit olarak paylaşır.

muhtesib (A. muhtasib): Kadının Müslüman ahalinin kamu yaşamında ve alışverişlerinde Şeriat kurallarına uygun davranmalarını kontrol eden adamı, müfettiş; özellikle çarşı bölgesinde faal olup, ağırlık ve ölçüleri, malların fiyat ve kalitesini kontrol ederdi.

mukataa (A. muḳaṭa'a): (1) Kira mukavelesi, iltizam; (2) kiranın kendisi; (3) senelik tahmini yapılıp maliye kayıtlarına ayrı bir birim olarak geçirilen gelir kaynağı.

mukataalu (T.): Mukataa sistemi çerçevesinde kiraya verilen devlet arazisi.

mukus (A. mukūs): (1) gümrük veya tüketim resmi; (2) Şeriatça onaylananlar dışında kalan her türlü küçük resim ve vergi.

mülk (A. mulk): Devlet mülkiyeti karşısında tam mülk sahipliği; krş. **mirî**.

müsellem (A. musallam): (1) vergiden muaf; (2) askerî hizmet karşılığında çeşitli vergi muafiyetlerinden yararlanan reâyâ kökenli bir milis grubu.

müşa' (A. mushā'): (1) Kolektif mülkiyet; (2) Müşterek toprak.

narh (F. narkh): ihtiyaç maddeleri zorunlu azami fiyat listesi, yerel kadı tarafından periyodik olarak saptanır.

nişancı (T.): Divân-i Hümâyûnda, tüm beratları denetlemek ve bunlara padişah tuğrası (nişan) çekmekle sorumlu üye; özellikle miri arazinin ve tımar sisteminin idaresinden sorumlu.

nüzul (A. nuzul): (1) misafire ikram edilen yemek; (2) ordu veya donanmanın ikmali için fiskal hane halkı birimleri üzerine konulan aynî vergi, ayrıca bkz. **avârız**.

ocak (T.): (1) şömine; (2) Yaya ve voynuk gibi askerî örgütlerde hane halklarından oluşan birim; (3) bir askerî örgütün tümü veya bir bölümü, Yeniçeri Ocağı gibi.

ortakçılık (T.): Tapu sistemi çerçevesinde toprağın tasarrufuna ve işleme hakkına sahip olan reâyanın aksine, ortakçı başka birine ait toprağı işler. Toprak sahibi genellikle üretim araçlarını temin eder, bazen barınacak yer de verir ve ürünü eşit olarak paylaşırlar; ortakçı kul ise, sahibi için bu temelde çalışan köledir.

osmani (A. 'uşmânī): (1) Osmanlı padişahına ait; (2) Osmanlı gümüş parası akça veya akçeye Arap ülkelerinde verilen isim.

paraoikoi (Y.): bağımlı köylüler, serf; Türkçe metinlerde *parikoz*, İtalyancada *parici*.

pişkeş (F. pīshkesh): Üst mevkideki birine verilen, üstün otoritesinin ve himayesinin kabul edildiğini simgeleyen armağan.
poliçe (It. polizza): Kredi mektubu.
pronlar (Y.): Bizans İmparatorluğun'da askerî veya idarî hizmet karşılığında kendilerine toprak geliri bağlanan taşra askeri, Osmanlı tımar sistemindeki gibi.

raiyyet (A. ra'iyya): bkz. **reâyâ**.
rakabe (A. raḳaba): (1) Bir şey üzerinde kontrol hakkı; (2) *proprietas nuda*; (3) (toprakta) devlet mülkiyeti; ayrıca bkz. **mirî**.
reâyâ (A. ra'âyā): Ekonomik faaliyetlerde bulunan, dolayısıyla vergiye tâbi olan, askerî seçkinler dışındaki Müslüman ve gayrımüslim tüm tebaa.
rikab (A. riḳāb): bkz. **rakabe**.

salgun (T.): bkz. **avârız**.
sancak (T.): eyâletin alt-bölümü; sancakbeyine bağlı idarî birim; bir beylerbeyilik birçok sancaklara bölünmüştür.
sekban (F. sagbān): (1) kelime anlamı, av köpeklerinin bakıcısı; (2) Yeniçeri ordusunda: köken olarak padişahın av köpeklerinin bakıcılarından oluşan birlikler. Yeniçeri ocağına II. Mehmet zamanında dahil edildiler; (3) Tüfeklerle teçhiz edilmiş, ücretli asker; bir Yeniçeri subayı komutasında 50 ilâ 100 kişilik bölükler halinde örgütlenirlerdi; kaynaklarda genellikle sarıca adında benzer bir grupla birlikte anılırlar.
serbestiyet (F. sarbastiyyet): (1) Özgürlük, tam bağışıklık; (2) Vakf ve temlik arazilerde devlet denetiminden tam bağışıklık.
simsar (L. censarii): Çarşıda dellâlların başı.
sipahî (F. sipâhī): (1) atlı asker; (2) soylu sınıf üyesi; (3) kapıkulu süvari bölükleri üyesi; (4) taşra tımarlı (**bkz. tımar**) ordusundaki en düşük rütbe.
sipahî oğlanları (T.): kapı kullarından altı ulûfeli süvari bölüğü arasındaki en üst bölük.
subaşı (T.): (1) Komutan, köken olarak asker anlamına gelen *sü* ve *baş* kelimelerinden; (2) Osmanlı taşra idaresinde tımar ordusunda sipahînin üstünde ve sancakbeyinin altında olan komutan; (3) valinin gelirlerinin toplanması ve diğer bazı sorumluluklarının yerine getirilmesi için tayin ettiği temsilci, bu anlamda bkz. voyvoda ve zeâmet sahibi.
Sünnû (A. sunnî) veya ehl-i sünnet: Sünnet, yani Peygamber ve eshabının geleneklerini izleyen Müslüman topluluğu. Sünnîler, Şiîlerin sünnetten sapan heretikler olduğu kanaatindedir. Osmanlı devleti de dahil Türk devletleri Sünniliği bir devlet politikası haline getirmiş, bu da ciddi toplumsal ve siyasî sonuçlara yol açarak hükümeti 16. yüzyılda Küçük Asya'daki Türkmenlerin Kızılbaş mezhebiyle şiddetli bir mücadele içine sokmuştur.
Sürgün (T.): (1) Osmanlıların ahaliyi bir bölgeden diğerine yerleştirme için sürmesi; (2) bu işleme konu olan kişi.

Şiî (A. shī'ī): Sünnîliğe karşı olan Şiîler şi'a mezhebine mensupturlar. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra meşru imamlığını, dinî-politik önderliğin Peygamber'in kuzeni ve damadı Ali'nin ve onun soyunun uhdesinde olmasını savunurlar. Genelde Şiîler Tanrısal vahiy ve Tanrı ve yaratıkları arasındaki aracılığın Şiî imam ile sürdüğüne inanırlar. Mehdî'nin, yeniden görüneceği güne kadar, müctehidler gaip imam'ın sözcüleri olarak İslâm cemaati üzerinde en üst dinî-politik otoriteye sahip olacaktır. İran'da Safevîlerin 1501'de tahta çıkmasıyla bu düzenin kurulduğuna inanıldı. Bu durum, Osmanlı devletiyle İran arasındaki eski rekabete Sünnîler

ve Şiîler arasındaki bir kavga olarak dinî-ideolojik bir nitelik kazandırdı. 16. yüzyıl boyunca Küçük Asya'nın Kızılbaş Türkmenleri Safevîleri desteklerken bu rekabet özellikle şiddetli iç ve dış siyasî çatışmalara yol açtı.

tevfiz (A. tafwīḍ): (1) tam yetki ve otorite vermek; (2) köylüye devlet mülkiyetindeki arazi üzerinde tam tasarruf hakkı.

tahrir (A. taḥrīr): (1) deftere kaydetmek; (2) Osmanlıların düzenli olarak nüfusu, araziyi ve diğer gelir kaynaklarını teftiş (sayım ve yazım) yöntemi. Defter-i Hakanî denilen tahrîr defterleri iki türlüydü; gelir kaynaklarının ayrıntılı olarak kaydedildiği *mufassal* ve sadece askerî kesim içindeki dağılımın kayda geçirildiği *icmal*.

tahtacı (T.): Toros Sıradağları'ndaki Yörük/Türkmen aşiretlerine verilen genel isim; ağaç kesme ve ticaretiyle uğraşırlardı. Küçük Asya'nın doğu kesimlerinde onlar "ağaç-eri" olarak bilinirlerdi.

taife (A. ṭā'ifa): cemaat, millet.

tamga; bkz. **bac**.

Tanzimat (A. Tanzimat): (1) yeniden düzenleme, reformlar; (2) 1839-77 döneminde gündeme gelen batılılaşmacı radikal Osmanlı reformları.

tapu (T.): (1) hürmet, bağlılık gösterme, biat; (2) Devlet mülkiyetindeki bir arazinin, bir köylü aile reisine bu toprağı sürekli olarak işleme ve tüm vergi ve hizmet yükümlülüklerini yerine getirme sözü karşılığında babadan oğula intikal edecek biçimde kiralanması; (3) tapu haklarını belgeleyen tapu senedi.

tapulu (T.): Tapu sisteminin özel koşullarına bağlı olarak bir köylü aile reisine kiralanmış devlet mülkiyetindeki (tarım arazisi).

tasarruf (A. taṣarruf): (1) özgürce kullanma; (2) devlet mülkiyetindeki toprak üzerinde fiili kullanma haklarının kullanılması.

temlik (A. tamlîk): Padişahın devlet mülkiyetindeki toprağı bir seçkine tam vergi muafiyeti ve özerklik koşullarında mülk olarak vermesi.

tımar (F. tīmā r): (1) her türlü bakım; (2) Padişah beratıyla bağlanan bir geliri, genellikle düzenli askerlik hizmeti vermek karşılığında devlet vergilerini toplama hakkı. Bu vergilerin miktarı da geleneksel olarak 20.000 akçenin altında olurdu; ayrıca bkz. **sipahî**, **has**, **zeâmet**.

ulûfe (A. 'alūfa): genellikle askerlere nakit ödenen maaş.

urfi veya **örfi** (A. 'urfī): (1) olağan; (2) padişah fermanına dayalı; (3) Padişah tarafından onaylanmış, çoğunlukla Osmanlı öncesi resimlere dayalı devlet vergileri, rüsüm-i örfiyye veya tekâlif-i örfiyye terimlerindeki gibi.

ümmet (A. umma): bir bütün olarak Müslüman cemaati.

vakf (A. waḳf, çoğul awḳāf): Hubs ile eşanlamlı. Dinî bir vakıf veya vakfedilmiş bir şey, genellikle gayrı menkul, fakat bazen bir miktar nakit de olabilir. Bu nakit kendi ana miktarını korurken bir intifa yaratır. Sahibi bu nakit üzerindeki tasarruf hakkından, getirinin izin verilmiş iyi amaçlarla kullanılması kaydıyla feragat etmiştir.

valâ (walā'): (1) yasal kontrol; (2) Köle sahibinin azat edilmiş bir kölenin mirası üzerindeki yasal hakları.

vekil (A. wakīl): temsilci.

voynuk veya **voynug** (Sl. voynik, savaşçı, asker): Balkanlardaki Slav devletlerinin köylü ahaliden Osmanlı öncesi bir milis gücü; Osmanlılar tarafından da sürdürülmüştür.

voyvoda veya **voyvode** (Sl.): (1) Prenslik unvanı, özellikle Eflâk ve Boğdan beyleri için kullanılır; (2) valinin kaza bölgesindeki gelirlerinin toplanmasını sağlamak için tayin ettiği askerî temsilci; bazen bunun yerine *subaşı* unvanı kullanılır.

yasakiyye (T.): Kanûnların uygulanmasını sağlamakla görevli yeniçeriye verilen yetki veya ücret.

yaya (T.): (1) piyade; (2) ocak halinde örgütlenmiş köylü milis askeri.

Yörük: Türkmen göçerlerine Osmanlı topraklarına, çoğunlukla Batı Anadolu ve Balkanlara geldikleri zaman verilen bürokratik ad.

Zeâmet (A. zi'âmat): (1) askerî önderlik; (2) Padişah beratıyla subaşılıktaki tımarlı sipahilerin komutanına bağlanan gelir, genel olarak 20.000 ile 100.000 akça arasında; subaşılık ile eşanlamlı.

AĞIRLIKLAR VE ÖLÇÜLER

Bu liste esas olarak 1300-1600 dönemi için geçerlidir.

ardabb, bkz. irdabb
arşun, duvarcı ya da mimar arşunu = 0.758 m.
kumaşlar için, bkz. **endaze** çarşı arşunu = 8 rub = 16 gireh = 0.680 m veya 68.579 cm.

balla, **balya** (ipek, Cenova) = 300 libbra = 90 kg.
bar (Arnavutluk) = 120 okka = 153,936 kg.
bardak = bir bardak tereyağ, sıvı yağ ölçüsü = 10 men = 8.3 kg.
baril = büyüklüğü 20 medreye (bkz. **aşağıda**) kadar olan fıçı
(şarap için, Cenova) 78 kg.
barre = 6 kile (İstanbul) = 153.953 kg.
batman (standart) = 72 litre = 7200 dirhem = 23.094 kg.
(Küçük Asya, 19. yüzyıl) = 7.694 kg.
(Adana, 19. yüzyıl) = 4.848 kg.
(ipek için, Musul) = 800 dirhem = 2.566 kg.
(Musul, 19. yüzyıl) = 9.236 kg.
(Urfa, 19. yüzyıl) = 2.309 kg.
(Bursa, 15. yüzyıl) = 15-16 okka = 19.245-20.28 kg.
(Erzincan) 12 nügi = 1920 dirhem = 6258 kg.
botte (büyük fıçı, Cenova) = 500 libbra = 159 kg. dolayında.
brasse (Epir, odun için)= 1862 okka= 2388.946 kg.

caratello (Cenova) = 2 veya 2.5 baril = 300 litre dolayında.
carro (buğday) = 20 hektolitre
cartuoutso (Preveze) = 150 dirhem = 481 g.
callo = 2.5 kantar = 141.122 kg.; ayrıca bkz. **çuval**.

çap (Van) = 36-45 okka = 46-57 kg.
(Malatya) = 12 standart kile = 307.680 kg.
çaryek (demir) = 0.25 menn = 750 g.
(ipek için) = 0.25 litre
(Bursa, 1500) = 22.5 litre = 8.661 kg.

çaryek = 0.24 arşun = 17 cm.
çeki (standart) = 4 kantar = 225.798 kg.
(odun için) = 195 okka = 250 kg.
(Ayvalık, 19. yüzyıl) = 100 okka = 128. 29 kg.
(Selânik, 19. yüzyıl) = 135-40 okka = 173-79 kg.
(İzmir, 19. yüzyıl) = 180 okka = 230.896 kg.
(sof için, 19. yüzyıl) = 4.564 kg.
(afyon için, 19. yüzyıl) = 763 g.
(altın ve gümüş için) = 100 dirhem = 320 g., krş. **litre**
çetvirnik = 0.25 kabal
çift = bir çift –iki adet– (ayakkabı, öküz, vb.)
çiftlik = (raiyyet için) = bir köylü hane halkı için büyüklüğü 60 ile 150 dönüm arasında değişen arazi.
(Bursa) = 12 mudluk toprak
2, 3 veya 4 mudd tohumluk arazi.
çile, yün çilesi, ipek çilesi; bir pastav içindeki onluk paket.
çit = büyük meyva sepeti
çubuk, bkz. **dönüm**
çuval = 2 kantar = 112.898 kg.
(bir çuval fındık) = 2.5 kile = 74 desimetreküp
(bir çuval pirinç) = 18 kile = 46.184 kg.

dang, bkz. **dirhem**
denk veya **deng** = 50 top = 20 çile = 2 pastav; bir beygir yükü.
deste = 10'luk veya 12'lik bağ
deve yükü = 200-300 kg.
dirhem (Osmanlı standart) = 16 kırat = 64 dang = 3.207 g.
(Bizans ve erken İslâm) = 3.125 g.
(Şerî) = 3. 125 g.
(Kahire bakır tartı sisteminde) = 3.0898 g.
(Dimişkî) = 3.086 g.
(Tebriz, 1700'e kadar parada) = 3.072 g.
dizi = ipe dizilmiş bir sıra (incir)
dönüm (standart) = 4 evlek = 10 nişan = 100 çubuk = 1600 arşun kare = 919.30 metrekare.
(Cumhuriyet dönemi) = 1000 metrekare

endaze = 0.65 m.
erlik, bir kişinin işleyeceği kadar toprak, bu terim özellikle bağların, pirinç tarlalarının ve bahçelerin ölçümünde kullanılır; veya 50 okka pirinç tohumunu ekmek için gerekli toprak ya da 2.5 dönüm yüzey alanı
evlek veya **evleg** = tarlanın öküzle bir günde işlenen bölümü
bağ veya bahçe ölçümü için = 0.25 dönüm (400 arşun kare veya 254.8 metrekare dolayında)

fardello (ipek, Cenova) = 252 libbra = 79.821 kg; ayrıca bkz. **yük**.
farsah = 7500 arşun = 5685 m.

fuçı (standart, Akkerman, 1500) = 2 sihaf = 8 kantar = 226.596 kg.
(havyar, Akkerman, 1500) = 52 medre 225,798 kg.
(şarap, bal, vb.) = 40 medre= 89.810 kg.
1 fuçı = 2 karatil = 4 baril

gaz veya **gez** = 65.58 cm.
gaz-ı şahî = 95 cm.
girar veya **garar** = 50 okka = 64.150 kg.
girbal, bkz. **kalbur**.

harar, bkz. girar
himl, bkz. yük.
at yükü = 150-200 kg.
hiyaşa (büyük) = 24 kabal
(küçük) = 12 kabal

irdabb (tahıl, Mısır) = miktarı 90 ile 198 litre arasında değişirdi.
'idl (ipek, Bursa, 15. yüzyıl) = 176 litre = 68 kg.

kabal (tahıl, Sırbistan) = 65.664 kg.
(tahıl, Sırbistan) = 140 ya da 144 okka = 180-185 kg.
(maden, Sırbistan) = 19 okka, 135 dirhem = 24.894 kg.
kabran (pirinç) = 10 kile = 128.294 kg.
kadeh = 0.25 kile (standart)
kalbur veya **galbur** = kilenin onaltıda biri = 1.604 kg.
kantar (Osmanlı standart) = 100 lodra = 17600 dirhem = 44 okka = 56.449 kg.
(Arap ülkeleri) = 100 ratl = 45 kg.
(Anadolu, 19. yüzyıl) = 180 okka = 230.922 kg.
(Suriye, 19. yüzyıl) = 200 okka = 242.400 kg.
(Mardin, 19. yüzyıl) = 240 okka = 307.896 kg.
(Halep, 19. yüzyıl) = 250 okka = 320.725 kg.
(Cenova) = 100 rottolo = 47.600 kg.
kapa = kabalın dörtte biri
kara (hurma, Bursa) = 2000 okka = 2565.9 kg.
karataş (Erzurum) = 1 okka 100 dirhem = 1.603 kg.
karatil = 20 ile 40 medre arasında fıçı
= 18 Ceneviz libbrası
karta (Arnavutluk) = 80 okka = 102.640 kg.
katır yükü = 60-80 kg.
kental (standart) = 80 okka = 102.616 kg.
(Avrupa malları) = 78 okka = 100.066 kg.
(İngiliz malları) = 39 okka = 50.033 kg.
kentiarion (Yunan), bkz. **kantar**
keylçe, bkz. **kile**
kıbıl, bkz. **kabal**
kırba = deri (alet) torbası

kile = 4 şinik = 8 kutu = 50 kadeh veya kâse = 5000 habbe
(standart) = 36 litre = 37 desimetreküp
(standart) = 20 okka = 25.659 kg.
(İstanbul, 1500) = 18 okka, 350 dirhem = 24.215 kg.
(Niğbolu) = 100 okka = 128.294 kg.
(Sofya) = 50 okka = 64.122 kg.
(Ziştovi, Tirnovo) = 80 okka = 102.535
(Hezargrad) = 60 okka = 76.976 kg.
(İzladi) = 20 okka = 25.659 kg.
(Yenibazar) = 44 okka = 56.449 kg.
(Saraybosna, 1565'ten önce) = 20 okka = 25.659 kg.
(Saraybosna, 1565'te) = 22 okka = 28.224 kg.
(İşkodra, 1536'da) = 36 okka = 46.285 kg.
(İşkodra, 1520'de) = 80 okka = 102.535 kg.
(İpek) = 40 okka = 51.267 kg.
(Mohaç, 16. yüzyıl) = 24 okka = 30.768 kg.
(Peçuy, 16. yüzyıl) = 32 okka = 41.054 kg.
(Macaristan, Temmuz 1579) = 30 okka = 38.488 kg.
(Balıkesir) = 16 okka = 20.527 kg.
(Mardin, Adana) = 16 okka = 20.527 kg.
(Bursa) = 12 okka = 15.395 kg.
(Isparta) = 14 okka = 17.961 kg.
(Edirne, pirinç) = 9 okka = 11.546 kg.
(pirinç) = 10 okka = 12.828 kg.
(Kırım) = 4 standart kile = 85-90 okka = 109-15 kg.
(Akkerman, 1500) = 40 okka = 51.317 kg.
(Konya, Karaman) = 24 okka = 30.790 kg.
(Ankara) = 24 okka = 30.790 kg.
(Malatya, 1528) = 10 okka = 12.829 kg.
(Diyarbekir, 1518) = 10 okka = 12.828 kg.
(İzvornik) = 132 okka
(Sarajevo) = 50, 64, 66 okka
(Kilis, Bosna) = 66 okka = 84.678 kg.
(Depelen) = 38.484 kg.
kırat (Şer'î) = 0.2232 g.
(Osmanlı, standart) = 4 dang = 0.2004 g.
krina = 2 kabal
kutu = standart kilenin sekizde biri = 4.62 desimetre

libbra sottile (Cenova) = 316.750 g.
(Venedik) = 301.230 g.
libbra grossa (Cenova) = 348.450 g.
(Venedik) = 357.749 g.
litre (Selçuklu ve Osmanlı, standart) = 100 dirhem = 320.7 g.
(ipek için) = 120 dirhem = 384.840 g.
(gümüş, Sırbistan) = 115 dirhem = 368.805 g.

litra (Bizans, argiriki litra) = 333.333 g.
(Bizans, logariki litra) = 322.320 veya 319 g.
(Epir) = 427 g.
lodra = 176 dirhem = 0.564 kg.
lukna (tahıl, Smederovo) = 140 veya 144 okka = 186.320 veya 191.851 kg.
(Braniçevo) = 72 okka = 93.360 kg.
(Sırbistan) = 4 Edirne kilesi = 92.372
luknica (Sırbistan) = 0.5 lukna
lukno, bkz. **lukna**

mana (Pahlavi), bkz. männ
männ (standart, İran ve Küçük Asya) = 260 dirhem = 833 g.
(ağır) = 12 okka =15.388 kg.
(hafif) = 6 okka = 7.694 kg.
(Tebriz) = 3 kg. dolayında
(Diyarbekir) = 580 dirhem = 1.860 kg.
(Harput) = 1800 dirhem = 5.773 kg.
(Mısır) = 812.5 g.
(Suriye) = 819 g.
(Selçuklu) = 977 g.
männ-ı şahî = 2 m(nn = 6 kg. dolayında
metre (havyar, Akkerman 1500) = 4.349 kg.
(bakır) = 5750 dirhem = 18.442 kg.
(şarap) = 8 veya 9 okka = 10 veya 11.5 kg.
(şarap, Eğriboz) = 40 kuze = 55 okka = 70.561 kg.
(Sırbistan) = 10 pinte = 4 okka = 5.131 kg.
metrata (şarap, Cenova) = 2 baril = 156 kg.
miskal (ortaçağ İslâm) = 4.233 g.
(Osmanlı, standart) = 1.5 dirhem = 24 kırat = 4.81 g.
mizane (İtalyanca mezzane'den) = 0.5 karatil
moggio (buğday, Venedik) = 4 staio = 333.2 litre
modios (Bizans, Gelibolu) = 583.170 litre
moz (Arnavutluk) = 160 okka = 205.280 kg.
mudd (standart) = 20 kile = 1000 kâse = 100.000 habbe = 513.160 kg.
mudluk = bir mudd tohum ekmek için gerekli toprak, ya da toprağın verimine göre bir çiftlik'in altıda biri, dokuzda biri veya on ikide biri.
muzur (tuz, Selânik, 1478) = 45 okka = 192.420 kg.
(pirinç, Silistre) = 150 okka = 192.420 kg.
(Arnavutluk, 1583) = 32 okka = 41.049 kg.
(tuz, Ahyolu) = 90 okka = 115.452 kg.

nügl = bir batmanın on ikide biri (ipek)
(standart) = 72 miskal = 346.392 g.
(Mardin, Ergani, 1516) = 200 dirhem = 641.4 g.
(ipek, Erzincan, 1576) = 160 dirhem = 513.120 g.

okka (standart) = 4 ratl rûmi = 400 dirhem = 1.2822945 kg.
(ağır, Mezopotamya) = 3.210 kg.
(Mısır, Cidde, 19. yüzyıl) = 1.050 kg.
(Arnavutluk) = 1.412 kg.
onghion (Epir) = 11 dirhem = 35.277 g.
onki (Sırbistan) = 6 miskâl = 28.863 g.

pad-mân (Pahlavi), bkz. **batman**
pastav *(standart) = 50 arşın* = 32.500 m.
(Akkerman, 1500) = 21 arşın = 13,650 m.
polovaç = 0.5 kabal
poluknice (tahıl, Sırbistan) = 12 okka = 15.393 kg.

ratl (standart) = 12 okiya = 333.6 g.
(İstanbul, 18. yüzyıl) = 876 dirhem = 2.809 kg.
(Cidde, 19. yüzyıl) = 113 dirhem = 360 g.
(Mezopotamya, 19. yüzyıl) = 1 okka = 1.283 g.
(Suriye, 19 yüzyıl) = 2 veya 2.5 okka = 2.564 veya 3.205 g.
(Sivas) = 1440 dirhem = 4.618 kg.
(Ahlat ve Nizip, 11. yüzyıl) = 300 dirhem = 962.1 g.
(standart, Arap ülkelerinde litre/litra) = 12 okiya = 337.55 g.
(Endülüs) = 453.3 2.
(baharat, Kuzey Afrika, 11.-12. yüzyıllar) = 140 dirhem = 437.5 g.
(İpek, Halep, 17. yüzyıl) = 700 dirhem = 2.217 kg.
(Suriye) = 600 dirhem = 1.850 kg.
ratl folfoli (baharat, Mısır) = 144 dirhem = 450 g.
ratl kebir (Mısır) = 160 dirhem = 500 g.
ratl rûmî (Anadolu) = 100 dirhem = 320.7 g.
ratl zâhiri (Suriye) = 480 dirhem = 1.500 kg.
rottolo ya da rotolo (İtalyanca), bkz. **ratl**
rub' = bir çarşı arşınının sekizde biri

sanduk ya da **sandık** = çeşitli büyüklüklerde olabilen tahta kutu, incirler için 220 okkalık, afyon için 60 okkalık.
1500'de Akkerman'da 88 okkalık kutu
sapo ya da **sapi** (tuz, sade yağ, Kırım) = 16 keylçe = 410.416 kg.
sikla (Epir, şarap) = 50 veya 60 okka
som (gümüş, Altın Ordu) = 5 oz.
somar = 12 İstanbul kilesi = 307.966 kg.
some (İran, 15. yüzyıl) = 155.615 kg.
staio (tahıl, Venedik) = 83.3 litre
ster (Mora) = 110.802 kg.

sihaf = büyük peynir tulumu
(Akkerman, 1500) = 4 kantar = 225.769 kg.
= 0.5 kantar = 22 okka = 28.224 kg.

şihta veya **şihsa** (maden, Sırbistan) = 120 verkçe = 1313.280 kg.
şinik = 0.5 kile, 0.25 kile için de kullanılır.
tagâr (ağır) = 1560 okka = 2000 kg.
(Musul) = 200 okka = 256 kg.
(Kırım) = 150 okka = 192.420 kg.
(Epir) = 20 okka = 25 kg.
(İran) = 100 männ = 83.4 kg.
tâk = parça (kumaş, sarık bezi)
tay (Balya, bohça) = 700 parça (kirbas, kaba pamuklu kumaş)
tenbelîd = yarım at yükü = 300 litre = 96.210 kg.
ton (Kefe, 1490) = 50-55 arşun = 32.50 - 35.75 m.
top = 20 arşun = 13 m.
= 50 arşun = 32.5 m.
(ipek, tafta) = 100 arşun = 65 m.
(ipek, vâle) = 120 arşun = 78 m.
(kadife) = 15 arşun = 8.45 m.
tulum (Akkerman) = 1 veya 1.5 kantar
turra bkz. çile

ûkiya = 27.8 g.
(Arap Halifeliği) = 72 miskâl = 346.392 g.
(Selçuklu) = 100 dirhem = 320.7 g.
(Suriye, 19. yüzyıl) = 66.5 dirhem = 213 g.
(Mağrib, 19. yüzyıl) = 10 dirhem = 32 g.; ayrıca bkz. **ratl** ve **ünge**

ünge (gümüş, Yunanca ungia veya Latince uncia'dan) = 6 miskâl = 9 dirhem = 28.863 g.

varil, bkz. **fuçı**
vakiyya, bkz. **okka**
verkçe, bkz. **şihta**
vezne (standart) = 120 dirhem = 384.84 g.
= 30 litre = 3600 dirhem = 11.545 kg.
= 72 litre = 23.09 kg. = 7200 dirhem
(Bağdat) = 78 okka = 100.066 kg.
(Musul) = 10 okka = 12.282 kg.
vezniye, bkz. **vezne**
vukiyye, bkz. **okka**

yük (ipek, Bursa) = 405 litre = 155.86 kg.
(ipek, Erzincan) = 10 batman = 61.574 kg.
(madencilik, Sırbistan) = 4 kile = 102.636 kg.
(ipek, Mardin) = 8 bohça = 3 batman = 126.4 okka = 162.179 kg.
= 1 kabal (krş. **lukna**)
(maden, Sırbistan) = 4 kabal = 99.576 kg.
(Arnavutluk) = 120 okka = 153.936 kg.

zirâ', bkz. **arşun**

KAYNAKÇA

I. GENEL TARİHLER

J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanicshen Reiches* (10 cilt), (Peşte, 1827-1935) (ikinci basım, Graz, 1963).
J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (7 cilt), (Hamburg ve Gotha, 1840-63), (ikinci basım, 1962).
N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* (5 cilt), (Gotha, 1908-13) (ikinci basım, 1962).
İ. H. Uzunçarşılı ve E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, (6 cilt), (Ankara, 1947-59).
D..Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire* , (Londra, 1734).
F. Sansovino, *Historia universale dell'origine et imperio de Turchi*, (Venedik, 1582).
P. Ricaut (Rycaut) ve R.Knolles, *The Turkish Histroy from the Original of that nation to the Growth of the Ottoman Empire* (3 cilt), (Londra, 1687-1700).
R. F. Kreutel, *Vom Hirtenzelt zur Hohen Pforte*, (Graz, 1959).
Osmanlı, (12 cilt), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999).
L. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (5 cilt), (İstanbul, 1971)
Osmanlı Uygarlığı, Ed. H. İnalcık ve G. Renda, (2 cilt), (İstanbul, 2003).
S. Akşin. *Osmanlı Devleti*, 1300-1908, (3 cilt), (İstanbul 2000).

Kısa Tarihler

F. Hitzel, *L'empire Ottaman, XVᵉ-XVIIIᵉ siècles*, 2001.
S. Lane-Pool, *The Story of Turkey*, (Londra, 1888).
E. S. Creasy, *History of the Ottoman Turks*, (Londra, 1877) (tekrarbaskı, Beyrut, 1961).
R. Davison, *Turkey*, (N.J., 1968).
D. Vaughan, *Europe and the Turk, 1350-1700*, (Liverpool 1954).
Cambridge History of Islam, 1, (Cambridge, 1970), s. 263-393.
F. Adanır ve S. Faroqhi, *The Ottomans and Balkans*, Leiden: Brill.
The Otoman Empire and Its Heritage, eds. S. Faroqhi ve H. İnalcık, cilt. 25, 2002.
E. Werner, *Die Gebrt einer Grossmacht (1300-1481)*, (Doğu Berlin, 1979).

II. KAYNAKÇALAR

S. Özge, *Eski Harflerle Basılmış Eserler Kataloğu*, (5 cilt), 1971-1979.
J. K. Birge, *A Guide to Turkish Area Studies*, (Washington, 1949).
V. Michoff, *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie* (4 cilt), (Sofya, 1914-34).
V. Michoff, Bibliographie des articles de périodiques allemands, anglais et italiens sur la Turquie et la Bulgarie, (Sofya, 1938).
Historiographie Yougoslave, 1955-1965, (Belgrat, 1965).
Modern Greek Culture: A Selected Bibliography in English-French-German-Italian (3. baskı), (Atina, 1970).
J. D. Pearson, *Index Islamicus, 1906-1955, A Catalogue of Articles on Islamic subjects in Periodicals and Other Collective Publications*, (Cambridge, 1958); *ek*, 1956-1960, (Cambridge, 1962); *ek*, 1960-1965, (Cambridge 1967).
E. Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Kataloğu, 1729-1955*, 1. cilt, (Ankara, 1952). *1955-1980*, 4. cilt, (Ankara, 1971).
B. Lewis and P. M. Holt (ed.), *Historians of the Middle East*, (Oxford, 1962).
İstanbul Kütüphaneleri Tarih – Coğrafya Yazmaları Kataloğu, I: Türkçe Tarih Yazmaları (10 cilt.), (İstanbul, 1943-51).
F. Babinger, *Geschichtsschreiber der Osmanen and ihre Werke*, (Leipzig, 1927); Türkçe çeviri: C. Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları* (Ankara 1982).
B. Spuler and L. Forrer, *Der vordere Orient in İslamischer Zeit*, (Bern, 1955), s. 193-215.
L. Forrer, "Handschriften osmanicsher Historiker in Istanbul", *Der Islam*, XXVI-2, s. 173-220.
A. S. Levend, *Gazavâtnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey Gazavâtnâmesi*, (Ankara, 1958).
F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Kataloğu* (2 cilt), (İstanbul 1961).
Bibliography on Manuscript Libraries in Turkey, (İstanbul: IRSICA 1995).
C. Göllner, *Turcica, Die europaischen Turkendrucke des XVI. Jahrhunderts*, I.Band: 1501-1550, (Bükreş-Berlin 1961): II. Band: 1550-1600, (Bükreş-Baden 1968).
H. Bowen, *British Contributions to Turkish Studies*, (New York, 1945).
B. Moran, *The Bibliography of the English Publications About the Turks From the 15th Century to the 18th Century*, (Istanbul, 1964).
J. Radhouse, *A Turkish and English Lexicon*, (İstanbul, 1890).
Tarama Sözlüğü, (Ankara: TDK, 1963-1940).
Türkologischer Anzeiger, yay. A. Tietze, Viyana.
Osmanlı, "Osmanlı Araştırmaları Bibliyografyası, c. XII, 277-702.
M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (3 cilt), (İstanbul, 1342 H).

III. SÜRELİ YAYINLAR, ANSİKLOPEDİLER, SÖZLÜKLER

a. Türkçe

Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası 1911-22, Türk Tarih Encümesi Mecmuası, adıyla devam etmiştir 1922-32.

Tarih Vesikaları, Milli Eğitim Bakanlığı, I-XVII (1941-58).
Belleten, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1937-.
Tarih Dergisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1949-.
Türkiyat Mecmuası, Türkiyat Enstitüsü, Istanbul, 1925- .
Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, 1963- .
F. Develliоğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedık Lûgat*, (Ankara, 1962)
Belgeler, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Vakıflar Dergisi. Ankara, 1938- .
M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (3 cilt) (Istanbul, 1946-55).
M. Süreyya; N. Akbayar (ed.), *Sicill-i Osmânî* (4 cilt.), (Istanbul, ?)

b. Batı dillerindekiler :

Mitteilungen zur osmanischen Geschichte, I-II, (Viyana, 1921-3).
T. Halasi-Kun and H. Inalcık, (ed.), *Archivum Ottamanicum*,(Leiden, 1973).
Turcica, Revue d'études turques, (1969 -, Paris).
A. Tietze; H. R. Kahane, *The Lingua Franca in the Levant*, (Urbana, 1958).
C. Mostras, *Dictionaire géographique de l'Empire Ottoman*, (St Petersbourg, 1873).
Encyclopaedia of Islam.

IV.OSMANLI BELGELERİ VE BELGE KOLEKSİYONLARI

a. Osmanlı

Ferîdun Ahmed, Munşe'âtü's-selâtîn, (2 cilt), (İstanbul, 1274 H.)
A. Refik, *X-XIII asr-i iticîde İstanbul Hayatı*, (4 cilt), (İstanbul, 1988).
F. Kraelitz-Greifenhorst, *Osmanische Urkunden in türkische Sprache aus der zweiten häfte der 15. Jhr.*, (Viyana, 1921).
L. Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkischhe Diplomatık der türkischen Bottmässigkeit in Ungarn*, (Budapeşte, 1926).
L. Fekete, *Die siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung* (2 cilt), (Budapeşte, 1955).
J. Reychman and A.Zajaczkowski. *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, (Istanbul, 1993)
Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu, 2 fasikül: A-H, (Istanbul, 1938-1940).
L. Fekete, "Ueber Archivalien und Archivwesen in der Türkei", *Acta Orientalia*, cilt. III/iii (1953).
S. Shaw, "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey", *Journal of the American Oriental Society*, cilt. 80 (1960), s. 1-12.
B. Lewis, "The Ottoman Archives, a Source for European History", *Report on Current Research*, (Washington, 1956), s. 17-25.
B. Lewis, "The Ottoman Archives as a Source of History for the Arab Lands", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1951, s. 139-155.
B. Lewis, "Studies in the Ottoman Archives", *BSOAS*, cilt. XVI-3 (1954), s. 469-501.

B. Lewis, *Notes and Documents from the Turkish Archives*, (Kudüs, 1952).
A. Bombacı, "La collezione di documenti turchi dell'archivio di Venezia", *Riv. Studi Orient.*, cilt. XXIV (1949).
G. Elezovic, *Turski spomenici, I*, 1. ve 2. bölümler, (Belgrat, 1940-52).
K. Schwartz, *Osmanische Sultansurkunden des SINAI-Klosters*, (Freiburg, 1970).
T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, (İstanbul, 1952).
İstanbul Vakıfları tahrîr Defteri, 953 (1546), ed. Ö.L.Barkan; E.H.Ayverdi, (İstanbul, 1970).
Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, (Ankara, 1992).
A. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, (9 cilt), (İstanbul, 1990-1996).

Batı Dillerindeki Belge Koleksiyonları

A. von Gevay (ed.), *Urkunden und aktenstücke zur Geschichte der Varhältnisse zwischen Oesterreich, Ungarn und der Pforte im xvi. und xvii. Jahrh.* (3 cilt), (Viyana, 1838-42).
E. Alberi, *Relazione degli ambasciatori Veneti al senato*, cilt. I-III, (Floransa, 1840, 1844 ve 1855).
E. Charrière, *Négciations de la France dans le Levant*, (4 cilt), (Paris, 1848-60).
I. de Testa *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères* (10 cilt), (Paris, 1864-1901).
P. Duparc, *Recueil des instructions aux ambassadeurs et ministres de France*, cilt XXIX. (Paris, 1969).

V. BATI GEZGİN GÖZLEMCİLERİNİN BETİMLEMELERİ

F. Babinger, *Die Aufzeichnungn des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*, (Münih, 1957).
A. von Harff, *The Pilgrimage of Arnold von Harff* (tr. M. Letts), (Londra, 1946).
M. Sanuto, *I Diarii* (58 cilt), (Venedik, 1879-1993).
Th. Spandugino, *De la Origine degli imperatori ottomani, ordini dela corte, forma del guerraggiare, loro religione, rito et costumi dela natione*, cilt IX, (Paris, 1890), s. 138-261.
G. A. Menavino, *Trattato de costumi et vita de Turchi*, (Floransa, 1548).
H. Dernshwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (1553-1555), ed. F.Babinger, Münich, 1923.
J. Chesneau, *Le Voyage de Monsieur d'Aramon (1549)*, ed. Ch. Schefer, (Paris, 1887).
G. Postel, *De la République des Turcs*, (Poitiers, 1552).
Kaiserliche Gesandtschaften aus Goldene Horn, ed. Karl Teply, (Stuttgart, 1968).
C. de Villalon, *Viaje de Turquia, 1557*, M.Serrano y Sanz, *Autobiografiacs y Memorias*, (Madrid, 1905).
N. de Nicolay, *Les Navigations, pérégrinations et voyages*, (Antwerp, 1576).
P. Belon du Mans, *Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Egypte, Arabie et autres pays*, (Paris, 1588).

R. Lubenau, *Beschreibung der Reisen (1573-1589)*, ed. W.Sahm, (Königsberg, 1921).
Du Fresne Canaye, *Voyage du Levant (1573)*, ed. H.Hauser, (Paris, 1897).
J. Wild, *Neue Reysbeschreibung eines gefangenen Christen, 1604-10*, (Nürnberg, 1613).
A. Carayon, *Relations inédites des missions de la Société de Jésus à Constantinople*, (Paris, 1864).
T. Roe, *The Negotiations in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year of 1621 to 1628*, ed. S. Richardson, (1740).
G. Sandys, *Travels (1610)*, 5. baskı, (Londra, 1652).
T. Sherley, *Discourse of the Turks*, ed. E.Denison Ross, (Londra, 1936).
A. Sherley, *His Relations of his Travels*, (Londra, 1613).
H.Blount, *A Voyage into the Levant*, 2. baskı,(Londra, 1636).
A. Bobovio *(Ali Bey)*, *Relazione del Seraglio del Gran Signore, Viaggie dimore per la Turchia*, (Venedik, 1682).

VI. OSMANLI VEKAYİNÂMELERİ

Osmanlı Tarihleri: Ahmedî Şükrullah, Ahmed Âşıkî, Nişancı Mehmed Paşa Mahmud oğlu Hasan, ed. N. Atsız Çifcioğlu, H. Konyalı, F. Kırzıoğlu, (İstanbul,1949).
Neşrî, *Cihannümâ*, yay. haz. F.R.Unat ve M.A. Köymen, (Ankara, 1947-1949).
İbn Kemal, *Tevarîh-i Âl-i Osman*, (I, II,VII, VIII ve X. ciltler).
İdrîs-i Bidlîsî, *Heşt Bihişt*, VIII cilt I. Osman'dan 1505 tarihine kadar (yazma) eser Hoca Sa'deddî'nin *Tâcu't-Tevarîh* adlı eserini kaynak olmuştur (2 cilt, İstanbul, 1280/1863); Mustafa Âlî, *Kûmhü'l-Ahbâr*, I. Osmandan, I. Selim dönemine ait bölümü yayınlanmıştır, (Kayseri, 1997).

VII. OSMANLI TARİHİNİN DÖNEMLERİ (SİYASİ TARİH))

a. Kökenleri

Fr. Giese, "Das Problem der Entstehung des osmanicshen Reiches", *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete*, 2. cilt (1924), s. 246-71.
H. A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, (Oxford, 1916), (tekrarbaskı 1968).
M. F. Köprülü, *Les Origines de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1935).
M. F. Köprülüzâde, "Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens" *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, 1. cilt, s. 203-22.
M. F. Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten* VII . cilt, (Ankara, 1943), s. 219-314.
C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, (Londra, 1968).
O. Turan, "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks", *The Cambridge History of Islam*, (Cambridge, 1970), s. 231-62.
P. Wittek, "Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum", *Byzantion*, XI. cilt (1936), s. 285-319.

P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire,* (Londra, 1938).
H. İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı,* ed. G. Eren, (Ankara, 1999), s. 37-1932.
H. İnalcık, "Struggle Between Osman Gazi and the Byzantines for Nicaea" *Syposium, Nicaea-Iznik*, (İstanbul, 2003).

b. Beylikler

P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche, Studie zur Geschichte Kleinasiens im 13-15. Jahrhundert*, (İstanbul, 1934).
P. Lemerle, *L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident, Recherches sur 'La geste d'Umur Pacha'*, (Paris, 1957).
B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im spätmittelalter*, (Wiesbaden, 1964).
İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, (Ankara, 1937).
M. F. Köprülü, "Notes on the History of the Beyliks in Anatolia", *Türkiyat Mecmuası*, II. cilt (1928), s. 1-32.
Fr. Taeschner, "Beiträge zur Geschichte der Achis in Anatolien (14-15. Jahrhundert)", *Islamica,* IV. cilt, (1931), s. 1-47.
Fr. Taeschner, "Akhi"; *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, I. cilt.

c. Sınır beyliğinden imparatorluğa (1352-1402)

Hammer, Zinkeisen ve Jorga'nın eserlerinden başka aşağıdakilere bakın.

I. Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des Sultans Osman, Orhan et Murad I*, (Münih, 1967).
H. Inalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, II. cilt, s. 103-129.
G. G.Arnakis, *İlk Osmanlılar*, (Atina, 1947) (Yunanca).
G. G.Arnakis "Gregory Palamas among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI. cilt (1951), s. 104-18.
The Travels of Ibn Battuta, çev. H.A.R.Gibb, 1. ve 2. ciltler, (Londra, 1956-61).
P. Charanis, "The Strife Among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402" *Byzantion*, XVI. cilt (1942-3), s. 286-314, XVII. cilt s. 104-18.
F. Babinger, *Beiträge zur frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14-15. Jahrhundert)*, (Münih, 1944).
H. Inalcık, "Edirne'nin Fethi", *Edirne'nin 600 Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, (Ankara, 1965), s. 137-59.
D. Angelov, "Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs" *Byzantinoslavica*, XVII. cilt (1956), s. 220-75.
M. Braun, *Kosovo*, (Leipzig, 1937).
M. Braun, *Lebensbeschreibung des Despoten Stefan Lazarevic von Konstantin dem Philosphen im auszug herausgegeben und übersetzt*, (Göttingen, 1956).
H. Inalcık, "Bayezıd I" *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım. I.cilt.
A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, (Londra, 1938).
M. Silberschmindt, *Das oriantalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches, 1381-1400*, (Leipzig, 1923).
M. M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie, 1402*, (Bükreş, 1942). Eleştirisi için bkz. *Belleten*, XI. 42 (1947), s. 341-5.

G. Ostrogorsky, "La prise de Serrès par les Turcs", *Byzantion*, 35 (1965), s. 302-19.
H. H. Giesecke, *Das Werk des Aziz ibn Ardaşir Astarabadi. Ein Quelle zur Geschichte des Spätmittelalters in Kleinasien.* (Leipzig, 1940).
E. Werner, *Die Geburt einer Grossmacht-Die Osmanen (1300-1481), Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, (Berlin, 1966).

d. Fetret dönemi ve Toparlanış (1402-51)

P. Wittek, "De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople", *Revue des Etudes Islamiques*, 12 (1938), s. 1-34.
J. W. Barker, *Manuel II Palaelogus, 1391-1425*, (New Brunswick, 1969).
H. J. Kissling, "Das Menaqybname Scheich Bedr ed-dins, des Sohnes des Richters von Samavna", *ZDMG*, no. 100 (1950), s. 112-76.
H. Inalcık, "Arnawutluk"; *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım. I. cilt, s. 653-8.
B. de la Brocquière, *Le Voyage d'Outremer*, ed. Ch. Schefer, (Paris, 1892).
Ducas, *Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)*, ed. Vasile Grecu, (Bükreş, 1958), Türkçe çevirisi, V. Mırmıroğlu, İstanbul.
F. Thiriet, *Régestes des déliberations du Senat de Venise Concernant La Romanie*, 3 cilt, (Paris, 1958-61).
N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV siecle*, I. ve II. cilt, (Paris, 1899).
W. Miller, *Essays on the Latin Orient*, (Cambridge, 1921).
A. E. Vacalopoulos, "Les limites de l'empire byzantin", *Byzant. Zeitschrift*, 55 (1962), s. 56-65.
G. Beckmann, *Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen, (1392-1437)*, (Gotha, 1902).
O. Halecki, *The Crusade of Varna*, (New York, 1943).
J. Dabrovski, "L' année 1444", *Bulletin International. de l'Académie polonaise des sciences et des lettres, Classe d'his. et de phil.*, (Harkov, 1952).
H. Inalcık, *Fatih: Devri üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, (Ankara, 1954).
F. Babinger, "Von Amurath zu Amurtah". Vor – und Nachspiel der Schlacht bei Varna (1444), *Oriens*, III. cilt, 2 (1950), s. 233-44.
H. Inalcık, "Murad II", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII. cilt, s. 589-615.
F. Taeschner and P.Wittek, "Die Vezirfamilie der Candarlyzade (14.-15. Jah.) und ihre Dankmäler", *Der Islam*, 18 (1929), s. 60-115.
G. Ostrogorsky, "Byzance, état tributaire de l'empire turc", *Zbornik Rodova* (1958), s. 49-58.

e. İmparatorluğun Pekişmesi (1453-1526)

F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, Münich, 1953 (genişletilmiş italyancası: Torino, 1967), H.Inalcık'ın eleştirisi, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time", *Speculum*, XXXV. cilt (1960), s. 408-27.
S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, (Cambridge, 1965).
A. Mercati, "Due lettere di Giorgio da Trebisonda a Maometto II", *Orien. Chr Period*, 9 (1943), s. 285-322.
Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, (Princeton, 1964).

H. Inalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers*, 23 (1970), s. 213-49.

H. Inalcık, "Mehmed II", *Islam Ansiklopedisi*, VII. cilt, s. 506-35.

E. Hock, *Pius II und der Halbmond*, (Freiburg i. Br., 1941).

F. Babinger, "Relazioni Visconteo-sforesche con la corte ottomana durante il sec. xv", *Atti del Convegno di Studi su la Lombardia e l'Oriente*, (Milano, 1963).

A. Bombaci, "Venezia e l' impresa turca di Ottranto", *Rivista Storico Italiana* no. 66 (1954), s. 159-203.

F. Babinger, "Lorenzo il Magnifico e la Corte ottomana", *Archivio Strico Italiano* (1963).

F. Babinger, "Maometto II il Magnifico e la Corte ottomana", *Archivio Storico Italiano* (1963).

S. Tansel, *Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı*, (Istanbul, 1964).

N. Beldiceanu, "La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Alba par Bayezid II", *Südost-Forschungen*, XXIII. cilt, s. 36-115.

S. N.Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, (Urbana, 1948).

R. S.Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, (New York, 1967).

H. Pfefferman, *Die Zusammenarbeit der Renaissancepapste mit den Turken*, (Winterruhr, 1946).

Donado da Lezze, *Historia Turchesca (1300-1514)*, (Bükreş, 1909).

H. S. Kissling, *Sultan Bayezid II's Beziehungen zu Markgraf Francesco von Gonzaga*, (Münih, 1965).

L. Thusane, *Djem-Sultan*, Paris, 1892. Krş. H.Inalcık, 'Djem', *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, 2. cilt, s. 529-32.

H. A. von Burski, *Kemâl Re'is: Ein Beitrag zur Geschichte der Türkischen Flotte*, (Bonn, 1928).

F. Babinger, "Vier Bauvorschlage Lionardo da Vinci's an Sultan Bayezid II (1502-1503)", *Nachr. der Academie der Wissensch. in Göttingen* (Phil.-his. Kl., 1958, no. 1).

F. Babinger, "Kaiser Maximiliens I. "geheime Praktiketn" mit den Osmanen (1510/11)", *Südost-Forschungen*, XV. cilt (1956).

V. Minorsky, *La Perse au XV siécle entre la Turquie et Venise*, (Paris, 1933).

H. Sohrweide, "Der Sieg der Safeviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert", *Der Islam*, 41 (1965), s. 95-223.

E. Eberhard, *Osmanische Polemik gegen de Safeviden im 16. Jahr. nach arabischen Handschriften*, (Freilburg, 1970).

S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, (Istanbul, 1969).

H. Jansky, "Die Eroberung Syriens durch Sultan Selim I", *Mitt, zur osmanicshen Geschichte*, II. cilt (1923), s. 173-241.

H. Jansky, "Die Chronik des Ibn Tulun als Geschichtsquelle über den Felduzug Sultan Selims I. gegen die Mamluken", *Der Islam*, XVIII (1929), s. 24-33.

Ibn Iyas, *An account of the Ottoman Conquest of Egypt*, çev. W.H.Salmon, (Londra, 1921).

M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi*, (2 cilt), (Ankara, 1971).

M. Balard, *La Romanie Gènoise*, (2 cilt), (Paris, 1978).

E. Balta, *L Eubée à la Fin du XV e Siècle*, (Atina, 1989).
F. W. Carter, *Dubrovnik, A classic City-State*, (Londra, 1972).
M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Londra, 1970).
H. inalcık, *From Empire to republic*, (İstanbul, 1995).
R. Mantran (ed.), *Histoire de l'empire Ottoman*, (Paris, 1989).
M. Speiser, *Das Selimname des Sa'di b. 'Abd al-Mute'al*, (Zürih, 1946).
H. Massé, "Selim I en syrie, d'après le Sélim-Name", *Mélanges René Dussaud*, 2. cilt (1939), s. 779-82.
H. A. R. Gibb, "Lutfi Paşa on the Ottoman Califate", *Oriens*, 15 (1962), s. 287-95.
H. A. R. Gibb, "Some Considerations on the Sunni Theory of the Califate", *Studies on the Civilisation of Islam*, ed. S.J.Shaw ve W.R.Polk, (Boston, 1962), s. 141-50.
C. A. Nallino, *Notes sur la nature du 'Califat' en général et sur la prétendu 'Califat Ottoman'*, Rome, 1919.
C. H. Becker, "Barthold's Studien über Kalif und Sultan", *Der Islam*, VI. cilt, s. 386-412.
M. Hartmann, "Das Privileg Selims I für die Venezianer von 1517", *Orientalist. Stud. F Hommel*, II (1918), s. 201-22.
Ş. Altundag, "Selîm I", *İslâm Ansiklopedisi*, X. cilt, s. 423-34 .
H. Edhem, *Sultan Selim's aegyptischer Feldzug*, (Weimar, 1916).
R. B. Merriman, *Suleiman the Magnificent*, (Cambridge, 1944).
L. Forrer, *Die osmanischne Chronik des Rüstem Pascha*, (Leipzig, 1923).
F. Tauer, *Histoire de la campagne du Sultan Suleyman I contre Belgrade en 1521*, (Prag, 1924).
J. H. Mordtmann, *Zur Kapitulation von Buda im Jahre 1526*, (Budapeşte-İstanbul) 1918.)
M. Pavet de Courteille, *Historie de la campagne de Moacz par Kemal Pacha Zadeh*, (Paris, 1859).
V. P. Moutafchieva, *La Vakıf: Un aspect de la structure socio-écomnomique de l'empire ottoman*, (Sofya 1981).
K. Setton, *The Papac and the Levant*, (4 cilt), (Philadelphia 1976-1984).
E. A. Zachariadan, *Trade and Crusade. Venetion Crete and the Emirates of:Mentesche and Aydin, 1300-1415*, (Venedik, 1983).
Th. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World*, (Wiesbaden, 1990).
H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Oranization and Economy*, (Londra 1978).

f. Osmanlı Devletinin Dünya gücü Oluşu (1526-96)

I. Ursu, *La politique orientale de François I*, (Paris, 1908).
E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Süleiman dem Grosses*, (Münih, 1902).
M. Luther, *Vom Kriege wider die Türcken*, Wittenberg (?) 1529.
F. Tauer, "Soliman's Wiener Feldzug" *Archiv Orientalni*, 24. cilt (1956).
W. Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie der Türkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683*, (Graz-Köln, 1955).
K. Brandi, *Kaiser Karl V*, (2 cilt), (Münih, 1937-41).
S. A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism. 1521-1555*, (Cambridge, 1959).

H. Inalcik, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal", *Annales de L'Universite d'Ankara,* I (1947), s. 47-110.

S. Chew, *The Crescent and the Rose,* (New York, 1937).

C. D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature (1520-1660)*, (Paris, 1941).

E. S. Forster, (çev.), *The Turkish Letters of Ogier Chiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562* (tekrarbaskı), (Oxford, 1968).

Ş. Turan, *Kanunî'nin oğlu Şehzade Bayezit Vakası,* (Ankara, 1961).

P. Argenti, *Chios Vincta*, (Cambridge, 1941).

A. Vambery (çev. ve ed.), *Travels and adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis,* (Londra, 1899).

R. B. Serjeant, *The Portuguese Off the South Arabian Coast*, (Oxford, 1963).

L. Dames, "The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenteh Century", *Journal of the Royal Asiatic Society*, I. bölüm, (1921).

M. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies,* (Copenhagen, 1972).

A. Tietze, (ed.), *Habsburgisch-Osmanische Beziehungen,* (Viyana, 1985).

C. Orhonlu, *Telhîsler (1597-1607)*, (İstanbul, 1970).

H. Khalifeh, *The History of the Maritime Wars of the Turks*, çev. James Mitchell, (Londra, 1831).

E. D. Ross, "The Portuguese in India and Arabia, 1517-1538", *J.A.S.* I. bölüm, (1922).

W. E. D. Allen, *Problems of Turkish Pover in the Sixteenth Century*, (Londra, 1963).

A. Bombaci, "Le fonti turcho della battaglia delle Gerbe", *Rivista di Studi Orientali,* 19 (1941), s. 193-248.

A. C. Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525", *The American Hist. Rev.,* LXXV-7 (1970), s. 1892-1919.

Ö. L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı,* (Ankara, 1972).

Ö. L. Barkan, "Price Revolution of the Sixteenth Century," *International Journal o Middle Eastern Studies*, VI (1973).

S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews, cilt: XVIII: The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia and China*, (New York, 1983).

G. Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary, The Hague*, (Paris, 1973).

N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville Ottomane au XVe siècle, étude et actes,* (Paris, 1973).

N. Beldiceanu, *Le tımar dans L'État ottoman (début XVe–début XVIe siècle)*, ed. Otto Harrassorritz, (Wiesbaden, 1980).

P. Benedict, *Geography and Social Perspectives*, (Leiden, 1974).

J. R. Blackburn, "The Ottoman Penetration of Yemen," Archivum Ottomanicum. VI (1979), 55-93.

C. E. Bosworth (ed.), *The Islamic World, Essays in Honor of Bernard Lewis* (Princeton, 1989).

F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* (2 cilt), (New York, 1973).

F. W. Carter, *Dubrovnik (Regusa), A Classic City-State,* (Londra ve New York, 1972).

M. Celâlzâde, *Geschichte Sultan Suleyman Kanunis von 1520 bis 1551*, ed. P. Kappert (Weisbaden, 1981).

D. Chirot, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economies and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, (Berkeley, 1989).

M. Çizakca, "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)," *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXIII (1983).

A. Cohen ve B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Cntury*, (Princeton, 1978).

M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia*, 1450—1600, (London, 1972).

S. Divitçioğlu, "Modèle économique de la société ottomane," *La Pensée*, 144 (1969), s. 41-60.

S. Faroqhi, Peasants, *Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, (London, 1986).

S. Faroqhi, *Men of Modest Substance, House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, (Cambridge, 1987).

S. Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, (Cambridge, 1984).

S. Faroqhi, *Herrscher über Mecca, Die Geschichte der Pilgerfahrt*, (Münih ve Zürih. 1990).

C. Finkel, *The administration of Warfare: The Ottoman Military Campagnes in Hungary*. 1593-1606, (Viyana, 1987).

W. J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion*, 591—1611, (Berlin, 1983).

A. C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*, (Chicago, 1978).

W. D. Hütteroth ve K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and southern Syria in the Late 16 th Century*, (Erlangen, 1977).

W. D. Hütteroth, *Türkei*, (Darmstadt, 1982).

H. İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. Parry and Yapp.

H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. T. Naff ve R. Owen, (Londra, 1977).

H. İnalcık, "The Impact of the Annales School on ottoman Studies and New Findings, *Review* (Binghamton, 1978).

H. İnalcık, "Ottoman Archival Materials on Millets", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, (New York, 1982)

g. Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerilemesi

M. Naima, *Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659*, çev. C.Fraser, (Londra, 1832).

L. Von Ranke, *Die Osmanen und die spanische Monarchie*, (Leipzig, 1877).

U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615*, (Oxford, 1960).

O. Burian, *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte*, (Ankara, 1952).

S. Bono, *I corsari barbareschi*, (Turin, 1964).

J. Pignon, "La milice des Janissaires de Tunis au temps des Deys (1590-1650)", *Cahiers de Tunis*, IV (1956).

R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1550-1853*, (Princeton, 1952).
G. Hill, *A History of Cyprus* (4 cilt), (Cambridge, 1940-52).
H. Inalcık, *Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest*, (Ankara, 1969).
C. Roth, *The House of Nasi: the Dukes of Naxos*, (Philadelphia, 1949).
G. E. Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, (Urbana, 1960).
J. C. Davis, *Pursuit of Power, Venetian Ambassadors' Reports on Turkey, France and Spain, 1560-1600*, (New York, 1970).
S. Faroqhi, *Die Varlagen (telhis) des Grosswesirs Sinan pasa an Sultan Murad III*, (tez), (Hamburg, 1967).
C. Orhonlu, *Telhisler, (1597-1607)*, (Istanbul, 1970).
N. H. Bigman, *The Turco-Ragusan Relationship, 1575-1595*, (Paris, 1967).
A. H. Wratislaw (çev.), *Adventures of Baron Wenceslas Wratislaw of Mitrowiz, 1599*, (Londra, 1862).
Le Strange (çev.) *Don Juan of Persia, 1560-1604*, (Londra, 1926).
P. Paolo Carali, *Fakhr ad-din II, Principe del Libano e la Corte di Toscana, 1605-1635* (2 cilt), (Roma, 1936).
F. A. Behrnauer, "Koğabeg's Abhandlung über den Verfall des osmanischen Staatsgebaudes seit Sultan Suleiman dem Grossen", *ZDMG*, 15 (1861), s. 272-332.
F. A. Behrnauer, "Das Nasihatname. Dritter Beitrag zur osmanischen Gesellschaft", *ZDMG*, XVIII (Leipzig, 1864), s. 699-740.
R. Tschudi (ed. ve çev.), *Das Asafname des Lufti Pascha*, (Berlin, 1910).
B. Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *Islamic Studies*, I (Karachi, 1962), s. 71-87.
H. Inalcık, *The Ottoman Decline and Its Effects Upon the Reaya*, Güneydoğu Avrupa İncelemeleri İkinci Uluslararası Kongresine Bildiri, (Atina, 1970).

VII. OSMANLI HUKUK VE MALİYESİ

P. Horster, *Zur Anvendung des islamicshen Rechets im 16. Jh. Die juristischen Darlegungen (ma'ruzat) des Schejch ül-Islam Ebu Su'üd (ges. 1574)*, (Stuttgart, 1935).
Ö. L. Barkan, ***XV.** ve **XVI.** Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları*, (Istanbul, 1943).
Ö. L. Barkan, 'The Ottoman Budgets', *Revue de la Faculté des Sciences Econ. de l'Univ. d'Istanbul*, XVII, (1955-6), s. 193-347.
H. Inalcık, "Süleyman the Lawgiver and ottoman Law", *Archivum Ottamanicum*, I. cilt.
H. Inalcık, "Land Problems in Turkish History", *Muslim World*, 45 (1955).
R. R. Arat, "Un yarlık de Mehmed II le Conquerant", *Annali*, nuova serie, 1. cilt, (Roma, 1940), s. 25-68.
N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans*, (Paris, 1960). Bu kitabın eleştirisi için bkz. H. Inalcik, "Notes", *Der Islam*, 43 (1967), s. 139-57.
R. Mantran, *Réglements fiscaux ottomans, la police des marchés de Stamboul au début du XVI siècle, in Cahiers de Tunisie*, IV (1956), s. 213-41.

R. Mantran-J. Sauvaget, *Réglements fiscaux ottamans*, (Beyrut, 1951).
W. Hins, "Das Steurwesen Ostanatoliens im 15. und 16. jh.", *ZDMG*, XXV (1950), s. 177-201.
A. Galanté, *Turcs et Juifs, Etude historique et politique*, (Istanbul, 1932).
M. Crusius, *Turco-Graeciae*, libro octo, (Basle, 1584).
F. Scheel, *Die staatrechtliche Stellung der ökumenischen Kirchenfürsten in den alten Türkei*, (Berlin, 1943).
N. Zernov, *Eastern Christendom*, (Londra, 1961).
S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, (Cambridge, 1968).
L. Hadrovisc, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, (Paris, 1947).
G. Stadtmüller, "Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte", *Leipziger Viertelsj. für Südost-Europa*, 3 (1939), s. I-24.
M. Mladanovic, "Die Herrschaft der Osmanen in Serbien im lichte der Sprache", *Südost-Forschungen*, XX (1961), s. 159-203.
R. M. Dawkins, "The Crypto-Christians of Turkey", *Byzantion*, VIII (1933), s. 247-77.
L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy, *Rechnungsbücher türkicsher Finanzstellen in Buda (Offen), 1550-1580, türkischer text*, (Budapeşte, 1962).
S. J. Shaw, *The Budget of ottoman Egypt*, (Paris, 1968).
S. J. Shaw, *Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1789*, (Princeton N.J., 1962)
R. Anhegger, *Beitrage zur Geschichte des Bergbaus im osmanicshen Reich*, (3 cilt), (Istanbul, 1943-5).

VIII. OSMANLI SARAYI VE MERKEZİ YÖNETİM

J. von Hammer, *Das osmanischen Reichs Staatsverfassung und Statsverwaltung* (2 cilt), (Viyana, 1815).
Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman* (7 cilt), (Paris, 1788-1824).
P. Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire*, (Londra, 1670).
I. H. Uzunçarşılı *Kapıkulu Ocakları* (2 cilt), (Ankara, 1943-4).
I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara, 1948)
I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, (Ankara, 1945).
I. H. Uçunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, (Ankara, 1963).
H. A. R. Gibb and H. Bowen, *Islamic Society and the West*, (Londra, 1950-57).
V. L. Ménage, "Notes and Communications. Sidelights on the *Dewshirme* from Idris and Sa'duddin", *BSOAS*, 18 (1956), s. 181-3.
B. D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der 'Knabenlese' im osmanicshen Reich*, (Münih, 1963).
N. M. Penzer, *The Harem*, (Londra-Bombay-Sydney, 1936).
J. A. B. Palmer, "The Origins of the Janissaries", *Bulletin of the John Rylands Library*, XXXV (1953), s. 448-81.
U. Heyd, "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Suleyman The Magnificient", *Oriens*, 16 (1963), s. 153-70.

M. Baudier, *Histoire générale du serrail et de la cour du Grand Seigneur*, (Paris, 1623).
B. Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, (Cambridge, 1941).
B. Miller, *Beyond the Sublime Porte: The Grand Seraglio of Stambul*, (New Haven, 1931).
W. L. Wright, *Ottoman Statecraft: The Book of Counsel for Viziers and Governors of Sari Mehmed Pasha*, (Princeton, 1935).

IX. NÜFUS, ŞEHİRLER VE YOLLAR

Ö. L. Barkan, "Les déportations comme méthode de peuplement et de colonistaion dans l'empire ottoman", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, XI (1946-50), s. 524-569, XIII. cilt, s. 56-79, XV. cilt, s. 209-329.
Ö. L. Barkan. "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire ottoman au XV et XVI siècles", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, I. cilt (1957).
Ö. L. Barkan "Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman aux XV siècles"; *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université. d' Istanbul*, I-II (1939) s. 29-74.
Ö. L. Barkan, "Quelques observations sur l'organization économique et sociale des villes ottomanes, des XVI et XVII siècles", *Recueil Société Jean Bodin*, VII (1955), s. 289-311.
N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, (Seattle, 1983)
F. Taeschner, *Das anotolische wegenetz nach osmanicshen Quellen* (2 cilt), (Leipzig, 1924-6).
G. Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s. 28-50.
M. Alexandrescu-Dersca, "Contribution à l'étude de L'Approvisionnement en blé de Constantinople au XVIII siècle", *Studia et Acta Orientalia*, I (1957), s. 13-37.
W. Behrnauer, "Mémoire sur les institutions de police chez les Arabes, les Persans et les Turcs", *Journal Asiatique*, V. seri, XV (1861), s. 347-92.
F. Taeschner, *Alt-Stambuler Hof und Volksleben*, (Hanover, 1925).
A. Refik, *Istanbul Hayatı* (2 cilt), (Istanbul, 1930-31).
A. A. Pallis, *In the Days of the Janissaries*, (Londra, 1951).
B. Lewis, *Istanbul and the Civilisation of the Ottoman Empire*, (Oklahoma, 1963).
R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIII siècle*, (Paris, 1962).
M. Hadzijahic, "Die privilegierten Stadte zur zeit des osmanicshen Feudalismus", *Südost-Forschungen*, XX (1961), s. 130-58.

X. TİCARET ve EKONOMİ

W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant* (2 cilt), (Leipzig, 1936).
H. Inalcık, "Harir", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, III. cilt.
H. Inalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III/2 (1960), s. 131-47.

G. R. B. Richards, *Florentine Merchants in the Age of Medicis*, (Cambridge, 1932).
A. C. Wood, *History of the Levant Company*, (Londra, 1935).
P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVII siècle*, (Paris, 1896).
U. Dorini-T. Bertele, *Il libro dei conti di Giacomo Badoer, Constantinopoli, 1436-1440*, (Roma, 1956).
F. Thiriet, "Les lettres commerciales des Bebo et le commerce vénitien dans l'empire ottoman à la fin du XV siècle", *Studi in onore di Armando Sapori*, (Milano, 1957), s. 911-33.
H. Inalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The journal of Economic History*, XXIX (1969), s. 97-140.
H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, (İstanbul 1993).
D. Goffman, *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, (Seattle, 1989).
A. H. de Groot, *The Ottoman Empire and the Dutch Republic*, (Leiden 1978).
H. İnalcık, *Sources and Studies on the Black Sea*, (Cambridge, 1995).
B. Mcgowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, (Cambridge ve Paris, 1982).
B. Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East*, (New York ve Londra, 1988)
H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*, (Kudüs, 1988)
J. Tadiç, "Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIII siècle", *Civiltà Veneziana studi 9*, s. 237-74.
H. Inalcık, "Imtiyazat: Ottoman", *Encyclopaedia of Islam*, 2. basım, IV. cilt M. Berza, "La colonia fiorentina di Constantinopoli nei secoli XV.-XVI.", *Revue histoire du Sud-Est Européen*, XXI (1944), s. 137-54.

XI. KÜLTÜR

A. Bombaci, *Storia della letteratura turca dall'antico imperio di Mongolia all'odierna Turchia*, (Milano, 1956).
A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde Ilim*, (Istanbul, 1943).
E. J. X. Gibb, *History of Ottoman Poetry* (6 cilt), (Londra, 1900-9).
R. Ettinghausen (önsöz), M. S .Ipşiroğlu ve S.Eyüboğlu, *Turkey, Ancient Miniatures*, UNESCO World Series, (Paris, 1961).
E. Esin, *Turkish Miniature Painting*, (Vermont ve Tokyo, 1960).
G. M. Meredith-Owens, *Turkish Miniatures*, The British Museum, (Londra, 1963).
I. Stchoukine, *La peinture turque d'après les manuscrits illustrés, I partie de Süleyman I à Osman II, 1520-1622*, (Paris, 1966).
F. Öğütmen, *Miniature Art from the XIIth to the XVIIth Century*, (Istanbul, 1966).
C. E. Arseven, *L'art turc depuis son origine jusqu'à nos jours*, (Istanbul, 1939).
K. Erdmann, *Orientteppiche aus vier Jahrhunderten*, (Hamburg, 1950).
K. Erdmann, *Das anatolische Karavansaray* (2 cilt), (Berlin, 1961).
M. K. Özergin, "Anadolu'da Selçuk Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, no. 20, s. 141-70.
A. Gabriel, "Les mosquées de Constantinople", *Syria*, VII (1926), s. 359-419.
A. Gabriel, *Une capitale turque: Brousse* (2 cilt), (Paris, 1958).
C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, (Berlin, 1912).

J. Karabacek, *Abendlaendische Künstler zur Konstantinopel im 15. und 16. Jhdt.*, (Viyana, 1917).
T. Öz, *Turkish Textiles and Velvets*, (Ankara, 1950).
E. Diez ve O. Aslanapa, *Türk Sanatı*, (İstanbul, 1965).
E. Diez, "The Architect Sinan and his Works", *Atlantis*, (Nisan, 1953).
R. M. Meriç, *Mimar Sinan. Hayatı*, Eseri I. cilt, (Ankara, 1965).
H. Glück, *Die Kunst der Osmanen*, (Leipzig, 1922).
K. Erdmann, *Zur türkischen Baukunst seldschukischer und osmanischer Zeit*, (İstanbul, 1958).
E. Akurgal, C. Mango ve R. Ettinghausen, *Reasures of Turkey*, SKIRA, (1966).
U. Vogt-Göknil, *Les mosqués turques*, (Zürih, 1953).
U. Vogt-Göknil, *Living Architecture: Ottoman*, (Londra, 1966).
A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, (Chicago ve Londra, tarihsiz)
H. Glück, *Die Bader Constantinopels*, (Viyana, 1921).
C. Gurlitt, "Die Bauten Adrianopels", *Orientalische Archiv.*, I. cilt, (Leipzig, 1910-11).
A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, (Paris, 1943).
A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (2 cilt), (Paris, 1931-45).
K. Otto Dorn, *Das islamische Iznik*, (Berlin, 1941).
B. Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri* (3 cilt), (İstanbul, 1980).
C. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)*, (Princeton 1986).
M. Kiel, *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*, (Maastricht, 1985)
E. Egli, *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, (Zürih, 1954).
M. And, *A History of Theatre and Popular Entertainment in Turkey*, (Ankara, 1963-4).
M. And, *Dances of Anatolian Turkey*, (New York, 1959).
H. Ritter, *Karagöz, türkische Schattenspiele* (3 cilt): I, (Hanover 1924), II, (İstanbul, 1941), III, (Wiesbaden, 1953).
S. Eyice, "Sultaniye – Karapınar'a Dair", *Tarih Dergisi*, 20 (1965), s. 117-40
N. Göyünç, "Eski Malatya'da Silâhdar Mustafa Paşa Hani", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1 (1970), s. 63-92.
Taşköprizâde, *Es-Saqaiq en-no'manijje, enthaltend die Biographen der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenen Gelehrten, Derwisch-Scheikh's und Artzte* çev. O.Rescher, (İstanbul, 1927).
J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, (Londra, 1937).
I. Beldiceanu-Steinherr, *Scheich Üftade, der Begründer des Gelwetijje Ordens*, (Münih, 1961).
H. J. Kissling, "Aus der Geschichte des Chalwetijje-Ordens", *ZDMG*, 103-2 (1953), s. 233-89.
H. J. Kissling, "The Role of the Dervish Orders in the Ottoman Empire", *Studies in Islamic Cultural History*, ed. G.E. von Grunebaum, *American Anthropologist*, tez no: 76 (1954).
F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (2 cilt), (Oxford, 1929).
P. Kahle, *Piri Re'i's Bahriye, Das türkische Segelhandbuch für das Mittellandische Meer vom Jahre 1521*, (Berlin ve Leipzig, 1926).
Piri Reîs, *Kitab-i Bahriye*, (İstanbul, 1935).
B. Yediyıldız, *Institution du Vakf au XVIII siècle en Turquie*, (Ankara, 1985).
F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, (Ankara, 1967).

DİZİN

Abaza Mehmet Paşa *bkz. Mehmet Paşa (Abaza)*
Abaza Mehmet Paşa isyanı *bkz. İsyan (Abaza Mehmet Paşa)*
Abbas (Şah,Büyük) 47, 48, 50, 55
Abbasî halifeliği 9, 62, 71, 72, 96, 113, 157
Abdalân 199, 201
Abdalân-ı Rum 195
Abdullah (Bosnevî) 207
Abdullah (Özbek Hanı) 47
Abdullah (Sarı) 209
Abu Hanîfe 181
Acemioğlan 84
adak *bkz. Nezir*
Adâletnâme 81, 97
Adana 130
Aden 133
Adûdüddin İcî 177, 180, 185
Ahî Evran (Nasîreddin Mahmut) 158, 208
Ahî Hasan *bkz. Hasan (Ahî)*
Ahîlik 61, 62, 68, 156, 158, 161, 194, 208
Ahmet (Yazıcızâde) 186
Ahmet (Mehmet II'nin kardeşi) 31
Ahmet (Taşköprülüzâde) 173, 175, 179, 182, 187, 190, 191,
Ahmet I 67, 96, 105, 103
Ahmet II 67, 97
Ahmet III 67, 69, 86, 92, 105
Ahmet Paşa (Gedik) 34, 35, 69, 104
Ahmet Paşa (Hersek) 153
Ahmet Yesevî 195
Akağa 85
Akdeniz 34, 41, 44, 45, 46, 48, 51, 56,
Akhadım Ağa 102
Akıncılar 88
Akkerman 35, 135, 136, 137, 138
Akkoyunlu devleti 37, 202
Akritai 13
Aksaray 175, 207
Akşemseddin 104, 189, 200
Alâeddîn Tûsî 175, 185
Alanya 130, 133
Alanya Beyi 33
Alcazar Savaşı 49
Âlî (Tarihçi) 50
Ali Cemâlî Efendi 100
Alî Fenârî 175, 179
Ali Kuşçu 184, 185
Ali Paşa (Çorlulu) 92, 188, 193
Ali Paşa Medresesi 176
Almanya 43
Alplık 12, 194
Altınordu 11, 44, 127
Amadeo VI (Savoyalı) 18
Amasra 21, 24, 109, 130, 136, 147
Amasya Antlaşması 43
Amirutzes (Trabzonlu) 189
Amyris, Filelfo, Giovanni-Maria 189
Anabolu (Nauplion) 32
Anadolu Beylerbeyi 79, 109, 203
Anadolu Beylikleri 15, 21, 24, 26, 28, 74, 120, 194
Anadolu Hisarı 30, 140
Ancona 141

Andrea Doria 41
Andronikos IV 18
Angarya 80, 81, 112, 147
Angiolello, J. M. 86, 147
Ankara 20, 200, 201, 136
Ankara savaşı 22, 24, 196
Antalya 20, 130, 133, 134
Arabistan 63, 152
Aragon Kralı 32
Argeş 22
Argos 32, 33, 147
Arıza 118
Arnavutluk 17, 22, 24, 27, 32, 33, 41, 119, 140, 141, 152,
Âron III 135
Arpalık 121
Arvanid Sancağı 84
Arz ağası 86
Arz Odası 98
Arz-ı mazhar 96
Askerî sınıf 51, 53, 74, 75, 80, 84, 88, 91, 108, 115, 119, 148, 158, 167
Askerî yöneticiler 25
Astroloji 183, 187
Astronomi 173, 175, 176, 188
Âşık Paşa 208
Atâullah efendi 191
Ateşli silah 28, 33, 36, 37, 38, 48, 52, 53, 55, 112, 166
Atlas Major, Blaeu, Joan 188
Atlas Minor, Mercator, Hondius 188
Atlı asker 118
Avânz 54, 80,152
Averroe *bkz. İbn Sînâ (Averroe)*
Averroizm 185
Avlonya 34, 41
Avrupa 15, 16, 42 Etkisi 56, 57, 161, 183, 188
Avusturya 45, 47, 48, 54, 98, 109
Âyan 56, 92
Ayas 127
Ayasofya 31, 49, 68, 150
Azak 44, 49, 135, 137, 139,
Azerbaycan 37, 38, 43, 48, 144
Aziz Bartolomeos günü 43, 48
Aziz Stefan tarikatı 48
Aziz Yahya Şövalyeleri 40, 134
Aziz Yorgos 195

Babaîlik 195, 197, 199, 201, 205
Bâb-ı Âlî 95, 106
Babü's-saâde 67, 85, 98 ağası 102
Bâc 78, 161
Bağdat 38, 43, 109, 123
Bağnazlık 187-193
bailo 141
Balat 130
Balım Sultan 206, 209
Bâlî Sofyevî 207
Balkan Beyleri 25
Balkan Dağları 27
Balkanlar (fetihler) 17, 18, 19, 20, 21
Bapheus *bkz. Koyunhisar*
Barak Baba 194
Barbarigo, Andrea 168
Barbaros Hayrettin Paşa *bkz. Hayrettin Paşa (Barbaros)*
Basra 43, 50
Basra Körfezi 132
Başdefterdâr 100, 101, 106
Başkent savaşı 33
Bâthori, Istvân 45
Batılılaşma 188
Bâtınîler 191
Batlamyos 186
Battalnâme 196
Bayezit (Süleyman'ın oğlu) 65, 66
Bayezit I (Yıldırım) 11, 20, 21, 22, 29, 62, 71, 83, 84, 130, 108, 113, 140, 141, 196
Bayezit II 35, 36, 37, 38, 69, 78, 79, 85, 94, 102, 114, 138, 150, 185, 201, 208
Bayramî tarikatı 183, 196, 199, 200
Bayzâvî 185, 186
Bedesten 149, 155, 165, 168
Bedreddîn (Şeyh) 25, 120, 175, 181, 185, 196, 197, 199, 201
Behmanî Sultanlığı 132
Bektâşîlik 199, 201, 202, 203, 205, 206, 208, 209
Belgrat 32, 26, 40, 142, 152, 155
Bellini, Gentile 34, 35, 189
Bender Kalesi 46

Bender-Abbas limanı 50
Berat 75, 81, 101, 118, 161, 177,
Berlinghieri 189
Beyler 17, 27, 32, 38, 56, 79
Beylerbeyi 55, 86, 88, 108, 110, 113, 118, 119, 121, 123, 190,
Beyrut 133, 143
Beyşehir 136
Bezirgân 168
Bîat 68, 178
Bid'at 78, 191-193
Bilecea *bkz. Ploçnik (Bilecea)*
Birecik 131
Birgi 13
Birûn 86-88
Bitlis 43, 131
Bizans 11, 12, 15-18, 24-28, 30, 31, 113
Blaeu, Joan 188
Blount, H. 117
Boğazlar 15, 135
Boğdan 32, 35, 41, 47, 109, 111, 135, 139
Bolu 152
Bosna 21, 27, 32,-34, 78, 109, 142,
Bosna-Hersek 141, 142, 154
Bostancı 88
Bozcaada 31
Brahe, Tycho 187
Brankoviç Georgi 26, 32
Brocquière, Bertrandon de La 28, 95, 131
Budin 40, 47, 121, 155
Bulgaristan 15, 17, 19-22, 151,
Burhaneddin (Kadı) 21, 22
Bursa 24, 26, 28, 33, 37, 38, 13, 14, 130, 131, 136, 149, 182, 108, 119, 132, 133, 138, 141, 146, 148, 152, 162, 163, 168, 203 dokuma endüstrisi 166
Busbecq 154, 155, 183
Bürokrasi 65, 74, 90, 100, 101, 103, 178
Bürokrat sınıf 188, 192
Büyük Oda 85, 92
Byelgorod 137

Calvinist *bkz. Kalvencilik*
Câmi'ul-Fusulayn 181
Carion 188
Cateau-Cambrésis Barışı 46
Cava 50
Cebecibaşı 86
Cebelü 88, 90, 118
Celâli isyanları *bkz. İsyan (Celâli)*
Celveti tarikatı105
Cem (Fatih'in oğlu) 35
Cem Sultan 36, 195
Cemâleddîn (Râzî'nin torunu) 184
Ceneviz 30, 32, 130, 131, 135, 137, 143,
Cenova 139, 140
Cerime resmi 112
Ceza hukuku 78, 80
Cezayir 48, 123 Beylerbeyiliği 109, 111
Cidde 63, 132, 133
Cihad 182
Cihannümâ, Kâtip Çelebi 183
Ciriaco (Anconalı) 189
Cizye 13, 54, 121
Cuma namazı 96, 106, 190
Cülûs 65, 67, 68, 88, 92, 104
Cürcânî (Seyyid Şerif) 175, 176, 179, 184

Çagminî 184, 186
Çaldıran Savaşı 38, 203
Çanakkale 135
Çanakkale Boğazı 15, 18, 20, 22, 28, 31, 34, 140
Çandarlı Halil *bkz. Halil (Çandarlı)*
Çandarlılar 20, 26, 28, 101
Çavuş 121
Çavuşbaşı 87, 97, 106
Çeribaşı 122
Çerkassi 137
Çerkesler 44
Çerkezistan 111
Çeşme 152
Çıkma 86, 88, 102, 92
Çift bozan akçesi 115
Çift resmi 112, 115
Çiftlik 79
Çimpe (Omurbeyli) 15
Çirmen 18
Çokadâr 86
Dâhil Medrese 176
Dâ'îler 37, 201, 202

Danişmendnâme 196
Darphane 79
Dârü'l-Mesnevî 209
Dârü's-sâade Ağası 86, 87
Dârülhadîs medresesi 176
Dârülharb 13, 18
Dârülislâm 12
Davud (Kayserili) 207
De re militari, Valturio, Roberto 189
Debbağhane (tabakhane) 158
Dede 203, 205, 206
Defderdâr 98, 99, 102, 106, 111, 121, 122, 178
Dei, Benedetto 132
Deliorman 25, 198, 202
Denizli 13, 97
Derbend 47
Derbentçiler 155
Dergâh-i Âlî 95
Deşt-i Kıpçak 136
Devşirme 53, 83, 88, 194, 202
Dımeşkî , Ebû Bekir ed- 132, 188
Dimitraş 44
Dinyeper 49
Dirlik 36, 88, 91
Diu 133
Divân 74, 96
Divân al-mazâlim 96
Divân defteri 51
Divân-ı Hümâyun 80, 95-98, 100, 102, 103, 106, 161, 167, 178, 190
Diyarbakır 38, 131
Dobruca 21, 25, 27, 151, 195, 196, 202 despotu 17
Doğu Akdeniz 134
Doğu Roma İmparatorluğu 31, 62, 63
Don Irmağı 137
Don Juan 47
Donanma Osmanlı 28, 31, 32, 36, 47, 48, 49, 18, 100, 102, 140 Fransa 41, Venedik 22, 25, 28, 30, 140
Draç 32
Drakul, Vlad 32
Drina Irmağı 142
Dubrovnik (Ragusa) 111, 141, 142, 152
Ducas (Bizanslı tarihçi)198
Dülbendoğlanı 86
Dülkadir Beyliği 36, 38, 203

East India Company 50
Ebussu'ûd (Şeyhülislâm) 179, 181, 190, 192, 200
Ede Balı 61
Edirne 15-17, 24, 28, 38, 132, 139, 141, 142, 146, 148, 149, 152, 176, 177, 182, 201,
Edirne antlaşması 27
Edirne sarayı 84, 85
Efes 130
Eflâk 17, 21, 22, 24-28, 32, 47, 78, 109, 111, 139
Eflâtun 207
Ege Adaları 140
Ege Denizi 141
Eğriboz 33, 34, 147
Ehl-i hibre 159, 160, 162, 163
Ejderhan 44, 45, 105
Eldred, J. 133
Elefteroi 117
Elhasa 109
Elizabeth I - 144
el-Mulahhas fî hay'a, Çagmînî 186
Emir Fahreddin *bkz. Fahreddin (Emir)*
Emir Sultan (Şeyh) 68
Enderûn 68, 85, 86, 88, 92
Endonezya 133
Enflasyon 150
Envârü'l-âşıkîn, Ahmet (Yazıcızâde) 183, 186
Erdebil 204
Erdel 27, 42, 45, 47, 111
Eretna Beyliği 20, 21
Ergene Irmağı 153
Erkân-ı Devlet 99
Ermeni Patriği 63
Ermeniler 135
Erzincan 130
Erzurum 38, 131, 202
Eski Ali Paşa Medresesi 176
Eski Saray 68
Esnaf 74, 163, 167, 192
Esterabad 130, 201

Eşkıyalık 52, 55, 80, 96, 117, 155
Eşkünci 114
Eşraf 167
Euclid 184
Ev üretimi 165, 166
Evhadüddin Kirmani 208
Evliya Çelebi 149, 153, 206
Evrenesoğulları 109
Eyâletler 74, 88, 100, 108, 121, 122 askeri 84, 112

Fahreddin (Emir) 49
Fahreddîn (Râzî) 175, 179, 184, 186, 191
Fakı 192
Farâbî 185, 186
Fâtih Camii 175
Fâtih Sultan Mehmet *bkz. Mehmet II (Fâtih Sultan)*
Fazıl Ahmet (Köprülü) 106
Fazlullah 201
Felipe II 48, 49
Fenârî *bkz. Mehmet Fenârî*
Feodalizm 18, 19, 26, 113, 116, 118, 119,
Ferdinand (Arşidük) 41-43
Ferhad Paşa 68
Feridüddin Attâr 208
Ferman 19, 78, 77, 81, 98, 99, 100, 116, 159, 118, 121, 164
Fetâ 158
Fetih 9, 14, 16, 17, 38, 52, 77, 78, 84, 85, 112, 146, 155, 196,
Fetret dönemi 24-29, 68
Fetvâ 69, 103, 179, 192
Fırat Vadisi 131
Filelfo, Giovanni-maria 189
Filibe 139, 149, 152, 176, 201
Firdesi 112
Fiyat denetimi 160
Fiyat devrimi 145
Floransa 132, 141
Foça 130, 140, 141, 152
Forest, J. de La 45, 143
François I 40-42
Fransa 41, 46, 48, 55, 142, 143
Fransa-Venedik ittifakı 36
Priuli 138

Füsûsü'l-Hikem, İbnü'l Arabi 197
Fütüvvet 156, 157, 159, 161, 163

Galata 130, 132, 135, 141, 147, 150, 187
Garibler 85
Garibnâme, Âşık Paşa 208
Gavrî (al) 38
Gayrimüslimler 150, 157, 188
Gazâ 9, 12-14, 25, 31, 62, 63, 71, 72, 109, 195
Gazzâlî (Abû Hâmid) 175, 179, 184, 185, 191, 207
Gazanfer Ağa 86
Gâzî 12, 13, 16, 17, 20, 26, 35, 36, 62, 83, 156, 194, 196, 202 akınları 18
Gâzi Sultan 63
Gebze 152
Gücerat Sultanı 133
Gedik Ahmet Paşa *bkz. Ahmet Paşa (Gedik)*
Gelibolu 15, 16, 18, 25, 26, 135, 140
Gelibolu Kalesi 15
Gennadios (Rum Ortodoks Patriği) 34, 63, 189
Geografia, Berlinghieri 189
Gerdek resmi 112
Germiyan Beyliği 20
Geylân (Gilân) 43, 111, 130, 131
Geylân Beyliği 111
Gilân *bkz. Geylân (Gilân)*
Girit 134, 135
Giurgiu *bkz. Yerköyü*
Giustiniani, Longo 30
Göç 16, 55
Göçebeler 16, 17, 19, 36, 117, 155
Göktürk Yazıtları 73
Gönüllü 92, 119, 120
Gördes 136
Gregorio XIII (Papa) 44, 45
Gulâm 83, 86, 88, 90, 92
Gurbet taifesi 52
Gümrük 79 kaydı 138 vergisi 35, 50, 56, 78, 97, 130, 132-134, 138, 141, 142
Güns Kalesi 41
Gürânî (Molla) 181, 186
Gürcistan 78, 79, 111
Gürcüler 48
Güvercinlik 26

Habeşistan 109
Habsburglar 40-42, 47, 48, 111, 143
Hac 44, 63, 64, 133, 152, 204,
Hacı Bayram Veli 200
Hacı Bektaş 201, 205, 206
Haçlı Seferleri 16, 18, 21, 22, 24, 30, 34, 42, 44, 201 ordusu 11, 18, 48 donanması 33, 41, 142
Haçova Savaşı 47
Hadımlar 85
Hâdimu'l haremeyn 39
Hadis 99, 177, 181
hâfız-i kütüp 182
Haham Başı 63
Hakanu'l-Bahreyn 34
Halep 38, 130, 131, 133, 152,
Halife 13, 39, 63, 160, 178, 190
Halifetü'l- Müslimîn 63
Halil (Çandarlı, sadrazam) 27-31, 69, 104
Halil (Orhan'ın oğlu)
Halil Paşa (vezir-i âzam) 69
Halil Paşa (Vezir-i azâm) 69, 101
Halvetiler 105, 199
Hamidili 20, 27
Hamit Hanedanı 20
Hamiü'l haremeyn 39
Hamza Bâlî (Bosnalı) 200
Hamzavîler 199, 201
Hanbelîler 191, 193
Hanefîlik 189, 193
Haraç 13, 26, 32, 41, 42, 109, 111, 142
Haraçgüzar 17-19, 21, 28
Harem 66, 69
Haremağası 69
Hâric medreseleri 176, 178
Harzem 44, 180
Hâs 90, 113, 117, 119, 121, 122
Has Oda 86, 88, 92
Has odabaşı 85, 86
Hasan (Ahî) 61
Hasan (Uzun) 20, 33, 37, 77
Hasan Paşa (Yemişçi) 69, 103
Hasluck, F. W. 205
Hatt-i Hümâyûn 79, 98, 103, 106
Hayâtîzâde 189
Haydarî 199, 201
Haydaroğlu (Kara) 155
Hayra Bay (Memlûk valisi) 39
Hayrettin Paşa (Barbaros) 41, 42, 109
Hazar Denizi 43, 47
Hazine 51, 54, 71, 74, 86, 88, 92, 96, 102, 105, 113, 118, 121, 134, 161, 195,
Hazinedârbaşı 85, 86
Henri II 42, 45
Henri IV 144
Hersek 33
Hıristiyan beyler 112, 119
Hıristiyan devletler 34
Hıristiyan ittifakı 47
Hıristiyan tebaa 19, 55, 92, 205
Hıristiyanlık 13, 16, 17, 34, 35, 41, 50, 63, 64, 189
Hırşova 139
Hicaz 39, 63, 132
Hidâye, Mergînânî 177, 188
Hilâfet 63, 64, 73, 99, 189
Hindistan 43, 63, 64, 132, 133
Hint Okyanusu 49, 132, 144
Hisbe 160, 165
Hizib 68
Hollanda 48, 50, 143
Hondius 188
Horasan 47 erenleri 195
Hunyadi, János 27, 28
Hurûfîlik 196, 199, 201
Hünkâr Sancağı 108
Hürmüz Adası 43
Hürmüz yolu 144
Hüseyin Ahlâtî (şeyh) 197
Hüsrev I 71, 74
Hüsrev (Molla) 175, 181
Hüsrev Paşa 92

Irak 43, 55
İbn Battuta 14, 130, 156, 161
İbn Haldun 53, 76, 207, 209
İbn Kemal (Kemal Paşazâde) 31, 38, 181, 182, 186
İbn Rüşd 183, 185, 186
İbn Sînâ (Averroe) 183, 185, 186
İbn Taymiyya 74, 207, 209
İbnü'l Arabî 191, 193, 197, 207-209

İbrahim I (Deli) 67, 69, 70, 105
İbrahim Müteferrika 183
İbrahim Paşa (Damat) 183
İbrahim Paşa (vezir-i âzam)
İbrahim Paşa (vezir-i âzam) 45, 100, 101, 104, 143
İbrail 139
icâzetnâme 175, 178, 184
İcmâ 189, 193
İcmâl defteri 113
İç savaş 24, 26, 36, 65, 66, 192
İçki yasağı 105, 192
İçoğlan 84-86, 88
İdrîs-i Bitlisî 198
İhracat 56, 134, 162, 165
İhtisab 159, 160, 164, 168
İktâ' 112
İl yazıcısı *bkz. Tahrîr emini*
İlâhiyât 173, 184-187, 190
İlhanlılar 11, 22, 72, 127
İlmiye 85, 84, 173-186
İlyas (Baba) 195
İmâret 146, 148, 149, 150
İnebahtı (Lepanto) 36, 45, 47, 48
İngiltere 48, 97, 142
İran 33, 37, 42, 44, 47, 48, 55, 204 savaşları 131, 139, 156
İsa Bey (ucbeyi) 153
İsakça 139
İshak (Baba) 195
İshak Bey medresesi 176
İshak Paşa 35, 69
İskender Bey 28, 32, 33
İskender Çelebi 101
İskenderiye 133, 134, 139, 143
İsmail (Şah) 37, 38, 199, 202, 203
İsmail Maşûkî 200
İspanya 43, 46, 47, 48, 50
İspençe 112
İstanbul 24, 31, 34, 38, 47, 133, 134, 136, 142, 143, 146-149, 150, 175, 177, 182, 201, 204
İstanbul Boğazı 30, 31
İsyan Abaza Mehmet Paşa 91 asker 120, 167 Beylikler 24, 26 Celâlî 55, 56 Halk 105, 167 İzmir 120 kapıkulu 98 Karaman 120 Kızılbaş 203 Köylü 105 Reâyâ 56 Saruhan 120 Şahkulu 37 Şeyh Bedreddin 198 Türkmen 195, 203 Yeniçeri 28, 35, 54, 69, 102
İşkodra 32, 33
İşrakiyye 193
İtalya 17, 34, 35, 36, 41, 135, 142
ithalat 51, 56, 130, 137, 138, 144, 162,
İvan IV 43-45
İyoniyen Denizi 140
İzmir 13, 152
İzmir İsyanı *bkz. İsyan (İzmir)*
İzmit 152
İznik 152 , 175, 196 kuşatması 12 medresesi 14

Jakob, G. 205
Jayçe 33
Jireček, Konstantin 152

Kâbız (Molla) 182, 190, 193
Kadı 19, 54, 81, 97, 102, 108, 111, 115, 116, 117, 121, 158, 161, 178, 182, 187 mahkemeleri 96, 99 sicilleri 91, 119, 159, 166
Kadı Burhaneddin *bkz. Burhaneddin (Kadı)*
Kadıasker 94, 98, 99, 101, 102, 103
Kafes sistemi 66, 69, 104
Kafkaslar 38, 44, 45, 47
Kahire 132, 133
Kâhya Bey 106
Kalender 203
Kalender Çelebi 190
kalenderî 194, 199, 201, 203
Kalvencilik 42, 43, 48, 143
Kalventürkçülük 42
Kamu hukuku 99
Kantakuzenos, Ioannis 15, 17
Kanûn-i Esâsî 67
Kanûn-i Osmanî 19, 77, 78, 80
Kanunî Sultan Süleyman *bkz. Süleyman I (Kanunî Sultan)*
Kanûnnâme 65, 76, 77, 79, 81, 86, 100-102, 104, 116, 179.
Kapıağası 85, 86, 98

Kapıcıbaşı 86
Kapıcılar kethüdası 86
Kapıkulu 53, 54, 56, 66, 67, 81, 84, 86, 88, 91, 92, 98, 105, 112, 120, 121, 164, 168
Kapitalizm 162, 163, 166
Kapitülasyon 45, 140, 141, 143, 144
Kapudan-ı derya 100, 102, 109, 135
Kara Yazıcı 55
Karaburun 198
Karacahisar 61
Karadeniz 49, 51
Karaferiye (Verria) 21
Karahanlılar 189
Karahisar 13
Karaman 147
Karaman isyanı *bkz. İsyan (Karaman)*
Karamânî Mehmet Paşa *bkz. Mehmet Paşa (Karamânî)*
Karamanlılar 20, 26-30, 33, 34, 36, 130, 202, 203
Karatay Kardeşler 83
Kardeş katli 31, 66, 67
Karesi Beyliği 15
Karl V 40, 41, 42, 64, 109
Karmatîler 157
Karnobad Geçidi 17
Kasım Paşa 96
Kasr-ı adâlet 95
Kastamonu 13, 61, 136, 182
Kastriota, George 27
Katalonya 134
Kâtip çelebi 182, 183, 186, 188, 189, 192, 193
Katolik Kilisesi 19
Katoliklik 42, 143
Kayıt Bay 77
Kayseri 167, 175, 201, 207
Kazaklar 47, 49, 109, 111
Kazan 44, 45, 105
Kazasker 178-180, 190
Kefe 130, 135, 137-139, 147
Kelile ve Dimne 74
Kemal (Torlak) 198
Kemal Paşazâde (İbn Kemal) *bkz. İbn Kemal (Kemal Paşazâde)*
Kemal Paşazâde (Şeyhülislâm) 190, 207
Kerç 137
Kervansaray 142, 146, 148, 150, 153-155
Keşfü'z-Zünûn, Katip Çelebi 182
Keşşâf 177
Kethüdâ 121, 158, 159, 160, 161, 164
Keykâvus II (İzzeddin) 83, 195
Khass Balaban 83
Kıbrıs 33, 45, 46, 47, 52, 78, 79, 134 seferi 166
Kırım 47, 137, 195
Kırım Hanlığı 44, 45, 111, 136, 137, 208
Kızılbaşlar 37, 190, 191, 198, 200, 203-206, 208
Kızıldeniz 38, 43, 50, 51, 63, 132, 133
Kızılırmak 202
Kilercibaşı 85, 86
Kili (Kilia) 35, 135-139
Kilia *bkz. Kili (Kilia)*
Kirmanî *bkz. Evhadüddin Kirmanî*
Kitab-ı Bahriye, Pîrî Reis 193
Koca (Kozja) 154
Koçi Bey 53, 84, 91, 103, 114
Komnenos ülkesi 32
Konstantiniye 16, 22, 130, 140, 141, fethi 29, 62, 104 kuşatması 28, 30, 31
Konya 20, 127, 130, 152, 175, 182, 193, 207, 208
Kopa limanı 137
Korfu 41
Korintos 147
Koron 32, 36, 41
Korsanlık 50, 134, 135, 143, 144
Kosova Savaşı 21, 28, 99
Koyunhisar (Bapheus) 12, 61
Kozja *bkz. Koca (Kozja)*
Kölelik 31, 83, 91, 117, 134, 137, 139, 146, 157, 166
Kösedağ Savaşı 11
Kösem Sultan 104
Kristof Kolomb 188
Kritovulos (İmrozlu) 189
Kruşevats 32
Kudüs 16, 39
Kul sistemi 25, 52, 71, 83, 84, 88, 90, 119, 120

Kur'an 70, 74, 99, 160, 177, 173, 175, 180, 181, 185, 186, 187, 189, 191, 193, 199, 201, 205
Kursk 137
Kutadgu Bilig 71, 73
Kutb 200
Kutbeddîn İznikî 207
Kutbnâme, Firdesî 112
Kutbu'l-aktâb 197
Küçük Oda 85, 92
külliye 149, 177
Kütahya 20, 37, 108, 109, 203

Lâla 66, 68, 85
Latin Kilisesi 16
Lepanto *bkz. İnebahtı (Lepanto)*
Levant Company 144
Levent 52, 92
Limni 34
Livov (Lwow) 138, 136
Lizbon 50, 133
lonca sistemi 151, 157-168, 201
Londra 142
Lukka (Lucca) 130
Luther, Martin 43
Luther'cilik *bkz. Lütercilik*
Lübnan 49
Lütercilik 42, 43
Lütfi (Molla) 182, 184, 186

Macaristan 17, 21, 22, 26-28, 30-32, 36, 40, 46, 77, 79, 142
Maçin 139
Mahmud (Hüdâyî)198
Mahmut Gâvân 132
Mahmut Hüdaî Efendi (Üsküdarî) 105
Mahmut II- 92
Mahmut Paşa (vezir-i âzam) 101, 149, 154
Mahmut Paşa Medresesi 176
Maina limanı 34
Makâm-ı Pîr 208
Makedonya 17, 19, 151, 202
Malî bunalım 105, 49, 50, 54-56, 92
Malî reform 38, 97
Malipiero 133
Malkoçoğulları 109
Malta 46
Malta Şövalyeleri 48
Manastır 17, 18, 149, 152
Manisa 13, 68, 165
Maringhi, Francesco 130, 132
Matbaa 182, 183
Maverâünnehir 180, 186
Medenî Hukuk 81
Medici, Lorenzo de 141
Medine 39, 46, 63, 106, 132, 134
Medrese 103, 149, 150, 173, 175, 176, 178, 190-192
Mefâtihü'l-Gayb, Fahreddîn (Râzî) 186
Megâribü'z-zamân, Mehmet (Yazıcızâde) 186
Mehmet (Takiyüddîn) 187
Mehmet (Yazıcızâde) 186, 207
Mehmet Ağa (Habeşi) 86
Mehmet Birgivî 191-193
Mehmet Çelebi (Yirmi Sekiz) 183
Mehmet Fenârî 175, 179, 181, 182, 184
Mehmet I 24-26, 179, 196
Mehmet II (Fâtih Sultan) 27-31, 33-38, 62, 63, 65, 69, 73, 78, 79, 84, 95, 98, 101,113, 114, 117, 135, 140, 141, 146, 149, 150, 154, 156, 167, 175, 177, 179, 180, 184, 185, 189, 193, 200
Mehmet III 47, 66, 67, 98, 104, 106
Mehmet IV (Avcı) 67, 69, 104, 105
Mehmet Paşa (Abaza) 56, 91
Mehmet Paşa (Cerrah) 103
Mehmet Paşa (Karamânî) 35
Mehmet Paşa (Köprülü) 91, 103, 104, 106, 192
Mehmet Paşa (Sokollu) 44, 97, 101
Mekke 39, 46, 63, 106, 132, 134, 204
Mekke Şerifi 38, 39, 63, 111
Melâmetî Tarikatı 199, 200, 207, 208
Memet Fenârî 207
Memlûkler 11, 12, 20, 36, 49, 99, 143
Menavino 85
Mercator 188
Merc-i Dâbık 38
Merginânî 180
Meriç Vadisi 16, 17, 151
Merkezî ekonomi 151

Merkezi iktidar 17-19, 25, 26, 29, 31, 37, 56, 66, 77, 79, 80, 83, 84, 90, 98, 99, 109, 113, 116, 118, 120, 122, 123, 134, 156, 158, 192, 195
Merkeziyetçilik 25, 158, 161, 196, 202
Merzifon 136
Mesih Paşa (Vezir) 34, 136
Mesnevi, Mevlânâ Celâleddin Rûmi 209
Meşveret meclisi 99
Mevâkıfi'l-ilmi'l-kelâm, Adudüddin İci 177, 180, 185
Mevlâna Celâleddin Rûmi 193, 207-209
Mevlevilik 199, 208, 209
Mevzuâtu'l Ulûm, Taşkoprülüzâde 179, 190
Mısır 36, 38, 39, 48, 86, 109, 121, 123, 132-135, 142, 168
Midilli 33
Miftâh medreseleri 176
Miftâhu'l Ulûm, Sakkâkî 176, 177, 180
Mihal Gâzi 13
Mihaloğulları 109, 196
Milano 41
Milâs 13
Minnet Bey 153
Miralem 86
Mirçea (Eflâk Beyi) 21, 22, 25
Miri arazi 113, 114, 121
Mirim Çelebi 184, 186
Misâle 81
Mistisizm 173, 183
Modernleşme (ordu) 36, 38, 145, 188
Modon 32, 36
Moğollar 11, 12, 127
Mohaç Savaşı 40
Mora 21, 22, 26-28, 32, 33, 36, 41, 140, 141,
Morava Vadisi 17
Moskova 44, 137, 144
Mostar 141
Mostar Köprüsü 154
Mudârebe 168
Mufassal defter 112, 113
Muhammediye, Mehmet (Yazıcızâde) 183, 186
Muhassal (el), Fahreddin (Râzi)186
Muhtesib 160, 164
Mukaddime (al), İbn Haldun 209
Mukâtebe 90, 166
Mulahhas fi Hay'a, Çağminî 186
Murâkabe 175
Murat I (Gâzi, Hüdâvendigâr) 16, 18, 20, 21, 62, 83, 99, 108, 202
Murat II 26-28, 29, 35, 62, 68, 69, 83, 84, 95, 101, 142, 153, 175, 176, 179, 180, 200, 208
Murat III 66, 67, 86, 96, 101, 103-105, 182, 187, 208
Murat IV 67, 97, 105, 106, 192
Murat Paşa (vezir-i âzam) 103
Musa Çelebi 24, 83, 196
Musa Paşa (Kadızâde) 184
Mûsile-yi Sahn 177
Mustafa (Börklüce) 198
Mustafa (Düzme) 25, 26
Mustafa (Hocazâde) 175, 181, 185, 189
Mustafa (Koca Nişancı Celâlzâde) 99
Mustafa (küçük) 26
Mustafa (Süleyman'ın oğlu) 66
Mustafa Çelebi 138
Mustafa II 105, 67
Mustafa III 96
Mutlak iktidar 52, 79, 98
Mücerredler 112
Müderris 175
Müftü 103, 178, 179,182
Mühimme defteri 99
Mültezim 54, 56, 111, 112
Müsellem 53
Müteferrika 121
Müteferrikabaşı 87
Mütevekkil (el) 39, 63

Nâhiye mahkemeleri 122
Nakşibendî Tarikatı 106, 199
Nasihatnâme 167
Nasîreddin Mahmut *bkz. Ahi Evran*
Nasîreddin Tûsî 74, 176, 180, 184, 185, 207
Nasreddin Hoca 206
Nasuh Paşa 101
Nauplion *bkz. Anabolu (Nauplion)*
Nesimî 201
Neşrî 150

Nezir (adak) 204
Nice 42
Niğbolu 21, 22, 139
Niğbolu savaş 11
Nihavend 47
Niş 17, 154
Nişancı 77, 79, 98, 99
Nizâmü'l-Mülk 74
Nogaylar 44, 195
Nökerler 88
Nüfus artışı 52, 115, 146, 153, 164
Nüfus sayımı 147

Odabaşı 85
Ohri 17, 152
Omurbeyli *bkz. Çimpe (Omurbeyli)*
Orhan (II. Murat'ın oğlu) 27, 31
Orhan Gâzî 14-16, 61, 83, 91, 130, 149
Orta Asya Hanlıkları 43, 44
Ortakçı kul 56, 91, 117, 147
Ortodoks Kilisesi 13, 18, 19
Osman Gâzî 11-13, 61, 62, 72, 83, 109
Osman II (Genç) 67, 91
Otranto 34-36

Ömer Sikkinî (Bıçakcı, Dede) 200
Örf 13, 77, 78, 84, 91, 99, 192, 193
Öşür 78, 111, 112, 115, 116
Özbekler 43
Özengi ağası 87, 88
Özü Beylerbeyiliği 109

Pachymeres, G. 12
Palamas (selânik Başpiskoposu) 196
Paleologlar 12, 18, 21, 32
Paleologos, Demetrios 32
Papa 18, 21, 27, 34, 47
Para cezası 80, 81, 116
Paralı asker 33, 35, 53
Parviz 71
Paşa kapısı 106
Paşa sancağı 122
Paşayiğitoğulları 109
Paşmaklık 121
Pavia 40
pazar fiyatı 97, 159, 160, 164
Pazar rüsûmu 79
Peçuylu (Peçevî) 183
Petru Rareş (Boğdan Voyvodası) 44
Pîr 206
Pîr Sultan Abdal 203
Pîrî Reis 188
Piskopos 32, 119
Pius II (Papa) 31, 32
Ploçnik (Bilecea) 21
Po Ovası 141
Polonya 45, 67, 111, 135-137, 152, 195
Portekiz 38, 43, 49, 50, 132, 133
Portolano 188
Preveze Savaşı 41
Pronoia 18, 19, 112, 115
Protestanlık 42, 43
Provadiya 139

Radul 32
Rafızîlik 38, 182, 195, 204
Ragusa bkz. *Dubrovnik (Ragusa)*
Rasathane 186-188
Râzî *bkz. Fahreddîn (Râzî)*
Reâyâ 19, 51-53, 55, 73-75, 78, 80, 81, 88, 96, 100, 115-117, 119, 120
Reform 113, 114
Reîsü'l-küttâb 106
Reydaniye Savaşı 39
Rik'a 96
Rikâbdâr 86, 87
Rodop Dağları 202
Rodos 34, 36, 40, 134
Rodos Şövalyeleri 33, 34, 36
Roma-Cermen İmparatorluğu 40
Rönesans 189
Rum Ortodoks Patriği 34, 63
Rum Ortodokslar 17
Rumeli beylerbeyi 79, 100
Rumeli Hisarı 30, 31
Rumlar 16, 31, 135
Ruslar 44, 45, 47, 48, 137, 195
Rusûhî (Ankaralı Dede) 209
Rüşvet 51, 44, 100, 120

Sa'deddin (Hoca) 104
Sadeddîn Taftazânî 175, 179, 184

Safaviler 20, 38, 43, 189, 199, 202-204
Safiye Sultan 104
Safiyüddin Erdebili 202, 204, 209
Sahâbe 181
Sahn-ı Semân 175
Said Çelebi 183
Sakız 135, 140, 152
Sakız papazları 198
Sakkâki 176, 180
Saltuknâme 195, 196
Salyâne 111
Samuel 135
Sancak 79, 109, 116, 122
Sancakbeyi 88, 108, 109, 116-119, 122
Saraybosna 141, 142, 149, 153, 167, 182, 200
Sarı Saltuk 72, 195, 196, 202
Sarıca 53, 55, 56, 92
Saruhan 197
Saruhan isyanı *bkz. İsyan (Saruhan)*
Sasaniler 9, 72, 74, 94, 146
Satış resmi 161
Savaş esirleri 17, 84
Sazlıdere Savaşı 16
Schiltberger 130
Schmalkalden ittifakı 42
Seferli Odası 86, 88
Sekban 53-56, 92, 112
Selânik 24, 26, 140, 149, 152 fethi 17 kuşatması 32
Selâniki (Tarihçi) 51, 67
Selçuklu Devleti 11-13, 20, 72, 108, 194, 201
Selçuklu sultanları 207
Selim I (Yavuz) 37, 38, 45, 63, 66, 69, 85, 99, 100, 102, 104, 114, 132, 203, 207, 208
Selim II 66, 68, 104, 152
Selim III 69, 105
Selman Reis 63, 132
Semâniye medreseleri 175-178
Semerkand 175, 179, 186
Serâceddîn (Urmiyeli) 184
Serdâr-ı ekrem101
Serez 17, 149
Seyyahlar 167, 179, 194
Seyyid Şerif Curcâni *bkz. Cürcânî (Seyyid Şerif)*
Sherley, Thomas 49
Sırbistan 15, 17, 19-21, 24, 26, 27, 32, 36, 109, 147
Sırp Beyleri 18
Sırp Despotu 20
Sibiu 27
Sicil defteri 81, 148
Sigismund 27
Silâhdâr 86, 88
Silistre 21, 139
Silsilenâme 199
Simavnîler 198
Sina Çölü 39
Sinan Bey 136
Sinop 49, 136
Sipahiler 19, 22, 25, 37, 56, 85, 88, 90, 97, 109, 111-113, 116, 118
Sivas 20, 21, 37, 127, 207
Sivrihisar 136
Siyasetnâme 74
Siyasî bunalım 106
Siyasî iktidar 100, 160, 178, 179
Slankamen 22
Softa 122
Sofya 17, 139, 142, 149, 152, 182
Sokollu Mehmet Paşa *bkz. Mehmet Paşa (Sokollu)*
Split 141
Srem 40
status quo 24, 25, 28
Stefan Duşan (Sırp Kralı) 19, 20
Su'ullah 103
Subaşı 88, 113, 117-119, 122
Sûfîlik 193, 197, 198, 200, 205
Suhreverdî (Şihabeddîn es-Suhreverdî-i Maktul) 191, 207
Sultanü'l-Berreyn 34
Sultanü'r-Rûm 62
Sumatra 50, 63
Suriye 38, 39, 48, 55, 63, 79, 132-135, 142, 143
Süleyman (Çelebi) 24
Süleyman I (Kanunî Sultan) 9, 15, 16, 39, 40-43, 45, 46, 53, 57, 63-66, 75, 76, 81, 84, 97, 100, 109, 112, 114, 116,

120, 135, 143, 144, 150, 156, 177, 190, 191, 198
Süleyman II 66
Süleyman Paşa (Hadım) 133
Süleyman Paşa (Orhan'ın oğlu) 62
Süleymâniye 180
Sünnî İslâm 12, 63, 184,189, 190, 195
Sünnî ortodoksluk 37
Süveyş 43, 49, 132 , 133
Szeged 27

Şafi'î 181
Şah Abbas *bkz. Abbas (Şah, Büyük)*
Şahibeddîn Paşa Medresesi 176
Şahin (lâla) 16, 108
Şahkulu 37, 203
Şahrâh 127
Şahruh 25, 28, 62
Şam 39, 130, 133, 152
Şamanizm 37, 194, 205
Şehirleşme 38
Şemseddin (Mısırlı) 94
Şeref Han 43
Şerefeddin Ghulâm 83
Şeriat 13, 20, 35, 57, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 80, 81, 91, 94, 100, 103, 105, 114, 122, 157, 160, 178, 179, 190- 192, 205
Şeyh Bedreddîn *bkz. Bedredîn (Şeyh)*
Şeyh Bedreddîn isyanı *bkz. İsyan (Şeyh Bedreddîn)*
Şeyhülislâm 98, 99, 100, 103, 178, 179, 180, 182, 187, 209
Şi'îlik 182, 199, 202, 203, 208
Şibenik 141
Şihabeddin (Rumeli Beylerbeyi) 27-29, 101
Şikayet defteri 96
Şiraz 179
Şirvan 43, 131, 144
Şişman (Bulgar Kralı) 22
Şüccâ (Şeyh) 105

Taberî 71, 146
Tâbi'ûn
Tabur cengi 28
Taftâzânî 177
Tağşiş 54
Tahrîr 112
Tahrir defteri 37, 83, 115, 117
Tahrîr emini 77, 78, 112
Tahtacı kabilesi 202
Taman 137
Tapu resmi 113, 114
Tarih-i Hind-i Garbi 188
Tarikatlar 13, 104, 156
Tasavvuf 175, 183, 184, 190, 191, 193, 194, 206
Tashîl, Şeyh Bedreddin 181
Taşköprülüzâde *bkz. Ahmet (Taşköprülüzâde)*
Tatar Pazarcığı 149, 153
Tatarlar 136
Tebdil-i kıyafet 97
Tebriz 43, 131
Tecrîd Medreseleri 176
Tecrîd, Nasireddin Tûsî 176, 185
Tefecilik 54
Tekel 150, 164
Telvîh, Taftâzânî 177
Temeşvar Beylerbeyliği 42
Terek 105
Terek Irmağı 44
Tereke defterleri 168
Tersane 102, 166
Tesalya 17, 22, 202
Tetimme 177
Tevâlî, Bayzâvî 185
Tevârih-i Âl-i Osmân 71
Tevki'î 99
Thodora 15
Tımar (Kılıç) 113
Tımar sistemi 19, 25, 51- 53, 78, 79, 83, 90, 105, 109, 111, 113, 117, 118, 120
Tımarlı sipahî 100, 112, 114, 115, 118, 156, 19, 52-54, 84, 88
Tıp 177, 188
Ticaret 75, 130, 168 Avrupa115 Baharat 127, 131, 133, 143, 144, 168, 132, 142 Balkanlar 142 Doğu Akdeniz 130, 139, 141, 143, 144 Fransa 144 Hindistan 50, 134 İngiltere 50 İpek 50, 51, 139 İtalya 139 kahve 50 Karadeniz 49, 135, 136 kervan 132, 152, 153, 168 Venedik 143 yolu 25, 39, 44, 49, 50, 127, 132

Ticaret özgürlüğü Fransa 41, Rusya 44, Venedik 34
Ticari ayrıcalık 140-143
Timur 11, 22, 25, 37, 62, 179
Tirebinye Köprüsü 154
Titimme 176
Tokat 37, 130
Tokat 37
Topçubaşı 86
Tosya 136
Toulon 42
Trablusgarb 48, 111
Trablus-Şam 143
Trabzon 127, 130, 136, 147
Tuça 139
Tuman Bay 17, 39, 152
Tunus 41, 48, 111
Turhan Sultan 104
Tursun Bey 73, 74, 76
Tüccarlar 25, 56, 69, 74, 91, 105, 119, 130, 132, 133, 147, 162, 165, 167, 167Avrupalı 133, 143 Giritli 138 İngiliz 144 Macar 133 Venedikli 141
Türk boyları 12
Türkistan Hanları 63
Türkmenler 12, 33, 37, 38, 152, 153, 194-198, 202, 203
Tütün yasağı 192

Uc emiri 108
Uc gâzileri 196, 197
Ucbeylikleri 15, 20, 25, 26, 61, 62, 68, 69, 71, 90, 108, 111, 119, 120,153, 195, 195
Ulemâ 26, 34, 35, 51, 56, 65, 67, 69-71, 84, 96, 98, 100, 102-105, 108, 167, 175, 177-179, 181, 182, 185-188, 190, 193
Ulûfe 112
Ulufeciler 85
Uluğ Beg 184, 186, 187
Ulûm-i Âliye 176
Usûlü'l-fıkh 177
Uşak 136
Uzun Hasan *bkz. Hasan (Uzun)*
Uzunköprü 153

Üsküp 141, 149
Üveys Paşa 101

Vakıf toprağı 113, 114
Vakıf tahriri 150
Vakıflar 51, 52, 54, 62, 79, 146, 148, 149, 153-155, 168, 177, 182, 199
Vali 53, 66, 100, 102, 104, 111, 146, 158, 208
Vâlide Sultan 66, 69, 104
Valois Hanedanlığı 45
Valturio, Roberto 189
Van 131
Vankulu lügatı 183
Vâridât, İbnü'l Arabî 197
Varna Savaşı 28
Varsak kabilesi 202
Vasco da Gama 133
Veba salgını 187
Vefâiyye 195
Venedik 25-27, 30, 31, 34, 36, 45, 47, 64, 111, 130, 133, 135, 142 balyozu 34 elçisi 40 etkisi 32 savaşı 37
Vergi 13, 18, 37, 49, 52-55, 72, 73, 78, 96, 112, 114, 119, 121, 147, 160 aynî 111, 112 muafiyeti 19, 68, 75, 80, 146, 155, 156, 167
Verria *bkz. Kareferiye*
Vezir-i âzam 52, 77, 84, 96, 97, 99, 101, 104, 106, 179
Via Egnatia 17, 152
Vidin 21
Vişegrad Köprüsü 142
Viyana 40, 47, 64
Vize 202
Vladislav VI 27
Vlahlar *bkz. Eflâk*
Voynuk 19, 53
Vurgunculuk 54, 150, 151, 162, 165

Yağma 31
Yahudiler 13, 135
Yamak 165
Yavuz Sultan Selim *bkz. Selim I (Yavuz)*
Yaya askerler 53
Yazıcızâde kardeşler *bkz. Ahmet (Yazıcızâde), Mehmet (Yazıcızâde)*
Yemen 39, 50, 133
Yeniçeri ağası 70, 86, 100, 102, 104, 202

Yeniçeri cuntası 106, 167
Yeniçeri desteği 37, 65, 69
Yeniçeri garnizonu 41, 111, 123
Yeniçeri isyanı *bkz. İsyan (Yeniçeri)*
Yeniçeri ocağı 88, 202
Yeniçeriler 17, 25, 26, 35, 53-56, 68, 83, 84, 88, 97, 104, 105, 119-121, 123, 164, 166, 203
Yeni-Foça 147
Yeniköy 49
Yenipazar 141
Yenişehir Antlaşması 27
Yerköyü (Giurgiu) 25, 139
Yiğitbaşı 159, 160, 163, 164
Yolsuzluk 51, 96, 150, 160
Yönetici sınıf 123, 158, 208
Yörükler 202
Yunan Kilisesi 16
Yunanistan 142
Yunus Bey 85
Yusuf Nasi (Yahudi tüccar) 138
Yüzyıl Savaşları 55

Zağanos (Lâla) 27-29, 31, 104
Zahire vergisi 80
Zanaatkârlar 105, 147, 150, 157, 158, 162, 167, 168
Zápolyai, János 41, 42
Zaviyeler 153, 155, 156
Zeâmet 88, 113, 119-121
Zemahşerî 177, 180
Zîc, (Uluğ Beg) 184, 186, 187

Bir sınır beyliğiyken İslam dünyasının en güçlü devletine dönüştü Osmanlı İmparatorluğu. XVII. yüzyılda Avrupa'dan yana dönen dengeyle birlikte 1920'lere dek süren Batı bağımlılığı başladı. Kuşku yok ki bu serüvenin en görkemli dönemi 1300 ve 1600 yılları arasındaki Klâsik Çağ oldu.

Yaşayan en büyük Osmanlı tarihçisi Halil İnalcık, 1973'te ilk kez İngilizce yayımlanışının ardından çevrildiği tüm dünya dillerinde geniş yankılar uyandıran bu incelemede, benzersiz bir dönemin olası en bütüncül ve en yetkin betimlerinden birini sunuyor. Osmanlı'nın siyasi ve kurumsal yapılarının derinlemesine çözümlemelerini, din ve ticaret ilişkileri, yönetim ve toplumsal yapılanma üzerine kapsamlı açıklamalar ve eksiksiz bir Osmanlı kronolojisi izliyor.

Yayımlanışından yıllar sonra İnalcık'ın katkılarıyla Türkçe'ye kazandırılan bu başyapıt, hem Osmanlı tarihiyle ilgilenenler hem de uzmanlar için vazgeçilmez bir başvuru kaynağı.

Kapak fotoğrafı: Jean Baptist Hilaire Avrupalı bir elçinin
Divanda Sadrazamla yediği bir akşam yemeği, *Tableau Générale*'den

ISBN 975-08-0588-7

